

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»**

На правах рукопису

УДК 37.091.212:378.4(477-25)КМА"17"

ЯРЕМЕНКО МАКСИМ ВАСИЛЬОВИЧ

**СТУДЕНТИ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ ХVІІІ ст.:
ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДУ ТА СТИМУЛИ ДО НАВЧАННЯ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
**ЯКОВЕНКО
НАТАЛЯ МИКОЛАЇВНА,**
доктор історичних наук,
професор

КИЇВ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історіографія	11
1.2. Джерела	23
РОЗДІЛ 2	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	44
2.1. Загальні методологічні спостереження	44
2.2. Освітні стратегії та соціальна належність	49
РОЗДІЛ 3	
КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ КИЇВСЬКИХ СТУДЕНТІВ 1737–1738 РР.	61
3.1. Станове походження	61
3.2. Вихованці зі світських станів та родин духовенства	63
3.3. Вікові характеристики	68
3.4. Успішність спудеїв	75
3.5. Географія походження	77
3.6. Чинник міста	86
3.7. Чисельність спудеїв	95
РОЗДІЛ 4	
КОЗАЦТВО В АКАДЕМІЇ	113
4.1. Загальна характеристика спудеїв-козаків	113
4.1.1. Зміна складу	113
4.1.2. Географія походження	117
4.1.3. «Закордонні» козаки	121
4.1.4. Вікові характеристики та успішність	122

4.2. Градація козацьких дітей-спудеїв	123
4.2.1. Антропонімія вихованців і соціальна ідентифікація студентів	124
4.2.2. Сини старшини та рядового козацтва	135
4.3. Стимули до навчання	148
4.3.1. Спонуки старшини	149
4.3.2. Старшинські плани «доброго виховання»	165
4.3.3. Могилянська реакція	177
4.3.4. Освіта рядового козацтва	188
РОЗДІЛ 5	
РІЧПОСПОЛИТСЬКА ШЛЯХТА-СПУДЕЇ	192
5.1. «Уродзоні» «поляки»: хто та звідки	192
5.2. Втеча від унії, бажання «православно обучатись» чи «в Росії, вічне жить»: про полонізацію та зв'язки попри державні кордони	199
РОЗДІЛ 6	
«СТУДІОЗИ»-МІЩАНИ	217
6.1. Характеристика міщанського контингенту в Академії	217
6.1.1. Зміна складу	218
6.1.2. Географічне походження	220
6.1.3. Вік та успішність	224
6.1.4. Соціальна градація	225
6.2. Міщани й освіта	232
РОЗДІЛ 7	
ПОСПОЛИТІ В АКАДЕМІЇ	246
7.1. Походження, вік та успішність	246
7.2. Посполиті «академіки»: селяни чи міщани?	248
7.3. Освітні стратегії простолюду у XVIII ст.	253
7.3.1. Аргументи на користь любові до знань	253
7.3.2. Доступність елементарної освіти	256

7.3.3. «Школярі»	264
7.3.4. Письменність посполитих та потреба в освіті	270
РОЗДІЛ 8	
ВИХОВАНЦІ З РОДИН ДУХОВЕНСТВА	288
8.1. «Портрет» студентів та крокування поповичів шаблями академічної науки	288
8.2. Спонуки до студій дітей духовенства	294
8.3. Успіхи та невдачі «освітнього дисциплінування» парафіяльного духовенства Київської митрополії	302
8.3.1. Загальні дані	305
8.3.2. «Центр» – «периферія»	307
8.3.3. «Керівники» – «підлеглі»	308
8.3.4. Село – «місто»	312
8.3.5. Виборність та освітній рівень	316
8.4. Конфесійне дисциплінування та навчання дітей «закордонного» духовенства	319
ВИСНОВКИ	351
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	366
ДОДАТКИ	435

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історія ранньомодерних православних навчальних закладів в Україні, насамперед Києво-Могилянської академії, привертає увагу дослідників понад 150 років. Однак науковці зосереджувалися на інституційних проблемах їхнього функціонування, акцентували на відомих викладачах та вихованцях, студіювали навчальні програми та правове становище. Нерідко історики оцінювали освіту, виходячи із модерних уявлень про організацію шкільництва замість його розгляду в категоріях та поняттях ранньомодерної доби.

Типовий набір тем, що їх звично піднімали історики, склався ще у ХІХ ст. і не змінювався до кін. ХХ ст. Натомість соціальна історія «латинських шкіл» (тогочасна назва колегіумів та Києво-Могилянської академії), зображення освітніх практик через призму вивчення студентів – не окремих визначних інтелектуалів, світських чи церковних діячів, а усієї соціальної групи – залишилося осторонь. З іншого боку, вивчаючи навчальні заклади, науковці не вмщали їх у ширший культурно-освітній контекст. Тим не менше, саме комплексна презентація вихованців і стимулів до освіти молоді дасть змогу охарактеризувати тогочасне українське шкільництво, предметно розмірковувати про його модель, роль освіти та освіченості в соціумі, зрештою ще раз обґрунтовано поміркувати про європейські паралелі в шкільних та освітніх практиках.

Сучасні історики наголошують на ідеологічному забарвленні питань освіти в історіографії, починаючи від народницьких тлумачень ролі «народу» в організації елементарного шкільництва і завершуючи сучасними наголосами на значному поширенні письменності та любові населення до науки в Гетьманщині. Окрім повторення усталених тез, сучасна українська історіографія також характеризується браком опрацювання нових джерел чи аналізом відомих згідно з новими методологічними підходами. До того ж, освітня проблематика явно не належить до пріоритетних напрямків досліджень

їй присвячено достатньо небагато нових праць. Разом з тим, письменність та освіченість – ті чинники, які впливали на суттєві зміни у житті суспільства, з одного боку, чи навпаки – були наслідком присутніх змін у соціумі. Тож детальне комплексне вивчення навчальних закладів крізь призму аналізу їх вихованців із урахуванням контексту функціонування освіти різних рівнів потребує пильної уваги дослідників.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане в межах науково-дослідної теми «Історія України в контексті історії Центрально-Східної Європи», яка розроблялася у 2010–2014 рр. на кафедрі історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (реєстраційний № 0110U001734).

Метою дослідження є комплексний аналіз студентів Києво-Могилянської академії XVIII ст. як окремої групи, що ділилася за становим походженням на менші підгрупи, окреслення їх головних характеристик за наявною джерельною базою, дослідження спонук до навчання та характеристика ранньомодерних освітніх практик.

Відповідно до мети було сформульовано такі дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та її джерельну базу;
- дослідити узагальнені характеристики всієї студентської корпорації (станове та географічне походження, вікові параметри, успішність у навчанні), динаміку складу та вплив на бажання навчатися міського середовища і фактора відстані;
- з'ясувати особливості, притаманні студентам козацького походження; проаналізувати, які соціальні середовища вони представляли, а також визначити спонуки до навчання козацьких синів;
- охарактеризувати групу річпосполитської шляхти-спудеїв у Могилянській академії та чинники, що спонукали їх долати кордони Російської імперії;
- дослідити характеристики спудеїв-міщан та окреслити роль освіти в міщанському середовищі;

- проаналізувати групу вихованців-посполитих (соціальне та географічне, походження, вік, успішність) та їхні освітні практики (зокрема, рудиментарного навчання);
- охарактеризувати студентів з родин духовенства, спонуки до навчання та успішність офіційної політики освітнього дисциплінування ієреїв Київської православної митрополії; проаналізувати практики навчання в Києві «закордонних» поповичів і чинники, що цьому сприяли.

Об'єктом дослідження є українська ранньомодерна освітня культура.

Предмет дослідження – комплексна характеристика киево-могилянських вихованців XVIII ст. та стимули до навчання, що включають соціальне замовлення на освіту та освітні стратегії різних соціальних груп.

Хронологічні межі дослідження обмежуються початком XVIII ст. з одного боку, та 1770-ми рр. – з іншого. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений джерельним фактором: саме на поч. XVIII ст. припадає перша точно не датована згадка про чисельність студентської корпорації, що дає змогу аналізувати не принагідні поодинокі інформації про окремих вихованців, а студіювати цю групу детальніше. Верхня хронологічна межа обмежена часом суттєвих зовнішніх та внутрішніх змін, що заторкнули навчальний заклад в останній чверті цього століття і вплинули також на характеристики вихованців. Спеціальний акцент в роботі зроблено на кінець 1730-х рр., коли зафіксували всіх вихованців із короткою інформацією про кожного студента, що уможливило підкріплення характеристик «академіків» статистичними даними (ні раніше, ні пізніше джерела провести такі підрахунки не дозволяють).

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є системний підхід до вивчення ранньомодерних українських освітніх практик. Для вирішення окреслених завдань, окрім загальнонаукових та загальноісторичних методів (аналізу та синтезу, логічного методу, історико-критичного, історико-генетичного, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного) і принципів об'єктивності, історизму, цілісності та контекстуалізації, використано мікроісторичний підхід, методики

просопографії та модальної біографії, а почасти – case studies і статистичний метод.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

вперше:

- здійснено комплексний аналіз студентів Києво-Могилянської академії XVIII ст. з урахуванням спонук до навчання та соціального замовлення на освіту;
- детально проаналізовано різні соціальні групи вихованців в Академії, з'ясовано їхні характеристики, встановлено вплив факторів відстані, середовища проживання, соціального статусу на освітні практики, комплексно пояснено причини руху люду з Речі Посполитої у Гетьманщину;
- з'ясовано рівень успішності політики освітнього дисциплінування для духовенства Київської православної митрополії;
- виявлено та введено у науковий обіг значну кількість нових документів до історії освіти та соціальної історії в ранньомодерній Україні;

удосконалено:

- проблеми, пов'язані з успішністю дисциплінування православного та унійного духовенства;
- уявлення про елементарне (дяківське) шкільництво та його фінансову доступність;
- питання модернізації «латинських шкіл» упродовж XVIII ст.;
- проблему сприйняття освічених людей у різних соціальних групах та вплив освіти на вертикальну соціальну мобільність в Гетьманщині.

отримали подальший розвиток:

- питання, пов'язані із порівнянням української ранньомодерної освіти із річпосполитським та загалом європейським освітнім простором; встановлено схожі тенденції і практики.

- проблема ролі Києво-Могилянської академії у забезпеченні контактів між різними частинами формально поділеної державними кордонами України;
- дослідження зв'язків річпосполитської шляхти з Гетьманщиною у XVIII ст.;

Практичне значення основних положень та одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вони можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії України та української освіти, при написанні відповідних розділів, присвячених історії Церкви, при розробці навчально-методичних комплексів з історії України для вищих навчальних закладів, при подальших наукових дослідженнях ранньомодерної соціальної історії.

Особистий внесок здобувача. Монографія, розділ у колективній монографії, фахові статті та публікації, що додатково відображають результати дослідження, виконані особисто здобувачем, за винятком 1 статті у виданні матеріалів конференції, що була виконана у співавторстві (особисто здобувачу в ній належить 50 %).

Апробація результатів дослідження відбувалася на засіданнях кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», на понад 20-ти наукових міжнародних і українських конференціях, круглих столах, семінарах, зокрема щотижневих наукових семінарах Товариства дослідників історії Центрально-Східної Європи при Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (від 2004 р), щорічному міжнародному зібранні Американської Ради Наукових Товариств (Ростов-на-Дону, 2006 р.), міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: «Конфлікт та порозуміння в історії середньовічної і ранньомодерної Європи (Київ-Рівне-Остріг, 2005 р.), «Ad Fontes» (Київ, 2005 та 2010 рр.), «Соціальні групи та соціальна мобільність у середньовічній і ранньомодерній Європі» (Луцьк, 2006 р.), «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять» (Київ-Полтава, 2008 р.), «350-lecie Unii Nadziackiej» (Варшава, 2008 р.), «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми

інтерпретації, популяризація» (Київ, 2009 р.), «Історія повсякдення: «наукова територія», методи, дослідження, здобутки та перспективи в Україні» (Харків, 2010 р.), «Ранньомодерна людина: простір – влада – право XVI–XVIII ст.» (Київ, 2013 р.) тощо.

Основні положення дисертації викладено у монографії «“Академіки” та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст.» (Харків: Акта, 2014. – 534 с., 35,04 др. арк.), у розділі «Освітнянські стратегії козацької еліти у XVIII ст.» колективної монографії «Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура» (К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014, С. 386–426, 3 др. арк.), у 21 науковій публікації у фахових виданнях (з них 4 – в закордонних); у 14 наукових публікаціях у наукових журналах та збірниках, не внесених до переліку фахових.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, восьми розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг складає 479 с., з них основного тексту – 365 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Взимку 1766 р. київський генерал-губернатор Іван Глібов звернувся до Катерини II із клопотанням про підтвердження привілеїв Могилянської академії та поліпшення її матеріального утримання. Поміж іншим вельможа, переслідуючи мету показати, який від навчального закладу «от просвещения науками юношества империи [...] происходит плод», згадав про студентів: «Студентов ежегодно обучающихся бывает до 1200 человек и выше; между оными находятся из шляхетства и казаков малороссийских и слободских полков, Смоленской губернии и из Польши до 200 человек, поповских детей до 400; достальные сироты убогие и бедные.

Все шляхетские, казацкие и часть заможных священников дети содержатся собственных отцов их коштом, а прочие живут в воспитательном сиротском[...] доме, питаются и одеваются от подаяния щедрых людей. С сими сиротами и бедными живут, питаются и снабждаются многие для наставления в благочестии приходящие иностранные, то есть волохи, молдавцы, сербы, греки и поляки благочестивого исповедания.

Из обучающихся в сей Академии студентов не малая часть с пользою к разным церковным нуждам употребляется, а имянно: в священники и диаконы, для проповеди слова Божия, во учителя при разных епархиях для распространения наук, определяются в Кадетский Шляхетной Сухопутной Корпус в иеромонахи и иеродиаконы для наставления кадетов догматам православной веры, и посылаются к находящимся при чужестранных дворах министрам в капеляны; а прошлого году отправлен по указу иеромонах Ефрем Диаковский в Англию. Сверх того, берутся и в другия должности, сиречь: в переводчики разных языков и в медико-хирургическую науку, в которую пред несколькими годами по указу из Св. Синода взяты до ста, а в 761 году

пятьдесят человек, из коих и ныне действительно не малое число при армии вашего императорского величества лекарями и подлекарями служат, а иные в чужие края для совершенного обучения медицины отправлены были, из коих некоторые возвратясь в докторскую должность определены» [119, с. 340–341].

Зміст доповіді Глібова не був плодом діяльності його канцелярії – текст для представлення у Петербург готувала сама Академія, що у такий спосіб намагалася бодай якось зарадити загрозливій ситуації, адже підстав для серйозних тривог тоді вистачало: місцева козацька еліта хотіла перебрати контроль над навчальним закладом та кардинально його реформувати, а імператорський престол був незадоволений могилянськими вихованцями, які не підтримували його секуляризаційних планів. На 1760-і рр., як бачимо, Київські Атени мали чим похвалитися перед Петербургом, тож і звернули, серед іншого, увагу на заслуги своїх колишніх учнів. Тогочасна схема подачі інформації про київських студентів (перелік чисельності, станового походження, узагальнених географічних даних та сфер прикладання зусиль по завершенні студій) за іронією залишилася актуальною на наступні два з половиною століття, вкорінившись й у наукових текстах XIX–XX ст. Попри те, що всі знають про важливу роль Могилянської академії та її алюмнів у різноманітних сферах життя не лише України – а відповідні сюжети стали хрестоматійними не лише у популярній продукції про українську ранньомодерну освіту – досі ніхто не спробував вийти за межі запропонованого способу презентації київських спудеїв, доповнюючи його хіба детальнішими поіменними переліками найвідоміших вихованців. Тож принагідні згадки про яскравих персон, уривчасті покликання на статистичні дані, масштабні узагальнення поодиноких фактів, ігнорування глибшого копірсання у документах достатньо звичні у текстах з розряду «все про все» з історії навчального закладу.

Києво-Могилянська академія не одне десятиліття приваблює увагу науковців, що вивчали її внесок у найрізноманітніші сфери широко витлумаченої культури. Тож цим феноменом цікавилися також історики літератури, мистецтва, театру. Далі охарактеризую тільки ті дослідження, в

яких безпосередньо згадано про могилянських студентів як окрему мікросоціальну групу.

Короткий огляд історіографії, яка зверталася до вихованців київських «латинських шкіл» XVII – першої половини XVIII ст. (на першій половині XVIII ст., а саме 1730-х рр., буде зосереджено детальнішу увагу далі), підтвердить, що дослідники, які брали «під приціл» спудеїв, наводили про них вкрай лаконічну та занадто узагальнену інформацію.

Євгеній (Болховітінов), автор «Описания Киево-Софийского собора и киевской иерархии» (1825 р.), в одному з додатків до книги подав короткий нарис історії Київської академії. У ньому митрополит згадав, що могилянські студенти були із «разных состояний и народов» [239, с. 251]. У додатку про навчальний заклад владика значно розширив (проте зовсім не концептуально, з повторенням помилок та некритичним описовим переказуванням) історичні довідки про «школи» могилянського авторства XVIII ст. [531, с. 19–28]. Утім, це не применшує заслуг Євгенія: його «Краткое сведение» значно переважало за обсягом попередні «кулуарні» історичні екскурси та заклало певну схему писання «про все», зокрема про такі популярні сюжети, як студентські звичаї.

Макарій Булгаков, автор першого спеціально присвяченого історії «київських шкіл» великого дослідження, писав про їх відкритість для всіх бажаючих, вільний прихід та відхід студентів, велику чисельність вихованців після 1701 р. Булгаков також наводив дуже вибірково, а до того ж не завжди вірні та інколи без зазначення джерела статистичні дані про «учеников из духовного звания» та «малороссийских и заграничных разночинцев», не ділячи детальніше останню групу [244, с. 108–109]. Від Булгакова головні подальші досягнення могилянської історіографії були пов'язані із середовищем науковців Київської духовної академії та їх учнів-студентів. Так, вихованець та викладач згаданого навчального закладу Віктор Аскоченський, пишучи про Академію в 1731–1747 рр. (за митрополита Рафаїла), серед іншого зазначав, що тут на той час, як, зрештою, й раніше, приймали на навчання всіх, аби були

православними. Тож у могилянських стінах студіювали як діти «туземних жителів», так і «заграничних» [223, ч. II, с. 84].

Книги «піонерів» академічної історіографії (Макарія Булгакова та Аскоченського) вважалися застарілими вже через кілька десятиліть, і саме так їх сприймали представники наступного покоління дослідників могилянської історії, чиї праці слід вважати «класичними» з огляду на їхню актуальну і донині документованість. Однак і вони не переймалися тим (та й навряд чи могли, беручи до уваги тогочасний розвиток історіографічного поля), аби малювати просопографічний портрет київських студентів. Ілюстрацією до сказаного є нарис могилянської історії другої половини XVII ст. доброго знавця документів з академічного минулого професора Миколи Петрова, який писав про релігійно-моральне виховання студентів, конгрегацію, шкільні правила та дисципліну, але зовсім не переймався розглядом того, що являла собою спудейська корпорація [392, с. 86–113]. Пізніше у передмові то II-ої частини першого тому підготовлених ним «Актів и документів», що головно містили різноманітні студентські реєстри, Петров найповніше з-поміж інших дослідників оглянув чисельність «русских» та «заграничних» могилянських вихованців, станове походження «русских» студентів та їхню кількість, коротко зупинився власне на іноземцях, які навчалися в Академії, та детальніше розглянув соціальну мобільність і стимули до навчання дітей духовенства [388, с. VI–IX].

Інший професор Київської духовної академії Степан Голубев до контингенту вихованців «латинських шкіл» кінця XVII – початку XVIII ст. зараховував представників усіх станів, зазначаючи, серед іншого, що там «воспитывались, – притом составляя большинство, – и бедняки, не имевшие дневного пропитания» [254, с. 19].

Автор ґрунтовного документального дослідження історії Академії першої половини XVIII ст. Дмитро Вишневський, який опрацьовував реєстри могилянських спудей кінця 1730-х рр., лише зазначав, що до навчального закладу приймали юнаків усякого «звания и положения», аби лиш вони

сповідували православ'я. Відсоток вихідців з родин священно- та церковнослужителів Вишневський обраховував як малий – десь трохи більше 30%, а про вік вихованців писав як про різноманітний та неоднорідний навіть у рамках одного класу [247, с. 94–95]. Професор протоієрей Федір Тітов, пишучи про той самий час, повторив інформацію про всестановість, широке географічне представництво (мешканці Гетьманщини, «русские подданые польско-литовского государства», серби, чорногорці, угорці, греки), але цілком у дусі свого часу детальніше зупинявся лише на відомих персоналіях [468, с. 199–208, 228–232]. Як бачимо, попри деякі відмінності у представленні академічного минулого, характер описів студентства схожий: це достатньо поверхова презентація без заглиблення у деталі та увага до відомих алюмнів для підкреслення історичного значення навчального закладу.

Зображення спудейства другої половини XVIII ст. дослідниками, доробок яких належить до класичного, різнилося хіба конкретнішими та повнішими даними (адже зросла документальна база), проте аж ніяк не розширенням тематичного кола. Наприклад, Василь Серебренніков, традиційно наголосивши на всестановому характері Київських Атен, вказав на зростання серед «академіків» представників із родин духовенства та детальніше зупинився саме на цьому сегменті вихованців. Пишучи про прийом на навчання, дослідник коротко згадав вікові характеристики «абітурієнтів», а більше зосередився на долі «випускників», перелічивши можливі місця їхньої служби по завершенні студій. Він також зібрав статистичні дані про чисельність спудеїв по «школах». Звично Серебренніков звернувся до способів виховання та матеріального утримання «академіків», розглянувши їх, утім, детальніше, ніж це могли зробити історики, зосереджуючись на попередніх десятиліттях функціонування могилянського осередку [436, с. 121–133, 184–194, 197–216]. Схоже показував студентів у другій половині XVIII ст. і М. Петров, пропонуючи інформацію про їхню чисельність (і загальну, і в окремих «класах»), станове походження (тут переважно йшлося про співвідношення дітей духовенства та «різничинців», проте групу останніх науковець лише зрідка ділив на станові сегменти,

переважно на основі якогось одного документа), побут, засоби виховання, кар'єри вихованців тощо. У цілому ж, дослідженню спудеїв як соціальної групи Петров приділяв менше уваги, ніж аналізу їхнього матеріального становища [389, с. XXXII–XXXVII; 390, с. XXIV–XXX; 391, с. XVI, XIX–XX, XXXII–XXXV].

Упродовж XX ст. висновки згаданих дослідників не доповнилися: їх просто повторювали. Так, Олександр Сидоренко, пишучи про другу половину XVII ст., лише констатував різне соціальне походження викладачів та студентів, зупинився на кількох іменах представників козацької старшини і московських воєвод та згадав, посилаючись на думку попередників, про навчання багатьох сиріт і пауперів [591, р. 98, 101–102].

Зоя Хижняк, чия узагальнююча книга у 1970-х–1990-х рр. стала для багатьох основним джерелом знань з могилянської історії, слідом за істориками XIX – початку XX ст. повторила твердження про всестановість навчального закладу, де «основний контингент студентів становили діти козаків, міщан, священиків і селян» (тобто, перерахувала всі головні стани Гетьманщини), а також про його наповнення вихідцями з усіх українських земель, що, за логікою авторки, зробило Київські Атени «загальноукраїнським національним освітнім центром». Хижняк відзначила й відсутність вікових обмежень, студії у граматичних класах хлопців від 10–11 до 24 років, а у богословському – тридцятирічних та старших парубків, перерахувала кілька «річних оцінок» (насправді про успішність писали всередині навчального року, коли складали відомості, хоча формування останніх справді припадало на кінець чи початок календарного року). Однак авторка лише наводила дані з документів, не аналізуючи їх комплексно [480, с. 114–117 та ін.]. Поява книги Зої Хижняк зіграла, на моє переконання, значно більшу, навіть вирішальну на наступні десятиліття, роль не у науковій сфері. Якраз навпаки – відсутність радянських праць, присвячених могилянській історії від «А» до «Я», недоступність широкому загалу досліджень XIX – початку XX ст. визначили популярність цієї праці серед масового читача, що засвідчує і її кількаразове перевидання.

До могилянських студентів зверталися також при вивченні окремих тем, а не лише у дослідженнях типу «все про Академію». Тут коротко представлю два проблемні поля, до яких звертатимуся у роботі.

Вже перші історики київського закладу зауважили навчання у його стінах «закордонних» прибульців – уродженців Речі Посполитої, де домінувала Унійна Церква. Звернули на це увагу й дослідники, які не займалися спеціально історією освіти. Пояснюючи їх, вони наголошували конфесійний аспект: уніати йшли саме до православних Академії чи колегіумів. Для авторів, що жили у часи активної боротьби за «православ'я» і «русскую народность» в «Юго-Западном крае» – боротьби, яка ідеологічну зброю кувала історичним молотом на документальному ковадлі, доводячи «рускость» краю через вивчення його минулого, – згадані освітні мандрівки уніатів власне й означали збереження «народності», тісно пов'язаної із православним віросповіданням, неглибоким закоріненням унії, її зовнішнім практикуванням та внутрішнім усвідомленням своєї «справжньої» віри, від якої відвернули насильно. Годі не лише погортати «спархіяльні відомості» церковних адміністративних одиниць «Юго-Западной» і «Западной России», а й заглянути під палітурки монографічних праць, аби знайти пасажі про «упорную борьбу с унией» та приховане бажання перейти на православ'я. Зазначу, що, відстоюючи такий погляд, було легко залучити для підтвердження прямі репліки із документів, хоч таке обґрунтування й не супроводжувалося належною джерельною критикою [див. перелік відповідних праць та їх критику: 523, с. 45–71; 526, с. 121–122].

У повоєнній українській радянській історіографії уривчаті дані про «закордонних» студентів згадували, звертаючись до сюжету з подвійним ідеологічним навантаженням – зв'язків річпосполитських українських земель із Гетьманщиною та Російською імперією та їхнього прагнення до «возз'єднання». З одного боку, такі дослідження мали за мету проілюструвати роль Росії у об'єднанні розділених державними кордонами українців, проте з іншого, цілком можливо, що їх підігривав завуальований патріотизм та прагненням показати віддавна сформовану цілісність української території.

Одним із «містків» такої єдності була Києво-Могилянська академія, тож історики полюбляли перелічувати, інколи поіменно, спудеїв з різних українських теренів з-поза меж Російської імперії [див., наприклад: 335, с. 152]. Валерій Смолій, зокрема, пишучи про постійну чинність культурних зв'язків «між Правобережною Україною і Росією» у XVIII ст., «велике місце» у їх налагодженні відводив згаданому навчальному закладу, що став «визнаним освітнім центром розчленованих українських земель». Автор на доказ цієї тези наводив низку різночасових конкретних прикладів (тут не йшлося про більш-менш послідовну статистику вихованців) [454, с. 121–123]. Вельми показовими тут є два короткі повідомлення Федора Шевченка 1965 р. про київських студентів-одолян і закарпатців [498, с. 94–98; 499, с. 50–52]. Обидві публікації навіть перегукуються текстуально (продубльовано частини текстів), зокрема у них спільна головна думка: «Протягом століть українські землі були розірвані, перебували у складі різних держав, а населення терпіло тяжкий національний гніт. І незважаючи на такі складні обставини український народ проніс через століття почуття єдності, не припинялися зв'язки між населенням різних земель. Відіграло це дуже важливу роль в формуванні української народності, нації» [499, с. 50].

Характерно, що, на противагу іншим роботам другої половини XX ст. на тему «возз'єднань», у цих статтях Шевченка, подолянина за народженням, жодного разу не згадано Росію та її роль у єднанні українських земель, що й дає підставу вести мову, навіть враховуючи специфічний час написання статей і тогочасний політичний контекст (щойно сформувалася територія УРСР, а докази її історичної єдності були на часі), про приховані патріотичні інтенції.

Обидва згадані пояснення студій «закордонних» уродженців у Києві дожили до початку 1990-х рр., так само як і «класові» моменти: важкий соціальний, національний та релігійний гніт, відчуття національної консолідації попри важкі умови існування, католицько-уніатська експансія та Академія як осередок боротьби з нею, а також «важливий ідейний центр визвольної боротьби українського народу за возз'єднання всіх українських земель» [288,

с. 55–62]. На такі пояснення відчутний вплив наклала епоха, в яку писали дослідники, тож давно на часі критична перевірка їхньої валідності.

Звернення у нашій роботі до аналізу рудиментарної освіти та елементарної грамотності потребує також короткого огляду історіографічних здобутків у сфері її дослідження. Не аналізуючи доробку педагогів, що спеціалізуються на історії педагогіки (це переважно компілятивні, а не оригінальні студії), звернуся до напрацювань істориків. Поштовх до зацікавлення дяківською наукою дала розвідка Олександра Лазаревського, який 1862 р. опублікував невелику статтю зі статистикою «народних» шкіл та шпиталів семи полків Гетьманщини. Прикметно, що Лазаревський не писав про поширення письменності завдяки першим «закладам». Більше того, він відзначав, що питання про характер цих осередків уповні не вирішене, і наводив згадки про школи без учнів. Для Лазаревського важило, цілком у душі середовища, до якого належав учений, що парафіяльні освітні осередки були «народними» [329, с. 82–89]. Однак оприлюднена ним статистика дала підстави для наступного кроку – обрахунку співвідношення кількості шкіл та населення. Зокрема, таку пропорцію, хоча й не виражену у конкретних числах, а прирівняну до сучасної автору пропорції між «обивателями» та земськими і церковно-парафіяльними училищами, зробив Орест Левицький у нарисі «Полтавские школяры» [333, с. 440].

Критичні закиди щодо широкого поширення письменності серед населення та «народного» характеру парафіяльних шкіл було висловлено ще в ХІХ ст. Юхим Крижанівський, на противагу більшості авторів ХІХ – початку ХХ ст., твердив, що ці осередки слугували передусім підготовці майбутніх церковнослужителів, яких під час навчання узагальнено називали «школярами», а відтак – не йшлося про «народну ініціативу» (цю тезу досі не помітила сучасна українська історіографія): «Таким образом, сельския школы, существовавшія на юге России до конца 18 столетия, не были школами собственно народными; они имели целию не столько образование прихода, сколько более приготовление церковнослужителей. Грамотность прихода была

для них [шкіл – *М. Я.*] делом посторонним, случайным; богатый крестьянин поручал сына своего дьячку только в видах роскоши; на грамоту смотрели в деревне, как на ремесло, назначенное в удел тому, кто лишен возможности издетства навыкнуть хозяйству» [315, с. 398–399].

Поруч із акцентами на помітній кількості шкіл, хрестоматійним аргументом на користь поширення грамотності в Україні стало свідчення Павла Алепського, хоча заклики до адекватного аналізу цього тексту, а також скептичне ставлення до конкретної згадки досі не помічає більшість сучасних авторів. Так, ще Костянтин Харлампович, залучаючи вже традиційну на свій час статистику шкіл, зазначав: «Говорить о почти поголовной грамотности малороссов, как о том свидетельствует Павел Алеппский, нельзя: часто и среди старшины попадались не умевшие подписать своего имени, а затем в XVII в. и в московском государстве процент грамотных в разных сословиях был не так уж низок» [476, с. 368].

Однак теза про «масову» поширеність серед українців грамотності розвивалася й надалі, знову спалахнувши сьогодні, коли після десятиліть радянського занедбання цього напрямку студій автори повернулися до ідеалізації «народного начала», ба навіть пішли далі, наголошуючи, що при парафіях діти, навчаючись за підручниками церковнослов'янського церковного друку буцімто отримували знання рідною мовою: «хоча тексти були написані у підручниках старослов'янською мовою, але пояснення до них дяк давав українською мовою» [430, с. 67]. Такі твердження, щоправда, не супроводжуються конкретними тлумаченнями, як це технічно відбувалося. Утім, сучасні публікації на тему приходської освіти все-таки відреагували на те, що далеко не при кожній церкві існувала школа – їх, виявляється, не існувало при маленьких парафіях. Щоправда, такі міркування теж не підкріплено ані статистичними, ані якимись іншими аргументами [430, с. 64]. Натомість значно переконливішими є джерельні студії, пов'язані із уточненням кількості парафіяльних освітніх осередків [237, с. 243–258].

Підсумовуючи, зазначу, що питання про характер церковно-приходських шкіл до кінця не вирішене й досі, як і проблема поширення письменності. Слід погодитися з Володимиром Маслійчуком, який, простеживши репліки щодо українського шкільництва від XVIII ст. до сьогодні, наголошує на ідеологічному забарвленні питання освіти, що поряд із мовою є вагомим чинником національних рухів, та нагальній потребі, розібравшись в історіографічній складовій проблеми, менш упереджено підійти до дослідження «системи» ранньомодерної української освіти [349, с. 73–86].

Сьогоднішня історіографія, попри за давніми стереотипні уявлення та підходи до вивчення минулого вітчизняної елементарної освіти, вже зробила й цілком інакші, перспективні кроки. Для прикладу згадаю поки єдину студію про поширення письменності на мікрорівні – у полковому місті Полтаві другої половини 1760-х рр., яку здійснив на підставі аналізу вміння власноруч ставити підписи Юрій Волошин. Інакшій підхід запропонувала Тетяна Кузик, звертаючись до теми грамотності запорозьких козаків: її відповідь спирається на репліки козаків стосовно освіченості [317, с. 125–143].

Ще одна проблема, яку буде піднято на сторінках нашої роботи – це успішність конфесійного дисциплінування унійних парохів та прихожан, а також результати освітнього дисциплінування православного духовенства. Увага істориків до формування Церквою кліру та вірян за певною «програмою», загострилася не так давно. Найпомітнішими на сьогодні є спостереження Ігоря Скочиляса, неодноразово викладені у різного масштабу публікаціях та найопукліше представлені у монографії про Львівську єпархію. Вивчення становища Унійної Церкви у XVII–XVIII ст. дозволило досліднику твердити про існування проголошених та насаджуваних ієрархією заходів із дисциплінування і кліриків, і лаїків у різних сферах життя (програми конфесіоналізації) та формування окремої унійної ідентичності. Щоправда, науковець вказує, що цей процес не був завершений до кінця XVIII ст. та характеризувався міжконфесійними діалогами, що ілюструється окремими прикладами [443]. Різні фактори, зокрема зовнішні, що впливали на формування

окремої унійної ідентичності, розглянула також Барбара Скіннер [589]. Однак у працях обох дослідників не завжди послідовно аналізується успішність реалізації програми конфесіоналізації на парафіяльному рівні, а саме цей аспект дозволяє заторкнути аналіз навчання у Києві річпосполитських уродженців.

Звернення до освітнього дисциплінування приходського духовенства Київської митрополії та ролі у його успішності/неуспішності практики виборності парохів мирянами вимагає коротко зупинитися на працях, присвячених питанням номінування на парафії. Цю проблему важко назвати білою плямою в історіографії. Однак, коротко дотеперішні висновки можна звести до двох пунктів. Перший – аж до кінця XVIII ст. в Україні діяло право виборності православних парохів прихожанами, причому кандидати походили з різних станів, а виборці мало зважали на академічну освіту номінанта; другий – священики намагалися закріпити парафії за родиною, передаючи їх у спадок головно синам чи зятям. Обидві тези обґрунтував свого часу піонер у вивченні приходського духовенства Юхим Крижанівський [313, с. 391–439]. Слід гадати, цього уродженця с. Купіювата Липовецького повіту Київської губернії (нині – с. Копіювата Монастирищенського р-ну Черкаської обл.) родом зі священицької сім'ї, нещодавнього випускника (1857 р.) Київської духовної академії та тоді ще викладача Київської духовної семінарії до занурення у минуле практик обсадження приходів та наголосів на ролі громади могли стимулювати актуальні церковні питання, що стояли на порядку денному. Зокрема, саме тоді у Православній Церкві під впливом поширення практик виборності у світських інституціях обговорювалося питання їх впровадження у життя епархій та парафій. Попри майже півторастолітнє життя цих постулатів, вони залишилися актуальними донині, дослідники хіба доповнили їх більшою кількістю фактів [див., наприклад: 586, р. 125–151]. Однак, поєднання обох шляхів кандидата до парафії із примусом до навчання потребують нового переосмислення, зокрема на базі статистичних даних, а не поодиноких згадок.

Підбиваючи підсумок стислого огляду того, як представляли історики могилянських студентів XVIII ст., а також супутні проблеми, маємо

констатувати достатньо скромні досягнення. Більша частина висновків та акцентів – здобутки XIX – поч. XX ст., які вже давно потребують ревізії, деталізації та нового погляду. Що ж до сучасних текстів на окреслену тематику, то вони здебільшого не так примножують знання, як переказують старі факти, прикрашаючи їх новими, не завжди виправданими в рамках наукового дискурсу, трактуваннями.

1.2. Джерела

У цьому дослідженні доводиться використовувати різноманітні джерела (як відомо, соціальна історія не має їх сталого типолого-видового набору, і живиться широким документальним спектром). Найбільшу групу становлять актові матеріали (різноманітні доношення, промеморії, інструкції, відомості, послужні списки, реєстри тощо), а також еґо-документи (документи особового походження), як-от діаріуші, автобіографічні чи подорожні записки. Великий масив – це матеріал з українських та російських архівних установ, що вводяться до наукового обігу вперше.

Важливу роль у роботі належить також опублікованим документам. Едиційна практика XIX – початку XX ст. «оживила» значний масив актових «могилянських» матеріалів у різних збірниках «пам'ятників», «архівів», «актів», у вигляді додатків до монографій (оскільки у наступні десятиліття зацікавлення спадщиною Академії більше проявляли радянські філологи та філософи, ніж історики, то був зміщений також «джерельний» акцент [про досягнення радянської гуманітаристики 1970 – поч. 1980-х рр. див: 580, р. 229–250]). Однак такі видання не мали характеру підбірки саме з історії навчального закладу, вміщені у них джерела охоплювали ширше тематичне коло. Винятком є «Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии», підготовані та опубліковані М. І. Петровим (друге відділення) та прот. Ф. І. Тітовим (третє відділення), які, між іншим, значною мірою і стали необхідним підґрунтям для

написання історичних синтетичних праць про київські «латинські школи» [116–123].

Про важливе значення опублікованих на початку ХХ ст. «Актів и документів...» сьогодні свідчить звертання до них сучасних дослідників, і не лише тих, які студіюють власне історію Академії, позаяк зібрані Петровим та Тітовим матеріали ілюструють ширший історичний фон. Наразі годі шукати вартісне наукове дослідження з історії закладу ХVІІІ – поч. ХІХ ст., яке б не використовувало документи другого та третього відділень. Характерним також є й інший факт: саме матеріали зі згаданого багатотомного збірника є основним джерельним комплексом для багатьох студій, а не архівні, раніше невідомі. Цьому посприяло й те, що публікацій подібних збірників не було до 2005 р., коли вийшла друком інша спеціальна документальна підбірка «Києво-Могилянська Академія кін. ХVІІ – поч. ХІХ ст.: повсякденна історія» [152], що також стала в нагоді при підготовці цього дослідження. Тим не менше, великий масив джерел з історії «шкіл» залишається неактуалізованим, чекаючи на дослідників на полицях архівних стелажів, тим паче, якщо йдеться про соціальний зріз, що вимагає широкого залучення «позамогилянських» матеріалів.

Не зважаючи на різноманітність використаних джерельних матеріалів, за відправну точку слугують дві відомості про могилянських вихованців за 1737 та 1738 рр., адже йдеться не лише про базовані на поодиноких фактах узагальнення, а про спробу підтвердити висновки статистичними даними та співвідношеннями. Саме ці документи – реєстри спудеїв – потребують окремого обговорення.

Звернення до метрик різноманітних шкіл, першочергового джерела у студіях корпорацій вихованців, як, зрештою, і публікація реєстрів алюмнів європейських академій та університетів (спочатку чи не найбільше – німецьких), розпочалися ще у ХІХ ст. і тривають донині. Однак дослідників українського ранньомодерного шкільництва не завжди можуть потішити повні фіксації студентського контингенту різноманітних навчальних закладів, тож

переважно їм доводиться «малювати» просопографічні портрети вихованців за допомогою розрізнених різночасових згадок у джерелах [наприклад: 513, с. 163–190]. Краща ситуація з «латинськими школами» Гетьманщини XVIII ст., переліки «студіозів» яких за окремі роки збереглися.

На початку XX ст. до наукового обігу введено частину списків спудеїв Могилянської академії, які, втім, і досі історики належно не використали. Ба більше, у випадках, коли дослідники таки зверталися до реєстрів, інформація з них залучалася досить споживацьки: бралися факти, які лежали «на поверхні», до того ж без детального критичного вивчення самих переліків. Відтак, наразі актуальними є і публікація спудейських відомостей [279, с. 131–132], і аналіз їх як джерела. На останньому завданні зосереджуся нижче.

Першу відому фіксацію всіх присутніх на момент перепису студентів Києво-Могилянської академії було здійснено 1727 р. через ініціативу «згори». Тоді Верховна Таємна Рада вирішила перевірити, чи виконується у єпархіях положення Духовного Регламенту про заведення шкіл і розпорядилася, аби Синод подав необхідні матеріали. Синод, своєю чергою, звернувся 22 серпня 1727 р. з указами прислати інформацію про навчальні заклади до єпархій, з яких відомості і надходили упродовж 1727–1729 рр. [174, стб. 238–239]. Із Києва студентський реєстр, що складався лише з імен та прізвищевих назв вихованців, надіслали того ж 1727 р. [174, с. CXVI–CXXX, приложение VIII]. Тоді йшлося про разову ініціативу; регулярна і значно повніша фіксація могилянських «академіків» розпочалася аж через десятиліття.

Згідно із синодальним указом від 8 лютого 1737 р., було велено надіслати з єпархій у Петербург інформацію про школи, вихованців та вчителів, а також їхнє матеріальне утримання «и впредь о состоянии тех школ как о количестве учеников и какова они будут звания, и в колики кто лета и в каких обращаться каждой будет науках, и кто когда из них в какое достоинство будет произведен», повідомляти [117, с. 21–22, 37]. Відтак, у квітні 1737 та січні 1738 рр. в Академії склали два переліки всіх вихованців. Однак іншим синодальним указом (від 9 серпня 1738 р.) обумовлювалося, що реєстри спудеїв

за формою, укладеною ще в лютому 1738 р., слід складати лише стосовно вихідців із родин духовенства, а про «різночинців» вказувати тільки загальну чисельність по курсах [117, с. 89–90, 92–93; 388, с. V–X; 397, с. 105–108].

М. Петров твердив, що обмеження детальної фіксації студентами з родин духовенства стало наслідком клопотання старшини, яка, як і решта вільних світських «студіозів», зокрема з-поза меж Російської імперії, бачила практику перепису «подозрительною» та такою, що «могла стеснять стародавню свободу обучения» [388, с. VI]. Важко сказати, звідки дослідник отримав цю інформацію, принаймні у документах, на які він покликається, не можна відшукати слідів старшинського хвилювання. Мабуть, це твердження було лише припущенням Петрова, базованим на словах київського владики про свободу українських студентів у навчанні. Висловлювалися незадоволені реєстрацією голоси (що не виключено), чи ні, важливо інше – професори Академії, як установи, яка перебувала під церковною юрисдикцією, і не мали достатньо повноважень, аби вимагати відомості від представників світських станів, тим паче з-за кордону. З іншого боку, світський контингент «студіозів» вважав, як можемо висновувати з окремих випадків, що він навіть при встановленні покарання за порушення внутрішньо-академічної дисципліни не залежить від церковної влади в особі керівництва навчального закладу, а має підкорятися своїй «команді» [521, с. 231–239]. Тож цілком логічним став дозвіл Синоду фіксувати тільки хлопців з родин священно- та церковнослужителів. Зате київський архієпископ справді був схвилюваний нововведенням, про що свідчить його донесення, направлене влітку 1738 р. у Петербург: він сприймав фіксацію, як спробу перевести всіх вихованців із самозабезпечення на «указний кошт» та як заборону відлучатися з Академії за власною волею, а також як зазіхання на права Могилянських Атен. Владика цілком резонно прогнозував, що такі заходи призведуть до занепаду навчального закладу: «и так коллегіум Киевское, которое де от своего начала чрез долгие лета за свободу, по примеру иностранных училищ, премоцнейшими высокомонаршими грамотами укрепленное, довольно учеников имело, в крайнее оскудение прийти может, и

потому так учеников на своем коште учащихся записывать и свободный из училищ отпуск заградить трудно» [118, с. 444].

Відтак, із 1738/1739 н. р. і до закриття Академії у 1817 р. студентські реєстри укладалися щорічно, проте містили лише інформацію про представників духовенства. Світські вихованці, натомість, фіксувалися принагідно. Чи не найбільші їх переліки внесено у списки осіб, які склали присягу на вірність імператорському престолу (ця процедура була обов'язковою для всіх студентів, незалежно від соціального походження). У згаданих реєстрах могли, до того ж, зазначати станове походження та місце проживання. Однак більш-менш повний документ такого типу фіксує лише імена та прізвиська/прізвища 942 вихованців (найвірогідніше – якщо не всіх присутніх у «школах», то переважну більшість), які присягали на вірність Єлизаветі Петрівні 1742 р. [118, с. 454–467]. Згідно з відомістю студентів, складеною в навчальному закладі у грудні 1741 р., в Академії студіювало 687 осіб з усіх станів, за даними від грудня 1742 р. – 822, а від грудня 1743 р. – 902 хлопці (див. додаток А.3). Тож є підстави стверджувати, що у присяжний список внесено якщо не всіх, то переважну більшість «академіків». З іншого боку, ця невеличка статистика зайвий раз ілюструє мобільність студентського складу навчального закладу.

Дослідникам невідома практика фіксації могилянських студентів до 1727 р. і, схоже, документальних підстав твердити про її існування немає. До синодальних розпоряджень зустрічаються лише принагідні переліки невеликих груп вихованців, приміром, у рукописних навчальних курсах (тих, хто складав вправи, відвідував ту чи іншу «школу», розігрував виставу абощо) [117, с. 1–2; 392, с. 44–45]. Коли в Москві у відповідь на клопотання гетьмана Брюховецького 1666 р. відновити понищені перед цим могилянські «латинські школи» розглядали можливість закриття Академії, то надіслали київському воєводі Петру Шереметьєву наступне розпорядження: «буде им против их вольностей будет не во оскорбленье, и тех школ им не заводить; а буде им против их вольностей то будет во оскорбленье, и великий государь их

пожаловал, велел им в Киеве школы заводить и людей в них учить киевских жителей, а из неприятельских городов в те школы никого не пускать и не учить, чтоб от них смуты и всякого дурна не было» [124, с. 86]. У відповідь воєвода не лише виступив за функціонування колегіуму («перевесть тоє старую школу некоторыми меры нелзе, потому что киевским жителем будет то в великое оскорбление»), а й запевнив, що приїжджі люди переписуються [124, с. 93; 476, с. 373]. Відтак, поміж усіма прибульцями могли згадуватися окремі «закордонні вступники» до колегіуму.

В могилянські інструкції «Leges academicae» 1734 р. зазначалося, що ті студенти, які залишають Академію, мають отримувати від префекта свідоцтво про успіхи в навчанні, а «для этого префект училищ обязывается ежегодно вносить в библиотеку Академии, для будущих справок и для всякого случая, как частные годовичные списки, составленные верно учителем каждой школы с означением имени, фамилии и правдивой аттестации учеников, так и общий – всех учеников и студентов, составленный со всяким тщанием по порядку и достоинству школы, где должны быть обозначены имя, прозвание, вероисповедание, отечество, звание и состояние родителей, а также возраст и познания его» [115, с. 107–108].

Невідомо, чи виконувалася ця настанова в Академії. Принаймні, коли у травні 1738 р. Синод вимагав надіслати з Києва відомості «от 730 года сколько в котором году где в школах учащихся было, и чему кто обучился, и кто, когда, и куда убыли, и куда определены, и сколько осталось в школах», київський архиєпископ відповів, що такого «учинить отнюдь невозможно», позаяк могилянські спудеї, як вільні люди, коли хочуть навчаються, і так само за власним бажанням залишають науку [117, с. 91–92]. Аналогічно, коли 1781 р. в навчальному закладі складали довідку про число вихованців, то розпочали її від 1740 р., інформуючи, що «сколько ж оть основания Акадтміи до 1740 года въ той Акадтміи студтнттов каждого года обучалось, нтизв-стно» [152, с. 236–237]. Окрім загальних академічних відомостей кожен професор вів «обыкновенный школьный каталог», як можна судити із донесення префекта Георгія

Кониського 1751 р. Тоді могилянський вихованець Іван Вишньовський клопотався про надання йому священницького місця, а у відповідь митрополит розпорядився «требовать о состоянии и учении в овсех школах аттестата». Із префектової відповіді на резолюцію преосвященного зрозуміло, що викладачі кожен у своїй школі провадив реєстрацію підопічних, причому щонайменше додатково зазначав у каталозі час приходу на навчання та успішність (остання рубрика заповнювалася детальніше, ніж у загальних академічних відомостях). У донесенні також вказано, що збереження професорських нотаток не було обов'язковим: «С фари же и риторики тих годов, когда он [Іван Вишньовський – М. Я.] тья школы трактовал, каталогов обикновенных не сискалось, яко таковым каталогам особитаго хранения и сдачи с рук на руки понини не было да из богословии отца архимандрита Братского Сильвестра Ляскоронскаго о бывших его учениках, каталога нет же» [118, с. 32–33].

Отож, є всі підстави вважати, що в Академії до втручань «зверху» не переслідували мети спеціально фіксувати всіх вихованців (чи, принаймні, зберігати такі дані у наступні роки). До цього не спонукав також безкоштовний характер навчання, себто фінансова доцільність. Зрештою, єзуїтські практики, від яких запозичив шкільну модель Петро (Могила) [437, с. 24–28], схоже, теж не націлювалися на реєстрацію всіх вихованців. Принаймні, у «Ratio Studiorum» спеціально на цьому не наголошувалося. Щоправда, у частині, яка стосується групи членів «Академії» (вибраного згромадження талановитіших та побожніших студентів, які виконували додаткові заняття під наглядом префекта), зазначалося про потребу внесення їхніх імен до книги в порядку прийняття до цієї групи [214, с. 115].

Кістяк структури могилянських відомостей, що являли собою рубриковану таблицю, був сформований відразу від запровадження щорічної реєстрації студентів та містив наступну інформацію: перша графа – «імя и прозваніт», друга – «л-та от рождтнія», затим – «јткудова и каких родитлїтй», а наостанок – «какого учтнія» [див., наприклад: 14, арк. 1 та наст.]. Вже у 1738/1739 н. р. фіксація відбувалася за дещо відкорегованою схемою: «кто

імяны и изъ каких чиновъ», «сколко кому от роду л-т», «вртмя опрtd-лтнія въ школу», «чтму обучтны», «что нн- обучатгь», «кто къ науки понятны и кто нтпоняттнь» [14, арк. 21]. Із 1741/1742 н. р. у відомості введено графу «Кто, когда и куда выбыли» (чи, в інших переліках – «Кто, когда и куда отлучился») [14, арк. 75–97, 434]. Надалі рубрикація залишалася майже без змін до кінця функціонування Київської академії, дещо змінювалася лише повнота звітів із навчального закладу до Петербурга (окрім указу 9 серпня 1738 р., покликаючись на який складали списки, у XVIII ст. звітування регламентувалося також указами Синоду від 14 серпня 1774 р., 5 жовтня 1784 р. і 31 жовтня 1798 р.). Відтак, поряд зі студентськими реєстрами з'явилися відомості про професорів і інформація про те, що читалося у кожному «класі», окремо записувалися діти духовенства з Київської єпархії та окремо – з інших єпархій [див., наприклад: 122, с. 263–369]. Самі списки вихованців десь у другій половині 1780-х рр. доповнилися рубриками «Кто обучается греческому языку и с каким успехом» (грецьку починали студіювати з «класу» поезії) та «Кто на чем содержании». Вочевидь, це сталося внаслідок реформування навчального закладу, зокрема програми студій, за загальноімперським зразком (із 1786 р.) та отримання статусу головної окружної академії (у 1788 р.) [468, с. 265, 270]. Позаяк не вдалося виявити списки між 1780 та 1790 рр., точного часу корекції наразі встановити не вдалося: відомість за 1779/1780 н. р. нових рубрик ще не містить, а от у списку за 1790/1791 н. р. вони присутні [78; 121, с. 249–291]. На початку XIX ст., окрім успішності, звернули увагу на поведінку («кто к наукам понятен или непонятен и каковых успехов и поведения») [108; 519, с. 61–62]. Як бачимо, зробити підкріплені статистикою висновки про київських вихованців з усіх станів можна лише станом на кінець 1730-х рр., а надалі для прискіпливого вивчення надаються списки лише дітей духовенства.

Могилянські студентські відомості відрізнялися і за формою, і за суттю від університетських студентських реєстрів (*matricula*, *album*, *registrum*). Внесення особи до останніх було правовим (можливість користуватися

привілеями) та фіскальним актами. Для прикладу, в альбомі Замоїської академії (1595–1781 pp.) студенти фіксувалися по мірі прибуття впродовж усього року (у Києві це зазвичай робили раз упродовж грудня-січня), чи разово під кінець ректорської каденції. У другому випадку могла вибудовуватися ієрархія учнів відповідно до станового походження, а от поділ на курси запровадили лише у 1737/1738 р., хоч його не завжди дотримувалися. Фіксація всіх студентів різних навчальних рівнів за один рік траплялася лише тому, що у XVIII ст. альбом упродовж певного часу міг взагалі не заповнюватися. Сам характер запису також не був сталим і залежав від особи, яка його здійснювала. Постійно зазначалося лише ім'я, батькове ім'я та прізвище і територіальне походження, часто без детальної вказівки населеного пункту, а лише із занотуванням адміністративно-територіальної одиниці (для шляхти – світської, як-от воєводство, повіт тощо, для духовенства – церковної). Територіальне походження зрідка могло опускатися. Доволі поширеними були вказівки суми, сплаченої за навчання, та даних про складання академічної присяги. Від кінця XVII ст. почали реєструвати станове походження. Натомість вік та релігійна належність вказувалися як виняток. Лише в останні роки функціонування Замоїської академії почали фіксувати кількість років, проведених у даному класі, викладача та джерело утримання. До альбому також записувалися ті, хто лише здобував в Академії докторський ступінь. Окрім того, на його аркушах розміщувалися нотатки, що стосувалися як справ навчального закладу, так і ширшого кола тем (подій у Речі Посполитій) чи навіть особистого характеру [208, s. 15–20 та ін.].

У випадку реєстрації могилянських студентів йшлося лише про адміністративний крок. Цим київські відомості нагадують фіксацію вихованців у метриках річпосполитських академічних гімназій, однак форма списків останніх різнилася, містячи першопочатково лише імена та місце походження новоприбулих на науку, а також рівень початку навчання. Втім, регулярність заповнення метрик та повнота інформації про студентів залежала від зусиль ректора, тож з часом з'явилися вказівка на статус батьків, вік (інколи із датою

народження), родичів чи опікунів, домовласників, у яких студент винаймав житло, та віросповідання. Зрештою, відомості, що фіксувалися, в різних гімназіях могли різнитися [212; 600, s. VII–VIII, XIV–XV]. Приміром, записи у навчальному закладі Хелмна на Помор'ї (за 1692–1816 pp.) на противагу типовій університетській практиці робилися щорічно, що дозволяє краще простежити процес навчання та крокування вихованців різними його сходишками. У цьому простежується подібність до київської практики. Щоправда, у хелмінському альбомі настало фіксувалися лише ім'я та прізвище учня і клас, який той відвідував. Натомість інформація про місце походження є спорадичною, вікові дані згадані вкрай рідко, як виняток, а про станову належність та статусність можна судити з окреслень на кшталт «dominus», «nobilis» тощо. Лише з маргінальних записів у альбомі вдається довідатися додатково про успішність учнів у навчанні, їхню подальшу долю, смерть тощо [209; 572, s. 14–18].

Чи не найбільше могилянські студентські списки нагадують каталоги вихованців папської семінарії у Вільні (1582–1798 pp.), якою опікувалися єзуїти, понадто – їхній формуляр у XVIII ст. Спільними були не лише щорічна фіксація віленських студентів у спеціальних таблицях, а й подання інформації про них у рубриках, що дуже нагадують київські: ім'я та прізвище, соціальне походження та належність до адміністративних одиниць (дієцезія, орденська провінція, воєводство), часом імена батьків; дата вступу; рубрика «Patria» (територіальне та національне походження); «Religio parentum»; мови, якими володіє підопічний; вік; наукові титули та час їх отримання; успішність; школа, в якій навчався семінарист; час закінчення навчання та подальші заняття [564, s. 927–929].

Головним завданням Папського семінаріуму було виховання священників та місіонерів, які б готували ґрунт для з'єднання «єретичної півночі» та «схизматицького сходу» з Римом [579, s. 170–228]. Безсумнівно, цей навчальний заклад виник у результаті тих процесів у церковному житті, до яких спричинила Реформація, і які наразі переважно характеризуються через

концепт «конфесіоналізації». Один із наслідків останньої – дисциплінування духовенства, зокрема освітнє, і як «технічний» вияв цього – поява детальної документації про студії. Тож не дивно, що студентські відомості єпархіальних закладів Російської імперії, діяльність яких спонукала та контролювала вища світська та церковна влада і які мали так само формувати (часто примусово) освічене духовенство, нагадують за інформативним наповненням віленський зразок – в обох випадках схожі завдання, вочевидь, обумовили подібну структуру фіксації.

Тут не зайве пригадати, що заведення щорічної реєстрації вихованців єпархіальних шкіл наприкінці 1730-х рр. у Російській імперії стало одним із низки інших виявів дисциплінування як духовенства, так і церковного життя загалом. Приміром, у 1732 р. в монастирях запровадили прошнуровані книги для запису інформації про всіх ченців [182, с. 918–919]. Відтепер вона дозволяла стежити за дотриманням указів щодо постригу та закріпити насельників за їхніми обителями, перешкодивши самовільним відлученням та мандрюванням. У 1737 р. також ввели нову форма відомостей, у яких реєструвалися ті, хто сповідався та причащався, чи не виконував настанов обов'язкового щорічного очищення від гріхів.

Отож, наразі дослідники Київських Атен мають у своєму розпорядженні лише чотири більш-менш повні реєстри студентів з усіх станів за два століття функціонування «шкіл» – за 1727, 1737, 1738 та 1742 рр. Два з них (перший і останній) – це перелік імен та прізвищ/прізвищ. Аналіз такої інформації без додаткових вказівок хоча б на соціальну належність та проживання зафіксованих вихованців – вельми невдячна справа, про що згадаю далі. А от дві інші відомості – за 1736/1737 та 1737/1738 н. р. – надаються до глибшого вивчення, позаяк фіксують також станове та географічне походження, вік і характеристику успішності*. Саме ці списки дають можливість представити

---

* Обидва студентські реєстри були опубліковані ще на початку ХХ ст. Миколою Петровим. Тут і далі інформацію за більшу частину 1738 р. взято

навчальний заклад та його вихованців, опираючись на відносно повні статистичні дані. З іншого боку, маємо справу з початком практики укладання відомостей, що могло відобразитися на їхньому змісті. Ця підозра та унікальність обох реєстрів спонукають якомога уважніше проаналізувати їх джерельний потенціал, на чому частково зупинюся нижче, а також буду звертатися неодноразово при викладі тих чи тих конкретних сюжетів.

Чи не найменш вірогідною у відомостях є рубрика, в якій вказаний вік студентів. Вона, вочевидь, заповнялася зі свідчень самих «академіків», а то й через візуальне сприйняття фізичних кондицій вихованця. Порівняння двох сусідніх списків за 1737 та 1738 р., різниця в укладенні яких складала 9 місяців, переконує, що вік вказувався приблизно, «на око». Навряд чи варто ускладнювати текст прикладами всіх різночитань, адже більша чи менша плутанина у цій графі була доволі типовим явищем. Згадаю лише кілька випадків. Приміром, козацький син Яків Табірницький з Будищ Полтавського полку у 1737 р. записаний 16-літнім, а у наступному вже 20-річним. Натомість його однополчанина Йосифа Шишацького з Нехворощі «омолодили»: у 1737 р. зареєстрували 16-літнім, а у 1738 р. – 15-літнім. У відомостях вік вказували помилково також представникам привілейованих прошарків, як от вихідцю з родини значкового товариша Йоакиму Христичу: 16 та 18 літ відповідно [пор.: 14, арк. 6 зв., 8 зв., 10 та 117, с. 48, 51, 54].

переважно із київських архівних манускриптів, а за 1737 р. та невеличку частину («школа» богослов'я) 1738 р. – із опублікованого збірника документів [10, арк. 1–4 зв. (перелік «філософів» без одного вихованця та двох «риторів» 1738 р.); 14, арк. 1–19 зв. (від «риторів» без двох студентів до «аналогістів» 1738 р.); 117, с. 38–59 (за 1737 р.), с. 61–88 (за 1738 р.)]. Далі не перевантажуватиму текст повторенням цього покликання, якщо йтиметься про залучення узагальнюючої інформації з відомостей, а також при використанні обширних даних обох реєстрів, зосереджених не на одному аркуші/сторінці, а розкиданих по всіх списках.

Втім, у плутанині з роками немає нічого дивного, а визначення літ нічим особливим не вирізняється від загального тогочасної практики. На свідчення «байдужого ставлення людей XVIII ст. до свого (як і чужого) віку» та «банальне незнання священниками власних прихожан», що відобразилося на приблизній фіксації літ у сповідних розписах, звернула увагу Оксана Романова, згадавши про подібну ситуацію в іншій тогочасній документації [421, с. 23–24; 423, с. 125–126]. «Усну традицію сприйняття й обрахунків віку населенням Гетьманщини другої половини XVIII ст., для якої характерне оперування круглими числами» (коли значно завищеним є відсоток так званих «ювілярів», які мали повні десятки років без одиниць: 50, 60, 70 тощо), відзначив Ігор Сердюк у Румянцевському описі Малоросії [433, с. 55–62]. При цьому, неточний округлений вік вказувався особами, які добре оперували числами, як от ніжинськими грецькими купцями [434, с. 216–217].

Ще мало пройти чимало часу активного та повсюдного застосування на практиці інформації з документів, у яких фіксувалися літа (метричні книги, сповідні розписи тощо), аби приблизне визначення років життя за зовнішніми фізичними параметрами змінилося достовірним підрахунком. Навіть в останній чверті XVIII ст. представники приходського духовенства, які якраз і мали відати вік своїх парафіян, не могли точно визначити його у членів власного роду. У своєму щоденнику дяк церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Федір Кирнецький (весь причет храму складали представники його сім'ї) 1788 р. занотував про смерть тітки, батькової сестри. При цьому її років він точно не знав, тож для орієнтації користувався послідовністю народжень у родині: «[...] обьявилъ брать нашъ Васил Лапуза, что мат его, а наша тіотка Татіяна Михайлова им-вшая прим-ром л-тъ изъ 66 стар-йшая от батюшки такъ Аедор она Татіяна, Герасим, Анна ПридУхина бывшая и Меланія и под сею бат. [батюшка, так автор величає батька – *М. Я.*], преставилас [...]» [207, с. 18].

В Києві розуміли умовність вікової інформації, наданої студентами. Вочевидь, саме це спонукало духовну консисторію у 1767 р. видати указ надалі у відомостях не писали літа дітей духовенства «единственно по самих точию их

показанню», як раніше, а тільки за письмовими «свідетельствами» духовних правлінь [119, с. 352–353].

Відтак, використовуючи студентські списки, до вікової інформації слід ставитися критично та намагатися перевіряти її. Звісно, уточнення швидше за все можливе щодо тих вихованців, які представляли верхи тогочасного соціуму (як-от діти козацької старшини), про які збереглися також інші джерела. Разом з тим, дані про літа не варто ігнорувати повністю – хай і приблизно, вони допомагають реконструювати вікові співвідношення між студентами.

Рубрика «Іткудова и каких родитлїтї», яка від 1738/1739 н. р. доповнилася записом імен вихованців і називалася «кто імяны и изъ каких чиновъ», містила вказівку на станове та географічне (за цивільним, а не церковним адміністративно-територіальним поділом) походження студентів. Коли почалася повна фіксація інформації виключно про представників духовного стану, то зазначалася ще й церква, при якій служив батько «студіоза». Щоправда, від кінця XVIII ст. до реформування Могилянських Атен 1817 р. вказівку на церкву найчастіше опускали, а згадували про парафію переважно у тих випадках, коли йшлося про населений пункт із кількома храмами [див., наприклад: 80, арк. 1 та наст.].

Для обох повних відомостей – за 1737 та 1738 рр. – у цій рубриці виникають запитання до станової ідентифікації. По перше, вона переважно не характеризується деталізацією, себто часто не вирізняє одного козака від іншого, священика від священика тощо, а, по друге – у два сусідні роки по різному позначенно соціальний статус осіб із тими самими іменами, територіальною «пропискою», послідовним рухом навчальними сходами та приблизно вірним чи правильно змінюваним віком. Тезки 1737 та 1738 рр. також можуть мати відмінними інші характеристики (місце походження тощо). Знову таки, перелік усіх прикладів був би достатньо розлогим, тому для ілюстрації наведу лише кілька випадків, зазначивши, що немає підстав закидати викладачам, які засвідчували відомості, свідоме фальшування їхнього змісту (принаймні, виявити подібні факти чи підстави їх підозрювати не вдалося). Далі

для зручності позначу опубліковані Петровим реєстри з архіву Синоду (туди вони обов'язково відправлялися з Київської духовної консисторії, куди, своєю чергою, потрапляли з Академії) за 1737 та 1738 рр., як П-37 та П-38 відповідно. Покликання на неповний рукописний список відомості за 1738 р. (без «богословів», «філософів» та двох студентів риторичного «класу») відразу у тексті робитиму, як Р-38, а на уривок-манускрипт із фіксацією «філософів» (без одного) та двох риторів – як Р-38-1; у дужках вказуватиму відпоідні сторінку чи аркуш.

Одна з проблем у відомостях – відсутність загальних спільних норм на позначення характеру, а то й назви населених пунктів. Оскільки викладачі переважно чітко вказували полк, у якому розміщувалися поселення уродженців Гетьманщини, то труднощів з географічною локалізацією останніх майже не виникає. Натомість ідентифікація за воєводствами місць проживання вихідців з «Польської області» є далеко непростим завданням, оскільки у записі адміністративні одиниці не вказувалися, а наводилась лише назва та характер населеного пункту. У П-37 значиться, наприклад, що студент Василь Рогозовський походив з «містечка» Орсин «Польської області» (с. 47), а в П-38 та Р-38 пишеться про «містечко» Оринин (с. 70 та арк. 5). У П-37 місцем походження Леонтія Случинського названо «місто Любачев» (с. 49), у П-38 – «город Любачев» (с. 72), а у Р-38 – «город Любар» (арк. 7). У П-38 серед риторів записаний Михайло Молецький з «містечка Подгороддя» (с. 67), а у Р-38 – Михайл Малецький з «м-ста Подгороддя» (арк. 2 зв.). У П-37 Василь Кулбовський значиться мешканцем «містечка Солодовця» (с. 47), а у П-38 та Р-38 – з «города СолодковТць» (с. 72 та арк. 6 зв.). У П-37 місцем походження Івана Зеліскевича назване «містечко» Тисминиця (с. 44), а у П-38 та Р-38-1 – Тисминовка без вказівки на характер населеного пункту (с. 63, арк. 2). Любачів Григорія Піонткевича у П-37 іменованій «містечком» (с. 57), а у П-38 та Р-38 – «городом» (с. 81, арк. 13 зв.). У П-37 Іоан Янович зафіксований вихідцем із «села Суботова» (с. 54), а наступного року – з «міста» Суботова у П-38 (с. 76) чи «м-ста Соботова» у Р-38 (арк. 10 зв.). У П-37 Перемишль іменованій

«городом» (с. 40), а у П-38 та Р-38-1 – «містом» (с. 62, арк. 1), Меджибіж – «містечком» та «містом» відповідно (с. 41 і с. 64 та арк. 3 зв.). У П-37 Василь Думницький походить із «міста Бердичева» (с. 44), а у П-38 та Р-38 – із «містечка» Бердичева (с. 66, арк. 1). У П-37 Іоанн Смеречанський зареєстрований вихідцем із «города Жолкви» (с. 45), а наступного року – з «міста Жолкви» (П-38, с. 68) чи «м-ста Жовкви» (у Р-38, арк. 3).

Ідентифікація за воєводствами місць проживання вихідців з «Польської області» також є далеко непростим завданням, оскільки у записі адміністративні одиниці не вказувалися. Якщо ж зрідка давалася детальніша інформація, то вона, схоже, часто засвідчувала прив'язку населеного пункту до власника, а не тогочасного адміністративно-територіального поділу, та вказувала на не завжди добре знання останнього у Києві. Наприклад, у Р-38 зустрічаємо наступні вказівки на локалізацію: «зъ стла Строни пов-ти кролтвского», «гтжства Подкамарского з стла Олман-», «вотводства Имц-славскогї з города Јрши» (Орша була у Вітебському воєводстві), «гтнжства Дубтнского зъ города Заславя», «города Штпттивки вотводи Кбтвского», «гтнжства Любомирского з города Полоного», «гтнжства Дубтнского з стла Лариновтць», «зъ м-ста Брусилова добрь Олшанского старосты Вруцкого», «гтнжства Чарториского з города Бтртзаня», «з стла Лубтнь панства Раковсктго», «вотводнт- Яблонской з города Корсуна», «пов-ту кролтвского з города Втл-дник», «з города Втл-дникъ панства Житомирского», «гтнжства Любомирского города Мтжибожа», «з м-ста Тараска строжн-ка короннтго» тощо (арк. 16 зв.–19 зв.). Така плутанина з типологізацією та локалізацією населених пунктів спудеїв із Речі Посполитої не дозволяє дослідникам беззастережно використовувати інформацію відомостей і змушує проводити достатньо велику додаткову технічну роботу із залученням ширшого кола джерел та довідкової літератури для її верифікації.

Втім, дані про терени Гетьманщини, хай і помітно менше, однак також змушують перевіряти інформацію студентських відомостей. Зокрема,

трапляється відмінне позначення номенклатури населених пунктів у різних тогочасних документах. Так, у П-37 Олексія Левковича записано уродженцем містечка Бобровиць Ніжинського полку (с. 50). Однак на той час однойменні поселення були у Чернігівському (село) та Київському (містечко) полках [45, арк. 211–215; 47, арк. 22–22 зв.]. У П-38 та Р-38 зафіксовано братів Василя і Павла Лисенків із містечка Олександрівки Чернігівського полку (с. 66, арк. 1 зв.), проте у ревізії згаданої адміністративно-територіальної одиниці того таки року цей населений пункт названо «селом» [47, арк. 164, 446], а в податкових реєстрах 1750-х рр. – «містечком» [606, с. 117]. Існує плутанина також між селами/«деревнями». Неточності та непослідовність у ранжируванні міст не були особливістю могилянського чи загалом «малоросійського» діловодства: подібна ситуація простежується, наприклад, у документах XVII-XVIII ст., що стосуються міст Перемишльської та Сяноцької земель [570, с. 37–38].

На специфіку (неуважність?) фіксації студентів ув Академії може вказувати й наступний приклад: у П-37 «інфіміст» Андрій Бородаєвський значився вихідцем із «города» Будищ Полтавського полку (с. 54). Наступного року вже «граматик» Андрій Бородаєвський у Р-38 записаний із дивною вказівкою на географічне походження: «полку малорос. зь города Изюма» (арк. 10), себто в Академії вжили нетипове для Слобожанщини окреслення «малоросійського» (адже на той час «Малоросією» називали Гетьманщину). У варіанті, що надсилався до Синоду, дані дещо відредагували: «полку малоросийского слободского з города Изюма» (П-38, с. 76). Тут всі дані, окрім географічних, вказують, що йдеться про одну і ту саму особу, проте різне територіальне походження спонукає до серйозних розважань над таким висновком. Зрештою, в інших схожих випадках, коли двох осіб різнять лише населені пункт, інколи з однієї сотні, не виключено, що батьки студента могли справді змінити місце проживання, відтак інформація достовірна.

Професори інколи одночасно із різнохарактерною фіксацією тих самих населених пунктів, не уніфікували способу записування прізвищ/прізвицьк.

Наприклад, серед «аналогістів» 1737 р. згаданий Федір Якимович із села «Ілмана» (с. 59), а серед студентів найнижчої «школи» 1738 р. – Федір Єфимович із села Олмані (с. 86, арк. 18). Решта інформації – про вік та станове походження – дозволяють припускати, що йдеться про одну й ту саму особу, втім, остаточної впевненості через такий запис немає. Подібним чином, у П-37 зазначений 21-літній «аналогіст» Михаїл Онішкевич із села Мишлина (с. 58), у П-38 – 21-річний «інфіміст» Михаїл Онікевич з села Мислин (с. 82), а у Р-38 – 21-літній «інфіміст» Михаїл Онікієвич із того таки Мислина (арк. 15). Як бачимо, тут можлива помилка не лише у написанні прізвища, назви населеного пункту, а й у віці, якщо тільки студент не народився у проміжку між січнем (часом складання реєстру 1738 р.) та квітнем (місяцем фіксації вихованців 1737 р.) та. У П-37 та П-38 записаний козацький син із Зінькова Василь Зеленський (с. 44, 66), а у Р-38 – Василь Зеленецький (арк. 1). Однак у ревізії 1737 р. Гадяцького полку серед зіньківських козаків-дворовласників та козацьких вдів зафіксовано тільки Зеленських [49, арк. 120].

Як зазначалося, реєстри хибують також на неточність позначення станового походження тих самих вихованців у різні роки. У П-37 Іоанн Смеречанський зареєстрований вихідцем із посполитих (с. 45), а у П-38 та Р-38 – з міщан (с. 68, арк. 3). У П-37 Леонтія Случинського названо сином посполитого (с. 49), а у П-38 та Р-38 – міщанським (с. 72, арк. 7). Василь Думницький у П-37 походить із козаків (с. 44), а у П-38 та Р-38 – із посполитих (с. 66, арк. 1). У П-37 Василь Кулбовський значиться посполитим (с. 47), а у П-38 та Р-38 – міщанином (с. 72 та арк. 6 зв.). У П-37 Іван Янович із «Польської області» зафіксований дитиною козака (с. 54), а у П-38 та Р-38 – посполитого (с. 76, арк. 10 зв.). У П-37 Стефан Скибинський іменований міщанським сином (с. 40), а у П-38 – купецьким (с. 62). Подібно у П-37 Яків Домбровський – міщанська (с. 44), а у П-38 та Р-38-1 – купецька дитина (с. 64, арк. 3 зв.). Захарій Симонович у П-38 (с. 72) та Р-38 (6 зв.) – міщанин і посполитий відповідно. 19-літній Федір Барвінський із Дрогобича у списку піїтів 1737 р., складеному 6 квітня [117, с. 35], значиться священницьким чадом, у загальній відомості

1737 р. – посполитським (с. 46), а наступного року, будучи вже 20-річним – міщанським (с. 66, арк. 1 зв.).

Зрештою, маємо ті самі неузгодження між різною тогочасною документацією. Так, Кирило Дияментовський у Р-38 записаний козацьким сином із с. Коржів Переяславського полку (арк. 19). Проте у ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці 1737 р. вказано лише однойменну «деревню», причому без козацького населення взагалі [46, арк. 237 зв.].

«Станові мандри», звісно ж, можна коментувати як факти, що мали місце. Скажімо, процес перетворення більшості колишніх правобережних козаків на посполитих вірогідно пояснити, пригадавши чи то не надто за давнє згасання козацького ладу на Правобережжі (хоча й не до кінця, про що ще піде мова далі), чи постійний рух туди на проживання вихідців з Гетьманщини, зокрема, тих, які вважали себе козаками. Добре відомо також про масовість явища «шукання козацтва» і перетворення козаків на посполитих і навпаки у тогочасній Гетьманщині. Так само можемо твердити про розмитість у той час меж між міщанством та купецтвом. А от про реальність чи вигаданість, а також причини інших «станових конверсій» у реєстрах, якщо вони таки мали місце, залишається лише здогадуватися.

Існує ще один джерелознавчий аспект, який потребує додаткової перевірки, а саме – можливість помилок у реєстрах, допущених при публікації М. Петровим. Однак мої вибіркові порівняння надісланих у Синод списків студентських відомостей 1737 та 1738 рр. із надрукованими варіантами дозволяють ствердити, що дослідник акуратно передавав текст документів за синодальним оригіналом [пор.: 31, л. 115–137 об., 345–373 зв.]. Відтак, залишається констатувати, що різні варіанти переліків «академіків» різняться, однак припускати, що остаточний – ним, за логікою, має бути надісланий до Петербурга – цілком позбавлений помилок не доводиться.

Інформацію до останньої у відомостях 1737-1738 рр. рубрики – про успішність студентів – власноруч записував викладач, тож її достовірність значно вища, ніж у тих, де дані фіксувалися з уст вихованців. Вірогідно,

заповнення решти інформації доручалося викладачем котромусь зі студентів. Принаймні, до 1780-х рр. «при Академии Киевской из давних времен в отправлении случающихся письменных дел писарскую должность исправляли обучающиеся в Академии ж за вознаграждение, единственно от префектов им данное, или находящиеся на мистах инспекторских студенты [...]» [121, с. 67]. Тут цілком логічно виникає запитання про об'єктивність професорів. Наразі якісь підтвердження зацікавленого підходу до характеристики здібностей підопічних мені невідомі, себто і діти сильних світу мали вельми непривабливі «оцінки». Беручи до уваги той факт, що немає підстав припускати вплив цієї характеристики на подальшу кар'єру по закінченню студій у перші десятиліття практикування реєстрації, надто для лаїків (хіба абсолютно «тупоумних», «что от них никакой пользы не может ожидать ни Церковь, ни отечество», мали виключати з Академії, згідно з інструкцією 1734 р. [115, с. 105], та могли не взяти на службу у консисторії дітей духовенства), а також «внутрішній» характер відомостей (не потрапляли за межі Академії, консисторії та Синоду до світської влади), ще переконливіше можна твердити про більш-менш адекватну характеристику успішності. Однак аналізувати якість навчання спудеїв за списками 1737 та 1738 рр. досить важко, позаяк сама шкала оцінювання, схоже, до кінця не була систематизованою, про що детальніше буде мова.

Підбиваючи підсумок, ще раз зазначу, що та частина студентських відомостей, яка, найвірогідніше, заповнювалася інформацією з уст вихованців, грішить чималими неточностями. Понад те, некритичне залучення даних двох найцікавіших повних реєстрів дає не зовсім адекватну картину спудейської корпорації. Це не значить, що списки вихованців не мають джерельної цінності, навпаки. Однак перш, ніж їх використати, слід провести чималу додаткову технічну роботу, перевіряючи, наскільки можливо, ті чи ті факти за допомогою інших матеріалів і буквально «знайомлячись» з кожним записаним у відомість студентом. З іншого боку, відповіді на окремі питання дає також порівняння двох сусідніх списків. Зрештою, дослідники не мають вибору – повнішого джерела для комплексної презентації спудеїв немає. Не варто також забувати,

що виявлені неточності, частину яких перелічено вище, становлять лише невеликий відсоток і суттєво не можуть вплинути на подальші висновки, тим паче, що у кожному конкретному випадку будуть залучатися по можливості інші джерела.

Зрештою, насамкінець коротко сигналізую ще одну проблему: наскільки характеристика могилянських студентів зразка 1737–1738 рр. характерна для інших «п'ятирічок», десятиліть, ба навіть років? Префект Академії доносив у 1737 р. Київському митрополиту, що «оных же Киевской академии учеников прежде сего мимошедших годов бывало по семи и по осмы сот. А и в нынешнем еще году собралось было всех студентов на шесть сот, но за утеснением квартал, и за оскудением препитания, яко свободные суще, свободно мусили за нужду предреченную многии, и учение свое оставивши, от училищ устранился[...][117, с. 37].

Як результат, через економічні складнощі, студентський контингент зменшився більш, ніж на третину. Втім, наступного року чисельність «студіозів» знову збільшилася, хоча й не до 600 осіб. Про цей нюанс – специфічний зовнішній вплив на спудейську корпорацію у 1737-1738 рр. – також належить пам'ятати, розважаючи про типовість/нетиповість тієї чи іншої тогочасної характеристики. На виручку прийдуть широкі (наскільки це можливо) порівняння із ситуацією за інші роки.

* * *

Отже, в історіографії достатньо скромно опрацьовано історію Києво-Могилянської академії через призму характеристики її вихованців. Задані ще у ХІХ ст. параметри дослідження наслідуються і нині. Однак історіографічні здобутки, джерельна база та сучасні методологічні підходи дозволяють значно поглибити наукові знання як про київських студентів, так і про українські ранньомодерні освітні практики загалом.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Загальні методологічні спостереження

Соціальна історія освіти й освіченості, що аналізуються у цій роботі, належать до піднапрямків *нової соціальної історії*. Її відрізняє від традиційної соціальної історії, серед іншого, критичне ставлення до макропідходу, звернення уваги на людину у суспільстві, на малі соціальні групи та намагання вловити динаміку їх розвитку (на противагу т. зв. описовій соціографії), вивчити соціальний досвід у всій його складності. Нова соціальна історія за своєю суттю є міждисциплінарною. Цей напрямок відреагував на головні новації в історіографії останніх десятиліть ХХ ст. та збагатився новими підходами, що їх було запропоновано історичною антропологією (зокрема, гірцизмом), мікроісторією, історією повсякдення.

Зміна якості соціальної історії спричинила значне розширення її тематики, а відтак – і дослідницьких технологій. Також цей напрямок залучає найрізноманітніші джерела, а не, як раніше, лише ті документи, що були утворені установами із т. зв. «соціальною» функцією (наприклад, навчальними закладами).

Усі коротко окреслені складові нової соціальної історії прийнятні також для дослідження соціальної історії освіти та освіченості, себто аналізу української ранньомодерної освіти через докладне вивчення долучених до передачі та здобування знань навчителів та вихованців, а не лише навчальних програм, юридичного статусу освітніх осередків тощо. Для детального та глибшого дослідження нами обрано студентів Києво-Могилянської академії, характеристика яких, на нашу думку, дозволяє екстраполювати висновки на решту навчальних закладів та тогочасну українську освітню культуру загалом. Таке припущення базується на тому, що саме київський освітній осередок слугував моделлю, що її наслідували інші православні «латинські школи», а, за

влучними словами Людмили Посохової, «визначення здобутків Києво-Могилянської академії» допоможе «встановити орієнтири, якими керувалися інші православні колегіуми», що, своєю чергою, пробували йти шляхом старшої Київської академії [див. детальніше розмірковування дослідниці про взорування на могилянський правовий статус, систему управління, фінансове забезпечення у: 409, с. 31–51]. Зрештою, не слід забувати, що Могилянська академія залишалася найбільшим за кількістю вихованців осередком у підросійській Україні. Разом з тим, компаративістика, перевірка встановлених на могилянському матеріалі висновків на їхню «універсальність» бодай у межах Гетьманщини шляхом порівняння із практиками інших навчальних закладів – та необхідна умова, яка зайвий раз підтвердить доречність екстраполяції.

Дослідження київської студентської корпорації та загалом ранньомодерних українських освітніх практик дозволяє торкнутися такої популярної, ба навіть шаблонної від другої половини ХХ ст. теми, як «європейськість» Києво-Могилянської академії. Говорити про західні витoki українського «латинського шкільництва» нині навіть вважаються за ознаку замалим не доброго тону. Разом із тим такі наголоси подеколи не позбавлені курйозів, а то й взагалі зводяться до гасел. Лише нещодавно Людмила Посохова у дослідженні про Чернігівський, Переяславський та Харківський колегіуми детально та різнобічно розглянула модель навчального закладу такого типу як феномен, на формування та функціонування якого вплинули нурти європейської освіти [409]. Презентація могилянської спудейської корпорації і тогочасних освітніх стратегій дозволить вести мову про «європейськість» Академії через аналіз «технічних» аспектів студій. У цьому випадку *концепт культурного трансферу та культурної адаптації* моделі гуманістичної школи та загалом освітньої моделі доведеться застосувати лише опосередковано, оскільки джерела не підтверджують цілеспрямованого прямого перенесення та засвоєння відповідних практик.

Інша важлива методологічна підстава дослідження – *врахування динаміки розвитку* Києво-Могилянської академії. Навчальний заклад не був статичним упродовж двох століть функціонування, як подеколи про нього пишуть. Загалом, неувагу до змін у функціонуванні освітнього осередку слід віднести до достатньо поширених помилок. Почасти вони зумовлені джерельним чинником: за браком документації ранішого часу науковці роблять висновки за пізнішими матеріалами, поширюючи при цьому їх на весь час існування закладу. Однак, Академія була живим організмом, що впродовж десятиліть своєї історії добровільно чи примусово мусив реагувати на зовнішні подразники, тим більш упродовж XVIII ст. – доби динамічних змін в європейській освіті. Тож у роботі є постійне врахування хронологічних маркерів та обережна й обов'язково верифікована джерелами екстраполяція висновків, здобутих в один час, на інші часові проміжки.

Широке географічне представництво у Києво-Могилянській академії студентів із теренів Речі Посполитої, де домінувала Унійна Церква, спричинило аналіз цього феномену через звернення до *концепту конфесіоналізації*. Запропонований свого часу німецькими істориками для пояснення особливостей розвитку німецьких земель після Реформації, концепт зробив стрімку кар'єру, подолавши першопочаткову географічну локалізацію. Нині конфесіоналізацію трактують як широке соціальне явище, що охоплює різні сфери людського життя. Формування та розбудова конфесійних спільнот, що у «класичному» варіанті здійснювалися за тісної співдії церковної та світської влад, кодифікація віри та дисциплінування духовенства і вірян, зрештою модернізація та оновлення релігії впливали і на формування зовнішньої та внутрішньої політики держав, і на суспільство та родину. Звісно, згаданий концепт, правомірність застосування якого навіть до західних країн дискутується істориками, не переносять на український та й загалом центрально-східно-європейський ґрунт автоматично у його «класичному» варіанті, а враховують місцеву специфіку, як-от: відносну слабкість монархій, потужність впливів нобілітету, поліетнічність, мультикультурність та

багатоконфесійність регіону; дещо відмінну від західного розуміння суть ключового поняття «конфесія» у застосуванні до Православної Церкви; інакшу роль догматичних текстів, обрядів і літургії; відмінну періодизацію процесів формування конфесійних ідентичностей та дисциплінування [416, с. 5–32; 548, р. 403–425; 545, р. 65–96].

До вивчення українського матеріалу із застосуванням концепту конфесіоналізації спочатку звернулися зарубіжні науковці. Однак сьогодні його евристичний потенціал використовують і вітчизняні дослідники, хоча коли йдеться про православний варіант конфесіоналізації, то увагу зосереджено на Петрі (Могили) та другій половині XVII ст., натомість унійний варіант охоплює і XVIII ст. У нашій роботі стали в нагоді ті аспекти феномену унійного конфесійного будівництва, що стосуються цілеспрямованого формування ексклюзивної унійної ідентичності та впливу на цей процес зовнішніх чинників (найперше ці питання заторкнуто у дослідженнях Ігоря Счочиліа та Барбари Скіннер) [443; 589]. Ми, однак, будемо розглядати не механізми за засоби дисциплінування мирян і парафіяльного духовенства, а його успішність – такий аспект теж вивчаються в рамках окресленого концепту.

Аналіз групи представників парафіяльного духовенства Гетьманщини в Києво-Могилянській академії та розгляд офіційної політики, спрямованої на примушування духовенства навчатися, робить доречним для використання *концепт соціального дисциплінування*. На перший погляд, політика підняття освітнього рівня парафіяльних пастирів, достатньо опукло сформована ще Петром (Могилою), може бути пояснена як один із виявів православної конфесіоналізації. Однак для XVIII ст., коли у духовенства Гетьманщини на її теренах не було конфесійних суперників (важлива передумова для конфесіоналізації), а навчатися стимулювала не лише місцева та центральна церковна влада, а й держава, доречніше розглядати те, що відбувалося, через загальну пояснювальну схему розбудови т. зв. «добре врегульованої» держави. В такій державі дисциплінування підданих охоплює різноманітні сфери життя, у тому числі освітню та церковну. Згаданий концепт також важливий при

вивченні стимулів до навчання козацької верхівки, на чії освітні стратегії впливала державна політика заохочення до студій тих, хто прагнув зробити кар'єру на державній (військовій чи цивільній) службі.

Для вирішення окреслених завдань у дослідженні використано, окрім зазначених у вступі методів аналізу та синтезу, логічного методу, історико-критичного, історико-генетичного, історико-порівняльного та проблемно-хронологічного методів і принципів об'єктивності, цілісності та контекстуалізації, також мікроісторичний підхід, методики просопографії та модальної біографії, а почасти – case studies.

Мікроісторичний підхід («історичний мікроскоп»), тобто зменшення масштабів дослідження до аналізу київських студентів за окремі часові проміжки чи виділення з їхнього середовища ще менших груп, дозволив зробити характеристику вихованців конкретнішою, зауважити раніше непомічені дослідниками нюанси та предметніше розмірковувати про вплив на освітні практики певних чинників (наприклад, фактору відстані чи міського середовища). Разом із тим, широкі порівняння з іншими хронологічними періодами та географічними регіонами дозволило здобути шляхом зменшення масштабу висновки перевірити на універсальність чи унікальність.

Залучення індивідуальних біографічних даних окремих героїв цього дослідження уможливило урізноманітнити та деталізувати колективну презентацію спудейства і його моделей поведінки (*просопографія*). З іншого боку, загальні типові риси групи допомогли предметніше показати окремих представників українського ранньомодерного соціуму (*модальна біографія*). Частково для аргументації спостережень про соціальний запит на освіту та її економічну доступність (конкретніше – при розгляді сприйняття власної вченості та ціни рудиментарного навчання) було використано методику *case studies* – всебічного детального вивчення одного випадку, що дозволило робити верифікованіші та глибші висновки.

2.2. Освітні стратегії та соціальна належність

Одна із основних тем у дисертації – вивчення *освітніх стратегій* як комплексу чинників, що спонукали до навчання та дій, пов'язаних із освітніми практиками. Аналіз стимулів до студій у «латинських школах» тісно пов'язаний із питанням про те, чи взагалі існували спонуки до будь-якого, навіть рудиментарного, навчання, а також які загальні фактори підштовхували «заправлятися науками» (вислів XVIII ст.). Розробки такої проблематики, як освітні стратегії, в українській історіографії немає. Замість серйозного аналізу соціального замовлення на освіту (особливо у т. зв. історико-педагогічних працях, що часто до строгого історичного дослідження не мають відношення взагалі) інколи пропонуються масштабні висновки, базовані на належно не прокритикованому принагідному джерелі. Отож, характеристика киево-могилянських студентів у цій роботі тісно пов'язана із пошуком відповідей на питання про причини, що підштовхували до студій. Саме такий *комплексний підхід* – поєднане вивчення освіти різних рівнів, спонук до неї у різних поділених за соціальним походженням групах вихованців – видається найприйнятнішим.

Виокремлення для аналізу студентських груп за становим принципом зроблено на основі припущення про існування у представників різних соціальних прошарків не однакових уявлень про користь від здобування освіти. Про існування таких відмінних навчальних стратегій (і практик) добре відомо завдяки дослідженням західними істориками європейського шкільництва та впливу на студіювання соціального статусу. Також західна історіографія достатньо давно звернулася до аналізу різних факторів, що сприяли росту освіченості та письменності (під «письменністю» мають на увазі «вміння розшифрувати і розуміти писану мову на елементарному рівні», співвідносити писані слова з усним дискурсом, «говорити ними та розуміти їх»: саме цими параметрами більшість істориків окреслюють поняття елементарної письменності («*crude literacy*») [559, р. 13], хоча, звісно, повна безграмотність

не виключає, приміром, уміння послуговуватися примітивною арифметикою на побутовому рівні тощо. Серед тих загальних чинників, що їх вивчали як стимули до науки і приймали чи відкидали: економічний розвиток, індустріалізація, урбанізація, модернізація, статева та релігійна належність, регіон та середовище проживання, заняття/професії населення тощо. Загалом, присвячені різним рівням освіти та освітнім практикам дослідження становлять окремий розвинений напрямок – історію письменності (history of literacy, literacy studies) [559, p. 11–53].

Ще у 1980-х рр. Гарвей Графф вів мову про приход третьої генерації істориків письменності у Західній Європі та Північній Америці. Попередні дослідники, починаючи від 1950-х рр., розглядали основні тенденції розвитку грамотності у різний час; фактори, які на це впливали; джерела для такого роду студій; зв'язок між освітніми тенденціями і соціальним та економічним розвитком, роллю держави; шкільництво та освітні заклади; зрештою теоретичні проблеми (що таке письменність, її рівні тощо). Результатом досліджень стали численні монографії, статті, дисертації. Освітні проблеми заторкували також у студіях про економічні та культурні зміни, демографічну поведінку, формування класів, сім'ї, історії книги, друку, популярної культури та ін. На 1980-і рр. з'явилися, приміром, праці із психології письменності, грамотності та ідентичності. Тоді на часі, на думку Граффа, перед істориками письменності стояла ціла низка завдань, зокрема потреба детальніше вивчати теми освіченості й економічного розвитку, соціального порядку, мобільності, стратифікації, необхідність порівняльних студій та більшої концептуалізації як досліджень письменності, так і самої грамотності, враховуючи нові напрацювання антропології та психології тощо. Чи не найголовнішим мало стати зміщення акценту з історії письменності до письменності в історії [555, p. 241–255].

Українські вчені досить часто позбавляють свої висновки про освіту й освіченість ширшої контекстуалізації, або ж обмежують останню до порівняння із ситуацією в Росії, що, зрештою, зайвий раз маркує усвідомлені чи підсвідомі

національні наголоси. Проте, зазвичай, інша компаративістика відсутня, що не дозволяє повноцінно охарактеризувати явище українського шкільництва. Це тим дивніше, що до послуг істориків є не лише праці про навчання та грамотність у Західній Європі, а й необхідні дослідження про освітні заклади християнських конфесій на українських етнічних землях у складі різних держав, чи тих територіях, що разом з українськими входили до одних країн.

Надбання західної історіографії корисні і в якості матеріалу для порівняння, і як джерело для вартих перевірок на українському матеріалі ідей. У нашій роботі буде проаналізовано залежність між соціальним статусом, середовищем проживання, економічним становищем та освітніми практиками. Як уже зазначалося, студіювати ранньомодерну освіту передбачається комплексно, а при вивченні спонук до студій звертатися до рудиментарного навчання. Зарубіжні історики випрацювали, серед іншого, кілька способів дослідження поширеності грамотності та освіченості у ранньомодерний час. До таких, окрім вивчення шкільництва (і навчальних закладів, і їхніх вихованців) та залучення прямих вказівок джерел (наприклад, повідомлень духовенства про письменність підопічної пастви), належать, зокрема, аналіз здатності ставити власноручний підпис [455; 585, р. 311–325]. У якості джерел тут було залучено духівниці, шлюбні записи, судову та ділову документацію тощо. Вивчалися приватні книгозбірні, що інформували про інтелектуальний рівень їхніх власників [556, р. 326–327]. Висновки про освіченість надавали студії про поширення букварів та азбук [567, р. 74–89], а також наклади літератури для простолюду. Не всі ці способи надаються для апробації на вітчизняних джерелах, тож тут варто чинити інакше. Ведучи мову про схильність населення до здобування знань та наводячи як аргумент кількість елементарних шкіл, варто з'ясувати чисельність їхніх вихованців та економічну доступність рудиментарної освіти, що й зроблено у відповідному розділі.

Одне з питань, яке виникає при поділі студентської групи на підгрупи за соціальним походженням для з'ясування освітніх стратегій – чи вже в академічних мурах факт студій не робив із вихованців з різних станів

монолітної корпорації, нівелюючи соціальні бар'єри. Проаналізувати це питання доцільно, поглянувши на нього крізь призму конфліктів, що були постійним конвоєм історії навчального закладу від часу виникнення і аж до реформування на початку ХІХ ст. Оскільки комплексно до вивчення «конфліктної» сторінки моголянської історії досі дослідники не бралися, то методологічно доцільніше й перспективніше передовсім проаналізувати окремі суперечки. Аби обґрунтувати коректність розбиття студентської групи на соціальні підгрупи коротко зупинюся на випадку, що трапився із студентом філософії Василем Зарудним на початку 1752 р.

Наприкінці січня 1752 р. посеред ночі до префекта Києво-Моголянської академії професора богослов'я Георгія Кониського прийшов подільський чоботар Семен Юрченко і приніс оголену шаблю та два загострені кілки. Міщанин при свідках взяв їх на постелі свого квартиранта, студента філософії Василя Зарудного, який напередодні похвалявся його, Семена, заколотися. Георгій Кониський відразу ж відправив «на квартиру» шістьох бурсаків із настановою не чіпати, а лише словесно вгамувати Зарудного та переночувати на місці «для обтрежтнія» мешканців. Однак посланці, нібито налякані обіцянками Зарудного заколотися господаря та будь-кого, хто з ним ітиме, незабарилися в чоботаря. Проблему вирішили викликані префектом «караульні», які затримали студента до ранку, затим передавши під арешт у бурсу [152, с. 118].

У донесенні префект, викладаючи обставини арешту спудея, згадав, між іншим, що його відносно поблажлива перша реакція на інформацію про негативну поведінку була викликана ще й тим, що Зарудний, як стало відомо, подав перед цим скаргу Київському митрополиту на професора філософії Григорія Щербацького. У ній студент повідомляв, що 19 листопада 1751 р. київський міщанин Михайло Копач оббрехав його перед Георгієм Кониським. Суть же конфлікту, за версією Василя, полягала в тому, що Копач щоденно учащав за відсутності господаря «по н-которой нтпристойной доброду чтлов-ку...знакомости» до господині дому, де винаймав житло «філософ» із

своїм братом Іваном. Під час відвідин Михайло чинив братам «многі... вь пьян- бѣзпокойства» та зачіпав їхню честь, на що ображені «студіози» «отказать понуждѣни били». Відповіддю на їхній самозахист якраз і стало донесення міщанина префекту. І хоча Василь Зарудний готовий був боронити себе, і подавав письмове виправдання, однак Григорій Щербацький заборонив йому скаржитися на Копача. Тож він мусив задовольнитися обіцянкою професора, що на нього «с того ложного доносу никакой... сусп-ц-ѣ нѣ будѣтъ» [152, с. 120].

Наш герой-спудей, як виявляється, мав ще одну претензію до навчителя філософії, через що навіть залишав навчання. Приводом до конфлікту стала скарга колишнього могилянського вихованця, подільського жителя Якова Павловського на Василя Зарудного, який разом зі своїми однокашниками ганяв його собаку і «за ту собаку ругаль». Григорій Щербацький у відповідь на заяву міщанина сварив та бив спудея, обізвав свинею, незважаючи на пояснення [152, с. 120–121].

За версією Щербацького, він не забороняв студентів скаржитися на Михайла Копача, більш того, й не міг того вчинити, позаяк міщанин випередив Зарудного (Зарудний, таким чином, ставав відповідачем), а лише намагався розважити свого підопічного словами, «что доброму подозр-нія бояться н-чего, и что conscia mens vesti gamae mendacia videt» («добре сумління бачить корисливі обмани»). Свинею ж «філософа» довелося назвати за неучтивість у поведженні з професором та шум, який він здійняв у його келії [152, с. 123].

Отже, Василь Зарудний примудрився стати майже одночасно учасником конфлікту з керівництвом академії та трьома подільськими жителями (Семеном Юрченком, у якого винаймав житло, Михайлом Копачем, який нібито наніс образу його честі, та Яковом Павловським, власником песика, за яким, за словами Георгія Щербацького, Зарудний «срѣд- улицы вь одномъ кафан-... гонился и крики д-лалъ, какъ философвъ нѣприличествуютъ» [152, с. 123]). У справі з першим міщанином фігурувала зброя, що її, за словами звинуваченого, він придбав для захисту перед поїздкою додому, а за інформацією Юрченка – для його вбивства [152, с. 126, 128]. Слідство вивело студента на чисту воду.

Він був спійманий на брехні про обставини та місце придбання шаблі. Під час розгляду справи виявилися й інші пікантні деталі квартирування «філософа», зокрема, небайдуже ставлення до юрченкової «челядки». Зрештою, беручи до уваги всі обставини конфліктів, київський митрополит розпорядився: «Зарудного за ложный на светго учитля и протрзостный доносъ наказат поклонами: положит прѣд чудотворною іконою въ цѣркв- поклоновъ пятсотъ, а за похвалки заколот хазяїна и за протчот съ Акадтміи трклюдоват и, вину трклюдіи для знанія протчіи мѣ написавъ, в пристойномъ м-ст- виставит» [152, с. 135].

Відстоюючи свою правоту, Зарудний, син полкового лубенського осавула (себто він належав приблизно до середньої ланки козацької старшини) вживав (у словесних перепалках з міщанами, розмовах із академічним керівництвом, що були зафіксовані позивачами, у власноручно написаному поясненні та завірених його підписом донесеннях київському митрополиту Тимофію (Щербацькому)) висловлювань, які певною мірою дозволяють зрозуміти, як він себе позиціонував у могилянському мікросоціумі.

Перші фрази, які показують ставлення Василя Зарудного до власної персони, були власноруч ним написані у донесенні київському митрополиту Тимофію, де він виправдовувався та пояснював свої вчинки у відповідь на неправдиве звинувачення його Григорієм Щербацьким наприкінці січня 1752 р. «Філософ», описуючи несправедливі дії професора, веде мову про образу честі своєї та всього свого «дому» («...знатной убитокъ чѣсти вѣтго дому нашего чувствуя...») та просив пізніше, наприкінці лютого про поновлення в Академії «и і нѣчиненіи... боліт напраснихъ ібидь и затруднѣній родитлю и вѣтїи фамиліи нашѣи безчѣстїя» [152, с. 121, 131].

Зарудний, як бачимо, висловлювався цілком у дусі шляхетських уявлень про честь. Зокрема, у нього йшлося про два із трьох різновидів дій, що кваліфікувалися як образа шляхетського достоїнства у річпосполитському соціумі XVI–XVII ст., а саме – про образу дією та словом. «Філософ» писав не лише про образу своєї персони, а й апелював до доброго імені «дому», що

знову ж таки перегукується зі шляхетськими репліками з приводу образи честі. Відтак, текст «доношення» завдяки «шляхетській» риторичі вказує, що вихованець, який перебував на передостанньому рівні навчання, не усвідомлював себе членом якоїсь монолітної студентської корпорації, а позиціонував відповідно до соціального походження.

Наступне свідчення студентського позиціонування в оточуючому мікросоціумі знаходимо у власноручно підписаній відповіді Василя Зарудного на звинувачення київського міщанина Семена Юрченка в намірі його вбити від 29 січня 1752 р. Пояснюючи наявність у нього шаблі, «філософ» вказує, «что яко онъ козакъ тсть, то волно тму дтржать козацкую зброю» [152, с. 125]. Одне з положень академічних правил 1734 р. забороняло студентам вносити зброю до навчального закладу, однак позаакадемічні практики її застосування не регламентувалися, окрім загальних настанов вести себе чемно і не втручатися у бійки [115, с. 106, 107]. Втім, у нашому випадку маємо цікаву аргументацію Зарудного, який виправдовується належністю до козацького стану і при цьому не апелює до жодних внутрішньоакадемічних правил чи звичаїв. Пригадаймо, що «козацька зброя», тобто шабля, теж є маркером, що позначає належність до елітної верстви Гетьманщини.

Наступні факти, що свідчать про козацьку ідентичність Василя Зарудного, знаходимо у звинуваченнях київського міщанина Семена Юрченка, щоправда «козацька» риторика «філософа» в його подачі не виглядає безневинними апеляціями на захист ображеної честі. За свідченням Юрченка від 29 січня 1752 р., на його вимогу залишити квартирування, що підкріплювалася погрозами поскаржитися в Академію чи просити допомоги у стольника, Зарудний відповів: «Я-де буду до вакацій здесь жить и н-кого-де нт боюсь, на мене-де справа разв- у ясневтлможного искать, и буди-де пришлются студенти или солдаты от столника с тобою, то-де я и ихъ и тебт албо заколю, албо окал-чу, а не дамься никому» [152, с. 126]. У своїх показаннях «філософ» підтвердив, що на Юрченкову погрозу привести гренадерів сказав: «До мене-де никто не им-тть власти, кромь ясневтлможног]» [152, с. 127].

Наголошення на підпорядкованості гетьману, а не російській адміністрації чи будь-кому іншому зайвий раз підтверджує, що факт навчання не означав зміни соціальної якості навіть на роки студій.

Висновки про аристократичну поставу Зарудного у спудейському мікросоціумі могла б підтвердити інформація про тих осіб, з якими він товаришував. Однак документи, згадуючи, що «філософ» вів досить-таки веселе та насичене гульками життя («пьянствуя зь своїми товаришами» [152, с. 118]), переважно поіменно їх не називають. Найчастіше з кола наближених до Зарудного осіб згадується студент «школи» філософії Федір Туманський, який буцімто приніс на квартиру до Семена Юрченка куплену нашим героєм на ринку шаблю [152, с. 124]. Федір був спійманий на брехні, коли його та Зарудного попрохали показати на ринку місце придбання шаблі, оскільки кожен вказав інше. Отже, Туманський мав бути близьким товаришем нашого героя, якщо погодився його прикривати. Про приятні стосунки між ними також свідчить інформація, що спудеї «взаімно другъ у друга, какъ тот изв-стнт Акадтміи стало, ночл-ги отправляютъ» [152, с. 134].

Федір Туманський походив з родини протопопа Григорія з містечка Басань Переяславського полку і на той час мав десь 21–22 роки. Його батько сам навчався у Києві, потім був значковим товаришем Переяславського полку, а протопопство посів на початку 1740-х рр. Син не пішов «духовними стопами» батька. З 1761 р. він фігурує як військовий товариш, через три роки вже постає київським полковим осавулом, згодом – бунчуковим товаришем, а від 1784 р. – колезьким асесором [521, с. 239]. Таким чином, Туманський цілком надавався для товаришування спудею-козаку Зарудному.

У матеріалах розслідування також згадується, що на квартирі братів Зарудних ночував студент філософії Мадеровський. В іменній відомості вихованців Києво-Могилянської академії, вихідців з родин духовенства за 1746/1747 навчальний рік, де серед учнів школи граматики фіксується й Туманський, у перелік спудеїв класу синтаксими внесли двох братів Мадеровських – Василя та Івана. Втім, про обох зазначено, що не з'явилися по вакаціях. Якщо

припустити, що вони відновили студії після річної перерви, а також врахувати тривалість навчання, то якраз на час, про який ідеться, брати мали вивчати філософію. Мадеровські були синами протопопа церкви села Сокиринці Прилуцького полку. Наразі встановити, чи їх батько започаткував рід духовенства, а чи був уже однією з ланок сімейства священнослужителів, а також чи пішли сини його стопами, не вдалося. Однак і такий їхній соціальний статус був цілком достатній для того, щоб Зарудний із його самоідентифікацією міг з ними товаришувати. Духовенство в Гетьманщині акцептувало себе як рівне шляхетству за правами, а тут ішлося не про рядового ієрея, а про главу протопопії [521, с. 239].

Чітке усвідомлення Василем Зарудним своєї належності до козацького стану ставить питання про існування/відсутність спудейської корпоративної свідомості, а також про чинники, що сприяли її творенню чи, навпаки, ставали на перешкоді усвідомленню вихованцями їхньої єдності. Напевно, на перешкоді становленню колективної ідентичності стояв майновий статус; станове походження теж цьому не сприяло. Про відсутність сталої корпоративної єдності свідчать не лише слова Зарудного, що прозвучали в ході справи, а й інші факти. Перший – використання для усмирення та арешту «філософа» за скаргою чоботаря Семена Юрченка інших спудеїв-бурсаків, яких префект послав «на квартиру»: «по чтму того ж часу послалъ я съ ртченнимъ сапожникомъ бурсаковъ шесть чтлов-ка, приказавъ имъ не брать тго, Зарудного, и ничего тму не д-латъ..., но толко дабы они, бурсаки, сказавъ тму, Зарудному, не шал-ть на квартиру- той для обтрежтнія птптнчевали...». А після ночі, проведеної Зарудним «под карауломъ», стольник передав його «въ бурсу под артеть жт» [152, с. 118]. Другий стосується конфлікту спудея з києво-подільським жителем Яковом Павловським, який, як вже згадувалося, поскаржився на Зарудного за те, що він ганяв його собаку. Павловський сам був колишнім спудеєм («бивій студнтъ») [152, с. 120], що, втім, не завадило йому завдати своєю скаргою клопоту «дійсному» вихованцю. І, нарешті, третій – це залучення неграмотним Семеном Юрченком собі на допомогу студента

синтаксими Родіона Горбачевського (його станову належність встановити не вдалося; здається, такий рід не фігурує серед старшинських [521, с. 240]) для підготовки свідчень проти Василя Зарудного. Зрозуміло, що таким чином спудей підзаробляв, тож якісь благородні почуття солідарності не стояли на перешкоді меркантильним інтересам [152, с. 127].

Утім, ми не знаємо, чи мало навчання в Академії на меті зробити студентство монолітним, нівелюючи станові та пов'язані з ними майнові відмінності. Здається, навіть саме формулювання проблеми таким чином для того часу видається не зовсім коректним. Звісно ж, принаймні *de jure* існували загальнообов'язкові правила поведінки для усіх категорій студентів, що не дозволяли вивищення одних над іншими. Приміром, у вже згадуваних приписах 1734 р. Рафаїла (Заборовського) багатший та модніший одяг не дозволяв нехтувати недотримання академічних звичаїв та насміхатися над убогішим вбранням інших. Однак назагал інструкція оминає подібні питання. Ідеться лише про субординацію поміж вихованцями: спудей нижчих шкіл мали скрізь виявляти повагу до студентів вищих, а успішніші в науках та достойні у поведінці заслуговували на більшу увагу [115, с. 104, 106].

Вихованців академії певним чином об'єднували спільні інтереси. У конфліктах з міщанами спудейство могло гуртуватися, коли йшлося про відстоювання загальних для них усіх прав чи помсту за несправедливу кривду. Прикметно, що Василь та Іван Зарудні у перепалках із Семеном Юрченком погрожували висікти його так, як Барановича: «Такъ ми-де такъ будемъ настоювать, что ос-чемо тебѣ такъ, какъ Барановича, тжели ти насъ будешъ бранити» [152, с. 128]. Брати тут згадували про випадок майже восьмилітньої давності (Василь тоді мав лише рік чи два гризти граніт науки), який для спудейства став, мабуть, своєрідним символом. У квітні 1746 р. міщанин Євстратій Баранович безневинно побив студента-«філософа» Стефана Дімару. За це однокашники-«філософи» «полской нации» разом з іншими привели його на бурсацький двір, роздягнули і добряче висікли (дали кількасот ударів) [152, с. 74–81].

Таким чином, добре задокументований конфлікт дає змогу конкретніше поглянути на розуміння Василем Зарудним свого місця в оточуючому середовищі. Він чітко позиціонує себе як представник козацького стану з усіма правами та прерогативами, що належали такій особі. Козацьку самоідентифікацію «філософа» підтверджують обидві сторони суперечки. Конфлікт 1752 р., аналіз якого дав змогу привідкрити ідентичність одного студента, чітко вказує, наскільки важливою залишалася соціальна належність в ранньомодерних навчальних практиках та освітніх стратегіях. Це, своєю чергою, зайвий раз виправдовує той методологічний хід, що пропонується: виокремлення для аналізу студентських груп за становим принципом. З іншого боку, коротко проаналізований випадок ілюструє важливість дослідження казусів, про які йшлося вище. За наявної джерельної бази з історії Києво-Могилянської академії та загалом українського шкільництва раннього нового часу, в якій мало еґодокументів та масових свідчень, одиничні випадки є достатньо цінними.

У цій роботі спочатку детально досліджено могилянських студентів кінця 1730-х рр., а затим – інших десятиліть XVIII ст. Особлива увага лише до одного десятиліття зумовлена джерельним фактором – наявністю більш-менш повних реєстрів вихованців, до яких доводиться звертатися, якщо ми прагнемо підкріпити ті чи ті висновки відносно повними, а не уривчатими статистичними даними. Перший зріз інформації спудейських реєстрів лежить на поверхні (саме він найчастіше цікавив істориків, хоч і не був досі належно проаналізований). Внесені до відомостей дані дозволяють погрупувати «студіозів» за зазначеними там параметрами (вік, станове походження, успішність тощо), порівняти могилянську корпорацію з іншими студентськими українськими та зарубіжними середовищами, зробити висновки про характер навчання, вплив на шкільні практики окремих чинників. Залучення додаткової документації дозволило поглибити уявлення про представників різних станів в Академії. Зрештою, на третьому рівні аналізу, це уможливило реконструкцію освітніх «стратегій» українського люду ранньомодерного часу та дозволило

запропонувати висновки про тогочасну освіту загалом. Врешті, погляд на соціальну історію тогочасної української освіти дав змогу детальніше зупинитися на ще двох проблемах: успішності унійної та православної програм дисциплінування вірян і духовенства (зокрема, освітнього) як наслідку реалізації двох проектів конфесіоналізації, а також на ролі Київської академії у зв'язках різних українських територій.

РОЗДІЛ 3

КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ КИЇВСЬКИХ СТУДЕНТІВ 1737–1738 РР.

Безпосередньо вміщена у реєстри вихованців інформація дозволяє у першому наближенні познайомитися з київською студентською корпорацією 1737–1738 рр. Відомості уможливають оперування повними статистичними даними, проте найдостовірніше характеризують спудейську спільноту саме на той час, коли вони уклалися, а не за весь навчальний рік (фраза «навчальний рік» через це вживається з певною долею умовності). Приміром, список, складений у квітні 1737 р., фіксує 367 осіб. Однак це число навряд чи зберігалось незмінним упродовж усього 1736/1737 н. р. У щойно цитованому донесенні префекта йшлося, що спочатку на науку зібралося до 600 хлопців.

Архиєпископ Рафаїл (Заборовський) теж подібним чином окреслив динаміку чисельності вихованців Академії у одному з донесень Синоду 1738 р.: «тех же в училищах Киевских студентов число всегда неравное бывает потому, что те студенты яко свободныи люде поскольку кто пожелает учиться, и в какое кто похощет звание по древным здешним обекновениям отлучаются» [117, с. 60]. Отож, внесене до відомостей на час їх складання число спудей могло упродовж навчального року мінятися. У наступних розділах цю загальну характеристику розіб'ю на фрагменти, які доведеться вивчати детальніше.

3.1. Станове походження

Як уже зазначалося, дослідники обов'язково зауважують «всестановий» характер Академії. Що означало бути «всестановим» закладом? Спудейські реєстри 1737–1738 рр. представляють Могилянську академію, як осередок, де найменше студіювало вихідців із нижчих верст, себто посполитих, хоча на 1737 р. вони чисельно все ж переважали козацький сегмент (див. додатки А.1–А.2).

Порівняння станового походження студентів 1738 р. із попереднім показує подібну ситуацію: роком раніше у Київських Атенах найбільше навчалось вихідців із сімей духовенства (107 осіб) та ремісницьких, міщанських і купецьких дітей (113 хлопців). Щоправда, процентні відношення, що припадали на долю перших, були нижчими, ніж опісля, а других навпаки – вищими у 1737 р. Натомість третю сходинку посідали не козацькі сини, як у 1738 р., а молодь із поспільства, а вже за ними йшли діти привілейованої верстви Гетьманщини. Їхнє передостаннє у 1738 р. та останнє у 1737 р. місце серед різних соціальних груп у Могилянській академії можна спробувати пояснити російсько-турецькою війною: мовляв, діти, батьки яких відправлялися для участі у бойових діях, залишалися вдома. Втім, таке припущення є лише однією з версій. З іншого боку, чисельні, а не відсоткові показники міщанського (109 і 104 особи) та посполитського (80 і 74 чоловік) представництва за два роки ілюструють стабільність у поповненні студентських лав делегатами від цих станів, у той час як число вихідців із сімей духовенства і козацтва зазнало значних коливань (див. додатки А.1–А.2).

Більший чи менший ступінь елітності Академії, присутності в межах того чи іншого стану спудеїв із вищих за статусом родин допоможе з'ясувати детальніша поіменна ідентифікація (наскільки це можливо) вихованців, оскільки могилянські викладачі не ставили за мету фіксувати у відомостях фамільне дерево своїх підопічних. Для прикладу, про записаного 1738 р. в інфімі Мойсея Шаулу з Носівки Київського полку зазначено, що козацький син [14, арк. 14 зв.]. Така реєстрація нічим не виокремлює онука носівського сотника та сина київського полкового обозного (йдеться, швидше за все, саме про нього) з-поміж решти козацьких чад, хоча й мова не про простого козака. Аналогічно, спосіб фіксації даних про походження вихованців із козаків зовсім не інформує про тривалість належності до стану. Наприклад, до козацьких синів у реєстрі «інфімістів» того самого року віднесено Стефана Турнавіота із Києва [14, арк. 15]. Однак, дід майбутнього канцеляриста Генеральної військової канцелярії, а згодом ювеліра, був грецьким купцем, що переселився

до міста у XVII ст. [404, с. 224–225] Роком раніше (у 1737) про Стефана повідомлялося, натомість, що він «сын бунчукового товарища» [117, с. 58]. Таким чином, для детальнішої презентації київських спудеїв слід спробувати дослідити кожного їх представника кожного стану окремо.

Більш-менш усталена тогочасна станова градація українського соціуму, що відобразилася й на спудейській корпорації, порушувалася поодинокими прикладами долучення до «латинських» студій представників інших соціальних груп, як-от дітей офіцерів російської армії (навіть не конче росіян). Станом на 1738 р. в Академії навчався, зокрема, у «школі» філософії капітанський син із Києва Йоаким Кононович [117, с. 64].

3.2. Вихованці зі світських станів та родин духовенства

Помітне число в Академії наприкінці 1730-х рр. дітей духовенства (власне, представники цієї групи перевершували кількісно кожен іншу «станову делегацію», взяту окремо, у 1738 р. та ледь поступалося групі ремісників, міщан і купців у 1737 р.), а також її зростання у наступні десятиліття може підтверджувати, на перший погляд, справедливості висновків про зменшення в київських «школах» контингенту лаїків. Ще у XIX та на початку XX ст. дослідники історії Києво-Могилянської академії звертали увагу на пропорційні співвідношення її світських та духовних вихованців. Залучаючи відому на той час статистику, вони наголошували на збільшенні у другій половині XVIII ст. у стінах навчального закладу синів священно- і церковнослужителів та зменшенні представників світських станів. Наприклад, Серебренников твердив, що «Киевская академия во второй половине XVIII в., как и в предыдущее время, является общесословным учебным заведением. Однако, под влиянием, с одной стороны, намерений правительства, желавшего видеть в духовных школах детей одних священно-церковно-служителей, с другой – отлива светских воспитанников со второй половины XVIII в. в

умножившись тоді навчальні заклади, особливо в Московському університеті, в Київській академії помітно поступове збільшення числа дітей осіб духовних в порівнянні з світськими» [436, с. 197].

Микола Петров також вказував, що у 1760-х рр. «значительно уменьшается против прежнего» число студентів зі світських станів [390, с. XXV]. Згодом на «значних змінах» співвідношення світського та духовного сегментів вихованців в Академії у другій половині XVIII ст. на користь другого, зокрема через обрання старшиною та шляхтою інших навчальних закладів, писав Федір Тітов [468, с. 294–296].

Фіксує збільшення вихідців з родин духовенства серед моголянських «академіків», тогочасні дослідники, однак, не апелювали до цього факту, як аргументу на користь твердження про перетворення Київських Атен на суто духовний навчальний заклад: на той час ніхто з них не підважував його тісного зв'язку із Церквою. До того ж, згадані історики не сумнівалися у тому, що Моголянські школи не було закрито 1817 р. – для них вони продовжували існувати в іпостасі Київської духовної академії. Тому й не було потреби зайвий раз на такому «дрібному факті» доводити еволюційний розвиток навчального закладу у суто духовний вищий освітній осередок.

Він кінця XIX, а особливо на початку XX ст., втім, з'являється (щоправда, радше на рівні популярному та науково-популярному, а не строго науковому) інакше сприйняття історії Моголянських «шкіл». Цей навчальний заклад відокремлюється від Духовної академії, причому розмежування робиться, зокрема, на протиставленні світського (а також «загальностанового», «прогресивного», «корисного») характеру першої школи та духовного («схоластичного», «антиукраїнського», «клерикального») другої. Цікаво, що до встановлення чіткого вододілу – 1817 р. – прийшли не відразу, тож можна зустріти репліки про зміну характеру Академії навіть у першій половині XVIII ст. Інакше трактування історії Моголянських Атен з'явилося у представників української інтелігенції, а також вчених, активно заангажованих до українського руху.

Протиставлення двох навчальних закладів, що функціонували на тій самій території, прижилося у ХХ ст., тож часом доводилося коментувати, чому у «світській» Києво-Могилянські академії серед вихованців переважали у другій половині ХVІІІ ст. священицькі діти. Зоя Хижняк давала таке роз'яснення: «Кількість студентів духовного походження у другій половині ХVІІІ ст. зростає. Однак це зовсім не означало, що Академія перетворилася в духовний заклад. Її навчальні програми не змінилися, і студенти, в тому числі діти священиків, як і раніше, могли вільно обирати собі фах» [478, с. 139].

Отже, чи справді у Києві зменшувалося число студентів-лаїків? Цікаві спостереження над змінами спудейського контингенту українських православних колегіумів у ХVІІІ ст. зробила Л. Посохова. Детальний аналіз статистичних даних про світських та духовних делегатів у цих закладах, дозволив дослідниці зауважити, що число поповичів у колегіумах таки зростало, проте не на фоні спадання кількості представників інших станів. Можна вести мову про успішність примусових зусиль церковної влади, спрямованих на освіту підопічних, проте не про занепад охоти до науки серед лаїків, число яких мінялося не значно. Відтак, якщо брати до уваги відсоткові співвідношення, то на фоні загального кількісного збільшення «студіозів» відсоток світських вихованців справді меншатиме. Проте якщо аналізувати числа, до кінця ХVІІІ ст. кількість лаїків не зменшувалася [409, с. 202–203].

Спробую саме під таким кутом зору поглянути на динаміку співвідношень двох груп могилянських студентів. Для цього ще раз звернуся до статистики і представлю якнайповніші дані, залучивши підсумкову кількісну інформацію зі щорічних реєстрів вихованців. Логічно було б обмежити аналіз 1780-и рр., наприкінці яких в Україні (зокрема у Києві) з'явилися конкуренти старих «латинських шкіл» – головні народні училища, куди могли податися представники світських станів. Проте позаяк між 1779/1780-м та 1790/1791 н. р. річних переліків могилянських студентів виявити не вдалося, то останнім взятим до уваги якраз і буде список вихованців 1779/1780 н. р.

Головний контингент студентів духовного «відомства» складали поповичі. Дияконських дітей налічувалося у десятки разів менше, і не тому, що цій групі священнослужителів не належало відправляти дітей «заправлятися» наукою. Справа у тім, що на українських парафіях диякони вважалися ознакою своєрідного шику [313, с. 397]. Позаяк жодних специфічних церковних чи богослужбових функцій ця група не виконувала, то громади й не вважала за необхідне витратитися додатково на їх утримання, хіба там, де хотіли, аби церковні служби виглядали урочистішими. Не слід забувати також про нормування числа цих церковнослужителів відповідними розпорядженнями. Зокрема, згідно з указом 1768 р. передбачалося, що при трьох ієреях має бути два диякони, при двох – один, а при одному пресвітері – диякон потрібен лише у «знатних местах» [281, с. 68]. Для прикладу, на 1770 р. у Київській митрополії служив 1841 парафіяльний священник і лише 169 дияконів [76, арк. 160].

Укладачі спудейських відомостей, у яких мали поіменно фіксуватися лише представники священно- та церковнослужительських сімей, вносили до них також дяківських, паламарських, а інколи й ктиторських дітей та синів поповичів, себто онуків священників (у додатку А.3 вони об'єднані у групу «інші»). Всі ці категорії були в Академії вельми нечисленими, а їх належність до духовного «відомства» упродовж XVIII ст. не завжди була явною. Про несформоване сприйняття церковнослужителів як представників духовного стану інформують, наприклад, сповідні розписи Київської та Переяславської єпархій XVIII ст., в яких дяки, паламарі та псаломщики значаться то як духовні особи, то як військові [603, с. 12]. У відомості переяславських колегіантів 1766 р. священницьких та дияконських дітей зафіксовано за церковним адміністративно-територіальним поділом, себто – син такого-то з єпархії такої-то. Натомість походження дяківських синів локалізоване за полковим устроєм [535, с. 17]. Опосередковано ця фіксація вказує на відсутність розуміння цілковитої належності церковнослужителів до духовного стану. Зрештою, подеколи сумніви у зарахуванні до духовного «відомства» того чи того

студента виникали, можна припустити, й у могилянських викладачів. Скажімо, у реєстрі за 1776/1777 н. р. фігурує 792 вихованці, серед них – три ієрейські внуки, проте у підсумкову відомість внесено лише 789 осіб. Вочевидь, тут вирішили на дітей поповичів не зважати [93, арк. 3–28].

Статистичні дані про походження киево-могилянських студентів загалом підтверджують висновки Л. Посохової, зроблені при вивченні колегіумів. У відсотковому відношенні число представників світських станів в Академії від кінця 1730-х рр. мало стійку тенденцію до зниження, хоча і з певними стрибками в окремі роки. Так, якщо у 1738 р. делегати від лаїків складали 79% усіх «студіозів», наступного – 73%, то наприкінці 1740-х рр. – вже 67%. Наприкінці 1750-х рр. їх стало 64%, хоча упродовж цього десятиліття – у 1756/57 н. р. – було навіть 62%. У 1760-і рр. відсоток студентів зі світських родин був нестабільним, то дещо збільшуючись, то зменшуючись, проте порівняння початку та кінці десятиліття теж показує зменшення: від 58% у 1760/61 н. р. до 53% у 1768/69 н. р. Статистика 1770-х рр. достатньо уривчаста, тож дозволяє лише припустити, що у другій половині десятиліття відсоток лаїків зростав, хоча в обох відомих випадках був меншим, ніж у 1760-і рр. Втім, у першій половині 1770-х рр. Академія ще надолужувала на кількості вихованців з усіх станів, що різко зменшилася внаслідок епідемії, коли навчальний заклад взагалі припинив функціонування [152, с. 237].

Якщо ж аналізувати не відсотки, а чисельні показники, то динаміка кількості представників світських станів в Академії виглядає інакше. Попри процентне зменшення, число цього сегменту вихованців від кінця 1730-х до майже кінця 1740-х рр. постійно зростало: від 352 осіб у 1738/39 н. р. до 808 «студіозів» у 1747/48 н. р. (це при тому, що відсоткові показники у ті самі роки становили 79% та 68% відповідно). Затим до кінця 1750-х рр. кількість студентів зі світських родин зменшилася, хоча загальну динаміку їхньої присутності представити графічно у вигляді спадаючого вектора не можна: це буде, радше, ламана крива, що спрямовуватиметься то вгору, то вниз. Тож вести мову про сталу тенденцію не доводиться. Так само виглядає коливання

чисельності цього сегменту вихованців і на 1760-і рр., коли явно виразнюються старшинські закиди навчальному закладу та звинувачення у його придатності хіба що для освіти майбутнього духовенства. На 1760/61 н. р. у стінах Академії студіювало 575 синів світських станів, а у 1768/69 н. р. – 573 хлопці. Як бачимо, якогось «відтоку» дітей лаїків з Київських Атен не відбулося, ба більше – в інші роки цього десятиліття їх чисельність сягала 657 та 674 «академіків». Зрештою, скупі дані другої половини 1770-х рр. засвідчують зменшення числа цієї групи вихованців, а заодно – тенденцію до його збільшення (див. додаток А.3). Ще раз наголошу, що ці два факти можна пояснити загальними кількісними втратами, що їх зазнала Академія внаслідок вимушеного переривання навчання на час епідемії початку 1770-х рр. [522, с. 10–15].

Отож, підсумовуючи, слід поставити під сумнів тезу про зростаюче ігнорування світськими станами навчального закладу: вони й далі надсилали своїх представників до Києва. Звісно, статистика не може дати відповіді на питання про те, чи якісно мінявся склад цієї групи студентів, наприклад, чи меншало вихідців з одних соціальних груп, а натомість збільшувалося з інших. Якісний аналіз дозволив би значно детальніше вести мову про освітні стратегії тих чи тих станів українського соціуму у XVIII ст. Наразі ж, за браком студентських реєстрів із переліками всіх вихованців, можна твердити про те, що Академія залишалася «по назначению своему» не тільки школою для духовенства, хоча воно вже наприкінці 1730-х рр. делегувало найчисленнішу з-поміж інших станів групу юнаків до «шкіл».

3.3. Вікові характеристики

Якщо спробувати пофантазувати і уявити, що Інокентій Щирський на відомому мідьориті до академічних тез 1701 р. на честь ректора Прокопія Колачинського, зобразивши на фоні навчального корпусу спудеїв, врахував їхні

вікові характеристики і пов'язаний з ним фізичний розвиток (старші – вищі, молодші – нижчі), то отримаємо далеку від існуючого у 1737–1738 рр. стану речей картину. Зафіксований вік київських спудеїв дозволяє алегорично зобразити їх пшеничним полем достатньо густо порослим житом, чи, швидше, листовим лісом, де одне дерево нижче, інше вище, і висота якого не систематизована по ділянках.

Пам'ятаючи про умовність вікових характеристик у документації того часу, спробую детальніше представити могилянських спудеїв, залучивши дані реєстрів про їхні літа.

Інформація про середній вік київських спудеїв 1737 та 1738 рр. (див. додатки А.4–А.5) ще раз засвідчує відсутність плавного просування сходинками премудрості. Саме тому віковий розрив між вихованцями різних однорічних «шкіл» лише в одному випадку – між поетикою 1737 р. (тоді середній вік «академіків» становив 19,05 років) та риторикою 1738 р. (20,12 років) – наближається до року, як мало би бути у випадку постійного поступового руху від нижчого класу аж до вищого. Натомість такої «ідеальної» дистанції не спостерігаємо», що може бути у випадку, коли науку залишало помітне число вихованців, або ж навпаки – до студій долучалися на різних курсах новоприбулі. Середній вік наймолодших «аналогістів» у 1738 р. (оскільки станом на 1738 р. контингент вихованців був чисельнішим, зупинюся далі на ньому окремо) навіть більший від наступних за ними «інфімістів». Інформація про середній вік «філософів» та «богословів» не є такою самою вдячною для вивчення, позаяк поіменні відомості не фіксують поділ вихованців всередині чотирирічної теологічної «школи» та дворічної філософської, подаючи лише загальний реєстр.

Аналіз даних про наймолодших та найстарших спудеїв і літа вихованців, що зустрічаються найчастіше, ще раз показує вікову неоднорідність слухачів різних шкіл, бо число носіїв певного віку не лише не переважало на жодному із курсів, а й не становило навіть третини (за винятком чотирьох із 12-ти 26-літніх

«богословів») чи четвертої частини (окрім шістнадцяти з 64-х 13-літніх «інфімістів»).

Інформація про роки вихованців, що зустрічаються у кожній зі «шкіл», дозволяє твердити про універсальність окремих вікових категорій. Зокрема, 22-річні парубки навчалися на всіх рівнях премудрості від найвищого до найнижчого, окрім інфіми, та й то, у цій «школі» їхня відсутність є, мабуть, радше випадковою, оскільки маємо в ній 21-літнього хлопця. Вихованців від 15 до 21 року зафіксовано від аналогії включно до філософії з єдиним винятком серед «граматиків», серед яких 21-річного спудея не було, хоча 20-ти і 22-літні значаться у реєстрі 1738 р.

Порівняння характеристик могилянських вихованців 1738 р. із даними за попередній рік показує ту саму строкатість та відсутність вікових обмежень для навчання і дозволяє твердити про типовість характеристик студентів за віковими параметрами (див. додатки А.4–А.5). Так само доводить їх звичність залучення іншої тогочасної інформації. Найперше універсальним у ранньомодерний час належить вважати широкий віковий діапазон вихованців. Для прикладу, у Чернігівський колегіум приходили учні різних літ – 10, 13, 14, 16 і навіть 18 років. Вік риторів в основному коливався у межах 17-20 років. Разом з тим, дослідники зафіксували студії майже 30-річних чоловіків [471, с. 35; 472, с. 56]. Відомі дані про літа всіх вихованців Переяславського колегіуму за 1744 р. показують подібну до могилянської відсутність вікових обмежень для навчання у будь-якій «школі» та вікових груп, які переважали б у «класі», достатньо широкий спектр років спудеїв, присутність в усіх «школах» 15-17-літніх учнів, старший середній вік «фаристів» від наступних за нами «інфімістів» (див. додаток А.6).

Не був сталим також вік студентів єзуїтських колегіумів XVIII ст., зокрема у Руському воєводстві (в Ярославі, Перемишлі, Кросні, Новому Самборі), що, вочевидь, пов'язано з настановою Католицької Церкви не обмежувати за літами прийом учнів. Так само на різних щаблях навчання можна бачити вихованців однакових вікових категорій. Як і в єзуїтів, у

піарських колегіумах Руського воєводства вік студентів коливався, а найкращими для студій вважалися літа між 7 та 18 [573, s. 51–68; 574, s. 60, 95, 106–119, 156].

Вікові перепади вихованців одного й того самого рівня студій характерні на той час й іншому типові навчальних закладів – університетам. Наприклад, на філософському факультеті Краківської академії у XVIII ст. могли починати науку десятилітні хлопці, поряд з якими у граматичі навчалися 20–30-річні парубки [550, s. 369–370]. У Бяльській академії, що планувалася як колонія Краківської, ситуація була подібною: в одному класі поряд із 8-9-літніми вихованцями сиділи 18-ти чи 20-річні [551, s. 42]. Відсутністю вікових регламентацій щодо вступників характеризувалися також західноєвропейські університети, хоча у ранньомодерний час з'являються пропозиції не реєструвати, як практикувалося, дуже молодих чи занадто старих кандидатів [549, p. 288–289].

Огляд різноманітних вікових характеристик навіть на найнижчому рівні могилянської освіти ставить питання про літа, які вважалися найкращими для початку «латинських» студій та загалом старту освіти в Україні. З вище написаного зрозуміло, що жорстких вимог не існувало, втім, побажання все ж таки були. Проте, як показують наведені нижче приклади, і вони відзначалися розмаїттям.

В одній із найраніших з-поміж численних пропозицій реформ шкільництва у Російській державі XVIII ст. – проекті стольника Салтикова (приблизно 1713 р.) – йшлося про необхідність відкриття в усіх губерніях по одній чи дві академії, де обов'язково мали навчатися дворянські та купецькі діти, а також «и всяких иных разных чинов» віком від 6, а в науці перебувати до 23 років [282, с. 173]. Виконуючи петербурзький указ про обов'язкове навчання дітей духовенства, білгородська церковна влада зобов'язувала у 1724 р. священників висилати своїх чад 7–18 років до місцевих «шкіл» (достоту,

як у згаданих вище піарських настановах) [113, арк. 1]*. Натомість через два десятиліття Синод вимагав від духовенства віддавати дітей у «школьное учение» під загрозою штрафу у віці від 10 до 15 років [116, с. 92]. Серед підписок духовенства Переяславської єпархії відіслати своїх синів у місцевий колегіум, даних у консисторії 1746 р., є нотатка одного батька п'ятирічного хлопця, який вдома навчався за Псалтирем. Ієрей під загрозою штрафу зобов'язався відправити дитину на науку в Переяслав у 1748 р., тобто, коли хлопцю виповниться 7 років [19, арк. 8]. У проекті семінарії у Петербурзі (1721 р.) Феофан (Прокопович) радив приймати до неї юнаків не старших 10 років: «Порада моя – не приймати юнаків лише десятилітніх чи менших, але не старших десяти років, бо такого віку діти ще не вельми набули лихої вдачі, а коли й набули, то таких можна легко відучити: також бунтуватись і втікати геть не можуть ще. А старшого віку як не вельми надійного не приймати» [203, с. 296].

Зручний для початку елементарної «алфавітизації» вік також не характеризувався усталеністю. Наприклад, у відомості про клір церкви Преображення Господнього містечка Ямполь за 1774 р. згадувалося, що шестилітній син тамтешнього диякона навчатися «руської грамоти» «за малол-тствомъ тѣтъ нтсостоятлнии». Зате про п'ятилітнього сина настоятеля ямпільського соборного Георгіївського храму повідомлялося, що «за штстол-тнимъ возрастомъ им-тѣтъ обучатся руской грамоти, а по окончаніи оной для обучтніа и латинского языка въ актдтмію Кітвску им-тт быт отправлтнѣ». Зрештою, у священнослужителя із с. Хохлівки тієї самої Глухівської протопопії всі три сини, серед них і п'ятирічний, були навчені «руської грамоти», а в

---

* Прикметно, що навіть на початку XIX ст., у збірнику малоросійських законів 1807 р., хлопці до 18 років вважалися неповнолітніми, а вже опісля – виходили з опіки та могли володіти маєтком. Згідно із Литовським статутом, положення якого функціонували у Гетьманщині, із 18 років наступала кримінальна відповідальність для чоловіків [350, с. 15].

духовенства з інших населених пунктів згаданої церковно-адміністративної одиниці і п'яти-, і шестилітні діти зафіксовані за процесом опанування «грамотики» [70, арк. 8, 15, 22, 25, 31 зв., 37, 47]. За даними візитаційної документації деканатів Брацлавського воєводства 1780-х рр., домашнє навчання діти тамтешніх парохів зазвичай розпочинали із 6 років [249, с. 256].

Загалом, достатньо часто саме семилітній вік фігурує, як рубіж, з якого слід було починати перші кроки на шляху здобуття знань – тобто освоювати за допомогою батька, дяка чи когось іншого ази грамотності. Приміром, у часто цитованому заповіті брацлавського каштеляна Василя Загоровського (1579 р.) йдеться про потребу його дітям після досягнення 7 років «способити» дяка, аби навчав «их руское науки и Писме Святом». Затим мало йти домашнє опанування «науки латинского письма» за допомогою «бакаляра статечного», а після успішного засвоєння її початків – студії у єзуїтських школах [141, с. 171]. Подібний алгоритм навчання не втратив чинності навіть через два століття. Уродженець Чернігівщини Григорій Винський до десятилітнього віку (до 1762 р.) отримав, щоправда, не домашню, а шкільну дяківську науку, живучи з матір'ю та вітчимом-сотником у Баклані, а опісля – вишкіл з інспектором, з яким «прошел латинский алвар». І лише після цього хлопець поїхав продовжувати студії у Чернігівському колегіумі [133, с. 8–11; 340, с. 355–364]. Звісно, не всі бажаючі «заправлятися» науками мали матеріальну спроможність на приватного інспектора, однак, засвоєння елементарної «руської» грамоти (чи то вдома від батька-священника, чи від дяка у приходській школі), що було передумовою початку навчання у «латинських школах», як можна припустити, часто починалося ще на першому десятилітті життя.

Вірогідно, що обрання семиліття в якості межі, що відділяла неграмотність від початку просвітлення знаннями, пов'язувалося із набуттям людиною своєї «церковної дієздатності» – саме від 7 років дитина починала у Православній Церкві сповідатися, а отже – вважалася достатньо свідомою, аби нести відповідальність за сподіяне. Як повчав у «Мирі з Богом чоловіку» Інокентій Гізель, доходження до розуму «јбычн- бываєть по седми

л-техъ», а діти зобов'язуються до очищення совісті та причастя, «абіє достигше въ разумь, сі єсть имущє седмь л-ть» [150, с. 67–68]*. Так чи так, а напевно можна твердити, що саме молоді літа вважалися часом, найпридатнішим для «заправління науками», тож належало не дати їм «заіржавіти». Старший Віленського Святодухівського монастиря Сиф Гамалія у листі 1760 р. до племінника-ієрея, прохаючи поклопотатись про іншого свого племінника, який розпочав у Могілянській академії засвоєння «начатков», так аргументував потребу матеріальної підтримки родича: «Но дабы егї златіє младіє л-та ржтю и ветхостію небреженіємъ нашимъ не были сьн-денни, а за тоє намъ не дать бы Небесному отв-та» [99, арк. 95–95 зв.].

Дослідженні практики латинського парафіяльного шкільництва в українських землях Речі Посполитої теж засвідчують відсутність чітко регламентованого віку, необхідного для початку навчання: серед учнів траплялися як п'яти, так і понад двадцятирічні. Дані останньої чверті XVIII ст., втім, дозволяють констатувати серед наймолодших перевагу семи-восьмилітніх [547, s. 235–236]. Тим не менше, й у попередні десятиліття, як зазначав у своїх спогадах Кітовіч, дітей у Речі Посполитій не віддавали доти до шкіл, поки їм не починався чи не закінчувався сьомий рік. Найчастіше першим навчальним закладом для тих, хто не міг забезпечити хлопчикам домашньої елементарної підготовки, ставала парохіальна школа, а вже затим йшов єзуїтський Зколегіум [210, s. 73]. У протестантській Ліфляндії, яка до Північної війни перебувала 2під владою Швеції, у 1739 р. консисторія прийняла рішення про обов'язкове відвідування всіма селянськими дітьми від 7 до 12 років шкіл під загрозою грошового штрафування батьків [219, с. 63].

Дані про вік моголянських студентів можуть стати в нагоді при вивченні різних аспектів соціальної історії Академії, приміром, коли доведеться робити

---

* Цікаво, що у 6–8 років у хлопчиків традиційного українського соціуму, як вказують етнологи, починався процес парубоцької ініціації – із виділення у підліткову верству [229, с. 225].

висновки про взаємовідносини всередині корпорації, субординацію між студентами, дієвість авторитетного впливу вихованців старших курсів, але молодших за віком, на спудеїв нижчих класів, але старших літами.

2.4. Успішність спудеїв

Аналізувати успішність навчання спудеїв кінця 1730-х рр. досить складно, позаяк сама шкала оцінювання, схоже, до кінця не була систематизованою і на 1737 р., наприклад, нараховувала 40, а на 1738 – 33 рубрики (див. додатки А.7–А.8). Щоправда, 1738 р. така рясність зумовлена стараннями вчителя граматики, який умудрився вжити аж 20 «оцінок», коли інші «педагоги» були значно скромнішими у аналізі можливих нюансів засвоєння знань. Не можемо впевнено визначити, чи застосовувалися синоніми на позначення однакового рівня знань навіть в межах оцінювання спудеїв одного курсу, бо один і той самий викладач користувався різними характеристиками, які, на перший погляд, ніби однакові (наприклад, означення «разумнаго» та «умнаго», що їх одночасно застосував згаданий професор граматики). У 1738 р. в усіх «школах» було лише два спільні маркери – для позначення «доброго» і «мірного» навчання. З великою долею вірогідності щодо універсальності сюди ж можна зарахувати окреслення «ізрядній», яке не фіксується лише в синтаксими, «средній» (немає у двох «школах»), та «слабій» (відсутнє на трьох із восьми курсів). Їхнє невживання у кількох випадках цілком могло стати наслідком відсутності вихованців, чії успіхи підходили б під згадані «бали».

Здається, судячи із характеристик успішності, єдиний критерій відносно того, що оцінювати, не був остаточно випрацюваний. Скажімо, коли характеристика «добр» швидше за все означала певний рівень засвоєння матеріалу, то означенні у графі «какаго ученія» – «лутшаго» маркує, схоже, процес еволюції спудея від гірших успіхів (утім, невідомо яких) до кращих. Так

само, приміром, окреслення «ученія» як «тщателнаго» може, вірогідно, вказувати не стільки поступ на шляху здобуття знань, скільки спосіб крокування ним, так само як і характеристика «безділного». З огляду на вищесказане треба також пам'ятати, що не завжди вдасться порівняти навчання могилянців різних курсів між собою.

Успішність спудеїв легше аналізувати по окремих «школах», в яких викладачі застосували лише кількоступеневу та достатньо зрозумілу градацію. Для прикладу, «пііти» 1738 р. були оцінені за п'ятирівневим рейтингом, за яким зрозуміло рух спудеїв шляхом здобуття знань (див. додаток А.8). Утім, не наражаючись особливо на небезпеку виявитися повністю некомпетентним у 33-бальній шкалі оцінювання могилянських спудеїв 1738 р., можна умовно поділити її на чотири частини: слабе навчання («учТнія» «тупаго», «бТзнадежнаго», «очень худагј», «подлаго», «худого», «слабаго» («слабій»), «безд-лногј», «ненадежднаго», «нТвТсма надежднаго», «нТразсуднаго»), середнє («учТнія» «нТ очТн худагј», «нТхудаго», «посрТдствТннаго», «памятногј», «м-рнаго» («м-рТн»), «срТдняго» («срТдТн», «срТдній»)), добре («добропонятого», «виразумитТлного», «разсуднаго», «разумнаго», «умнаго», «тщатТлнаго и тимъ самим надТжнаго», «лутшагј», «надТжднагј», «добронадТжднаго», «благонадТжного», «добронадеждн-йшаго», «вТсма надТжнаго», «добраго» («добръ», «добрій»), «добраго и вТсма надТжднаго») та позначене значними успіхами («изряднаго» («изрядній», «изрядТнь»), «прТизряднаго», «совТршТннаго»). Така «чотириколірна» картина представляє нам кийвські «латинські школи» 1738 р. місцем навчання «середнячків» та «добрих» студентів зі значним переважанням перших (приблизно 46% та 32% відповідно). Після них йшли ті, хто не подавав надій на навчальні звершення (майже 15%), а останнє місце посідали якраз «ізрядні», «преізрядні» та «совершенні» (приблизно 8%) [524, с. 199–201].

Успішність 1737 р. так само нагадує ситуацію наступного року. Більшість корпорації складала «середнячки» та «добрі» студенти зі значним

переважанням перших (44% та 28% відповідно). За ними йшли слабкі (17%), а на останньому місці – найсильніші (11%) «студіози» (див. додаток А.7).

Зауважу, що в наступні десятиліття шкала оцінювання «академіків», попри існування частини більш-менш усталених «оцінок» (як-от «добрий», «ізрядний» абощо), причому, характерних не лише для київських «шкіл», все ж не стала до кінця чіткою. Тож, приміром, у відомостях зустрічаються такі характеристики вихованців, які фіксують рівень знань у порівнянні з однокашниками, або ж інформують не про інтелектуальні звершення, а про старанність абощо, як-от у 1754/1755 н. р.: «цв-т мтжду прочііми», «понять да л-нивъ», «прил-жтнъ да тупъ» чи «вс-хъ пртвосходить» [14, арк. 495, 512, 513–513 зв.]. У 1757/1758 н. р. один із «філософів» характеризувався наступним чином: «превосходить прил-жністю и усп-хомъ мало не вс-хъ», а «ритор» – «понять да л-нивъ» [14, арк. 566, 567].

Цікаво, що «оцінка» не завжди впливала на швидкість просування рівнями освіти, про що згадуватиму далі.

3.5. Географія походження

Списки могилянських студентів 1737–1738 рр. деталізують дотеперішні уявлення про Академію, як місце навчання вихідців з усіх українських територій (див. додаток А.9). Спочатку зупинюся на другому, чисельнішому, реєстрі 1738 р. Цілком очікувано значно переважаюча частина київських спудеїв походили з Гетьманщини, представляючи всі 10 полків (приблизно 72%). Четверта частина спраглої до знань молоді була уродженцями Речі Посполитої (біля 26%)*, причому, лєвова частка хлопців припадала на Київське,

---

* Зазначу, що списки вихованців 1738 р., а також 1737 р. на предмет включення до них вихованці з-поза меж Російської імперії аналізував свого часу у межах одного абзацу М. Петров, а детальніше зупинялася С. Кагамлик. Петров

Брацлавське, Волинське, Подільське та Руське воєводства (18,3%). Решта походили з Великого Князівства Литовського (Віленське, Новогрудське, Берестейське, Мінське, Вітебське, разом 1,2%) та Белзького і Підляського воєводств (біля 1,4%). Про 5,1% могилянських вихованців 1738 р. не вдалося встановити точне місце походження чи через існування однойменних населених пунктів, вказаних у реєстрі, в різних адміністративно-територіальних одиницях, або ж через поки безуспішні спроби ідентифікувати їх взагалі.

Наступну дуже незначну групу студентів Київських Атен склали уродженці Ізюмського, Охтирського та Сумського слобідських полків (2,2%). За ними йшли «іноземці», чи то пак, «іноземець»: в «латинських школах» студіював один закарпатець «з ВТнГтр з города Бордова» (тепер – м. Бардіїв у Східній Словаччині) [335, с. 152; 498, с. 96].

Як бачимо, Академія 1738 р. – це майже виключно український навчальний заклад за етнічним походженням вихованців, серед яких розчинялася невеличка групка білорусів (якщо ототожнювати вихідців з білоруських воєводств з білоруською етнічною належністю). Спудейський

встановив, що у 1736/1737 н. р. було 127, а у 1737/1738 н. р. – 122 «заграничних воспитанников» – «преимущественно уроженцы нынешняго Юго-Западного края России (губерний Киевской, Волынской и Подольской), Северо-Западного края (Белоруссии и Литвы) и Галиции» [396, с. 106]. Натомість Кагамлик писала, що у 1736/1737 н. р. в Академії навчалось 138, а у 1737/1738 – 128 зарубіжних студентів (вочевидь, Петров не включив у свої підрахунки іноземців-вихідців з-поза меж Речі Посполитої), більшість із яких «становила молодь з Правобережжя, але чимало було і з західноукраїнських міст і містечок» [288, с. 57]. З огляду на відсутність у згаданих дослідників пояснення «кухні» підрахунків, способу ідентифікації населених пунктів, достатньо модернізовані територіальні узагальнення до «Юго-Западного края», «Правобережжя» тощо, вважаю за потрібне далі подати інформацію по воєводствах (див. додаток А.9).

реєстр також дозволяє краще зрозуміти, чому, коли пишеться про могилянські «міжнародні культурні зв'язки» та навчання у Києві іноземців, то останніх перераховують поіменно: їх чисельна присутність в окремі роки, чи у випадку 1738 р. – відсутність, найкраще надається саме до такого способу розповіді.

Із уродженців Гетьманщини найбільше в Академії навчалося представників Києва та Київського полку: їх чисельність (97 осіб чи майже 20% усіх спудеїв) заледве не вдвічі перевершувала кількість вихідців наступного за Київським Переяславського полку (11,1%). Далі за «внеском» своїми представниками йшли Лубенський (9,5%), Ніжинський (8,7%), Гадяцький (5,3%), Прилуцький (4,7%), Полтавський (4,5%), Миргородський (3,8%), Чернігівський (2,2%) та Стародубський (1,6%) полки. Якщо інформацію про чисельність вихованців із Гетьманщини та Слобожанщини нанести на тогочасну картосхему цих територій, то стануть зрозумілими і причини, що обумовили таку ієрархію адміністративних одиниць. Перша з них – географічний фактор. У київських «латинських школах» найбільше навчалося хлопців із найближчих до Києва територій. Чим полк був віддаленішим, тим менше вихованців з нього студіювало в Могилянських Атенах. Винятком є лише Прилуцький, що мав би стояти за кількістю осіб з нього перед Гадяцьким, та Миргородський (перед Полтавським). Однак перевага Прилуцького була досить хиткою (лише на одного хлопця більше), зрештою, як і Полтавський не дуже «відірвався» від Миргородського (всього на 3 особи), тож їхній «внесок» у спудейську корпорацію був приблизно однаковим, на противагу ближчим до Києва територіям.

Друга причина, якою можна пояснити чисельні розклади представників Гетьманщини та Слобожанщини у 1738 р. – можливість студіювати у ближчих навчальних закладах. На той час чернігівцям та стародубцям географічно зручніше було відвідувати колегіум у Чернігові, що функціонував із 1700 р., а слобожанцям – у Харкові (із 1726 р.), в якому на початку 1730-х рр. вже викладали й теологію. Натомість, у Переяславі «наученіє латинське» почалося лише 2 жовтня 1738 р.

Важливими для аналізу ієрархії регіонів походження вихованців є дані по «школі» аналогії. Відсутність стовідсоткового рівномірного простування шаблями могилянської премудрості робить не таким вдячним для розгляду наступні курси. Натомість, початковий рівень навчання якнайкраще показує звідки рекрутувалися майбутні «академіки» та їхні кількісні співвідношення. Отже, інформація про «першачків-гетьманців» ще виразніше підкреслює важливість відстані, як стимулу отримати науку у Києві. На відміну від загальної статистики, тут стає на «своє місце» Прилуцький полк (4 особи), що випереджає Гадяцький (3 особи). Щоправда, він за числом своїх представників поступається Миргородському (6 осіб), який, своєю чергою, цілком логічно переганяє Полтавський (2 особи). Всі інші полки розміщені, як і в загальній статистиці: попереду Київ і Київський (20 хлопців), потім Переяславський, Лубенський та Ніжинський (14, 11 та 10 осіб відповідно). Перелік закінчують Чернігівський та Стародубський полки (по 1 хлопцеві). Відсутність у 1738 р. новачків зі Слобожанщини ще раз підтверджує вплив географічного фактору, поєднаного з можливістю ближчого навчання [14, арк. 16–19 зв.].

Показовим для аналізу географії походження «закордонних» могилянських студентів є стабільна присутність вихідців з тих чи тих земель на різних курсах. Більш-менш постійне представництво по «школах» (йдеться не стільки про чисельність, скільки про рівномірне розміщення) уродженців Київського, Подільського, Волинського та Руського воєводств дозволяє твердити про перманентні «приношення» цими територіями хлопців на жертвовник могилянської науки. Так, уродженці Руського воєводства навчалися у класах інфіми (2 особи), граматики (1 особа), синтаксими (4 особи), піїтики та риторики (по 6 осіб), філософії (12 осіб); Подільського – відвідували всі «школи» від аналогії бо богослов'я, а Волинського – від фари до філософії; представники Київського воєводства записані в усіх граматичних класах та риториці, а от Белзького – вже лише в аналогії, інфімі, риториці (по 1 особі) та філософії (2 особи). Делегати решти річпосполитських адміністративних одиниць відвідували один чи максимум 2 класи. Для порівняння зазначу, що

чисельність юнаків у Могилянських Атенах із Волинського, Подільського, Брацлавського та Київського воєводств значно перевершує число уродженців цих територій, які студіювали у той самий час в Замоїській Академії, що свого часу виникла, як третій вищий навчальний заклад Речі Посполитої після Краківської та Віленської шкіл. Упродовж 1735/1736–1744/1745 рр. в її стінах навчалось лише 7 шляхтичів та 1 простолюдин із Київщини, Поділля та Волині [269, с. 60; 270, с. 19; 554, с. 234]. Розкиданість із великими пробілами у Могилянській академії по «школах» представників усіх інших річпосполитських адміністративних одиниць маркує їх маргінальність у делегуванні до Києва студентів. З натяжкою виняток можна зробити хіба що для Белзького воєводства.

Інформація про регіони рекрутування майбутніх київських студентів, так само, як і дані про їхній вік, ставлять питання про можливість внутрішньокорпоративних суборганізацій на кшталт земляцтв. Зокрема, із «закордонних» уродженців, які походили з одного населеного пункту, представники Меджибожа (10 осіб з різних станів) навчалися на всіх «курсах», окрім граматичного: по одному на богословському, філософському, риторичному, інфімному та аналогічному, два на піїтичному та три на синтаксичному. Обережно, беручи до уваги такі дані, можна робити висновки про традиції мешканців окремих населених пунктів обирати місце студій.

Аналіз географії походження могилянських спудеїв, уродженців Гетьманщини, за 1737 р. у загальних рисах нагадує становище у 1738 р.: найбільше вихованців припадало на Київщину (22,9%), далі йшов Переяславський (9,8%), а найменше делегували Чернігівський та Стародубський полки (0,3% та 2,5%). Посередині розмістилися Ніжинський (6,3%), Гадяцький та Лубенський (по 3,8%), Полтавський і Миргородський (по 3,5%) та Прилуцький (2,7%) полки (див. додаток А.9). Нанесення цих даних на картосхему адміністративного поділу Гетьманщини засвідчує, як і роком пізніше, вплив фактору відстані та функціонування ближчих навчальних

закладів на вибір місця студій. Винятками у 1737 р. є Полтавський та Прилуцький полки, які за «логікою відстані» мали б помінятися місцями.

У 1737 та 1738 рр. у Києві здобували знання майже однакове число слобожанців (10 та 11 осіб відповідно), а от відсоток вихідців з Речі Посполитої та «іноземців» був помітно більшим у 1737 р. Втім, чисельні, а не процентні, показники дозволяють вести мову про відносно стабільне наповнення Академії «закордонними» студентами: вихідців із Речі Посполитої за рік зменшилося лише на 10 осіб (із 138 до 128), а з віддаленіших територій на 1 особу (із двох до однієї). Помітна зміна у відсоткових показниках пов'язана зі значним чисельним збільшенням у Київських Атанах у 1738 р. уродженців Гетьманщини. Найбільше серед представників «Полської області» (всіх вихідців із Речі Посполитої ще називали «поляками», людьми «польської нації» – це був своєрідний маркер «громадянства») налічувалося у 1737 р., як і роком пізніше, вихідців з Руського, а затим так само йшли мешканці Волинського, Подільського та Київського воєводств. Жителі всіх цих територій у 1737 р. більш-менш рівномірно представлені у різних «школах», достоту як і в 1738 р. (див. додаток А.9).

Зрозуміло, що більшість руських студентів «польської нації» належали до Унійної Церкви, адже походили із тих територій, де не було православних парафій. У Києві навчалися також колишні унійні вихованці, на що вказує, oprіч прямих згадок, наприклад, занесений сюди філософський курс, який викладав Лев Кишка у Володимирській колегії [392, с. 64]. На причинах, що спонукали юнаків з Речі Посполитої мандрувати до Києва, далі зупинятимуся не раз. Поки лише наголошу, що створений зусиллями історіографії ХІХ – початку ХХ ст. образ стосунків уніатів та православних, які ніби знаходяться у стані перманентної війни почасти животіє і нині. Однак, без особливих зусиль можна понавизбирувати фактів, які коригують уявлення про конфесійне протистояння. Як занотував Василь Григорович-Барський під 1724 р., у Львові як духовні особи, так і миряни приймали його вельми прихильно, а унійний єпископ Атанасій (Шептицький) навіть допоміг повернутися на навчання до

езуїтів. Хлопця разом з його товаришем вигнали із місцевої Академії за приховування інформації про походження. Обоє звернулися за допомогою до Атанасія, розповівши правду про себе, і той фальшиво свідчив ректору про належність юнаків до його єпархії. Згодом преосвященний знову підтримав юнаків [180, с. 3, 6–7].

Не зайве пригадати зауваження Ярослава Ісаєвича про переоцінку гостроти конфесійного протистояння між уніатами та православними у XVII–XVIII ст., що «спричинилося до спрощення уявлень про культурне життя», зокрема ігнорування досліджень про «міжконфесійні зв'язки і взаємовпливи в царині освіти, літератури, мистецтва». Науковець звернув увагу на практики переходу ченців-василіан до православних монастирів і навпаки; незацікавленість «більшості населення» догматичними різницями обох конфесій; схожість курікулюмів православних та унійних колегіумів; взаємну міграцію рукописних курсів навчальних закладів обох Церков; популярність серед вірян церковнослов'янських та українських василіанських друків, що переважала малотиражні польсько- та латиномовні книги; таємну співпрацю унійної Почаївської та Києво-Печерської типографій наприкінці XVIII ст.; поширення церковної музики василіанських композиторів серед «благочестивих» [285, с. 195–206]. Тож традиційно пояснити прихід до Києва уніатів-українців чи білорусів втечею від конфесійних переслідувань навряд чи вдасться.

Слід зазначити, що окремі із наведених характеристик могилянської спудейської спільноти не були унікальними, і прикладаються до «студіозів» «латинських шкіл» як решти українських колегіумів, так і єзуїтських навчальних закладів. Як зазначалося, Могилянська академія найперше була центром освіти для уродженців Гетьманщини, а найбільший відсоток вихованців посеред них складали вихідці з Києва та Київського полку. Відома інформація по інших українських колегіумах не лише пояснює, чому так було, а дозволяє вважати «географічну зручність» у виборі «шкіл» правилом. Так, у Харківському осередку основна маса студентів походила зі Слобожанщини

[410, с. 48–49]. У чернігівських «школах», хоча й гризли граніт науки вихідці із Гетьманщини, Речі Посполитої та Росії, однак, найбільше було колегіантів із Чернігівського та Стародубського полків [472, с. 56]. Пізніші повні дані про чернігівське студентство за 1767/1768 н. р., залучення до порівняння яких із становищем у Могілянській академії кінця 1730-х рр., утім, не цілком коректне з огляду на потребу враховувати невивчену на статистичному рівні успішність церковних заходів, спрямованих на навчання дітей духовенства, показують, що з 213 колегіантів із Чернігівського полку походило 117, а зі Стародубського – 74. Решта вихованців припадало на п'ять інших полків Гетьманщини, російські землі і Річ Посполиту [471, с. 34]. Схожу ситуацію спостерігалася у Переяславських школах. Так, на 1766 р., коли навчалася 128 осіб, колегіум був навчальним закладом Гетьманщини, звідки походило понад 90% вихованців, а в її межах - щонайперше освітнім осередком Переяславського полку/єпархії (майже 79% усіх «студіозів»). Наступними за представниками Переяславщини в колегіумі йшли уродженці сусідніх Лубенського (5,5%), Київського (2,3%) та Прилуцького полків (1,6%). Присутність поодиноких мешканців Миргородської (0,8% чи 2,3%) та Полтавської (0,8%) адміністративно-територіальної одиниць також доволі логічно пояснюється ближчою відстанню (у кордонах Гетьманщини, звісно) до Переяслава, ніж до Києва. Тож навіть духовенство, формально зобов'язане відправляти дітей до своєї школи в центрі єпархії, зважало на економічні чинники. Коли присутність ієрейських синів із Київської єпархії у колегіумі можна пояснити географічним та пов'язаним з ним економічним чинником, то навчання однієї особи з Чернігівської єпархії виглядає радше як ексклюзив. 9,4% його переяславських вихованців представляли українські воєводства і, вірогідно, Вітебщин. Як і в Києво-Могілянській академії, у Переяславі, реєструючи студентів із «Польської області», не морочилися адекватною вказівкою на чинний адміністративно-територіальний поділ. Частина таких записів про походження (на кшталт «дтржави князя Любомирского города Любарда» чи Львівського повіту «города» Любачева) доволі легко прив'язуються до адміністративних одиниць.

Проте інколи доводиться лише припускати, звідки прибув хлопець. Приміром, шляхтич Кіндрат Михайловський записаний вихідцем з Могилевського повіту «города» Могилева. Однак білоруський Могилів, хоча й був помітним містом, належав до Оршанського повіту, а український - до Летичівського [535, с. 22–26].

Як уже зазначалося, могилянські студенти з Речі Посполитої, як, зрештою, і Російської імперії та дальших теренів найчастіше представляли слов'янське населення. Втім, траплялися і винятки. Зокрема, у 1737 р. в Києві студіював інфіму Роман Християнський «з города Царичина рода калмицкого». У першій половині XVIII ст., як і раніше, калмики (Волзьке Калмицьке ханство у складі Московської держави утворено в 1650-1660-х рр.) активно залучалися до участі у воєнних діях імперії, зокрема, під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Із 1670-х рр. до цих ламаїстів почало проникати християнство, а новонаверненим православним навіть влаштовувалися окремі поселення, як-от слобода на притоці Волги Терешці. Згідно з розпорядженням 1716 р., хрещених калмиків відправили у Чугуїв для несення козацької служби у слобідських полках [509, с. 44-49, 268-269]. Ще раніше, 1666 р. гетьман Іван Брюховецький просив московського царя надіслати їхні загони «на помочь от наступающих неприятелей в малороссийские вашего царского пресветлого величества города», так що у відповідь було відправлено 5000 чоловік [124, с. 107, 111, 130–132]. Важко сказати, чи могилянський спудей Роман Християнський прийшов до Києва із самого Царичина, чи лише там народився, а вже якийсь час мешкав, приміром, на Слобожанщині.

Траплялися серед київських студентів також євреї – вихідці з українських воєводств Речі Посполитої. Так, граматику 1737 р. «благонадеждно» студіював 16-літній Павло Лятошевич «з Полци рода еврейска», якого вихрестили у Києві [117; с. 51]. В обох реєстрах за 1737 та 1738 рр. записано Василя Крижановського із Меджибожа: у першому – сином посполитого, а от у другому – «перехристом» [14, арк. 6; 117; с. 47]. Колишні юдеї фіксуються у стінах навчального закладу пізніше. Так, 1756 р. прибув до Києва та розпочав

студії в Академії (які продовжував і 1762 р.) Федір Логвиновский, єврейський син-вихрест із Медведівки [60, арк. 11 зв.]. Серед київських студентів на 1763 р. значився Михайло Фотинський із Житомира, «сын рабина жидовского» [119; с. 162]. Зрозуміло, що такі «академіки» мали для навчання прийняти православ'я. Цікавішим і поки не зовсім з'ясованим залишається питання, що вони робили по завершенні студій. Відомі факти вказують, що дехто продовжував кар'єру на церковній ниві, проте не всі йшли таким шляхом.

Аналіз могилянських відомостей 1737–1738 рр. дозволяє зауважити ще одну цікаву деталь – співвідношення студентів-городян та селян, а також поміркувати про вплив місця проживання на освітні практики.

3.6. Чинник міста

У документах, зокрема студентських реєстрах, вихованці-городяни зафіксовані вихідцями з «городів», «міст» та «містечок», причому у XVIII ст. до одного населеного пункту інколи одночасно прикладали різні визначення. Різницю між цими номенклатурами свого часу пояснив Опанас Шафонський: «Город в Малой России называли вообще всякое большое селение, обрытое валом, в котором обыкновенно всякой недели бывают торги и в году ярмарки, и где разные ремесленники и сотенное правление бывало. Слово *место* значит в сем крае, так как и в Польше, тоже, что город, а поменьший город или место – местечко [...]. Если же разуметь городом такое селение, которое жителями, торгами и строением себя от прочих отличает, и в котором находится магистрат, государственным каким законом мещан, ему подсудимых, управляющий, то таких городов было в Малой Росии только одиннадцать: Киев, Чернигов, Переяслов, Новгород-Северский, Стародуб, Нежин, Погар, Мглин, Остер, Козелец и Полтава, которые по грамотам королей польских и всероссийских государей, магдебургским правом судилися и были от всякаго частного владения свободны [...]. Местечки хотя и назывались по

общенародному наречию городами, но никогда не имели права и законов городских» [205, с. 35–36].

У наступні століття українське місто аналізували саме за параметрами, вказаними Шафонським: упродовж XIX–XX ст. головний акцент робився на «соціально-економічній історії» та самоврядуванні [320, с. 114–126]. Окремі останні дослідження, тим не менше, дозволяють припустити, що різниця між українськими сільськими та міськими поселеннями, хай навіть ледь вловлювана, існувала не лише у кількості парафіяльних храмів, правовому та економічному становищі. Наприклад, історико-демографічне вивчення Ніжина, Стародуба та Переяслава станом на 1760-і рр., проведене Ігорем Сердюком, показує, що відмінність від сіл полягала у демографічній поведінці жителів (вищий середній шлюбний вік городян, нижчі рівні шлюбності та народжуваності тощо) [434, с. 105–106, 132–164]. Аналіз матеріалів, з якими довелося працювати мені – студентських реєстрів – пропонує, як видається, ще одну, на перший погляд неявно виражену, різницю між різними типами поселень.

Вивчення списків вихованців Києво-Могилянської академії 1737-1738 рр. дозволило зауважити помітне чисельне представництво вихованців саме з міських населених пунктів: міст, містечок, «городів». Так, у 1737 р. на козацьких, шляхетських, міщанських, посполитських та священицьких синів-міщуків, про яких маємо відповідну інформацію, припадало майже 89% спудеїв (324 із 365 осіб), а 1738 р. – близько 83,5% (409 із 490 хлопців). На великі центри – Київ, Глухів, полкові, воєводські та повітові осередки у 1737 р. доводилося 43,5% (141 «академік») делегатів від усіх міст, а наступного року – трохи більше 40% (165 «студіозів»). Решта городян, якщо брати Гетьманщину, у переважній більшості представляли сотенні центри (див. додаток Д.1).

Деталізована інформація за становими групами (міщан, які в обох випадках делегували переважно більші адміністративні центри, до уваги не братиму) пропонує наступну картину. Серед 62 студентів-козаків у 1737 р. міщуків налічувалося 55 осіб, а зі 106 у 1738 р. – 93 хлопці, із 74 посполитих у

1737 р. – 56 спудеїв, а з 80 у 1738 р. – 52 особи, серед 9 річпосполитських шляхтичів 1737 р. – 8, а із 11 у 1738 р. – 9 «студіозів», серед духовенства міста різного типу представляло у 1737 р. 82 вихованці зі 107, а 1738 р. – 126 із 164 юнаків (див. додаток Д.1) Отож, у другій половині 1730-х рр. Могилянська академія функціонувала як школа, в якій переважно навчалися представники міських та містечкових соціумів, причому таке правило характеризувало делегатів від усіх станів.

З'ясувати типовість/нетиповість такої ситуації для київських «латинських шкіл» у наступні роки не вдається за браком повних переліків студентів із усіх станів. Тож доводиться залучати такі уривчасті документи, як спудейські присяжні списки, до яких могло потрапляти кілька сотень вихованців одночасно. Приміром, із 22 «студіозів» козацького походження, які із травня по грудень 1748 р. з'явилися в Академії, 15 значилися городянами, а інформація про 2-х відсутня; 19 посполитих записані вихідцями з міст, 18 – із сіл (тут переважали річпосполитські уродженці – 13 осіб), а дані про населений пункт одного опущені [12, арк. 1–5]. У реєстрі 1755 р. із 44-х козацьких синів із Гетьманщини, Слобожанщини та Речі Посполитої 28 представляли міста та містечка, а 14 – села (у двох випадках вказівка на населений пункт відсутня). Із 48 посполитих лише 16 прийшли із сіл [55, арк. 2–10 зв.]. Із травня 1758 р. по квітень 1759 р. в Академії набралось 170 осіб, які присягали. Загальна статистика для посполитих засвідчує переважання мешканців міських населених пунктів над сільськими – майже 64% проти ледь більше 36% [56, арк. 1–7]. У ще одному подібному списку за частину 1762 р. (по травень) губернську канцелярію повідомляли про 21 посполитого з Гетьманщини та Речі Посполитої та стільки ж «малоросійських» і слобідських козаків. З них городянами серед простолюду зафіксовано майже 62%, а сільськими ледь більше 28,5%, а із козаків – 66,7 та 28,6% відповідно [60, арк. 8–11]. У переліку 33 козаків та 34 посполитих, які внесені до присяжного списку 1763 р., серед перших міськими мешканцями вказано 57,6% (19 осіб), а серед других – 64,7% (22 студенти, населений пункт одного замовчаний) [119; с. 152–171].

Позаяк від 1738/1739 н. р. в Академії до щорічних реєстрів вихованців вносили спудеїв з родин духовенства, фіксуючи інформацію про їхнє походження, саме про цей сегмент є можливість говорити предметніше. Для порівняння проаналізую список могилянців 1777 р.: від кінця 1730-х рр. у Києві мало змінитися приблизно три покоління «студіозів», якщо за основу підрахунків брати повний неперервний цикл навчання тривалістю 12 років. На 1777 р. «духовне відомство» в Академії представляло 447 студентів, переважно дітей священиків (396 осіб), а також 18 делегатів від дияконських, 24 – від дяківських, 6 – від паламарських родин та 3 – від сімей поповичів. На той час у цій групі вихованців вже домінували, хоча й без значної переваги, вихідці із сіл (58,6%, див. додаток Д.2). Пригадавши цілеспрямовану політику обов'язкового залучення дітей духовенства до шкільної науки, про яку ще піде мова, можемо припустити її позитивний поступ та успішний вихід за межі міських парафій.

Не слід забувати, що сільських церков було більше, як і сіл, ніж міських. Так, на початок 1780-х рр. із 973-х храмів Київської митрополії у селах функціонувало 726, а містах і містечках втричі менше – 247 [417, с. 159–161]. Тож чисельна перевага дітей тамтешніх священиків, яких змушували навчати синів, за умови реалізації політики «освітнього дисциплінування», цілком очікувана.

Спробую перевірити встановлену для Київської академії на другу половину 1730-х рр. та підтверджену фрагментарними джерелами для представників світських станів і в наступні десятиліття чинність «міського фактора», залучивши повну «В-домость о учтникахъ школь коллѣгій Пѣтрянской» 1766 р. (128 осіб). Чи перегукуються дані цього студентського реєстру із висновками про важливість «міського чинника», зробленими на могилянських списках? І так, і ні. Загалом колегіанти з різного типу міських населених пунктів склали 39%. Соціальні групи Гетьманщини, для яких «міський чинник» мав діяти найслабше – духовенство та козацька старшина: перших, незалежно від місця проживання, церковна влада, як зазначалося, не одне десятиліття всіяко (зокрема, через систему штрафів) спонукала до науки,

а другі, володіючи маєтками, могли вибирати, де мешкати, хоча чинна старшина часто фіксувалася таки в адміністративному центрі. У переяславському випадку місцем «прописки» більшості дітей «малоросійської» шляхти (11 із 20) справді було село. А «сильні світу», незалежно від характеру населеного пункту їхнього замешкання, стимулювалися до студій зовсім іншими чинниками, не пов'язаними із фізичним середовищем існування (про це у наступному розділі). Проте і більшість рядових козаків – 6 із 9 – теж проживали у селах. Разом серед козаків усіх рівнів міських мешканців було не так вже й мало – трохи більше 41%. Що ж до духовенства, то справді, найменше городян налічувалося у його лавах – 22 (30,6%) поповичів. Дячки, яких спосіб фіксації у відомості відносить радше до світської, а не духовної компетенції, представляли міста і містечка на майже 43%. Вся річпосполитська шляхта (3 особи) значилася вихідцями з міст. Як видається, це зайвий раз вказує на її вельми дрібний ранжир та відсутність земельної власності. Цікаво, що виразно переважали міські жителі серед посполитих – майже 64%. Отож, власне селян, які б мешкали у відповідних населених пунктах та належали до підніжжя ієрархічної соціальної драбини, в колегіумі було не густо (див. додаток Д.3).

Не слід забувати, що колегіум був, значною мірою, локальним навчальним закладом, в першу чергу тут мали студіювати – і студіювали – діти духовенства невеличкої Переяславської єпархії, що покривала аграрні терени (переважно Переяславський полк): на 1766 р. вихідці з родин священно- і церковнослужителів становили понад 63% колегіантів. Загалом, майже 79% «студіозів» усіх станів представляли саме цей регіон – Переяславські полк і єпархію, зокрема, 64 (понад 79%) із 81 вихованця «духовного відомства». Щоб проілюструвати номенклатуру тутешніх поселень, пригадаймо, що у 1750-і рр. у полку налічувалося 13 сотенних центрів, ще 3 містечка та Переяслав, себто 17 різного калібру міст. Натомість сіл, «деревень», хуторів, слобідок нараховувалося майже у 18 разів більше (понад 300, з них лише сіл -131, себто

ледь не у 8 разів більше). Зазвичай кожна сотня мала лише одне місто – сотенний центр [606, с. 61–71].

Висновок про не дуже урбанізований характер території можна поширити на Україну XVIII ст. загалом. Звісно, різні регіони різнилися між собою, проте більшість люду таки мешкала у сільській місцевості. Ось лишень кілька прикладів. На 1776 р. в Галичині тільки піддані селяни становили 72% всього населення [252, с. 86]. Тоді міст у Червоній Русі налічувалося 22 [562; s. 227–228], а кількома десятками років раніше, наприкінці XVII – початку XVIII ст., лише у Перемишльській землі було 37 міських населених пунктів, однак єдиний Ярослав із передмістям мав більше 600 будинків, а Перемишль і Самбір – між 400 та 500. Решта міст помітно поступалися розмірами: найбільше – 15 пунктів – налічували від 100 до 200, а були й такі, що мали до 100, а то й до 50 будинків (9 та 3 поселень відповідно) [399, с. 72–74]. На 1775 р. на Правобережній Україні функціонувало 307 міст та містечок, однак лише 23 могли похвалитися від 500 до 1167-ми дворів, а 38 містили взагалі від 40 до 70 садиб [242, с. 103]. Загалом тут (у Київській, Волинській та Подільській губерніях) на 1795 р. (коли маємо дані) селяни-чоловіки становили понад 78% усього чоловічого населення [384, с. 203].

За переписом 1666 р. на лівобережжі України населених пунктів міського типу налічувалося 65, з них 29 були ними, на думку тих, хто визначальним для характеристики міста вважає економічні чинники, лише за назвою та виконанням функцій адміністративних центрів, маючи, при цьому, переважно сільськогосподарське населення. Решта 36 населених пунктів характеризувалися помітнішим розвитком ремесла і торгівлі [424, с. 397]. Інші дослідники налічують там-таки у другій половині XVII ст. близько 150 міст та містечок [496, с. 14]. У ревізію 1764 р. їх включено 124 [604, арк. 69]. Разом з тим, у податковій реєстрі полків Гетьманщини 1750-х рр. потрапило понад 3,5 тис. населених пунктів, причому – 1356 поселень, відсутніх у Румянцевському описі. Своєю чергою, 1634 географічні номенклатури Генерального перепису, що містить майже таку саму кількість позицій (близько 3,5 тис.) [383, с. 11],

відсутні у податковій документації попереднього десятиліття [485, с. 10–11]. Отож, в «Малоросії» на 1750-і – 1760-і рр., можна припустити, налічувалося десь понад 3,6 тис. населених пунктів, і кількість міст на тлі загальної статистики достатньо скромна.

Відтак, слід наголосити, що причину чисельної переваги міських делегатів в Академії першої половини XVIII ст. та, вірогідно, серед представників окремих соціальних груп у наступні десятиліття не варто шукати у кількісному домінуванні міського населення. Навпаки, деякі села за цим параметром не дуже відставали від містечок, а то й міст. Наприкінці 1780-х рр. у Переяславському повіті, наприклад, налічувалося 35451 чоловіків, а в Переяславі, одному із помітних міст Гетьманщини, – 2692 осіб тієї самої статі. При цьому, окрім повітового центру, тут зафіксовано лише 2 містечка, 48 сіл та 66 «деревень» і хуторів. В іншому магістратському і полковому центрі козацької України – Козельці – тоді ж нараховано 1286 мешканців-чоловіків, тоді як на 4 містечка, 35 сіл, 71 «деревню» і хутір Козелецького повіту доводилося 34281 душ чоловічої статі [175, с. 206, 210]. Отож, головний тягар народонаселення припадав у цих адміністративно-територіальних одиницях на сільські поселення, як, вочевидь, скрізь у головно аграрного характеру Україні.

Наведена на початку статистика переважання в Київських Атенах студентів-городян над сільськими уродженцями-однокашниками суголосна з тогочасними європейськими шкільними практиками та загалом із тенденціями у поширенні письменності. На думку окремих вчених, одним із чинників зросту грамотності була урбанізація, а більш-менш загальним правилом для ранньомодерної Європи (звісно, як завжди, з винятками, зумовленими належністю до певної конфесії, звичаями та культурними традиціями регіону тощо) була вища письменність городян та мешканців промислових (індустріалізованих) регіонів над сільським населенням [234; с. 268–269; 559, р. 12, 21–22, 25]. Вже серед жителів міських поселень із кількістю люду понад 2-3 тисячі осіб показники навчених читати та писати переважали сільські дані про грамотних. Для прикладу, у Франції в 1740-і рр. 65% чоловіків-селян були

неписьменними, тоді як серед міщуків цей показник становив 40%. Разом з тим, приклад Провансу XVII-XVIII ст. показує, що міські населені пункти з населенням, меншим 1 тис. осіб, за рівнем письменності жителів нагадували сільські поселення. Натомість в Іспанії така ситуація простежувалася для міст з населенням до 500 осіб [557, р. 140]. У Краківському воєводстві XVII ст. понад 50% представників міського соціуму вміли писати [594; s. 77]. За спостереженням дослідників, в Європі міське життя стимулювало всі соціальні групи ставати письменними. Воно також сприяло тому, що із представників тих самих станів, які мешкали і на селі, і в місті, вищу освіту мали городяни [557, р. 143].

Коли історики пишуть про місто, то зазвичай наголошують на його ролі у продукуванні та розповсюдженні широко витлумаченої культури. Українські дослідники не становлять винятку. Так, Оксана Карліна, окреслюючи роль міста в аграрному суспільстві, вказує на притаманні йому «важливі культурні ознаки»: здатність переборювати власну замкненість та бути відкритим до нового, сприяти людині у долученні до абстрактних форм мислення та обміну культурною інформацією і цінностями, породжувати «нові настрої, норми й цінності і [...] нові слова та символи для вираження цих сутностей» тощо. Без сумніву, ці узагальнення варті уваги, проте українська історіографія не може похвалитися їх перевіркою на конкретному матеріалі. Ба більше, навіть Оксана Карліна після розповіді про доіндустріальне місто, як центр культури, змушена була підсумувати, що у ньому переважали неписьменні мешканці, «що пов'язане з дрібномаштабністю виявів повсякденного життя» [293, с. 497–500].

Більшість населених пунктів Гетьманщини, навіть полкового рівня, та й згаданих у спудейських реєстрах річпосполитських міст, не могли похвалитися тим випродукуванням т. зв. «тепличного» ефекту урбаністичного життя щодо поширення освіти, що виникав через концентрацію в містах культурних рис та функцій, пов'язаних із грамотністю. Тим не менше, різниця між українськими сільськими та міськими поселеннями існувала навіть у культурних явищах, здавалося б, одного порядку. В ранньомодерній Україні, достоту як у Західній

Європі, міста мали кращі за села школи [557, р. 141], і то не лише «латинські», яких ув останніх попросту не існувало, а й, вочевидь, парафіяльні і братські, як от у XVIII ст. в Галичині. Зокрема, в описі Дрогобиччини 1774 р. зазначалося, що селяни, які хотіли дати дітям кращу науку, ніж чотирнадцятиденне навчання місцевого пароха, відправляли їх на студії у Дрогобич [558, р. 166].

Якщо вести мову про Гетьманщину – головний регіон постачання студентів у православні «латинські школи» – то не слід забувати, що більшість тамтешніх міст були адміністративними центрами, а відтак мали бюрократичні структури (канцелярії, духовні правління, консисторії тощо). Отож, місто давало більше можливостей для реалізації здобутих знань та безпосередньо ілюструвало міським мешканцям практичні вигоди від науки. У деяких населених пунктах могло діяти по кілька канцелярій. Якщо йдеться про полковий центр, то тут функціонувала не лише полкова бюрократична «машина» зі штатом із кількох десятків осіб [див., наприклад: 434, с. 46], а й органи полкових сотень, апарати магістрату чи ратуші, духовного правління, монастирів тощо. Прогрес бюрократизації життя у XVIII ст. лише сприяв зросту попиту на різного роду канцелярських «службовців», для яких студії в «латинських школах» хоча й не конче, могли стати аргументом для «працевлаштування».

Вочевидь, про критерії «міськості» значної частини українських містечок, що делегували своїх уродженців до Академії, можна дискутувати. Вони дійсно не посідали відповідного міського права (найперше в Гетьманщині), носили аграрний характер, не являлися значними центрами ремесла, торгівлі, культури, на перший погляд не вирізнялися інакшими від сіл звичаями та ритмом і організацією життя, зрештою – не характеризувалися помітнішим числом населення*. Втім, ці «города», схоже, мали – хай і не

---

* Для прикладу, з точки зору історико-демографічних студій, міський характер населеного пункту, на думку деяких західних вчених, визначає 5-10-тисячна чисельність населення, хоча такий критерій і вельми дискусійний [562; s. 225].

масштабні та завжди явні – відмінності від сіл. Попри брак міжрегіональної та міждержавної торгівлі, незначна за розмірами та локальна за характером комерція була прерогативою саме міст і містечок. Наприклад, на 1780-і рр. та теренах колишніх полків Гетьманщини щороку відбувалося 390 ярмарків та кілька тисяч торгів, переважна більшість – саме в зазначеного типу населених пунктах [321, с. 72]. Незначна перевага у чисельності населення могла компенсуватися відмінностями у його демографічній поведінці, а брак динамічного культурного життя – більшою концентрацією освіченішого люду. Переважання городян у «латинських школах», а в результаті, слід гадати, їхніх вихованців серед міського населення – ще одна можлива риса відмінності українських міських та сільських поселень XVIII ст.

3.7. Чисельність спудеїв

Якщо порівняти число київських «академіків» за 1737 та 1738 рр., то перше, що кидається у вічі – достатньо різка динаміка збільшення (367 та 494 осіб відповідно). Пояснення такого перепаду згадав у вже цитованому донесенні Рафаїлу (Заборовському) моголянський префект: погіршення побутових умов життя у місті через російсько-турецьку війну спочатку спонукали вихованців залишити навчальний заклад, однак вже від 1738 р. їх кількість почала зростати. Добре відома пізніша статистика не залишає сумніву у тому, що на кінець 1730-х рр. київські «латинські школи» були найменше заповненими. Близька до 1738 р. ситуація із контингентом вихованців спостерігалася лише 1772 р., коли навчальний заклад поволі відновлював

Він залишає «за бортом» численні міста та дрібні містечка на річпосполитських та підросійських українських землях, а в Гетьманщині – й частину полкових осередків.

діяльність після тимчасового припинення студій внаслідок епідемії чуми і налічував 487 студентів [152, с. 237] (див. додаток А.3).

Порівняння із першими десятиліттями XVIII ст. задля оцінки чисельного наповнення Академії на кінець 1730-х рр. за умови відсутності фіксації «академіків» – справа складна. Тим не менше, в історіографії пропонуються дані про розмір спудейської корпорації ранішого часу, а саме за гетьманування Івана Мазепи. Однак, перш ніж їх залучати, належить проаналізувати, що є джерелом інформації для висновків дослідників.

Чи не першим істориком, який дав кількісну характеристику могилянським вихованцям початку XVIII ст., був Степан Голубєв. Ув одній зі своїх робіт професор зазначив, що «в начале 1700 г.г. число обучающихся в Киевской Академии достигло более 2000 человек» [254, с. 19]. Згадана чисельність не лише відразу закріпилася, потрапила до наступних праць про київські «латинські школи» (чи ті, де вони лише згадувалися) [див., наприклад: 283, с. 20-21; 365, с. 151; 371, с. 117; 462, с. 226; 468, с. 196], а й перетворилося на хрестоматійну істину. Разюча кількісна характеристика залучалася то для ілюстрації прихильної політики російського царського дому до навчального закладу, то для характеристики меценатських заходів гетьмана Мазепи, спрямованих на освіту.

Професор Голубєв скористався із інформації, занотованої у 1711 р. датським посланцем при Петрі I Юстом Юлем, записки якого нещодавно (1899 р.) видали [254, с. 72]. Іноземець, який був проїздом у Києві, писав таке: «Тут же [на Подолі – М. Я.] находится и Академия, которая впрочем теперь, по причине (бывшей?) чумы, почти совсем пуста. (В настоящее время) книжным искусствам обучаются в ней всего 100 человек, тогда как до чумы она имела более двух тысяч членов. Но в ученых и теперь (в Академии) недостатка нет. Ректором ея состоит Феофан Прокопович, человек весьма ученый и много путешествовавший» [144; с. 346].

Відразу маю зазначити, що вказуючи число студентів до епідемії 1710 р., дипломат фіксував не побачене безпосередньо, а, слід гадати, почуте від когось.

Разом із тим, сучасна йому кількість вихованців могла бути замалою не лише дякуючи недавній чумі, а й з огляду на пору року: тоді саме був початок липня, час старту вакацій.

Спробувати оцінити ступінь достовірності даних Юста можна, поглянувши на відповідність іншої наведеної ним кількісної інформації – про чисельність козацького війська, яку посланець, зрозуміло, теж не мав змоги поррахувати самостійно. Отож, за дипломатом, «в Казацкой Украине, под гетманом, (который является) главнокомандующим (feltherren), состоит 10 полковников, управляющих каждый особым округом. Полковники ведают каждый 10-ю сотниками или капитанами, капитаны 10-ю десятниками или капралами, наконец капралы известным числом казаков. Таким образом (всякий) полковник имеет под своим начальством от 20-ти до 60-ти тысяч казаков, которые все должны, по требованию, снаряжаться на собственный счет в поход, со своею лошадью и (своим) оружием [...]. Но последних продолжительная война, опустошившая большую часть (Украины) и поглотившая множество народа, в значительной степени ослабила казаков против прежняго. Однако, говорят, если бы созвать всех, кто записаны в *казаки*, т. е. воины, то и теперь набралось бы (войско) в 200 или 300 тысяч» [144; с. 341–342].

За даними датського дипломата, відтак, козацьке військо зменшилося десь від 600 до 200–300 тисяч осіб. Тим не менше, така статистика вражає, адже навіть після втрат гетьманська армія наздоганяла б постійну французьку – найбільшу на той час у Європі, не кажучи вже про польову російську, що навіть після петровських реформ налічувала лише понад 60 тисяч чоловік [456, с. 144]. Попри те, що точних відомостей про чисельність козацького війська за часів гетьманування Мазепи немає, однак окремі згадки про нього, а також бойові дії та участь у них козаків, дозволяють скептично поставитися до обрахунків дипломата. Так, за Коломацькими статтями 1687 р. встановлювалося 30-тисячне гетьманське військо [222, с. 16]. Вже через рік в рамках підготовки до походу у Крим планувалася реформа козацьких полків, зокрема, зменшення їх

контингенту до 20 тисяч осіб. У 1696 р. під Азов відправили козаків чотирьох полків (Чернігівського, Гадяцького, Лубенського, Прилуцького), які налічували близько 15 тисяч осіб [458, с. 508–509, 513]. На початку Північної війни до Прибалтики із наказним гетьманом Іваном Обидовським направили 7200 козаків та найманців (загалом на той час «лицарі другого сорту» – охотницькі полки – налічували приблизно до 4 тисяч вояків [456, с. 142]), у 1701 р. із наказним гетьманом мало виступити 20-тисячне військо [163; с. 165], а на початку 1705 р. у напрямку на Львів рухався 40-тисячний корпус Івана Мазепи [457, с. 521, 527; 461, с. 169]. У листі 1707 р. до цісаря Йосифа I гетьман писав, «[...]що особливим Божим провидінням обраний і достойним чином благословенний найвищим генералом і командувачем понад 40000 бойового війська запорозьких козаків і належних їм провінцій[...]» [139, с. 226]. Загалом дослідники десь так і оцінюють загальну чисельність тогочасної козацької армії – 40-50 тисяч чоловік [276, с. 439].

Із нотатки Юста добре зрозуміло, що він писав саме про кількість війська. Проте за словами датського дипломата про 200–300-тисячну армію не криється також інформація про все здатне стати до зброї чоловіче козацьке населення у віці між 18-20 та 60 роками, себто віком, у якому мобілізували у походи [222, с. 45–46]. Загальна чисельність усіх вікових груп козацької людності, з жінками та чоловіками, у перші десятиліття XVIII ст. дорівнювала не набагато більше 600 000 осіб, і навряд чи дорослі хлопці та чоловіки становили б її третину чи половину [605, арк. 48–52, 68–69, 170–183; 307, с. 393–444]. Як бачимо, Юлій Юст не надто вправно оперував числами, тому й наведені ним інші дані, зокрема щодо могилянських спудеїв, потребують обережного ставлення і перевірки.

Попри реноме Голубева як уважного дослідника, при бажанні можна звинуватити його у нечистому сумлінні при оперуванні Юстовими даними, які вчений навіть не спробував критично оцінити. Підозра у заангажованому поводженні з джерелом зростає, якщо врахувати ще один факт. Разом із датським посланцем подорожував Рasmus Еребо, який інакше оцінив

чисельність могилянського спудейства: «Не говоря уже о множестве великолепных монастырей, в Киеве находится многолюдная академия, заключающая незадолго до моего приезда тысяч шесть studiosis» [135, с. 458]. Еребові записки надрукували не лише у тому самому році, що й Юстові, а навіть поряд у одній книзі. Тим не менше, Голубев та інші дослідники навіть не згадують про таку пікантну кількість, вочевидь, через явну фантастичність інформації. Отож, бачимо виразно вибіркове ставлення до документів про любий серцю об'єкт дослідження та опускання інформації без жодних коментарів*. Щоправда, могилянські дослідники другої половини ХХ ст. оминали згадку другого іноземця, швидше за все, через банальне незнання матеріалу, а не з якихось інших міркувань. Так само, і, очевидно, з тієї ж причини, не «обігрується» у розвідках й інша думка про розмір спудейської корпорації, висловлена у 1920-х рр. В.Щербиною. Останній у одній із приміток до статті про київських губернаторів першої половини ХVIII ст. вказував, що «звичайне число студентів під ці часи [перше десятиліття ХVIII ст. – М. Я.] було мало не 1000». До прикрасі дослідників, Щербина не сповістив про джерела для цього твердження, хоча на початку статті загально задекларував використання головно архівного матеріалу, переважно з колекції Києво-Печерської Лаври [506, с. 79, 81]. Відтак його висновок потребує так само прискіпливого зважування «за» і «проти». Дані про понад 1 тисячу вихованців

---

* Попри заплющені на Еребову звістку очі маститих істориків, вона не пройшла повз увагу одного зі студентів Київської духовної академії Володимира Русанова і згадана ним у курсовій роботі «*Быт студентов старой Киевской Академии*» (1909 р.), яку, втім, не доводиться вважати внеском до могилянської історіографії. Русанов не зупинявся на аналізі одночасних нотаток обох іноземців, а лише зробив зауваження, з яким важко не погодитися: «Два настоящих, далеко несходных, хотя и относящихся к одному и тому же времени, указания не дают точного определения численного состава студентов, но по ним можно судить, что он во всяком случае был велик» [20, с. 68].

(а не 2 тисячі) згадані і в радянській «Історії Києва», також без посилання на джерело. Аналогічно у ній наведена інформація про навчання у Київському колегіумі 240 осіб у 1685–1686 рр. [286, с. 38]. Можливо, підставою для таких умоглядних обрахунків стало припущення Левицького про те, що на 1670-і рр. «число учащихся в коллегии едва ли превосходило 200–250 человек» [333, с. 449].

В історіографії, тим не менше, панівною стала думка, базована на Юстовому повідомленні, про 2 тисячі студентів на початку XVIII ст. чи ще наприкінці XVII ст. [див., наприклад: 251, с. 28] Дослідники, залучаючи інформацію іноземця, зазвичай подавали її у парі зі свідченням іншого джерела – подорожніх записок московський священника Іоана Лук'янова (Леонтія), який, проїжджаючи у 1701 р. через Київ, зазначив, що в місті «школьников очень много» [193, с. 120; 336, с. 25–41] (здається, саме ця нотатка й підштовхнула істориків «прив'язати» Юстові дані до самого початку XVIII ст., хоч дипломат не конкретизував років). Раніше, у квітні 1688 р., Іван Мазепа в листі до князя Василя Голіцина, коментуючи направлення до царського двору п'ятох півчих із Братського монастиря, писав, що хоча у ньому й навчається багато студентів, однак лише взимку, а з настанням літа вони розходяться по Гетьманщині, Литві, Волині й Польщі [476, с. 325–326]. І у першому, й у другому випадку «статистична» оцінка більш, ніж розмита. Тим не менше, спробую з'ясувати, що для паломника означало «много». Фіксуючи враження про Ніжин, Лук'янов занотував, що «в нем живут греков много, торговых людей» [176, с. 31]. Як і у випадку з козацьким військом точних даних про чисельність згаданої етнічної громади у місті на самому початку XVIII ст. немає, проте знаємо, що незадовго перед тим, у 1682 р., греків було 18 чоловік – саме скільки присягли на вірність московським царям. Щоправда, невідомо, скільки з них постійно мешкали у місті, а скільки тимчасово. Затим приплив іноземців у місто зростав. Так, у 1691 р. прибуло 7 нових греків, у 1696 р. вже 10 осіб. За ревізією 1711 р. ніжинські «елліни» налічували 90 господарів та 6 челядників, а ще 232 особи тимчасово перебували у місті, проводячи торговельні операції [477, с. 122, 126,

133–134]. На 1782 р. ніжинське грецька громада нараховувало 765 осіб при населенні міста 11104 особи (з них більше 100 етнічно не були греками), а надалі їхня чисельність скоротилася [464, с. 68–69]. Отож, загальне число всіх членів громади орієнтовно складало кілька сотень чоловік. Навіть якщо його подвоїти чи потроїти (адже Лукьянов писав, що студентів не «много», як греків, а «очень много»), то не матимемо даних, які могли б підтвердити Юстові нотатки про академічний спудейський контингент.

Наступна, також неточна, оцінка числа «студіозів» Київських Атен наведена у листі київського губернатора Голіцина до графа Головкина від 11 листопада 1708 р. Князь, ділячись своїми підозрами про обізнаність київського вйта з Мазепиними переговорами зі шведами, констатував: «а на Подоле будет дворов больше 2000, а людей соберется тысячъ пять и с студентами» [цит. за: 365; с. 169]. Вказана губернатором кількість садиб виглядає правдоподібною. Так, на 1685 р. у цій частині міста налічувалося 2625, у 1723 р. – 1832, у 1727 р. – 1914, а в 1731 р. – 1726 дворів [332, с. 353; 385, с. 145]. Натомість число їхніх мешканців разом зі студентами викликає вагомі сумніви, адже «типовою нормою залюднення міського київського двору у XVIII ст.» було 5–6 осіб [385, с. 145]. Відтак, перемноживши 2000 на 5 чи 6 отримаємо 10–12-тисячне населення Подолу. Якщо припустити, що Голіцину йшлося лише про його чоловічий сегмент, то, якби у дворі мешкало тільки 2 чоловіки чи хлопці, вже матимемо щонайменше 4000 чоловіків. Отож, припустити, що із згаданих 5000 «людей» 2000 припадало на вихованців Академії не доводиться. Інше вірогідне пояснення такої малої кількості населення можна знайти у припущенні, що у загрозований час війни мешканці масово залишали оселі. Проте у такому разі чи не найпершими покинути місто мали саме студенти. Відтак, губернаторське свідчення навряд чи допоможе у з'ясуванні розмірів корпорації могилянських вихованців.

Інші дані про чисельність київського спудейства початку XVIII ст., що підтвердили б чи заперечили інформацію датського посланця, наразі дослідникам невідомі. Тому їхні обрахунки базувалися на проведенні паралелей

та відповідних умовиводах. Так, о. Федір Тітов вважав, що у 1715–1717 рр. в Академії студіювало до 1000 спудеїв. Утім, його висновки базувалися на занадто хиткій основі: історик, знаючи лише чисельність «філософів» у згадані роки (54 особи), та порівнюючи з пізнішим часом, коли у цій «школі» навчалось приблизно стільки ж хлопців, допускав і аналогічність загальної кількості «студіозів» (приміром, у 1744–1745 рр. при 56 «філософах» було 1110 вихованців). Однак, Тітов, вочевидь, і сам бачив пастку такої екстраполяції, позаяк у примітці все ж навів дані за 1739–1740 рр., коли навчалось 52 «філософи», а всіх спудеїв налічувалося тільки 536 осіб [468, с. 200, 459–460]*. Для підтвердження спекулятивності цього методу можна використати і хронологічно ближчі та ще промовистіші дані: у 1727 р., коли вперше поіменно зафіксували всіх, хто гриз граніт науки, в Академії налічувався 653 вихованці, з них у філософській «школі» – 83 особи [174, с. CXVI–CXXIX, приложение VIII].

Із 1727 р. маємо також ще одну репліку про кількість спудейського контингенту, однак, слід гадати, щодо трохи ранішого часу. У цьому році обер-секретар Сенату Іван Кирилов завершив працю «Цветущее состояние всероссийского государства», у якій зупинився, поміж іншим, на описі Київської губернії та її центру. За інформацією Кирилова, в Академії навчалось пів тисячі чи й більше осіб: «в тех школах обучаются малороссияне и великороссияне и ис Польши человек до 500 и больши латинскому языку и протчим наукам, даже до феологии» [154, с. 162]. Достовірності Кириловим свідченням може надавати факт використання автором сенатських матеріалів. Натомість інший іноземець, пастор Христоф-Вільгельм Хегельмаєр, який у

---

* Макарій Булгаков писав, що у 1715 году в Академії навчалось 1100 осіб [244, с. 108]. Однак він не лише не вказав джерела такої інформації, а й у наведеній поряд іншій статистиці неодноразово допустився помилок, що дало підстави вже наступному поколінню моголянських дослідників скептично поставитися до його інформацій.

другій половині 1730-х рр бував у Києві і спілкувався з могилянськими професорами, а згодом, у 1739 р. у Штутгарті, опублікував свої замітки, такі міг помилитися, оцінюючи число тих, хто «заправлявся» у «школах» науками. Хегельмаєр відзначав, що російсько-турецька війна 1735–1739 рр. позначилася на чисельності студентів Академії, і що «все ж є надія, що, коли настане знову мир, ученість також пошириться й в Україні». Однак, німець, порівнюючи наповнення навчального закладу вихованцями до та після війни, і приблизно не називав близьких до Юстових даних: «Раніше, до початку останньої війни з турками і татарами, студентів брали до академії щоденно, їх нараховувалося 400, чию похвальну старанність так багато могло б наслідувати, якби не піднялися, внаслідок розквартирування не так вже й багатьох російських полків на Подолі, ціни на квартиру та продукти харчування. Зараз кількість студентів зменшилася до 200 чоловік, причому у скрутному становищі опинилися професори, оскільки вони не мають усталеної платні, а більша частина з них мусить жити на гроші за навчання та добровільні подарунки своїх учнів» [153, с. 96].

Зрештою, у вже неодноразово згаданому донесенні могилянського префекта 1737 р. зазначалося, що «оных же Киевской академии учеников прежде сего мимошедших годов бывало по семи и по осмы сот» [117, с. 37].

Попри неточності Хегельмаєра, що могли, приміром, бути наслідком відвідання міста влітку, він зробив важливий акцент, підтверджений також голосом із середини навчального закладу – префектовим – про негативний вплив війни і економічних проблем на чисельність спудейської корпорації. Підводячи ризику під викладеним, ще раз наголошу, що, по-перше, Юст Юлій, пишучи про те, чого не бачив, та наводячи статистичні дані, інколи фантастично помилявся. По-друге, поки що дослідникам невідомі інші джерела, які б могли підтвердити чи заперечити свідчення датського посланця. По-третє, репліки наступних десятиліть, та перші повні статистичні дані про вихованців Київських Атен, не дають і приблизно даних, близьких до Юстових. Зрештою, підозру до його нотатки підсилює й те, що упродовж усього XVIII ст., навіть у

визначену дослідниками як час найвищого розвитку Академії, першу його половину, навіть у мирний час 1750-х – початку 1760-х рр. спудейська корпорація ніколи не досягала 1,5 тисячі осіб [152, с. 237] (див. також додаток А.3). Отож, для верифікації свідчення датського посланця маємо зважити всі «за» та «проти» двохтисячного контингенту могилянських вихованців часів гетьманування Івана Мазепи.

Детальний аналіз доказів «за» і «проти» Юстових даних (економічного становища Академії, привабливості її програми, технічних можливостей навчальних приміщень, побутових умов проживання студентів тощо) дає змогу аргументовано заперечити можливість навчання двохтисячного студентського контингенту на початку XVIII ст. Наприклад, виходячи із загальних розмірів нової, спорудженої у 1703–1704 рр., навчальної будівлі – 49x12 м [255, с. 32], себто 588 м² – гадані 2 тисячі спудеїв або мали здобувати знання буквально на головах один в одного, або використовувати корпус почергово. Остання версія видається малоімовірною, беручи до уваги доволі сталу відому з пізніших десятиліть програму студій, які тривали в усіх «школах» до і по обіді, та потребу враховувати тривалість світлового дня. Втім, навіть якщо згодитися на те, що нові приміщення таки вмщали 2 тисячі вихованців, не знімається питання про місце навчання до 1704 р. Що можна доводити напевне, так це те, що припущення про раніше функціонування «шкіл» у збереженій до сьогодні трапезній, та ще й при твердженні про розміщення навчальних кімнат на першому поверсі, а на другому – зали «для урочистих академічних зібрань» і книгозбірні [479, с. 18], вкрай різко дисонує із можливістю студій обговорюваної тут чисельності хлопців.

Обговорюючи чисельність вихованців, слід детальніше зупинитися на матеріальному боці навчання в Києві та його доступності великому числу бажаючих. Хрестоматійною аксіомою є твердження про безкоштовність здобування знань. Це не зовсім так, зокрема серед витрат саме на навчання згадується «обичне благодареніє за школи» та «поклон і знатна консоляція» головно префекту, а також учителям [247, с. 64–65]. Така практика була

поширеною в усіх «школах» Гетьманщини. Коли у Києві 1749 р. розслідували справу колишнього вихованця Чернігівського колегіуму, який повідомив неправдиві свідчення про свої раніші студії, то виявилось, між іншим, що він залишив попередній заклад «без обичнаго за учение благодарения» [116, с. 402]. Опускаючи такі вияви віддяки за навчання, які, до того ж, могли носити не грошовий, а натуральний вияв, зупинюся на інших витратах вихованців, необхідних для провадження студій.

Історія вивчення киево-могилянського спудейства як своєї соціальної мікрогрупи від часу виникнення навчального закладу аж до кінця першої чверті XVIII ст. грішить уривчастістю та екстраполяціями інформації пізніших десятиліть на раніші, що пояснюється браком необхідних джерел. Задля більшої контекстуалізації спробую уникнути подібних хронологічних «мандрувань» і зосередитися на джерельних крихтах кінця XVII – початку XVIII ст., хоча й мені доведеться залучати пізніші «голоси».

Однією з головних статей витрат могилянських вихованців мала бути плата за житло. Добре відомо, що «студіози» розташовувалися у власних помешканнях, винаймали квартири у подільських міщан, або ж, за браком коштів, мешкали у парафіяльних школах чи бурсі. Якщо серед «академіків» траплялися ченці, то вони жили в Братській чи інших обителях і не завше «богородно». Скажімо, Грецький Катерининський монастир надавав приміщення іноземцям-інокам за певну плату. Можна припустити, що оренда житла у міщан не була дешевою. Про це, зокрема, йдеться у пізнішому донесенні ректора у Синод 1742 р. із клопотанням звільнити спудейські «квартири» від військового постою: «издревле как великороссийских, так малороссийских людей всяких чинов дети, приезжая в Киев на целорочное прожитие для изучения наук в латинских училищах, иные в своих собственных, нарочно для того купленных, дворах живут, а иные у киевских жителей квартиры со всяким должным виштом и с дровами не малою ценою нанимают» [цит. за: 247, с. 69].

Тим не менше, є підстави припускати, що із гаданих двох тисяч вихованців принаймні 2/3 мали б мешкати або у власних дворах, або винаймати жилі площі «не малою ціною» через низьку «пропускну здатність» двох інших способів. На плані 1695 р. на Подолі зображено 17 храмів [216, с. 71], тобто там згодом функціонувало максимум 17 шкіл. Останні традиційно являли собою окремі кімнати чи хати на дві половини, де навчалися, хоча й не конче, діти парафіян. Окрім того, у школах могли постійно проживати прийняті парафіянами немісцеві дяки-«бакаляри» (одружені – разом із сім'ями) та специфічний, а часто і єдиний, контингент школярів – члени місцевих кліросів та потенційні кандидати у причет.

Окрім цих факторів (невеликого числа шкіл та можливого сусідства), є й інші факти, що не дозволяють ідеалізувати згаданий спосіб вирішення «житлової проблеми», який, як припускають дослідники, щойно у 1690-х рр. був вигаданий київським преосвященним, а отже – міг до кінця не сприйматися парафіянами [333, с. 454–455]. Принаймні, як дізнаємося із грамоти патріарха Адріана митрополиту Варлааму (Ясинському) від 1699 р., перед цим київські міщани скаржилися у Москву на свого владика. Серед звинувачень на його адресу згадано також про розпорядження митрополита мешкати студентам «из полских градов» при парафіях та обставини співіснування з церковнослужителями і членами громади: «И они де студенты живучи постойкою многая сотворяют бедства и безчинства страшная. А тех дяков, и малых детей учащихся словенского нашего языка писмен [учнів парафіяльних шкіл – М. Я.] бьют и бранят. И мещан идущих в церкву на пеніе внощах бьют, и увечат, и безчестят жен и детей и ради их студентов плутовства, и досадительных обид к церковником, иногда и в церквах пенія не бывает а управы де на них сыскать негде. Да ониж де студенты многочисленно собрався внощах ходя по мещанским дворам крадут дрова, запас, и всякия вещи, и оттого де им великая обида и разорение чинится. А унять их некому оттого[...]» [цит. за: 241, с. 42].

Патріарх, відтак, повелів Варлааму поселити спудеїв на квартирах [241, с. 42; 392, с. 123–125], що, зрозуміло, потребувало їхніх фінансових витрат. Вочевидь, не слід сприймати на віру слізні завірення про кривди, надані міщанами. Вже наступного року, коли місцеблюстителем патріаршого престолу став «могилянець» Стефан (Яворський), маємо донесення протилежної сторони суперечки, яка розповідала про завдані студентам біди жителями Києва. До речі, наслідком вирішення масштабного конфлікту стала царська грамота 1701 р., спрямована саме на врегулювання стосунків Академії з магістратом, яка якраз гласила про непідпорядкування вихованців останньому. Вже через століття зусиллями істориків її зміст перетлумачили настільки, що почали вважати віховою подією в історії навчального закладу і вести від 1701 р. новий етап академічної історії, а через два століття про контекст постанови документу майже забули, зробивши із нього замалим не спеціальний привілей про надання вищого юридичного статусу.

Відомо, що складні відносини киян та студентів зламу століть були лише одним із конфліктних акордів, що характеризували могилянське повсякдення останнього десятиліття XVII ст. За документами різкі протистояння простежуються із 1690 р. [333, с. 452–454], на них натякає грамота 1694 р., у якій обумовлювалося «нашим царского величества, всяких чинов, ратным людем, разных полков, и Киевского, и иных полков же, полковником и казаком и киевскому войту, и мещаном: никаких ему ректору, и учителем, и учеником, в школах будущим: обид, и утеснения, нечинить» [178, с. 322–323]. Сутички того ж таки року позначені людськими жертвами – студенти завдали смертельних ран подільському чоботареві [333, с. 454].

Відтак гострі стосунки поміж подільськими міщанами та «академіками» наприкінці XVII – початку XVIII ст. дозволяють запідозрити, що вирішення матеріальних проблем частити студентів коштом перших могло не бути таким дієвим, як вважається. Зрештою, через кілька років проблему поселення «закордонних» вихованців ліквідували: у 1709 р. їх серед числа підозрілих «іноземців» вислали за межі імперії [131, с. 134]. За інформацією В. Щербини,

що, як зазначалося, не супроводжувалася вказівкою на джерело, київський генерал-губернатор Голіцин повідомляв вищій владі про залишення в Академії лише 161 студента після вигнання «поляків» [385, с. 154; 506, с. 81]. Якщо ця звістка вірна, то може бути використана в якості ще одного аргументу проти навчання у Києві 2 тисяч осіб, позаяк важко припустити, що Гетьманщину представляло у 12 разів менше вихованців, ніж українські землі Речі Посполитої, де мережа навчальних закладів була краще розвиненою. Окрім цього, пізніші дані за відносно спокійні та благополучні роки ніколи не інформують про жодне переважання вихідців із Речі Посполитої.

Бурса також не була здатна розмістити велике число вихованців. Її нову дерев'яну споруду, як гадають – на місці будівлі, що була ще при Петрі (Могилі), звели аж 1719 р., однак, на думку Вишневського, приміщення для спудеїв «были не вполне удовлетворительными в санитарно-гигиеническом отношении и далеко недостаточными для Академии, тем не менее они были несравненно лучше тех, какие она имела в XVII веке» [247, с. 59]. Більше того, припускається, що нова бурса за розмірами принаймні не поступалася попередниці [280, с. 36]. Проте ми знаємо, що у споруді 1719 р. розмістити навіть 200 осіб було складно. Так, у 1741 р. префекту Академії «многие от учеников разных школ предлагали о тесноте во всех бурсах жилья их; а по справки настоящего сениора Иосифа Гречановского, всех человек тогда обреталось 177, а ныне с новопришедшими и до 200 доходит» [116, с. 258].

Окрім плати за «квартири» батьки мали забезпечувати спудеїв одягом та харчуванням, платити інспектору. Скільки коштувало навчання у Могилянській академії сумарно, сказати важко. Приблизне уявлення про витрати «студіоза» умовно середнього достатку у 1670-х рр. у Гданську дає запис із «родинної хроніки» львівського крамаря Петра Кунацака, який більше 30 років детально фіксував свої фінансові справи: «Вдягнув я його [сина – *М. Я.*] як належить, знов обдумував я, як його людиною зробити [після втечі з жовнірами з попередньої школи – *М. Я.*]. Висилаю його до Гданська на науку, коштує мене то золотих більше як півтораста – дарма. І тут і там він не жив спокійно, утік,

волочився невідомо де, повернувся знову голо і босо». Після аналогічної за успішністю спроби зробити із хлопця купця, міщанин «знову мусив [...] його вдягнути. Взаявся знову до школи ходити, накупив книжок і інспектора [...] найняв – походив тиждень до школи. Мав я у шкота [шотландця] за полотно 36 зол, узяв їх, а з одягом, з книжками, на той час відхопив у мене більше як на 90 зол. і втік!» [160, с. 97].

За браком спеціальних досліджень важко встановити відповідність гданських цін київським. Принаймні, як записав у тестаменті 1717 р. колишній воронківський сотник (1696–1706 рр.), а затим переяславський полковий суддя (1707–1711 рр.) Іван Берло, «не без кошту и тоє било через колко роков нам из жоною Мазапетовною господи наймовати, за науки школ киевских сынам Василию и Арсению, инспекторам платити готовизною и кому того часу належало» [324, с. 126]. Студії синів, батько яких належав приблизно до старшини середньої руки, припадали найвірогідніше на перше десятиліття XVIII ст. Майбутній переяславський єпископ Арсеній народився до 1692 р., у якому по смерті його матері Іван Берло одружився втретє [324, с. 106], отже був достатньо дорослий для «заправління» у школах, і, як гадають, мав застати ректорство свого майбутнього покровителя Феофана Прокоповича (1711–1716 рр.) [235, с. 20] Василь був старшим Арсенієвим єдинородним братом, а відтак, навчався або одночасно з ним, або трохи раніше. Із заповіту, у якому достатньо детально розписано витрати, довідуємось також, що названа Кунащакком сума – 150 золотих – навіть не завжди могла бути під рукою у Івана Берла [324, с. 131]. Для порівняння, на ці кошти наприкінці XVII ст. у Гетьманщині можна було придбати від 4 до 10 бойових верхових коней [456, с. 179].

Вочевидь, варто приєднатися до думки дослідників про зріст числа могилянських вихованців наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Про це свідчить, між іншим, також різке загострення стосунків із міщанами, які зіштовхнулися з помітною групою нових сусідів. Проте твердження про одночасне навчання 2 тисяч чи й більше «студіозів» не має вагомих доказів.

Прийнятнішою видається думка про приблизно одностисячний студентський контингент. За браком прямих свідчень того часу із середини самої Академії чи від обізнаних осіб, історикам залишається лише обґрунтовувати ті чи інші припущення. Один із голосів, що вказує хоча б на якусь помітнішу кількість вихованців, занотований у докладі 1701 р. про конфлікти студентів Академії з київськими міщанами 1700 р., складеному на підставі свідчень київських вїйта, воєводи і бурмиистра та піддячих і караульних стрільців. У ньому йдеться про те, що «студіози», довідавшись про арешт однокашника, «выбежав с 200 человек и больше для отнятия того студента, из которых капитан с стрельцами, ухватя 6 человек, повели в город. И в то-де время в Братцком монастыре били в набат, и за теми посыльщиками до взвоза гнались студенты с саблями и с дубьем, и, поворотясь на дороге, ратных людей, мимо идущих, и извошиков били и, лошадей у извошиков отняв, взяли в монастырь» [152, с. 30].

Звісно, можна припустити, що згаданих 200 осіб – це старші хлопці. Однак за умови відсутності вікових маркерів та обмежень для навчання, встановлення, виходячи із пізніше відомих даних, пропорцій між вихованцями різних вікових груп, а затим – загального числа «академіків», буде лише однією із фантазій «на тему».

Напевне можна твердити лише одне – навіть якщо у Києві студіювала одна, а не дві тисячі осіб, це жодним чином не применшує ролі та заслуг Могилянської академії. «Київські Атени» за чисельністю вихованців залишалися не лише найбільшим навчальним закладом у Гетьманщині, Російській імперії, а й одним із найбільших у Речі Посполитій та загалом Європі. Для порівняння, у Московській академії у першій половині XVIII ст. кількість студентів коливалася від 200 до 600 осіб [452, с. 180–181], у Санкт-Петербурзькій становила від 26 до 82 вихованців у перші п'ять навчальних років після заснування у 1721 р., а в наступні десятиліття не перевищувала останнього показника [488, с. 11, 44–45]. За відомостями, які надходили до Синоду впродовж 1727–1729 рр., в усій Російській імперії у єпархіальних закладах навчалось 2759 осіб [174, стб. 238–239]. Більші річпосполитські

езуїтські колегіуми налічували у приблизно той самий час: Калішський від 232 учнів у 1700/1701 р. і нижче в наступні – до 792 в 1703/1704 р., Познанський – до 1200 (1699 р.), а Торунський в XVII і на початку XVIII ст. – від 200 до 600. Упродовж XVIII ст. чисельність вихованців львівських «шкіл» коливалася між 550 і 700 хлопців, а у Віленській академії в середньому становила 800 алюмнів [539, s. 117].

Розміром студентської корпорації Могилянські «школи» могли виділятися також на фоні закладів іншого типу. Зокрема, у перші шість десятиліть XVIII ст. у Краківському університеті число вихованців орієнтовно становило 650–750 студентів, а загалом досить заокруглена сумарна оцінка усіх краківських «студіозів» називає до 2 тисяч осіб [550, s. 368–369]. У Братиславі, де у XVIII ст. функціонували протестантський ліцей, католицька гімназія та Королівська юридична академія, навчалось лише більше 1 тисячі студентів [271, с. 63]. У 28 німецьких університетах початку XVIII ст. разом студіювало біля 9 тисяч осіб, а середнє число в одному складало приблизно 290 чоловік. Між 1690 та 1699 рр. до Оксфорду та Кембриджу щороку записувалося 303 та 238 слухачів відповідно. Кількатисячними залишалися лише навчальні заклади Іберійського півострова, а у Парижі більше тисячі вихованців налічувалося навіть на одному, юридичному, факультеті [549, р. 302–311]. Зате щорічне число вступників до Московського університету від 1755 до кінця 1770-х рр. не перевищувало 36 осіб, нараховуючи в середньому 15 чоловік. Затим їх кількість коливалася від 17 до 54 новоприбулих, а від 1785 р. знову скоротилася. У 1760 р., наприклад, загалом у закладі навчалось 54 особи [473, с. 37, 42].

Зрештою, повертаючись до розміру могилянської спудейської корпорації, слід пригадати, що, як відомо, не лише чисельність вихованців характеризує навчальний заклад. До того ж, не завше кількість означає якість. Проте саме наприкінці 1730-х рр., особливо у 1737 р., число могилянських вихованців було одним із найменших упродовж усього століття. Схожі падіння кількісних показників студентів, схоже, мали місце лише під час інших несприятливих для міста обставин, як-от наприкінці першого десятиліття XVIII ст. та на початку

1770-х рр. Якщо ж спробувати спрогнозувати, хто у першу чергу залишав Київ наприкінці 1730-х рр., то обережно можна припустити, що це були студенти середнього статку. У префектовому донесенні сповіщалося, що з навчального закладу пішли ті, хто винаймав житло і сам купував їжу, а найубогіші, які мешкали в бурсі, не платили за житло, та й харчі часто здобували іншими способами, наприклад, жебракуванням. Звісно, факт потенційної відсутності десятків, а то й сотень «академіків» у стінах навчального закладу перешкоджає безапеляційній екстраполяції висновків про спудейську корпорацію 1737–1738 рр. на інші десятиліття. Відтак, далі намагатимуся, де є така можливість, залучати для порівняння інші джерела, аби зрозуміти відповідність/невідповідність характеристик вихованців для інших часових проміжків.

РОЗДІЛ 4

КОЗАЦТВО В АКАДЕМІЇ

4.1. Загальна характеристика спудеїв-козаків

4.1.1. Зміна складу. У 1737 р. в Києво-Могилянській академії навчалося 62 козацьких сини, а наступного року їх число збільшилося до 106 осіб. Перш, ніж перейти до характеристики представників вищого щабля тогочасної соціальної драбини Гетьманщини, не буде зайвим поглянути на глибину оновлення козацького студентського контингенту від одного навчального року (1736/1737) до наступного. Це дозволить не лише визначити скільки проаналізовано різних імен за два роки, яким був характер крокуванню навчальними щаблями, а й зайвий раз покаже джерелознавчі проблеми реєстрів вихованців.

Із двох «богословів» 1736/1737 н. р. один продовжив навчатися далі. У 1737/1738 н. р. теологію студіювало теж два вихідці з козацтва, при цьому, один із них був відсутнім в Академії у попередньому році. Отож, маємо зайвий приклад того, що навчання у Київських Атенах можна було розпочинати/відновлювати з будь-якого рівня залежно від підготовки «абітурієнта». Наступні, нижчі, курси так само добре ілюструють це твердження і, якщо глянути ширше, вкотре вказують на поширення явища мандрувань вихованців «латинських училищ», їх тимчасових відлучень і повернень.

Контингент «філософів»-козаків за рік скоротився на 3/4, а продовжив студії студент із чи не найнижчою характеристикою успішності – «в ученії лінив» [117, с. 40]. Як виглядає, пояснення масового залишення «школи» не лише у дворічному навчанні – вона разом із теологією приваблювала не так вже й багато представників вищого щабля соціальної ієрархічної піраміди. І це також видається цілком оправданим з огляду на цілком інакші життєві пріоритети та достатність для їх реалізації незавершеної могилянської науки. Тут українські діти козацького стану не відрізнялися від своїх сусідів. Так, у

Речі Посполитій перші десятиліття функціонування єзуїтських навчальних закладів були позначені значним зацікавленням світської молоді в досягненні вищих філософських та теологічних студій, про що свідчать як статистика вихованців відповідних курсів, так і реляції викладачів та керівників колегіумів. Зокрема, віленський професор філософії у 1573 р. писав до генерала провінції: «Polacy i Litwini są bardzo uzdolnieni i czynią zadziwiająco postępy w filozofii» [578, s. 133]. Натомість, уже на кінець XVI ст. ситуація кардинально змінилася, і лаїки цілком задовольнялися опануванням риторики [578, s. 133]. У XVIII ст. спостерігаємо приблизно таку саму картину. За свідченням сучасника Кітовіча, до вивчення богослов'я у річпосполитських колегіумах «z trudna którzy studenci postępowali, chyba ci, którzy już w szkołach do stanu duchownego czuli powołanie; którzy zaś nie mieli tego ducha, szkoły najczęściej kończyli na filozofii, a często na rytoryce» [210, s. 76].

Поіменні співставлення вихованців-козаків «школи» риторики вкотре засвідчує, що багато спудеїв бачили у мистецтві красномовства кінцеву межу навчання: майже 62% її відвідувачів завершили у 1736/1737 н. р. студії. Цікаво, що максимум із п'яти осіб, які продовжили «заправлятися» науками далі, не всі перейшли з однорічного риторичного курсу до філософії – двоє і далі опановували ту саму «навчальну програму». При цьому погане засвоєння курсу не було причиною його повторного вивчення. Успішність одного спудея не зазначалася, однак другий характеризувався досить високо – як «добронадежний». Його однокашники зі скромнішими досягненнями (наприклад, «ученія мірнаго») піднімалися на наступний навчальний щабель. У чому ж причина? Відповісти однозначно важко, проте доводиться констатувати, що успішне навчання не обов'язково призводило до плавного руху моголянськими курсами, а залишення в однорічній «школі» на триваліший термін не свідчить про погані студії. Підтвердження сказаному знаходимо у пізніших нотатках одного з академічних вихованців Григорія Винського, який власне трирічне засвоєння риторики подає як позитивний показник, а не маркер відставання у науці («[...] я, учившись весьма похвально,

бывши в одной реторике три года [...]»)[133, с. 13]. Інший «студіоз» різних українських «шкіл» із протилежних боків кордону, згодом священик с. Валяви Іван Войнаровський так розповідав у донесенні переяславському владіці 1766 р. про свої «університети»: після домашнього опанування «русского писмене по надлежащему», був відданий батьком дев'яти років у Вінницю для «обучения латинского диалекта», де й студіював 8 років, зокрема три останніх – риторику. Затим Войнаровський перейшов до Переяславської семінарії, де ще «два года школу риторики трактовал» [126, с. 493–494].

Згаданий успішний могилянський другорічник однак, становить проблему при аналізі зміни козацького контингенту в Академії за рік, адже можемо лише припускати, чи зробили описку укладачів відомостей, та ідентифікувати його, 22-річного «ритора» Кіндрата Григоровича із містечка Кропивни Переяславського полку, та 22-літнього ритора Кондратія Григоровича із с. Кропивної Прилуцького полку, як одну й ту саму особу.

Проблема з визначенням змін у «піїтів» 1737 р. значно менші. Тут лише слід відзначити, що Василь Думницький із Бердичева (нижче окремо зупинюся на групі «закордонних козаків»), наступного року значився на 2 роки старшим «ритором», але вже сином посполитого. На класі синтаксими завершив науку лише один козацький син, причому «доброго» навчання.

Щодо «граматиків» ситуація не така проста, бо складно визначити, чи 16-річні тезки Мойсеї Стефановичі, обидва «граматики» (один у 1737, інший у 1738 рр.) родом із Лубенського полку являються тією самою особою, адже один записаний вихідцем з Лубен, а інший – із «міста» Яблунева. Так само складнощі викликає ототожнення чи розрізнення 17-літнього «граматика» 1737 р. Йосифа Красовського із с. Рудківки Київського полку та 16-річного «граматика» 1738 р. Йосифа Красовського з полкового Козельця, але вже сина посполитого; двох 18-літніх «граматиків»-крян Максимів Базилевичів, одного козака, а іншого посполитого; двох 16-річних Данилів Нащинських («граматика» 1737 р. та «синтаксиста» 1738 р.) з Полтави та Гадяцького полку; двох Петрашевичів із Кропивни Переяславського полку: 13-літнього

«граматика» 1737 р. Дем'яна та 15-річного «синтаксиста» 1738 р. Данила. Раніше вже зазначалося, що з огляду на тогочасні практики «мандрів» з одного стану до іншого та особливості визначення віку з однаковою долею вірогідності можна твердити і про тотожність осіб, і про їх відмінність. Нижче я зупинюся детальніше також на творенні прізвищевих назв студентів, що не допомагає, а додатково ускладнює ідентифікацію вихованців. Тому не беруся однозначно гадати, хто з перелічених п'ятьох спудеїв продовжив навчатися далі, хоча й на користь того, що, скажімо, Нащинські насправді та сама особа свідчить більше фактів, так само, як про різність Красовських та Базилевичів (з огляду на специфічні назвиська).

Труднощів завдають також переліки «інфімістів», зокрема, ідентифікація 19-літнього вихованця Андрія Бородаєвського та його повного 20-річного тезки, який наступного року навчався у граматичній «школі», але фіксувався вихідцем з Ізюма, а не Будищ. Зате припущення про тотожність 17-літнього та 18-річного (але вже «граматика» у 1738 р.) Іванів Яновичів із Суботова не викликає сумнівів, хоча й другий записаний уже посполитим. Аналогічною була ситуація щодо 12- та 13-літніх Григоріїв Щербацьких, у яких за рік змінилася лише фіксація станової належності: з козацької на посполитську. Натомість складніша справа з ототожненням 15-річного Григорія та 16-літнього Федора («граматика» 1738 р.) Жуковських з Глинська – хоча б з огляду на проживання у згаданому населеному пункті кількох родин з таким прізвищем (про це йтиметься далі).

Зміна контингенту «аналогістів», натомість, не пов'язана з труднощами окресленого вище характеру (див. додаток Е.1).

Підсумовуючи, маємо констатувати, що із 62 козацьких синів, які студіювали у 1736/1737 н. р., наступного року Академію більш-менш точно відвідувало 30 осіб (трохи більше 48%), або, якщо доплюсувати сумнівні варіанти – 38 хлопців (61%). Як бачимо, рух спудейства був достатньо активним. Брак можливості порівняти зміну козацького студентського сегменту в інший час дозволяє лише здогадуватися, чому від 39% до 52% «студіозів»

залишили навчальний заклад і яку роль тут відіграв воєнний час. Наступного року відбулося поважне оновлення складу вихованців із цього стану: до лав козацьких чад додалося (якщо врахувати, що зі згаданих максимум 38 осіб п'ятеро вже значилися посполитими) від 65 до 73 нових вихованців, при чому, не новачків-«фаристів», а навіть «богословів». Отож є підстави припустити, що до Київських Атен повернулися ті хлопці, які входили до групи із двохсот із гаком спудеїв, що залишили їх упродовж 1737 р. через несприятливі економічні умови, згадані у цитованому донесенні префекта.

4.1.2. Географія походження. Із 62 «академіків»-козаків 1737 р. 55 хлопців представляло Гетьманщину, 2 – Слобожанщину, а 5 – Річ Посполиту. У 1738 р. зі 106 делегатів цього стану на згадані регіони припадало 98, 7 та 1 вихованець відповідно.

Серед представників козацтва у Києво-Могилянській академії цілком очікувано переважали вихідці з Гетьманщини: 89% у 1737 та 92,5% у 1738 рр. На першому місці 1737 р. розташувалися уродженці Переяславського (29%), затим йшли представники Київського і Гадяцького (по 11%), Лубенського (10%), Ніжинського (8%), Полтавського (7%), Миргородського і Прилуцького (по 5 %) полків, а останнє місце розділили між собою козацькі сини зі Стародубщини та Чернігівщини – по одній особі, разом приблизно 3% (див. додаток Е.3).

Переважання перших двох адміністративно-територіальних одиниць зрозуміле – це найближчі до Академії території. Щоправда, порівняно із загальною статистикою, наведеною у першому розділі, а також кількісними даними по спудеях з інших станів бачимо вельми незначне число козаків-киян у навчальному закладі. Пояснення тут, схоже, достатньо прозоре – їх у місті проживало зовсім мало, не більше 30 дворів на час, про який ідеться. Так, якщо 1707 р. на Києво-Подолі значилося 46 козацьких дворів (32 «комонних», 8 піших та 6 власниць-удів) [220, с. 667], у ревізії 1723 р. показано 37 козацьких садиб, то на 1736 р. їх зафіксовано вже 25, причому 4/5 з них належали

«нищетним», і лише 1 двір «середньому» представникам цього стану, а 4 – старшині (далі детальніше йтиметься про важливість належності саме до козацької верхівки, аби мати вагомі підстави навчатися). На 1751 р. усіх козацьких дворів налічувалося 28, і лише трохи згодом їх представництво у місті зросло [493, с. 175]. Загалом же на 1739 р. на Подолі було 2140 садиб [220, с. 667]. Зрозумілим є також посідання останнього місця вихідцями з північної Гетьманщини – там функціонував Чернігівський колегіум. А от щодо решти могилянських вихованців 1737 р., доведеться констатувати відсутність, по-перше, різких кількісних перепадів представництва по більшості полків та, по-друге, недоречність чинника відстані при обранні навчання в Академії. Наприклад, дальший від Києва Полтавський полк делегував більше хлопців, аніж сусідній Прилуцький та ближчий Миргородський. Аналогічно дальший Гадяцький чисельно «обійшов» ближче локалізовані Ніжинську та Лубенську адміністративно-територіальну одиниці.

У 1738 р. «географічний детермінізм» спрацював ще менше, принаймні, не в такому строгому порядку, як у загальній статистиці по всіх станах: в Київських Атенах найбільше студіювало вихідців із Лубенського полку (майже 20%), другий по порядку Переяславський полк (15,1%) лише на 1 особу випередив наступний Ніжинський (14,2%). Затим розташувалися Гадяцький (8,5%), Миргородський, Полтавський, Прилуцький та Чернігівський (по 6,6%) полки, передостаннім йшов Київський (5,7%) із такою самою незначною часткою козаків-киян (1,9%), а завершував вервечку, традиційно, Стародубський (див. додаток Е.3).

Пояснення такого нечіткого чинника відстані – зокрема у тому, яких козаків діти навчалися, та якими були стимули до навчання, на чому зупинюся спеціально далі. Можна запропонувати й інші тлумачення наведеної статистики по Київському полку.

Київський полк був найменшим у Гетьманщині. Дані ревізій 1732, 1734, 1735, 1737 рр., фіксуючи, щоправда, двори, показують, що лише у 1732 р. за цим параметром він дещо випередив Гадяцький (14336 садиб проти 13459)

[605, арк. 184–185]. Ту саму картину бачимо, якщо поглянути окремо на представників козацтва – і 1723, і 1729 рр. найменше їх зафіксовано на Київщині [171, с. 61–62; 605, арк. 171–172]. Проте пояснення залежності чисельного представництва козацьких дітей кожного з полків від загальної кількості осіб цього стану в них не спрацьовує стовідсотково в інших адміністративно-територіальних одиницях Гетьманщини. Так само не виправдовується припущення про те, що полки, які зазнали численнішої мобілізації козацького населення на війну, надсилали менше чи, навпаки, більше делегатів до Академії [про чисельність мобілізованих 1737 р. козаків див.: 419, с. 78–79].

Аналіз географії походження київських студентів із козацьких родин дозволяє звернути увагу на ще одну цікаву річ. У списку 1737 р. серед вихованців зафіксований 11-річний «добрий» у навчанні Федір Щербацький «з села Козиевки уезда Трипольского сын козачий», а наступного року – його повний 13-літній «изрядний» тезко із «полку Киевского з города Триполя син козацкой». Найвірогідніше, мова про одну й ту саму особу. Вартий уваги інший факт: Щербацький/Щербацькі два роки підряд записаний/записані представниками козацтва. Натомість у ревізійній документації обох населених пунктів, маєтностей Києво-Софійського кафедрального монастиря, приблизно в той самий час мешканці, належні до цього стану, відсутні. Так, якщо у Трипільлі на 1723 р. ще існувало 11 козацьких та компанійських садиб, то ні 1730, ні 1756, ні 1766, ні 1780 рр. вони не зафіксовані, так само, як у Козіївці у 1723, 1730, 1756 та 1766 рр. [493, с. 204, 216]. Важко сказати, чи на зміну соціального вигляду Трипільля та Козіївки вплинула тогочасна війна, чи народжений там Щербацький/Щербацькі змалку змінив/змінити місце проживання. Швидше за все, маємо справу із неспівпадінням погляду на станову належність ревізора та самоідентифікацією місцевого населення. Такий дисонанс зумовлений типовими для XVIII ст. змінами станової належності (козацької на посполитську й навпаки). Подібних прикладів можна понавизбирувати чимало.

Зокрема, в гетьманському універсалі 1716 р. йшлося про посполитих, які мешкали на грунтах Переяславської ратуші але «прошлыми роками» були вписані у козацтво [166, с. 142]. 1721 р. гетьман згадував у листі до київського полковника, що піддані дружини покійного генерального хорунжого Івана Сулими із Великої Стариці «з власного чиегось наущення, не хотячи мужицкого отдавати послушенства, тиснутя в козаки» [166, с. 28]. У декреті Переяславської полкової канцелярії полковнику Семену Сулимі 1752 р. на володіння в селі Строкові посполитими, вписаними у козаки, перераховувалося більше десятка таких осіб. Серед них фігурували «издревле» «мужиики» чи «прихожі», які почали козакувати і записалися до стану [166, с. 71–83]. У 1767 р. на Євстратія Сулиму, сина покійного переяславського полковника Семена, скаржився Іван Ямак: під час проведення генерального перепису він оголосив себе козаком, позаяк його предки належали до цього стану. Проте ще живий полковник примусом заставив його «лісов досматривать», а Євстратій за називання себе козаком не лише взяв Івана із сином під арешт, а й позабирав їхнє майно [166, с. 189–190].

Маємо також приклади, які засвідчують впертість, з якою рядові представники соціуму відстоювали власну належність до привілейованого стану. Приміром, мешканець с. Крепич, маєтності Києво-Богословського монастиря, Петро Фіалка вписався у 1732 р. в козаки і відмовився знаходитися у підданстві обителі, за що наступного року був відлучений київським архиєпископом разом із сім'єю від церковного входу та удостоєння Святих Тайн «покамест не изидтт куди со вс-м домом на житло». Петро так і помер, не покоровшись волі владики. Його син, який з матір'ю мешкав за кордоном у с. Ольшанці володіння білоцерківського шляхтича Заводинського, лише через сім років звернувся до архиєрея з проханням відмінити заборону, але з тим самим твердим наміром не повертатися у підданство монастиря [62, арк. 1–6]. Зрештою, добре відома і цілком протилежна картина – під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. представники козацтва, рятуючись від важкої служби, оголошували себе посполитими [419, с. 39]. Наведені приклади зайвий

раз нагадують про існуючі «щілини» у станових перегородках. Приклад Щербацького/Щербацьких цікавий ще й тим, що в Академії, схоже, приймали ту соціальну самоідентифікацію, яку запропонував сам студент.

4.1.3. *«Закордонні» козаки.* Інший цікавий факт, який стосується студентського козацького контингенту – згадка про річпосполитських козаків. Так, у 1737 р. ними записані Данило Стрільський із Корсуня, Василь Думницький і Гордій Яневський із Бердичева, Миколай Білінський зі Збаража та Іван Янович із Суботова. У 1738 р. «закордонним» козаком зафіксований лише Гордій Яневський, Думницький та Янович значаться серед посполитих, а Стрільського взагалі немає у реєстрі.

Ще Щербина свого часу звернув увагу на те, що у люстрації королівських маєтків Київського воєводства 1765 р. у містах, містечках та селах згадані звільнені від податків городові козаки, до обов'язків яких належало несення воєнної повинності в обозі коронного війська (усього 754 особи у 1262 халупах, або 3,8% та 6,6% відповідно від усіх занесених до люстрації). Козаки фіксуються у воєводстві до кінця XVIII ст., однак на 1789 р. їх вже помітно менше (159 або ж 1,1%), і про військову повинність належних до цієї групи не згадано взагалі. Так само козаки окремо від селян виділені в частині інвентарів дідичних маєтків, хоча там за ними записані однакові для обох категорій повинності [508, с. 90–94].

Вочевидь, інформація зі студентських відомостей є зайвим підтвердженням побутування козацтва на Правобережжі у XVIII ст. Представники «закордонного» лицарства зі значно віддаленіших від Києва територій фіксувалися в Академії і пізніше. Так, 1753 р. присягу складав студент-«піїт», виходець з «области ЦТсарской полку Марамороского сТла Кричова синь козачій Василій ШТТфка» [53, арк. 11 зв.; 118, с. 119–120]. Від 1754 р. перебував у Києві, навчаючись у «латинських школах», козацький син Лука Маєвський з «города» Лисянки «Польської області» [55, арк. 10 зв.]. Його колеги «зафіксовані» й у Переяславському колегіумі, де, наприклад, у 1760-

х рр. навчався Іван Зорницький, син козака Василя Чериці з села «Педимівки» «Польської області» [51, арк. 52 зв.]. До речі, про козацтво саме в тих краях, де знаходилася Пединівка, згадував мотронинський ігумен Мелхіседек у донесенні переяславському єпископу Гервасію 14 червня 1766 р. Він сповіщав, що «войско польское, партия украинская и подольская до несколько тысячей к нам в Смелянщину вступили, и стали обозом в Ольшаной и по другим местам» та зганяють зі всіх населених пунктів піших і тяглих людей на роботу, «тако ж и козаков в обоз побрали» [126, с. 215]. У 1790 р. з Києва до Петербурга в Учительську семінарію направили «філософа», сина козака Герасима Архипа Артемова, «области Полской, села Лосятина» [121, с. 181].

Закордонні «козаки» потрапляли до Києва не лише на навчання. Вони значилися, зокрема, серед братії місцевих монастирів. Так, 1744 р. у Золотоверхо-Михайлівській обителі постригся 27-літній козак «польської нації» Яків [32, л. 619]. Що ж до другої половини 1730-х рр., то існування згаданого соціального явища на Правобережжі могло додатково стимулюватися недавніми походами туди гетьманців, а впродовж усього століття достатньо поширеними практиками взаємного переміщення населення, що добре відображене у документах.

4.1.4. Вікові характеристики та успішність. Вікові показники козацьких синів загалом такі самі, що й у всіх студентів 1737-1738 рр., і характеризуються відсутністю плавного просування від нижчих однорічних «шкіл» до вищих та універсальністю окремих вікових категорій у «класах» різного рівня. Втім, козацький спудейський сегмент виглядає дещо одноріднішим у параметрах віку, який найчастіше зустрічається у тій чи тій школі, адже в окремих «класах» або виразно переважали однолітки, або не спостерігалось значного розриву у роках між різними групами хлопців однакового віку, як-от серед 13 риторів 1737 р.: тоді більшість «академіків» припадала на 20-ти (3 особи) та 21-літніх (4 особи) юнаків (див. додатки Б.1–Б.2).

Якщо козацьких синів за показниками успішності у 1737 р. поділити на дві групи, зарахувавши до однієї «ізрядних» та «добрих», а до іншої «середняків» і «слабких», то перших буде трохи більше у порівнянні із загальною шкалою успішності всіх студентів, а других – на кілька відсотків менше. Втім, не можна твердити, що представники цього стану Гетьманщини навчалися краще за інших. Застосувавши використану у першому розділі чотиричленну градацію, з'ясуємо, що «відмінників» серед козаків було помітно (більш, ніж удвічі) менше, як серед усього судейського загалу, а «слабких» вихованців майже на 5% більше. Зате 1737 р. найчисленнішу групу «академіків»-козаків – третину – становили «добрі» «студіози».

Станом на 1738 р. показники успішності козацьких дітей за двома параметрами – найкращим та найгіршим навчанням – ідентичні таким самим характеристикам усього студентства, проте відсоток «добрих» хлопців із козацьких родин був суттєво вищим, аніж в усіх вихованців загалом, а «середніх» – помітно меншим. Отож, як і в 1737 р., «ізрядні» та «добрі» серед козацьких синів за відсотковими показниками переважали об'єднану групу могилянських «студіозів» різного станового походження (див. додаток Е.2).

4.2. Градація козацьких дітей-спудеїв

Раніше вже доводилося констатувати, що студентські відомості не вельми пильні у деталізації станової належності вихованців та часто не відрізняють одного козака від іншого. Проте для повнішої презентації київських спудеїв, з'ясування більшого чи меншого ступеня їх «елітності», присутності в межах стану хлопців із вищих за статусом родин слід спробувати «познайомитися» з кожним представником стану поіменно. На перший погляд здійснити пошук родин «студіозів» (а затим конкретизувати їхню соціальну значимість) принаймні для Гетьманщини та Слобожанщини цілком можливо, адже до сьогодні збереглися поіменні фіксації обивателів-дворовласників усіх полків (і

«малоросійських», і слобідських) 1730-1740-х рр. Чи реальний і з яким ступенем успішності пошук батьків-козаків могилянських вихованців у полкових ревізіях за допомогою тієї ідентифікації, що відображена у спудейських реєстрах – проблема, яку доведеться розв’язати перш, ніж приступати до з’ясування яких представників привілейованого стану Лівобережної України сини «заправлялися» науками у київських «латинських школах».

4.2.1. Антропонімія вихованців і соціальна ідентифікація студентів. На початку коротко зупинюся на тому, як записували «академіків» у списки – детальне з’ясування способів творення прізвищевих назв вихованців (їх композитів, формантів, підрахунок патронімічних, матронімічних, етнімічних, ойконімічних, апелятивних, змішаних назвиськ* тощо) лежить, однак, поза межами головного завдання [дуже коротко про це див.: 460, с. 228]. У відомостях 1737-1738 рр. наведено двочленні йменування студентів: хресне ім’я та прізвищева назва. Позаяк імен батьків не вказано, то й їх пошук можливий лише за прізвищевими назвами. За останньою інформацію я спробував відшукати сім’ї «студіозів» у ревізіях полків Гадяцького, Київського, Ніжинського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького за 1737 р., Миргородського та Чернігівського за 1738 р., Лубенського за 1740 р. і невеликій частині ревізії Стародубського за 1743 р. [9; 40; 41; 43; 45; 46; 47; 48; 49; 50]. Роки взято не випадково – було залучено переписну документацію хронологічно якомога ближчу до відомостей. Що ж до слобідських полків, різного станового походження уродженці з яких навчалися на той час у Києві

---

* Термін «назвище» запропонував вживати для тогочасних іменувань прізвищевого типу, що ще не стали родовими, М. Худаш [483, с. 125]. Тут я користуюсь ним у запропонованому сенсі поряд з іншими синонімічними окресленнями «прізвищева назва» та «прізвисько».

(Охтирського, Ізюмського, Сумського та Харківського), то їхні родини я спробував знайти у переписах 1732 р. [105, 109, 110, 111].

Повнота ревізій адміністративно-територіальних одиниць Гетьманщини різна [295, с. 57–241]. Перепис Київського полку украй лаконічний, тут переважно немає інформації про вільні двори (себто, звільнені від оподаткування – старшинські, священицькі тощо), про посполитих та міщан Києва, а також відсутні окремі населені пункти, що належали до митрополичих маєтків (Трипілля тощо). Двори вільних «владельцов» не фіксуються окремо й у чернігівській та частково у ніжинській (як от у Ніжині, Глухові та Коропі) документації. Переяславська ревізія, натомість, достатньо детальна: козаки та посполиті у ній поділені на групи за майновим станом, чого не спостерігаємо в усіх переписах. У ревізії Гадяцького полку немає інформації про двори духовенства та окремо взагалі не виділяються міщани. Найгірша ситуація з переписом Стародубського полку: за приблизно той самий час не вдалося виявити повної ревізії. Є лише документація Новгородської сотні 1740 р., однак без вільних дворів та відомостей про духовенство [36]. В іншій відомості тієї ж сотні за той самий рік інформацію про вільні двори зафіксовано [37], проте, зрештою, пробіли тут – це не великий ганж, адже серед могилянських студентів 1737-1738 рр. значився лише один посполитий зі згаданої території. Уривки стародубської ревізії 1743 р. так само містять відомості або тільки про козаків, або винятково про посполитих (Новоміська сотня – лише посполиті, Шептаківська, Погарська – лише козаки) [50]. Та все ж можна твердити, що наявні в моєму розпорядженні переписи населення Гетьманщини на загал цілком достатні для виявлення батьків київських вихованців, хоча й у найкращому стані відомості про чинну старшину, рядових козаків та посполитих. Справді незадовільну ситуацію з пошуком однофамільців студентів у стародубських матеріалах, а також чернігівських, нівелює той факт, що зі згаданих територій походило 3-4% «академіків», і не лише козаків.

Отже, головне питання, на яке потрібно відповісти – чи дозволяє запис спудеїв із вказівкою прізвищевих назв знайти їхніх батьків, себто, чи була їх ідентифікація у різних документах однаковою?

Пошук у полкових реєстрах батьків студентів із козацьких родин дозволив виявити частину однофамільців, однак усі випадки співпадіння назвиськ стосуються представників чинної старшини різного рівня, а також значкових, військових та бунчукових товаришів, за окремими вкрай поодинокими винятками дублювання прізвищевих назв в ієрархічно різних прошарках цього стану. Проблеми виникають тоді, коли слід вести пошук за патроніміїм назвиськом (їх оговорюватиму далі). Якщо ж на урядницькій драбині місцерозташування було десь знизу, то прізвищева ідентифікація сина такого козака в академічному реєстрі могла дещо відрізнитися від батьківської, однак цілком упізнавано.

Якщо коротко підсумувати результати пошуків у ревізіях осіб із прізвищевими назвами, під якими зареєстрували у списках 1737 та 1738 рр. вихованців у Києво-Могилянській академії, то доведеться констатувати, що така робота має сенс лише для виявлення в її стінах представників вищих щаблів соціальної ієрархії. Окремі винятки тут складають сини духовенства, про що йтиметься у відповідному розділі. Слід сказати, що цей висновок цілком очікуваний і зрозумілий з огляду на спосіб письмової фіксації «студіозів» та ідентифікації населення у ревізіях. У студентських відомостях або зберігалися родові прізвища (для тих, хто їх мав, себто головно для сильних світу), або ж прізвищева назва найчастіше творилася шляхом додавання до основи закінчень -ський/-цький (із помітною перевагою) та -ич (див. додаток А.10). Вивчення антропонімії могилянських «академіків» показало, що на 1727 р. (перша відома повна фіксація студентів числом 653 особи), наприклад, назвиська на -ський/-цький становили 68,3%, на -ич – 25,1% (разом 93,4%) [174, с. СХVI-СХХІХ, приложение VIII]. Серед вихідців із козацтва у 1737 р. подібним чином зафіксовано 89%, а у 1738 р. – 79% спудеїв. Для духовенства (включно з кількома дяками) прізвищева ідентифікація на -ський/-цький та -ич у 1737 р.

становила 98%, а 1738 р. – 95%, для міщан (разом із купцями і ремісниками) ці показники складали по 95% (тут, на противагу іншим станам, трохи більше було закінчень на -ич – третина), а для посполитих – 97% і 95% відповідно. Якщо ж узагальнити по всіх групах, додавши незначний відсоток осіб, чия станова належність не вказана чи була інакшою (як-от син капітана), то у 1737 р. прізвищеві назви на -ський/-цький становили 68%, а на -ич – 28% (тобто разом майже 96%), а у 1738 р. – 64% і 28% відповідно (загалом – 92%). При підрахунку зі зрозумілих причин поза увагою залишилися вихованці-представники річпосполитської шляхти.

Подібний до описаного спосіб ідентифікації студентів у реєстрах, коли прізвищева назва творилася шляхом додавання -ський/-цький чи -ич, не є особливістю того часу. Приміром, наприкінці функціонування закладу, у 1814 р., ситуація не змілилася: згадані закінчення були головними при творенні у списках прізвищевих назв студентів-вихідців із родин священно- та церковнослужителів, про які маємо дані [123, с. 166–264]. Цікаво, що інколи кінцівки замінювалися у того самого вихованця, як-от у «синтаксиста» 1737 р. і «пііта» 1738 р. Якова: спочатку його записано «Ілляшевським», а з тим – «Ілляшевичем» [пор.: 14, арк. 6 зв. та 117, с. 49].

Так само фіксувалися й вихованці решти «латинських училищ» підросійської України. Зокрема, майже 71% з-поміж усіх переяславських «студіозів» 1744 р мали прізвиська/прізвища на -ський/-цький, а 23% – на -ич [256, с. 23–25]. На 1766 р. відповідні показники складали 61% та 26% (разом 87%). При цьому такі назвиська переважали у представників усіх станів. Помітний відсоток інших прізвищ мали лише козацькі сини. Це можна пояснити, зокрема, переважанням серед них представників старшинських родів, які мали постійні прізвища, що в колегіумі не міняли [51, арк. 52–54 зв.]. Серед харківських «граматиків» 1760 р., переважно з родин духовенства, назвиська на -ський/-цький налічували 63%, на -ич – 14% (разом – 77%), а серед «інфімістів» зі світських родин – на -ський – 67% (на -ич відсутні) [112, арк. 10-12 зв., 17-17 зв.]. На українських теренах Речі Посполитої спостерігалася така сама

ситуація навіть у парафіяльних школах. Так, у таблиці учнів навчального осередку при храмі на передмісті Дунайгорода (Дунаївців на Поділлі), вихованців із родин простолюду зафіксовано з новими прізвиськами на -ський та, в одному випадку, на -ич, яких не мали їхні батьки, поряд із батьківськими назвиськами: «Antoni Łotocki Melników», «Jan Nadubniewicz Nadobów», а батьки – «Daniło Mielnik», «Fedor Nadobny» тощо [431, с. 173].

У полкових реєстрах та іншій подібній документації Гетьманщини особа, починаючи від виборних козаків і закінчуючи посполитими, ідентифікувалася інакше. На найкраще вивченому реєстрі Війська Запорозького 1649 р. показано, що прізвищеві назви на -енко становили загалом 56% від зафіксованих, а в окремих полках сягали й 70%, натомість ідентифікація формантами зі -ський/-зький/-цький налічували лише 4,5% всіх іменувань у документі [370, с. 517–518]. По окремих полках ситуація могла відрізнятись. Так, у Київському «прізвища» у 60% випадків формувалися за допомогою кінцівки -енко, 1,3% – -ко. На -ський/-цький/-зький припадало лише 11%, 10% – на -ич/-ович. У 3% осіб назвища закінчувалися на -ий, і у 15% – «прізвища» творилися від прізвиськ найрізноманітнішого походження [231, с. 20–25].

Мої спостереження над ревізіями кінця 1730-х – початку 1740-х рр. показують, що прізвищеві назви на -ський/-цький та -ович могли становити ще менший відсоток, а серед рядового козацтва, посполитих та переважної більшості міщанства вони були радше винятками. Так, у 1737 р. серед усього простолюду Переяслава (різного статусу посполитих, підсусідків різноманітних державців та «державских протекциянтов» (разом – понад 200 дворів) назвиська на -ський/-цький мали лише три особи – Вишневецький (можливо і його зять), Малишевський та ще один Вишневецький [46, арк. 29 зв.–36]. Та сама ревізія подає цілком знайомі завдяки дослідженням філологів приклади ідентифікації переяславських міщан. Приміром, ув окремій групі – «м-щанТ майстрату ПТрТясловского по разнимъ сТламъ жиючиТ» – із трьох представників кравецького цеху двоє мали «прізвища» «Кравець» (третьою була «весма нищетная» вдова). Так само із трьох домовласників міського

різницького цеху та трьох бондарського – по двоє були «Різниками» та «Бондарями» відповідно [46, арк. 28–29]. Аналогічну ситуацію показують переписи слобідських полків 1732 р.: козацькі «прізвища» на -ський/-цький у них зустрічаються як виняток, а поодинокі випадки головно стосуються старшини [109, арк. 810–833, 885–910].

Загалом, за влучними висновками дослідників, на українських теренах до ХІХ ст. сталого прізвища, яке б постійно ідентифікувало особу і передавалося від батька до сина, не існувало, окрім власне у тих носіїв, що належали до соціальних верхів [482, с. 96–97]. Така ситуація характерна для всієї території ранньомодерної України. Так, на українських теренах Речі Посполитої простолюд упродовж життя міг фіксуватися щораз інакше: за батьком, за тестем, «професією» тощо [див., наприклад: 344, с. 152]. До появи сучасного прізвища простолюду та рядових козаків, про яке обережно можна вести мову від 1830-х рр., спричинило державне нормування, що у підросійській Україні почалося від 1826 р. [483, с. 124–125]. Таким чином, відсутність постійних іменувань прізвищевого типу, а також різні способи ідентифікації осіб у студентських реєстрах та полкових переписах унеможливають пошук однофамільців у цих двох видах документації, якщо йдеться про рядових козаків, міщан, більшість духовенства, а також посполитих.

Отож, могилянським вихованцям в Академії давали нове «прізвище» (окрім тих «студіозів», які його справді мали), що творилося, як правило, шляхом додавання до форманту кінцівки -ський/-цький чи -ович. Ця практика була звичною, поширеною у решті «латинських шкіл» і добре знаною тогочасним соціумом. Характеризуючи вченість одного з дияконів, який перебував на Запорозькій Січі, чернець Полтавського монастиря Леонтій Яценко-Зеленський зазначав, що той «только и вынес с собой из киевской бурси, что один когномен, ибо он вошел в учение Гриценком, а вышел из учения Григоровичем» [137, с. 53; про датування цієї згадки див.: 318, с. 216–224]. Коли 1759 р. в Академії робили «справку» про двох студентів, колишніх вихованців Черкаської семінарії на Дону, то також вказали на зміну

попередньої ідентифікації: «1759 года августа 29д чинтна въ Акадтміи Кіевской справка і бывшихъ учтныкахъ Чтркаской стминариh Івану Камишникову да Алег-ю Рижеву. По справки явилось, что оны – Иванъ, по тамошнему названъ Камишниковъ, а по здешнему Григоровичъ, да Алег-й, по тамошнему прозванія Рижевъ, а по здтшнему Яновскій, – оба обучаються поетики [...]» [17, арк. 195].

Пишучи про рід Жученків/Жуковських, зокрема про його представника Якова, сина сорочинського сотника, Вадим Модзалевський зацитував документ, у якому згадано, що «Яков Петрович, по бытности его в Киевской академии в науках, переименован по привычке студентов Жуковским» [626, с. 64].

Про що ж свідчить саме такий спосіб формування назвиськ вихованців? У випадку з дунайгородською парафіяльною школою, Свенціцький потрактував -ський/-ич як «шляхоцькі додатки» [431, с. 173]. На думку В. Маслійчука, який аналізував зміну прізвищевих назв слобідською старшиною, практика додавання до патронімічного форманту -ський/-цький чи обрання для себе іншого найменування з такою кінцівкою свідчить про намагання тамтешніх сильних світу ушляхетнитись, «довести свій винятковий, “шляхетський” статус» [354, с. 31–36]. Чи можна припускати подібні спроби «облагородити» вихованців «латинських шкіл»? Гадаю, таке твердження було б не зовсім коректним.

По перше, слід пригадати, що просте додавання -ський/-цький не означає «класичного» творення шляхетського прізвища, позаяк вже із XVI ст. воно не просто маркувалися наявністю такої кінцівки: формування відбувалося за власницьким принципом шляхом додавання суфіксів -ськ/-цьк до назви населених пунктів (топоантропоніми). Більше того, відтоді в окремих українських регіонах зникають відіменні патроніми (зокрема, на Волині), а там, де вони зберігалися як своєрідні рудименти (на Київщині), творення прізвищ за їх допомогою відбувалося через додавання суфіксу -ович [514, с. 22–38].

По друге, у Гетьманщині, як зазначалося вище, назвиська на -ський/-цький зустрічалися, хоча й рідко, серед простолюду, і, за спостереженням дослідників, не обов'язково свідчили про статусність, а могли вказувати,

наприклад, на місце походження їх носіїв, якщо ідентифікація творилася за допомогою згаданих кінцівок від назви населеного пункту [370, с. 517–518; 482, с. 121, 146–147].

По третє, достатньо поглянути на антропонімію тогочасної старшини, при чому – від найнижчого до найвищого рангу, аби переконатися, що прізвища еліти не конче мали суфікси -ськ/-цьк (Горленки, Ханенки, Берли, Кулябки, Солонини тощо), а отже – їх присутність/відсутність не обов'язково вказувала на статусність. Належність до верхівки, натомість, виявлялася у збереженні за родом одного сталого прізвища. Так, у XVIII ст. тенденція не змінювати родові найменування старшиною простежується навіть на Січі, місці, де людина, як правило, мінjala прізвищеву частину ідентифікації [253, с. 20; 515, с. 308–322].

Зрештою, у Києво-Могилянській академії розуміли, що характерний для всіх вихованців, представників різних соціальних груп, спосіб ідентифікації у студентських реєстрах аж ніяк не міг вплинути на зріст статусу у становому соціумі. Ба більше – тогочасна освіта не нівелювала станові кордони і не ставила цього на меті (особливо між сильними світу та рядовим населенням), а сам факт студій, що його оприявнювала специфічна прізвищова назва, аж ніяк масово не відчиняв двері до високого положення, яке найперше залежало у XVIII ст. від місця у соціальній ієрархії батьків [521, с. 231–241; 527, с. 229–236].

Разом з тим, навчання в «училищах» безумовно було предметом гордощів. Свідчення про це дають як тогочасні прямі репліки, так і аналіз опосередкованих джерел. Один із можливих способів сприйняття власної здобутої у стінах Київських Атен навченості занотований у донесенні ігумена Києво-Видубицького монастиря Ієроніма Блонського київському митрополиту Самуїлу про негідну поведінку ієромонахів Доримедонта та Єноха від 29 жовтня 1784 р. (останній навчався в Могилянській академії). Ченці були під час ремонтів в обителі «употртблятмы... дѣля досмотру надѣ работниками, чѣто они съптрва, хотя и съ роптанітмѣ, исполняли, потомѣ зд-лались ослушни, а

напосл-докъ і вовся упрямы. Когда жт стго октября 28-го числа за частими прѣжт стго ув-щатлными побуждтніями хот-ль учинить імъ выговоръ, то съ нихъ тнохъ съ прѣвтликим азартомъ и св-рипостію крычаль противъ мтня, чѣто тсть в монастыр- подл-йшіи за нтго, т-х бы я употрѣбляль въ досмотръ над работниками, а нт тго, учившагося въ Акадтміи (забывъ, видно, въ азарт- посл-довавшего от прѣдводитѣлства тго въ студтств- нтщасливаго случая), и другіи противніи выжтніи втсма дтрко мн- проговарываль и другаго поощраль. А какъ стй высоком-рній акадтмикъ и прѣжт стго нам-стнику зд-шттму ітромаху Порфирію (кой мн- словтсую на нтго прѣдставляль жалобу) за мал-йшот н-которот напомианіи крайнюю при людяхъ учиниль насм-шку: сънявъ съ стбя клобукъ, зд-лаль онымъ тму поклонъ, посунувъ назадъ полскимъ обичатмъ ногою, и даль при томъ знать, чѣто онъ учился въ школахъ, а потомъ, н-сколко вѣрѣтмни спустя, на монастыр- при людяхъ втсма громко и шкарѣдними ругаль словами зд-шняго жѣ ітромаха Ісаію, котораго и за приходомъ моімъ на тго крикъ, ни на какіи мои ув-щаніи нт склонясь и приказаній нт послушавъ, в бтзпамятном азарт- ругал жт оногo итромаха, да и братія прочая тго суровости и запалчивости опасаются» [152, с. 250–251].

Отже, як бачимо з епізоду 1784 р., факт студій у київських «латинських школах» міг однозначно сприйматися як вагомий аргумент навіть у перепалках із монастирською владою, що є порушенням іночого обіту послуху. При поясненні власного привілейованого статусу застосовувалися жести, які зневажали чернечі атрибути: клобук, яким покривають голову майбутнього «чорного воїна» під час постригу, є «шоломом спасіння» у монашій «броні» і аж ніяк не надається до описаних у донесенні «реверансів». Цікаво, що майбутній інок Єнох (а в академічні часи – студент Йосиф Кленчинський) був сеньйором бурси, і в грудні 1764 р., як керівник її мешканців, не зумів запобігти розправі «студіозів» над магістратським служителем, який відлупцював студента. Помста «академіків» відбулася на бурсацькому дворі, а нещадно

побитого різками та нагайками служителя випроводили посеред грудневої ночі на вулицю, бо Кленчинський не дозволив перетримати покараного в теплі.

Вже зранку почалося розслідування конфлікту. Сеньйор порадив учасникам подій тікати і сам вже після першого допиту подав приклад. Справа тягнулася більше року. Судячи з відомих даних, Йосиф знайдений і покараний не був. Куди він подався – теж не відомо. Зате у відомості про новопострижених у 1778 р. серед видубицьких мантийних ченців-новачків значився Єнох, який заново народився для спасіння у монастирських мурах, залишивши «у світі» 45 років життя та старе ім'я. Амбітність Кленчинського та невдоволення малою увагою до його освіти підкреслює й той факт, що «кар'єра» ченця у монастирі почалася достатньо стрімко. Вже у 1778 р., тобто невдовзі після постригу, його висвятили на диякона, а у січні 1779 р. він не лише значився як ієромонах, а й виконував послушання віце-економа. Наприкінці 1779 р. Єноху доручили з'ясувати обставини смерті дівчини монастирського села Осокорків, яку задушив солдат, тобто йому довіряли достатньо серйозну і відповідальну роботу. Однак, як бачимо, такі «аванси» Кленчинський вважав недостатніми.

Показовим є також той факт, що ієромонах Єнох – не свіжоспечений амбітний чернець, що чекає достойної відплати за роки щойно завершених студій. На 1784 р. він уже мав 51 рік – вік, як на той час, достатньо поважний не лише в середовищі чорноризців, які переважно помирали до 60 років, а й серед світського населення, серед якого теж помітно переважало число спочилих від 20-ти до 59-тилітнього віку [517, с. 598–599]. Попри, судячи з усього, не зовсім вдалий «життєвий шлях», інок, тим не менше, заявляв свої права на компенсацію за давно пройдене навчання, що дозволяє підозрювати у такій «поставі» не «молодечий» гонор, а цілком осмислене, сформоване та тривале у часі ставлення до факту власних студій як засобу вивищення над оточенням [518, с. 86–94].

Яскраву характеристику сприйняття «вчених», як людей гоноровитих (саме через їхні студії), подав Василь Григорович-Барський, описуючи свою

київську науку та ставлення до неї батька: «В сие же научение вступил я сам, кроме изволения отца моего, и кроме помощи домашняго учителя, отец бо мой был книжен точию в российском писании и в церковном пении, муж аще и благоговееен, но нравом прост, видя в ученых излишнее прение, гордость, упрямство, славолюбие, зависть, и прочие обыкновенные их пороки, и мя, яко от наук им сия бывают, а не от самовольнаго произволения, тщался всячески воспятить мне намерение, но не возможе, помоществующей мне матери. Многажды же и после покушался развращать меня словесы своими и советовал оставить мало потребную сию науку, и в церковном упражняться песнословии и чтении, но видя во мне некую к сему непреоборимую естественную склонность и охоту, прочее остави мя мирна» [180, с. 2; про батька мандрівника див.: 425, с. IX–XI].

Вочевидь, даючи студентам прізвищеві назви на -ський/-цький та -ич, професори мали на меті виділити вихованців з-посеред решти загалу, де широко практикувалася інша ідентифікація. На такому називанні частково відобразилася також специфіка навчання. Зокрема, у патронімії прізвиських не була рідкістю латинізація форманта, як от у попівського сина Стефана Яновського з Переяславщини. За ревізією цього полку 1737 р. у селі Стефана дійсно згадано священика Івана [46, арк. 250 зв.], проте, як бачимо, у Києві хлопця нарекли не «Івановським»/«Іоановським» чи «Івановичем»/«Іоановичем». Переназивання студентів призводило також до того, що одночасно в Академії могли студіювати кілька однофамільців із різних станів, інколи навіть з одного населеного пункту. Так, у 1737 р. в Києві навчався в синтаксими посполитий Григорій Ярославський із Глухова, у 1738 р. його земляки: в поетиці Григорій Ярославський зі священичої родини та в аналогії Василь Ярославський із козацької, а також у піїтиці простолюдин з Меджибожа Йосиф Ярославський. Навряд чи наречення представників різних станів однаковим назвиськом мало на меті їх ушляхетнення. Зрештою, навіть представники не те що одного соціального статусу, а навіть однієї сім'ї могли фіксуватися по-різному, як-от два поповичі-брати Василь та Іван. Перший, який

навчався в Києві до риторики, став священником, і у відомості Пирятинської протопопії 1772 р. записаний «Стефановичем». Його брата, дячка тієї самої церкви, навченого лише «руської грамоти», поруч записано «Стефановим» [87, арк. 16].

Підсумовуючи, ще раз наголошу, що в Київській академії вихованцям давалися специфічні прізвищеві назви, відмінні від батьківських. Спадкові прізвища, натомість, зберігалися у тих, для кого вони слугували не просто індивідуальною ідентифікацією, а й сигналізували про родову належність, що, своєю чергою, мала сповіщати оточенню про певне відоме місце у соціальному середовищі (виняток, як можна припустити, складали лише представники духовенства). Якщо студент мав батьків, які хоча й належали до упривілейованих обивателів, однак розміщувалися на нижніх щаблях ієрархічної драбини сильних світу, то в Академії його родове прізвище могли дещо підправити, втім цілком упізнавано. Так, синтаксист 1738 р. із Ромна Іван Савойський, вочевидь, був кривим тамтешнього значкового товариша Данила Савойска, зафіксованого у ревізії 1740 р. (інших осіб із подібними іменуваннями у документі не згадано) [9, арк. 684]. Проте у «школах» йому, як бачимо, кінцівку прізвища «уніфікували». Звідси, як видається, цілком оправданим буде припущення, що ті студенти, чиїх однофамільців у полкових реєстрах віднайти не вдалося, посідали нижні щаблі ієрархічної драбини. Детальний підрахунок і перших, і других допомагає з'ясувати «елітність» київських «латинських шкіл».

4.2.2. *Сини старшини та рядового козацтва.* Перегляд ревізійної документації дозволяє зробити повніші висновки про козацьких дітей-студентів, що не завжди вдається, шукаючи їхніх однофамільців у довідковій літературі, яка, як добре знають її користувачі, більше чи менше грішить пропусками та помилками. Разом з тим, довідники козацької еліти та різного рівня старшини, найперше Модзалевського та Гаєцького, стали у нагоді при з'ясуванні окремих спірних ідентифікацій. Пошук батьків спудеїв із

«проблемних» Київського, Стародубського, Чернігівського та Ніжинського полків здійснювався у відповідних томах багатій на факти праці Лазаревського «Описание Старой Малороссии» [326, 327], а також переліках бунчукових товаришів Гетьманщини у компуті 1734 р. і відомості 1736 р., значкових товаришів Ніжинського полку 1736 р. [374, с. 320-328, 340 (додатки); 375; с. 24-40; 376, с. 166–174; 377, с.126–141], значкових товаришів Київського та Чернігівського полків 1735 р. [33, арк. 5, 30–30 зв.], старшини і значкових товаришів Ніжинського полку, відправлених у похід 1735 р. [34, арк. 7–8], старшини і значкових Чернігівського полку від 5 травня 1737 р., які мали йти в похід [44, арк. 1–1 зв.].

Попри те, що дослідників на загал не цікавило питання про присутність у стінах Київської академії представників привілейованих верств (зазвичай наголос робився якраз на всестановості), все ж окремі статистичні дані про старшинських дітей фігурували. Так, М. Петров зазначав, що у 1737/1738 н. р. у «школах» навчалося 22 старшинських і 84 козацьких дітей [388, с. VII]. Він не пояснив звідки взяв такі числа, адже у відомості згаданого року сповіщалося лише про 15 вихованців із родин козаків вищого статусу. Вочевидь, дослідник за відомими прізвищами додатково ідентифікував кількох хлопців. Утім, історики частіше відштовхувалися від прямої інформації реєстрів, що, як буде показано нижче, дає дуже приблизне уявлення про наповнення Академії дітьми привілейованої групи.

Перш, ніж перейти до своїх міркувань з приводу «елітності» київського навчального закладу, зазначу, що ревізії допоможуть встановити статус батьків на час їх складання, адже тоді, коли хлопець починав «заправлятися» науками, він міг бути нижчим. Однак така помилка не є суттєвою: як добре відомо, на той час козацтво було достатньо диференційоване, і не всі представники стану мали змогу робити кар'єру.

Вочевидь, буде зайвим переобтяжувати текст детальним поясненнями функцій бунчукових, військових та значкових товаришів, повторенням урядницької ієрархії Гетьманщини та Слобожанщини – цим питанням

присвячена не одна книжкаі [див., наприклад: 258; 367; 379; 380; 448]. Відтак зазначу, що значне військове товариство та урядників усіх рівнів я відніс до привілейованого козацтва. Що ж стосується рядових представників стану, то лишень зверну увагу, що його поділ у середині 1730-х рр. на виборних і підпомічників не завжди маркував економічне становище – у ревізіях різних полків не раз трапляються випадки, коли серед підпомічників були багатші дворовласники, ніж серед виборних, що окремі посполиті переважали останніх своїми статками, і що, зрештою, самі виборні ділилися на кілька категорій (грунтові, середньогрунтові тощо). Найзаможніші з них ще продовжували слугувати джерелом кадрів для привілейованої частини козацтва, що, приміром, простежується на прикладі Полтавського полку. Попри те, що у цій адміністративно-територіальній одиниці вже у першій третині XVIII ст. на сотенному рівні старшина становила достатньо замкнену і маломобільну соціальну групу [258, с. 144–145], серед тамтешніх значкових товаришів, згідно з відомістю 1742 р., бачимо чимало вихідців не лише з родин заслужених рядових представників стану, а й одного із середовища посполитих – його батько ходив у походи [165, с. 121–128]. Поодинокі випадки поповнення лав значкових простим козацтвом зустрічаються (наприклад, у Київському полку) і наприкінці 1770-і рр. [380, с. 74–75]. Певні труднощі з потрактуванням місця виборних у козацькому середовищі (тяжіння до старшинських кіл чи вкорінення серед рядових) матиму і я – такі випадки обговорюватимуться окремо.

У 1736/1737 н. р. у реєстр могилянських вихованців внесено 62 козаки, 55 із них походили з Гетьманщини, однак лише про п'ятьох зазначено, що вони належали до родин привілейованих представників стану. Пошук у полкових ревізіях дозволяє збільшити їх число (див. додаток Е.4).

Отож, за принагідними згадками у студентському реєстрі 1737 р. та даними полкових ревізій можемо встановити, що 9 осіб напевно належали до тієї чи тієї ніші привілейованого козацтва. Однак є частина студентів, статус батьків яких однозначно не визначається і про нього доведеться сказати

детальніше. З цієї групи достатньо впевнено можна виділити представників козацької верхівки. Найперше до неї слід віднести студента Григорія Жуковського із Глинська Лубенського полку. За даними ревізії 1740 р. у цьому містечку таке іменування відсутнє серед рядового, зате його носила кілька сімей привілейованого козацтва: глинський сотник Олексій Жуковський, значкові товариші Павло, Іван, Яків Жуковські та удови Уляна Андрієва Жуковська, Ірина Петрова Жуковська та Ганна Василева Жуковська. Характер фіксації останніх – серед звільнених від податків домовласників, відразу після значкових товаришів перед городовим отаманом – однозначно вказує на те, що їхні покійні чоловіки, вочевидь, так само були значковими товаришами [9, арк. 658].

Є підстави запідозрити належність до козацької верхівки інших студентів – 21-літнього ритора Василя та 19-річного інфіміста Івана Зеленських із Зінькова. За ревізією Гадяцького полку 1737 р. у містечку під такою прізвищевою назвою зафіксований Михайло Зеленський із сином Корнієм серед 33-х середніх козаків і вдів першої Зіньківської сотні, які могли нести козацьку службу, себто у локальному соціальному середовищі батько та син вважалися не останніми людьми (окрім цієї групи серед рядового козацтва вище стояли лише 9 ґрунтових дворовласників). Більше ніяких Зеленських у Зінькові не було [49, арк. 120]. Проте у спудейському реєстрі наступного, 1738 р., записаний 22-річний ритор Василь «ЗТлТнТТцки» з того ж таки населеного пункту (де, до речі, Зеленецькі не згадані), але як син значкового [14, арк. 1]. На думку, що ці два Василі – одна і та сама особа, наптовхує також синодальний варіант відомості 1738 р., де парубок фігурує таки як «Зтлтнскій» [пор.: 31, л. 351; 117, с. 66]. Зрештою, серед старшини Гадяцького полку пізніше числився Іван Зеленський – хорунжий у 1756–1761 рр. [553, р. 365], що, не виключено, якраз і стояв наприкінці 1730-х рр. лише на порозі могилянських студій і був згаданим «інфімістом». Усі ці факти якраз і дозволяють припустити, що Зеленські також належали до козацької верхівки.

Порівняння двох сусідніх переліків могилянських вихованців стає в нагоді і в іншому випадку, допомагаючи, щоправда, не підвищити, а понизити статус студента. Серед «пійтів» 1737 р. зафіксований 15-літній Федір Леонтович із Золотоноші. За ревізією Переяславського полку 1737 р. таке назвисько мав лише тамтешній сотник Константій Леонтович [46, арк. 467, 513]. Наступного року у риториці навчався його 16-літній повний тезко і земляк, що майже безсумнівно свідчить на користь ідентичності цих осіб. Проте у рукописному реєстрі 1738 р. про Федора сказано, що «синь посполитого козака» [14, арк. 1]. Позаяк маємо справу з патронімією прізвищевою назвою, доводиться припустити, що вказівка на посполитість зроблена не даремно, а спеціально для відмежування цього вихованця від старшини-однофамільця.

Про ще трьох хлопців 1737 р. можна припускати належність якщо не до елітної групи козаків, то принаймні до найвищого прошарку рядових цього стану. Так, за допомогою вказівки на прізвищеву назву Дем'яна Петрашевича із Кропивни Переяславського полку у ревізії містечка знаходимо значкового товариша Василя Петраша та виборного ґрунтового козака (одного з 11-ти найвищих із-посеред простих козаків за статусом домовласників) Петра Петраша [46, арк. 516 зв., 541, 568]. У рідному населеному пункті «студіоза» Федора Джулаєвича – Ірклієві – на 1737 р. були двори як значкового товариша Якима Джулая, так і виборного, який відбував кінну службу, малоґрунтового Степана Джулая, що мав підсусідка і належав до найвищої групи тамтешнього рядового козацтва, яка налічувала 12 дворовласників [46, арк. 577, 580, 617 зв.]. «Академік» Григорій Піщанський із Зінькова мав у містечку однофамільців серед значкових (Федора Піщанського) та серед 14 ґрунтових козаків та вдів, які могли нести службу (Демко Піщанський з братом Леськом) [49, арк. 119 зв., 138 зв.].

Два останніх випадки, що стосуються вихованців 1737 р., надаються лише для слабкого припущення про їхніх можливих батьків, зокрема тому, що у другому з них маємо справу з патронімією ідентифікацією. Так, можна запідозрити, що Тимофій Росовський із Борисполя був сином тамтешнього

курінного отамана Андрія «Росохи» [46, арк. 177], а Мойсей Стефанович із Лубен – полкового канцеляриста Андрія Степанова [9, арк. 11, 420 зв.], втім, з великою долею умовності.

Отож, підсумовуючи дані про могилянських студентів 1737 р. із козацтва Гетьманщини, достатньо упевнено можна твердити, що ледь більше 27% (15 осіб) з них належали до привілейованих сімей стану чи верхівки рядового козацтва (заможна верхівка виборних ще частково слугувала джерелом поповнення значкового товариства, про що йшлося вище).

Наступного, 1738 р., «малоросійського козацтва» в Академії побільшало. Із 98 фіксацій про належність до верхівки стану вказано лише у 15 випадках. Однак за даними полкових ревізій число вихідців з привілейованих родин вдалося значно збільшити (див. додаток Е.4).

Окрім студентів, які навчалися у попередньому і продовжували студії у 1738 р. (Григорія Піщанського, Івана Зеленського, Федора Леонтовича, Тимофія Росовського), статус батьків, за даними ревізій, надається до подвійного тлумачення чи потребує спеціального пояснення також у наступних їхніх однокашників (як і раніше, частина з них напевне походила з привілейованих кіл, однак не до кінця зрозуміла їх точна ідентифікація).

До останньої групи безперечно належав Іван Костенецький із Конотопа. За ревізією Ніжинського полку 1737 р., у містечку згадана ціла династія Костенецьких: конотопський сотник Йосиф, бунчукові товариші Івана та Федір, а також значковий товариш Стефан [43, арк. 195, 566]. Сюди ж слід віднести Федора та Максима Жуковських із Глинська. Вище вже зазначалося про важкість причислення до котроїсь із сімей цієї розгалуженої родини їх тезка, студента 1737 р., Григорія Жуковського (діти сотника, значкових, чи те й інше). Одну вказівку маємо лише щодо Федора, зазначеного у київській рукописній відомості як «син козацкій», а в синодальному варіанті – як «сотничей» [пор.: 14, арк. 12 зв. та 31, л. 365; 117, с. 79]. Чи був Максим його рідним братом – невідомо.

Пошук рідні ще одного «академіка» 1738 р., Василя Силича із Чернігова, ускладнений відсутністю у ревізії окремого переліку вільних дворів відносно постійних міських жителів (серед рядового козацтва та дійсної старшини такого «прізвища» не згадано). Однак у місті серед списку дворів «приезжих різних владельцов» поміж бунчуковими та значковими, але без детальнішого зазначення, вказана нерухомість удови Силічки. Окрім того, у реєстрі 50-ти значкових товаришів Чернігівського полку 1735 р. є Остап Силич, який на той час повернувся з походу у складі першого наряду. Очевидно він же (Євстафій Силич) зафіксований серед значкових у 1737 р. Зрештою, у «Малороссийском родословнике» Модзалевський називає повного тезка згаданого спудея, який у 1738 р. став військовим канцеляристом. Його батько – знатний військовий товариш (1710-1715), чернігівський городовий отаман (1721-1733), у 1723 р. – наказний полковник [33, арк. 30; 44, арк. 1 зв.; 47, арк. 6–7, 239; 628, с. 630]. Відтак, очевидно, Василь таки належав до знатної козацької родини.

Навряд чи буде перебільшенням, якщо вихованця Стефана Губаревича із «города» Ромна пов'язати з тамтешнім власником постійного (не лише для приїзду) двору (а отже і місцем сталої дислокації сім'ї) смілянським сотником Павлом Губарем, тим паче, що про інших носіїв такого назвиська ревізія не інформує [9, арк. 684 зв.]. До групи відносно достовірно, хоча й неточно ідентифікованої козацької верхівки із студентів 1738 р. належали ще дві особи. Перша – Мойсей Шавула із Носівки. За ревізією Київського полку 1737 р. у містечку серед власників постійних дворів згаданий лише місцевий сотник Карпо Шаула, який на той час перебував у поході. За даними «родословника» Модзалевського, куди вміщений однойменний рід, сина Мойсея, натомість, мав бунчуковий товариш (із 1735 р.) і київський полковий обозний (1737-1738 рр.) Андрій Семенович Шаула. Однак у Носівці, за даними ревізії, такий не мешкав: там дійсно знаходилися шинкові двори бунчукових Семена та Андрія Шаул, зафіксовані посполиті бунчукового Прокопа Шаули, але не згадано їхню постійну нерухомість, де б мали жити сім'ї [45, арк. 150, 173-175, 182 зв.; 629, с. 61–62]. Не виключено, що сини з однаковим ім'ям, невраховані у літературі

(дослідники, які користуються старішими та новими генеалогічними довідниками, добре знають про потребу їх уточнення), могли бути у різних представників роду. Для мого дослідження важливіше, що хлопець достеменно належав до старшини.

Друга особа, швидше за все нерядового походження – Йосиф Стефанович із Багачки. Полкова миргородська ревізія 1738 р. не вказує на жодне точно таке «прізвище» серед козаків, однак називає у містечку жилий двір Андрія Стефанова. Такий непевний маркер не був би достовірним аргументом, якби не інформація про те, що трохи раніше, у 1718-1731 рр., багацький сотницький уряд посідав Андрій Стефанович-Москаленко. Знову ж таки, сучасний стан обрахунку каденцій та ідентифікації представників дрібної старшини не дозволяє напевне твердити, що йдеться про одну і ту ж особу, однак те саме ім'я, близький час, подібність прізвищевої назви тотожність не лише не виключають, а й дозволяють більш-менш достовірно припускати [41, арк. 180–187 зв., 477].

Наступна невеличка групка «студіозів» могла бути і дітьми зі знатних родин, і синами простих козаків. Це – 15-річний «синтаксист» Данило Петрашевич, однофамілець та земляк згаданого вище 13-літнього «граматика» 1737 р. Дем'яна, сина чи то значкового, чи виборного ґрунтового козака. Можливо, що вони були братами. Однак, плавність руху «школами», незначна помилка у різниці віку (на два, а не один роки), ті самі прізвищева назва та місце походження, подібність імен не виключають помилки у відомостях і, як результат – розрізнення імен тієї самої особи [пор.: 14, арк. 8 та 117, с. 53]. Решетилівський уродженець Стефан Піщанський мав удома на 1737 р. однофамільців і серед значкових товаришів (Стефана), і серед козацьких підпомічників – віднесеного до рубрики «нищТтніТ и вТсма убогіТ и вдови, которіТ въ Тднои хат- живут при огородах» Івана [40, арк. 75, 79]. Глухівець Василь Уманець міг бути родичем або записаного серед «нищетних и весма убогих» козака Івана Уманця, або представником старшинської династії у Ніжинському полку. Зокрема, глухівський сотенний уряд у 1732–1737 рр.

тримав Стефан Уманець [34, арк. 7 зв.; 43, арк. 371; 553, р. 144, 165-166]. Пилипа Росовського з «города» Баришполя, вочевидь, брата «ритора» 1737 та «філософа» 1738 рр. Тимофія Росовського, як і останнього, можна запідозрити у кривних зв'язках із тамтешнім курінним отаманом Андрієм Росохою.

З огляду на відсутність однофамільців у ревізії та вельми невдячні для зарахування до тієї чи тієї групи патронімійні прізвищеві назви, доводиться виключити з підрахунків нерядових козаків двох наступних студентів. Родину Єфимія Романовича з «города Топално» Стародубського полку серед рядового козацтва у ревізії 1743 р. не зафіксовано, а реєстру привілейованих козаків у документі немає. Не вдалося виявити носіїв таких назвиськ серед місцевої старшини також у довідковій літературі. Щоправда, у цьому полку в 1734 та 1736 рр. значився бунчуковий Василь Романович, та багате на фактичний матеріал «Описание Старой Малороссии» Лазаревського і дані Модзалевського вказують на локалізацію Романовичів в іншій місцевості [50, арк. 14–15 зв.; 326, с. 164-166, 176; 374, с. 321, 325; 628, с. 322–346]. Попри те, що у Ніжинському полку у 1734 р. та 1736 рр. серед бунчукових товаришів фігурував Василь Лазаревич, однофамілець студента 1738 р. Стефана з Батурина, ревізія згаданого містечка не згадує жодного Лазаревича [43, арк. 269–271 зв., 296–296 зв.; 374, с. 322, 327], отож, найімовірніше, родинні стосунки Василя та Стефана не пов'язували. Насамкінець, можна припустити, що «студіоз» Олексій Скидан із Хорола мав кровний зв'язок із записаним у ревізії Миргородського полку 1738 р. серед убогих козаків згаданого містечка Іваном Скидановим, який жив ув одній хаті (а не дворі) та володів 1 конем [41, арк. 44 зв.]. Тут, проте, як бачимо, достатньо чітка вказівка на низький соціальний статус.

Підсумовуючи дані за 1738 р., констатую, що трохи більше 43% (42 особи) студентів із козацтва Гетьманщини, географічну локалізацію яких точно зазначено, походили з привілейованих родин. Якщо ж долучити сюди тих, хто належав до верхівки рядових представників стану, то матимемо майже 46,4% (45 осіб).

Коротко зупинюся на статусі батьків вихованців з козацьких родин Слобожанщини. У 1737 р. таких в Академії було двоє (високе становище на ієрархічній драбині батька одного вказувалося у відомості), а у 1738 р. – семеро (привілейоване положення чотирьох зазначалося) (див. додаток Е.5).

Отже, якщо підсумувати разом дані по Гетьманщині та Слобожанщині, то з 57 «академіків» 1737 р. до привілейованого козацтва та верхівки рядового належало 28%, а зі 104-х у 1738 р., чие географічне походження точно вказане, – ледь більше 47%. Решту козацьких синів, особливо тих, чиї однофамільці відсутні у ревізіях, можна вважати дітьми рядових представників стану. Якщо порівняти чисельність елітної групи студіозів з чисельністю козацької верхівки, а другої, рядової, частини – з кількістю козацького загалу, то отримаємо промовисті результати.

Достатньо повні статистичні дані про чисельність обох частин козацтва фігурують в історіографії на 1760-і рр. Тоді дорослі чоловіки, які формували козацьку еліту, налічували 2100-2400 осіб, з них приблизно 300 становила місцева аристократія, 500 – середня ланка і 1300-1500 – найнижчий прошарок шляхетства Гетьманщини. Решта козацтва-чоловіків (виборні, підпомічники та підсусідки) нараховувало 454–455 тисяч осіб [298, с. 49–50; 300, с. 39, 41, 46]. Відтак, тоді загальна кількість еліти була майже у 190 разів меншою, ніж «посполитого» козацтва (0,5% та 99,5% відповідно). Для ранішого часу, коли обрахунки проводилися не поосібно, а подвірно, можемо робити приблизні, але, тим не менше, показові співвідношення. Так, за ревізією 1723 р. кількість старшинських дворів становила 1054, а козацьких (разом із вдовами) – 73714 одиниць [605, арк. 170], себто у співвідношенні приблизно 1:70. Згідно з поіменною відомістю Генеральної військової канцелярії 1725 р., чисельність генеральної, полкової, сотенної та городової старшини разом не досягала 650 осіб (щоправда, не всі урядницькі вакансії на той час були зайняті) [134, с. 71–83]. Різномасштабні статистичні дані першої половини XVIII ст. про значкових, військових та бунчукових товаришів, а також військових канцеляристів дозволяють збільшити це число не більше, ніж на 1000 чоловік [374, с. 298, 307,

314; 376, с. 169; 380, с. 65, 72–73, 78; 419, с. 66]. До всього стану, якщо брати дані 1729 р., що не враховують задніпровських сіл Київського та даних із засеймських сотень Ніжинського полків, належало 69287 внесених у ревізію козаків-господарів [171, с. 62]. Влітку 1736 р., згідно з ревізькими книгами, чисельність козацтва у Гетьманщині ледь зменшилася – до 68892 чоловіків [419, с. 33]. Однак обрахунок величини усього стану та його елітного прошарку, себто разом із жінками та дітьми, залишається гіпотетичним, хоча можемо твердити, базуючись на наведених вище даних, що козацька верхівка становила у десятки разів меншу частину згаданої соціальної групи, ніж решта його рядових представників.

Стан дослідження козацтва на річпосполитському Правобережжі (п'ятеро хлопців звідтіля навчалися у 1737 р., та один – у 1738 р.) не дозволяє напевне вести мову про статус їхніх батьків, однак причислення в Академії частини з тих, хто студіював у 1737 р., наступного року до посполитих, є вказівкою на скромне місце у соціальній організації.

Отож, у 1738 р. відсоток дітей козацької верхівки в Академії був більшим, ніж напередодні. Доводиться лише здогадуватися, чому так сталося. Цьому могла сприяти дорожнеча навчання у Києві на той час, що дозволяла студіювати тільки багатшим («посполите» козацтво, нагадаю, потерпало від російсько-турецької війни), однак нею характеризувався і попередній рік. Прикметно інше – у 1738 р. зросла загальна чисельність вихідців із козацтва у порівнянні з попереднім роком, однак помітне число новоприбулих на студії становили не рядові представники стану. З іншого боку – і 1737, і 1738 рр. сини старшини різних рівнів чисельно становили достатньо вагому групу, а якщо брати пропорційно до загальної кількості козацької еліти – значно більшу, ніж хлопці рядових батьків стосовно числа непривілейованої частини стану. Разом з тим є два докази, що засвідчують нормальність такої практики.

Перший із аргументів – опосередкований. Відсутність більш-менш повних пізніших списків усіх «академіків» частково компенсується переліками новоприбулих упродовж того чи іншого року до Академії та малолітніх

хлопців, що мали складати присягу на вірність імператорському престолу, реєстр яких повідомлявся у Київську губернську канцелярію. Так, із 22 «студіозів» козацького походження, які із травня по грудень 1748 р. з'явилися у Києві, лише шестеро не записані представниками старшини, батьки ж решти були бунчуковими (у 4-х осіб), військовими (в одного хлопця) та значковими (у 3-х вихованці) товаришами, полковими осавулами (у 3-х студентів) і сотниками (у 4-х осіб), а один юнак записаний сином «шляхетского отца» із Ніжина [12, арк. 1–2 зв.].

У 1755 р. із 43-х козацьких синів із Гетьманщини та Слобожанщини, які склали присягу разом з іншими вихованцями, 17 належали до старшини – це були діти полкових осавулів, полкового хорунжого, сотників, військового та значкових товаришів (4, 1, 7, 1 і 4 осіб відповідно). Число привілейованого козацтва ще збільшиться, якщо до нього долучити Якова Афендика і Тараса Кукурана зі Старої Басані Переяславського полку – синів апшитованих офіцерів російської армії (ротмістра та капітана відповідно) [55, арк. 2–10 зв.]. Принаймні, Афендики – відомий старшинський рід, а згаданий Яків сам став згодом бунчуковим товаришем [625, с. 22–23]. Тож серед козаків, що присягали 1755 р., 42% (якщо не рахувати Кукурана) чи 44% (якщо його брати до уваги) належали до привілейованої групи.

Із травня 1758 р. по квітень 1759 р. в Академії нарахувалося 170 осіб, яким належало присягати (з них 144 із Гетьманщини). Серед «малоросіян» у чотирьох студентів не вказали стану належності. Зі 140 осіб, про яких маємо таку інформацію, 48 вихованців походило з козацьких родин. Наведені у документі прямі дані про статус батьків «студіозів» вказують, що лише 15 хлопців (дещо більше 31%) є синами козаків (додаткова інформація про статус відсутня). У решті випадків (майже 69%) маркувалася належність до привілейованої частини стану – це були діти генерального осавула (1 особа), обозного (2 особи), полкових осавула та писаря (по одному), сотника (8 хлопців), бунчукового (6), військового (4) та значкового (9) товаришів, а також військового канцеляриста (1 студент) [56, арк. 1–7].

Ще один подібний список повідомляв у губернську канцелярію, що по травень 1762 р. у навчальному закладі назбиралося 20 «закордонних» та 83 «малоросійських» вихованці, які раніше не присягали. Гетьманщину у переліку представляло 19 козаків (ще двоє прийшло зі Слобожанщини). Відсоток привілейованого «малоросійського» козацтва (майже 37%, 7 осіб) тут значно скромніший, ніж трьома роками раніше, однак також помітний. У 1762 р. серед батьків студентів із верхівки стану традиційно бачимо полкову та сотенну старшину, а також різних товаришів: 1 полкового хорунжого, 2 сотників, 2 бунчукових та 2 військових [60, арк. 8–11].

У перелік тих, хто присягав на вірність Катерині II від літа 1762 р. та у 1763 р., козаками вказано 33 особи, з них більше половини (20 студентів чи майже 61%) марковані як представники старшини різного рівня: 1 син полкового судді, 3 – сотницьких дітей, 6 – бунчукових, 7 – військових, 2 – значкових товаришів та 1 – городового отамана [119, с. 152–171].

Про відвідування дітьми сильних світу Могилянської академії в наступні десятиліття свідчать окремі приклади, як от Іллі Тимківського, сина полкового переяславського осавула, а згодом – засідателя повітового суду, що студіював у Києві в 1780-х рр. [143, стб. 1413] Зрештою, у присяжному списку могилянських студентів 1779 р. серед перелічених імен дослідники ідентифікували «несколько “студентов и учеников” из заведомых тогдашних “панских” фамилий» [198, с. 10; див. також: 538, с. 3–19].

Вочевидь, помітний відсоток дітей козацької верхівки серед усіх представників стану, та ще й якщо прирівняти пропорційно до чисельності еліти серед усього козацького загалу, характеризував решту «латинських шкіл» Гетьманщини. Принаймні, це можна припускати, залучивши приклади Переяславського колегіуму 1766 р., де з 29 козаків-студентів 20 хлопців належали до старшинських сімей [342, с. 36], чи чернігівських «шкіл» 1743-1744 рр. В останніх із 267 вихованців 50 припадало на синів старшини, а 37 – на решту козаків [346, с. 124]. Через два десятиліття – у 1767/1768 н. р. – в Чернігові студіювало 213 учнів, з них 71 особа – з козацтва. 48 представників

цього стану із 71, або ж ледь не 68% походили з родин старшини й «урядовців» [471, с. 35]. Схоже, у цьому колегіумі саме у групі студентів-козаків простежується процес своєрідної «аристократизації» навчання, адже у 1736 р. на 76 представників «казаковъ українских» чи «казаковъ» припадало, якщо покликатися на безпосередню інформацію відомості про вихованців, 15 старшинських синів (майже 20%; з них дітей «сотников українских» – 12, «бунчукових козаковъ українских» – 1, «бунчукових казаковъ» – 1, «полковников українскихъ» – 1), а в 1737 р. – із 62-х – 12 осіб (19,4%; з них з бунчукових – 1, зі значкових – 2 хлопців, 8 сотницьких дітей та 1 син полкового осавула) [31, л. 145– 155 об., 157–166].

Отож, можна припустити, звернувшись за підтвердженням до такого опосередкованого аргументу, як дані присяжних списків, а також до характеристик складу колегіантів за окремі роки, що великий відсоток представників старшинських кіл серед «студіозів» із козацтва у «латинських» школах Гетьманщини був нормою. Другий аргумент, що дозволяє твердити про «природність» цього явища, як на мене – значно переконливіший, слід шукати серед мотивацій до навчання.

4.3. Стимули до навчання

Співставлення кількості могилянських вихованців із козацтва (навіть якщо долучити сюди студентів чернігівських та переяславських «латинських шкіл») з усією чисельністю козацтва у Гетьманщині показує, що не так вже й багато юнаків із цієї соціальної групи студіювало на той час. Звісно, вже згадана війна могла спричинити до зменшення у 1737–1738 рр. їх кількості, однак, як виглядає, не в глобальних масштабах (якщо порівнювати до числа усього стану), хоча й достатньо помітно (вірогідно, у кілька разів). У наступному десятилітті в Києві найбільше «студіозів» навчалось у 1747/1748 н. р. – 1183 особи, з них вихідців зі світського середовища

(«разночинцовъ малороссійских и заграничнихъ») – 808 хлопців, а отже козацтва ще менше [14, арк. 280–306 зв.] (див. також додаток А.3). Як бачимо, число козацьких синів на тлі чисельності всього козацтва не вельми й помітне. Натомість кількість дітей зі старшинських родин, як зазначалося, на фоні кількості всієї еліти значно виразніша, ніж синів «посполитих» козаків на тлі рядових представників стану. Що ж могло підштовхувати батьків-козаків віддавати дітей у науку? Розважання про стимули до навчання розпочну «згори» – від спонук еліти Гетьманщини.

4.3.1. *Спонуки старшини.* Зміни у ставленні західноєвропейської аристократії до освіти принесло ще XV ст. Однак масове відвідування університетів дітьми привілейованих верств припадає на XVI ст., особливо його другу половину (втім, традиції окремих країн, наприклад, Іспанії, надавали перевагу домашньому вихованню з наставниками) [549, р. 311–324]. Стосовно XVII ст. дослідники ведуть мову про виразну «аристократизацію навчання» – процес відокремлення студій шляхетних дітей від решти. Відвідування «шкіл» остаточно стало одним із необхідних маркерів статусу, відрізнення від решти непривілейованих верств. Інколи бажання відмежуватися виявлялося у таких зовнішніх атрибутах, як відмова носити обов'язковий в університеті одяг, специфічному способі життя, ігноруванні іспитів та дипломів. З іншого боку, «аристократизація освіти» виявлялася у створенні окремих закладів для шляхетства – рицарських академій зі своєю програмою. Останні наприкінці XVI–XVII ст. набули широкого поширення у Франції та німецьких землях. У різних країнах були власні відповіді на прагнення дворянства до окремого та спеціального навчання. Так, протестанти у своїх нижньоавстрійських школах, що мали готувати молодь до університетського навчання, орієнтувалися на освіту в юриспруденції та військовій сфері. Інший заклад у володіннях Габсбургів для привілейованого стану – Нижньоавстрійська провінційна школа і шляхетський колегіум (відкрився між 1560 і 1565 рр.) у Відні – перебував під

опікою домініканців [475, с. 12–14, 64–66]. Спеціальними школами для сильних світу у ранньомодерний час опікувалися єзуїти.

XVI ст. принесло також у Річ Посполиту розуміння потреби студій не лише дітям аристократії, а й шляхти. Остання у своїй більшості до здобування знань ставилася утилітарно: вивчати варто було те, що могло знадобитися у публічному житті. До набору премудростей найперше належали латина та курс риторики. Поширенню освіти у Речі Посполитій у другій половині XVI ст. сприяло становлення т. зв. гуманістичної школи, що у вигляді протестантських гімназій та єзуїтських колегіумів потрапила й на українські терени, та поява закладів найвищого типу: в останній чверті століття поважну конкуренцію Кракову склали Віленська (1578 р.) та Замойська (1596) академії [497; 511, с. 11–27; 560, с. 49–50]. Дослідження функціонування деяких єзуїтських шкіл на українських землях, базоване на виявленні та аналізі згадок про окремих вихованців, показує, що шляхетські діти складали основний контингент їх вихованців [513, с. 166–176]. Цей висновок може слугувати одним із опосередкованих підтверджень потреби шкільного виховання, як одного з маркерів статусу «уродзоних».

Разом із тим, слід зауважити, що потреба освіти, як однієї з необхідних норм належності до привілейованого стану, найперше сформувалася на доктринальному рівні. Приміром, аналіз поборової документації п'яти повітів Краківського воєводства 1563-1565 рр., який дав змогу простежити письменність 799 осілих шляхтичів, показав, що 458 чоловіків (57%) уміли писати. Про решту конкретних даних виявити не вдалося, окрім 15 осіб (1,8%), які напевне не вміли писати. Прикметно, що письменність прямо залежала від статусу та майнових статків (серед найубогіших кіл «уродзоних» виразно переважала неграмотність (від 71% до 91%, тоді як у середніх та багатих – від 47% до 22%)), а також соціальної ролі (серед урядників та служебників письменні налічували 91%) [601, с. 46–48]. Інше джерело – протоколи гродських книг (підписи та прямі вказівки на письменність) – показує, що в останній третині XVI ст. у Краківському воєводстві (а ширше – західній

Малопольщі) серед понад 1600 зафіксованих «уродзоних»-чоловіків грамотність магнатів була правилом, серед заможних та середніх шляхтичів уміло писати 96-98%, а серед шляхетської дрібноти – від 71% до 82%. Дані окремих територій першої половини XVII ст. так само засвідчують стовідсоткову письменність магнатів, а краківські відомості середини XVII ст. інформують про достатньо високий відсоток грамотності середніх (98,5%) та дрібних (89%) «уродзоних» [595, s. 231–245].

У тому таки воєводстві упродовж XVII ст. власноручно засвідчені записи у судових книгах вказують на всезагальну письменність магнатів-чоловіків та заможної шляхти. Серед вивчених представників останньої групи, щоправда, 1% все ж припадав на тих, хто не міг писати, однак для частини на це вплинув стан здоров'я, а не брак уміння (хворі очі, тремтіння рук тощо). Дані польських територій також засвідчують територіальні відмінності у поширенні письменності. Так, інформація про грамотних заможних «уродзоних»-чоловіків у Сандомирському та Краківському воєводствах ідентична, а от на Люблінщині їх відсоток дещо менший – 95%. Тут також було більше неписьменних серед дрібних шляхтичів – 20–50%, тоді як на Краківщині – 15%. Цікаво, що впродовж століття в останньому воєводстві спостерігався процес зменшення неграмотних чоловіків цієї групи (від 27% до 3%). Знову ж таки, давали про себе знати регіональні відмінності: частина дрібноти ближче до Кракова за допомогою освіти перетворювалася на своєрідну «інтелігенцію» (різноманітні урядники, адміністратори тощо), тоді як їхні колеги з віддаленіших регіонів зближувалися із селянством. Загальною тенденцією були також слабші навички писання серед католиків, а найкраще ними володіли антитринітарії. У XVIII ст. в Краківському воєводстві практично повна письменність простежується у магнатів та заможної шляхти. Стан грамотності середніх та дрібних «уродзоних» упродовж століття погіршився. Зокрема, серед дрібноти у його останній третині 30% чоловіків не вміли писати. При цьому мешканці Краківщини відзначалися вищим відсотком письменності, аніж Червоної Русі [594; s. 40-42, 46-47, 50, 65–67].

Загалом упродовж XVIII ст. випадки неграмотності серед шляхти зустрічаються в інших регіонах і не лише у судових книгах. Зокрема, у першій чверті XVIII ст. приблизні підрахунки на львівських матеріалах вказують на 28% неписьменних магнатів та багатих «уродзоних», 40% середніх та 92% дрібних представників цього стану [601, s. 29–30]. У таблиці учнів парафіяльної школи на околиці Дунайгорода 1789 р., яку засвідчили й їхні батьки, на 19 осіб припадало 10 шляхтичів. З них власноручно змогли підписатися семеро (4 поляки і 3 русини), а троє (усі русини) поставили хрестики [431, с. 173]. В останній чверті XVIII ст. в Північній Буковині не кожен шляхтич вмів читати чи писати [301, с. 282]. Не входячи у глибше з'ясування територіальних відмінностей, джерельної специфіки тощо, зазначу, що наведені дані все ж показують присутність неписьменних серед шляхти, надто – незаможної. Зрештою, чіткий розподіл письменності за майновим статусом (більший відсоток серед багатших, та менший серед бідніших, і не лише серед привілейованих верств), який, своєю чергою, часто зумовлювався місцем у соціальній ієрархії – річ цілком типова для ранньомодерної Європи (звісно, таке правило мало свої винятки) [557, р. 131–134].

У Гетьманщині місце колишнього річпосполитського «політичного народу» посіла нова еліта, що складалася з козацької старшини та частини старої шляхти. Процес формування української знаті був тривалим, однак є всі підстави вважати, що на кінець 1730-х рр. вона цілком усвідомлено ототожнювала себе з річпосполитськими «уродзоними». Принаймні, у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), що склалися від 1728 р., така ідентифікація простежується досить виразно [298, с. 46–79]. *De jure*, весь козацький загаль претендував на шляхетську ідентифікацію та привілеї*. Однак

---

* Цікаво, що у Києво-Могилянській академії козацькі діти також користувалися юридичними правами шляхти. Так, коли у 1751 р. «ритора» Павла Навроцького побили син киево-подольського протопопа, інший «ритор» та служитель маркітанта, то Київська духовна консисторія (чис рішення затвердив

практика засвідчувала розрив між верхівкою та рядовими представниками стану [див., наприклад: 169, с. 158, 164]. Фактичний поділ на ці дві частини і серед реєстровців, і серед запорожців дослідники фіксують вже із середини XVI ст., зазначаючи при цьому важливість шляхетського походження для просуванні на вищі щаблі козацької ієрархії [505, с. 135–136; 503, с. 183]. Що ж стосується Гетьманщини, то ще в часи Хмельниччини та одразу після неї важливу роль при номінуванні на уряд відігравали матеріальні ресурси та родинні зв'язки кандидата [504, с. 4–5; 505, с. 184–186], а вже наприкінці XVII – початку XVIII ст. простежується активне замикання привілейованого козацтва та створення цілих династій навіть на сотенному рівні. За Мазепи також відбулося остаточне юридичне оформлення інституту знатних військових товаришів – закритого джерела кадрів на старшинські уряди [352, с. 77 та наст.; 365; с. 115–118]. Цікаві спостереження над замиканням верхівки козацтва у XVIII ст. дають дослідження їхніх шлюбів, що відбувалися всупереч церковних норм навіть між спорідненими родинами [див.: 422, с. 373–391].

Зазначу, що у XVIII ст. саме козацька верхівка прагнула давати освіту своїм дітям, і, власне, цілком природно й була найосвіченішою у Гетьманщині. Тут її стимуляція до здобування знань не особливо відрізнялася від «колег» з інших держав. Схоже, що у старшини різного рівня не дивиною була й жіноча письменність, на що вказують власноручні листи тогочасних панн. За спогадами Іллі Тимківського, сина полкового переяславського осавула, а згодом – засідателя повітового суду, наприкінці 1770-х рр. першоосновам церковно-слов'янської грамоти його навчила мати. Кузина Тимківського також була письменною, а його рідна старша сестра опанувала елементарний рівень

митрополит), встановлюючи сатисфакцію за «увитча [...], убитку и безчестия» та вибираючи відповідні артикули «в книги Статут», відштовхувалася від того, що «оной же Навроцкий считается за шляхтича, потому что син козачий» [118, с. 12–15].

знань («науку читання») разом із ним (а разом навчалася вишиванню) [143, стб. 1381-1384]*.

Про те, що освіченість та відвідування шкіл, принаймні на доктринальному рівні, були одним із маркерів соціального статусу, свідчить сатиричний вірш «Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні», на які свого часу звернув увагу ще Лев Миловидов [356, с. 70]. У творі, створеному, судячи зі змісту, в часи активної інтеграції малоросійського шляхетства до дворянства Російської імперії, а вперше надрукованому за списком кінця XVIII – початку XIX ст., герой, який зробився паном із казенного мужика, не лише розповідає про створення власного герба з лопатою, граблями, сокирою та вилами на щиті, родовід від прадіда Хама, економічне зростання і вигідні шлюби дітей, а й про їхнє навчання у школі. Відтак, останнє поряд з іншими згаданими характеристиками, слід гадати, належало до панського «набору» достоїнств.

Про навчання, як необхідну для шляхетної молоді справу, свідчить також поява відповідних сюжетів на тогочасних портретах, що зображали прихильність юнаків до знань. Так, на одному з них – портреті Василя Дарагана 1760-х рр. – хлопець вказує на книгу та інші пов'язані зі студіями предмети [233, с. 213, іл. 198].

---

* Серед документів XVIII ст. зустрічаються й інші цікавинки про жіночу письменність. Наприклад, у Румянцевському описі Стародуба про одну із восьми баб-повитух, 45-річну мешканку, зазначено: «баба для обучения детей грамоте Ирина Иванова». Щоправда, жила вона в дворі, де не були зафіксовані жодні учні [цит. за: Сердюка І. 432, с. 216]. Загалом же є всі підстави не лише твердити про переважання в Україні, як повсюди у ранньомодерній Європі, чоловічої письменності, а й припускати, що на загал, на рівні «непросвічених» обивателів панував цілком чоловічий погляд на недоречність жіночої грамотності [див., наприклад: 155, с. 99-100].

Різночасові репліки, зокрема з уст старшинських синів XVIII ст., засвідчують, що для сильних світу набуття освіти виступало однією з ознак поняття честі, і не лише особистої, а й усього дому. Стандартність фраз про потребу студій підказує, що вони добре засвоїлися та вкорінилися у свідомості представників тогочасного соціуму. У листі 1696 р. до охочекомонного полковника Іллі Новицького митрополит Варлаам (Ясинський) зазначав, що його син, навчаючись, «могль своТго часу достойный принТсти плод любомдрый малороссийской ітчизн-, ку полз- многорадостной ц-лого поважного [...] дому» [11, арк. 76]. Іван Обидовський, пишучи до своєї тітки Параски Сулими (в дівоцтві – Кочубей, дружина бунчукового товариша) із Вроцлава 1722 р., вказував, що «на славу Божию и ползи ради души моей учуся и на вашего тиж дому честь и похвалу» [199, с. 43].

Інший студент, могилянський «філософ» Василь Зарудний, син полкового лубенського осавула, у 1752 р., відстоюючи сою правоту у конфлікті з власним професором та описуючи завдані його честі урази, між іншим заявляв про неможливість викладачеві поступати так з ним, «в ползу отчтства и в прислугу государствтннюю доброволно обучающтмся» [152, с. 121]. У репліці цього спудея, де не звучить стандарт «все для більшої слави Божої» («*ad maiorem Dei gloriam*»), що вгадується у словах Обидовського (той-таки шаблон звучить у першому пункті Конституції Пилипа Орлика [157, с. 158]), цікавим є поділ користей на потрібні батьківщині та державі. Навряд чи доводиться вести мову про оригінальність такого «обґрунтування» обов'язком перед «отчеством» – і покликання на славу Божу, і, слід гадати, честь та користь батьківщини, запозичені від тих-таки єзуїтів, чії школи стали зразком для реформатора Петра (Могили). Зокрема, Бартоломей Вонсовський із Товариства Ісусового, який безуспішно намагався 1674 р. організувати рицарську школу у Ярославі, наголошував, що для шляхетської молоді головними цінностями мають бути «*Bóg, honor i Ojczyzna*» [581, s. 99].

Схожі резони навчання прочитуються у проповіді, виголошеній 31 грудня 1754 р. у день поминання в Київській академії Петра (Могили). На її кінці автор

порівнює засновника «шкіл» із сучасним митрополитом Тимофієм, «равного ему и делом и словом» пастирем, і закликає студентів користатися щедротами архиєрея та досягати досконалості в науках, бо «к сему вас прославление имени Божия обязывает, сего польза и слава отечества требует, сего родителей ваших намерение и произволение ожидает» [195, с. 684]. Як бачимо, у цьому випадку честь дому дещо видозмінена на батьківське бажання. Втім, ця репліка адресувалася всім студентам, серед яких були представники станів, що не посідали шляхетської честі. Коли ж ішлося про спудейську бідноту – бурсаків – то вони мали навчатися, аби знання «употребить[...] кь совершению святыхъ въ д-ло служенія, въ созиданіе Т-ла Христова, потомъ кь прибр-тенію ползи ітчеству, наконецъ, кь засвид-телствованію какъ благодарности, такъ и услужности своімъ милостиводаятелемъ, найпаче просв-щая и обогащая ихъ д-тей разуми основателными и твердими ученіямы» [152, с. 177–178].

Отож, тут замість честі дому після церковного та на користь батьківщини служіння йшла потреба віддячити набутими знаннями всім, хто проявляв милість до вбогих вихованців (цю цитату взято із грамоти 1759 р., виданої київським митрополитом Арсенієм для збору пожертв на ремонт бурси Києво-Могилянської Академії).

Повертаючись до репліки Зарудного, зазначу, що, вочевидь, не буде перебільшенням потрактувати Василеве «отчество» як видозміну «отчизни». Останнє поняття у головах української еліти вже від 1660-х рр. починає прикладатися до козацької України, а від початку XVIII ст. впевнено ототожнюватися з Гетьманщиною, українською територією та населенням, а не російською державою [227, с. 48–54; 275, с. 247–252; 299, с. 59–70; 401, с. 267–271; 440, с. 7–18 та ін.]. Добре підтвердження цього висновку містить приклад панегіричної промови Петру (Могилі) вміщений у рукописі «Praescepta artis rhetoricae ad utilitatem studiosae indolis variis praxibus illustrata» («Настанови риторичного мистецтва для користі молоді, що навчається, ілюстровані різними вправами») [21; 630, с. 42, 235]. Серед різних похвал митрополиту згадується також, яку користь принесло «отчизні» заснування ним навчального закладу. Із

контексту добре зрозуміло, що ця «отчизна»/«малоросійська отчизна»/«російська отчизна» не змішується із великоросійськими теренами, а саме поняття стосується не лише території, а й мешканців: «И тако въ стмъ д-л-бгохвалномъ созданной Акадтміи птрв-йшую доброд-тл, пртмудрост во пртмудрости, жт вси иннія доброд-тли зр-ти вьсякому мощно тст. Нт посл-дняя бо доброд-тл любовь ко јтчизн- малоросійской являтця, когда нтдоум-нной и прстои пртждт дадт умъ и разумъ, и учтнит на всякот д-ло полтзнот, яко инностраннимъ родомъ дивилис јт древнихъ вртмн јтчизн- ншой грубой и нтв-жи сущой, нн- жт тол пртмудрими члв-ки обогатнной, и со ужасом глати, откуда стй толика пртмудрост и сила. Нт сія бяшт иногда ни инна буйства всякаго исполтнна, нтв-жтствомъ помрачтнна, нт ум-юща тдинаго алфавита, нт ум-юща, нт јт греков испрошающая, нн- жт честна, пртмудра и втликоросійскіе государства и иннія многія странни богатящая [...].

О любв- таковой являтця тго млсрдіе ко јтчизн- ншой російской, яко милосердова о нтв-жтствующои и ижди на научтнит тя вьст свот им-нит, восхот-самъ нищъ втсма быти, нтже јтчизну ншу бтз научтнія и наставлтнія вид-ти. Наипачт жт чудитися блгости тго таковой, яко нт снъ суци јтчизни ншой, ниже бяшт вь оной воскормлень, ниже вь им-нит тя вбогачтн, снъ бо бяшт јтчизни Молдовлахійской – тамо во блгородіи воспитанъ и им-ннтмъ јтчтским вбогачтн, такимъ ражжеса милосердіемъ, яко санов- свотму оумали добротнаго урона да точію воздвигнтт Россію учтнитмъ и пртмудростію. Зд-жт премногія щдроти носить оучилищам ншимъ стго јтца и патрона нштго являються, яко нт токмо им-нит свот, но и самага себт нуждамъ јтдадт и да училища сія будут вьсяц-мъ угодітмъ оусмотртнна вьсего стбт истошати нт пощад- [...]»[21; арк. 176–176 зв.].

Щоправда, у цьому тексті, найшвидше, багаторазово згадана «отчизна» не охоплює терени із населенням неправославного віросповідання. У промові йдеться, зокрема, про визначні вчинки Могили, спрямовані на захист православ'я: він не захотів бути учасником «російського заблужденія», до якого спонукав неодноразово папа Урбан, помножив та прикрасив Божі храми,

частина яких раніше запусіла частково через «нашествіє іноплеменных», частково через «междоусобнія брані», особливо – через дії «ворогів домашніх», «хижих вовків». Не важко зрозуміти, що йдеться, між іншим, про унію та уніатів (ця тема на початку XVIII ст., після недавнього відходу від православ'я «закордонних» благочестивих єпархій мала бути особливо пекучою). Натомість створена Петром Академія виростила багатьох синів на захист Православної Церкви, а сам митрополит «їтчизну ншу учнітмь тако огради, яко вьсякая трес и мн-ніт їтступничтскот цркви Бжои противнот нт дтрзнтт приступити ниже коһмь либо образомь и ухищренми прелстати...», адже «їтчизна нша оучнітм просв-щтнна» [21; арк. 177–178 зв.]. Історики, яких цікавить побутування згаданого терміну, зосереджуючись переважно на текстах, що походили зі світського середовища, не зауважують цього нюансу «звуження території» батьківщини на початку XVIII ст. Натомість вони ведуть мову про, як видається, наступний крок – «розширення кордонів» отчизни в іншому напрямку.

Нове значення поняттю «вітчизна» надав Феофан (Прокопович), який це окреслення вже у формі «отечество» ототожнював із Російською державою – всезагальною батьківщиною всіх підданих царя. На думку С. Плохія, нова інтерпретація «отечества» сприймалася тими, хто залишав Україну та ставав на службу імперії, проте в самій Гетьманщині продовжував панувати дискурс української вітчизни [401, с. 275–281]. Втім, таке припущення справедливе лише частково, адже низка фактів вказує на те, що предстаники «українського десанту» у Росії продовжували «отчизною»/«отечеством» іменувати саме Гетьманщину. Зокрема, 1745 р. у синодальному указі київському митрополиту Рафаїлу (Заборовському) про надання священницького місця колишньому півчому придворної капели Якову Мултянському, повторюючи, вочевидь, уривки із прохання останнього, було написано, що Яків 1741 р. «отпущен за случившуюся тогда немощь его в отечество в Малороссию при апшити» [116, с. 299]. У листі до київського преосвященного Арсенія (Могилянського) 1763 р. Григорій Полетика, який прибув із Петербурга до Чернігова, зазначив, що пише

«по при-зд- моемъ въ отечество» [26, л. 84]. При цьому, одночасно в Гетьманщину, а не лише середовище її представників у Росії, поступово проникав та починав вживатися дискурс загальноімперського «отечества», початково, мабуть, на рівні засвоєння шаблонних ідеологічних фраз. Так, у присвяті могилянського панегірика Єлизаветі Петрівні 1744 р. її «дражайшого родителя» Петра I названо «отцом отечества, самодержцем всероссийским» та згадано про щастя і ревність «услуг» імператорському престолу «вірних отечества синів» [116, с. 339–340]. Натомість, у Росії у сприйнятті обивателів, які вели мобільний спосіб життя, межі «отчества» справді поширювалися і на «Малоросію». Для прикладу, Григорій Бесчастной, описуючи різні міста, які сам відвідав упродовж життя під час купецьких мандрів, у передмові інформував читача (аггт, марта дня), що «оувидишь н-котірых нашегї отчества градївъ н-котірюю опись моими трудами сочиненную». Серед «нашегї отчества градївъ» купець згадав спочатку Москву, затим Київ, Чернігів та Смоленськ, далі Володимир-на-Клязьмі, Новгород, Казань, Тобольськ, Астрахань, Нижній Новгород, Ярославль, Ростов, Вологду, Устюг, Кострому, Орел, Белев, Болхов, Калугу, Серпухов, Тулу, Коломну, Переславль Рязанський, Зарайськ, Касимов, Єлатьму, Муром, Єрапольськ, Гороховець, Углич, Переславль Залеський, Петербург, Твер, Торжок [28, л. 1-18 об.].

Чимало прикладів вказують на переважання в Гетьманщині XVIII ст. дискурсу «української отчизни». Так, Василь Ханенко, пишучи із Кіля до батька 1748 р. та реагуючи на його новину про імператорську грамоту на відновлення гетьманства, зазначав, «что дражайшая наша отчизна в неотм-нной надежд- находится» [цит. за: 273, с. 168]. О. Дзюба вважає, що «“отчизной” для молодого Ханенка... була Україна» [273, с. 169]. Проте зрозуміло, що в даному випадку йшлося лише про територію поширення гетьманської компетенції, себто «Малоросію».

1766 р. гадяцький полковник і бригадир Антон Крижановський, відправляючи свого сина із братом, роменським протопопом Костянтином Крижановським, за кордон, не забув шаблонно вказати, що ця група прямує «въ

Саксонъ въ городъ Лтйпцигъ для полтзныхъ отчтству наукъ». Тут під «отечеством» малася на увазі саме «Малоросія», як видно із такої фрази, що стосувалася Костянтина, якому духовна консисторія дозволила мандрувати лише 8 місяців: «а по возвращеніи дт оттуду можтть зд-сь въ отчтств-употртбить то къ общій полз-, какъ дт въ зд-шныхъ малороссійских м-стахъ такихъ учитлных людтй ндостаточно» [15, арк. 113–113 зв.].

Разом з тим, як засвідчує цитована репліка Зарудного, вже в середині XVIII ст. служба «отчеству» та державі представниками старшинських кіл сприймалися як цілком поєднувані речі, що дозволяє припустити хіба початок ототожнення цих понять. Покликання на «прислугу государствтнную» якраз стосується, як видається, усвідомлення власної ролі у розбудові імперії. Це вельми цікава вказівка, що дозволяє розширити пошук кола стимулів до навчання дітей козацької старшини, пригадавши намагання російської держави прив'язати кар'єрне зростання до освіти.

Ще від часів Петра I, який потребував кадрів для модернізації армії та адміністрації, навчання дворянства декларувалося як обов'язкове. Позаяк сама державна служба розумілася найперше як військова, то й характер науки був відповідним [582, р. 299–300]. У Табелі про ранги (24 січня 1722 р.) просування ієрархічними службовими сходинками дворянських дітей прямо ставилося в залежність від навченості: «ученые» найперше починали сходження від «Коллеги Юнкеры», «а которые не учились, а нужды ради и за оскудением ученых приняты [до колегій на службу – М. Я.]: тех перво в Титулярные Коллегии Юнкеры писать, и быть им те годы без рангов, которым нет рангов до действительного Коллегии Юнкерства» [181, с. 491–492]. Про потребу освіти дворянства, найперше – для державної користі, йшлося у численних освітніх проектах, складених у XVIII ст. [540, р. 23–43] Забігаючи наперед, слід зазначити, що аналіз стану дворянської освіченості у Російській імперії останніх десятиліть XVIII ст. таки інформує про успішний поступ у реалізації їхніх просвітницьких положень. Зокрема, на значно більші інтелектуальні запити шляхетства імперії у порівнянні з іншими станами вказує поширення у

його середовищі практики підписки на тогочасні книги та періодичні видання різних тематики та спрямування. Для прикладу, з усіх читачів видань Миколи Новікова 77% припадало на дворянство; на духовенство, яке йшло наступним, доводилося лише 10%. Понад 80% замовників російських журналів кінця XVIII ст. також складало дворянство. Не слід забувати, що видання, навіть тобольські, потрапляли також до українських міст [568, р. 894–905; 569, р. 88–101]. Загалом же, впродовж 1760-х – 1790-х рр. більше 70% передплатників друкованої продукції гражданським шрифтом припадало на шляхетство [429, с. 134–135]. Звісно, варто наголосити, що й «імперський» стимул до освіти не відразу вплинув на шкільні практики (найперше, університетські студії) привілейованого стану Російської держави. Вагомим поштовхом навчатися, що дозволив краще втілювати у життя просвітницькі декларації, став указ аж 1809 р. про экзамени на чин, коли, як твердять дослідники, змінюється відношення широких кіл дворянства до студій [319, с. 196–198].

Поширюючи на дворянство вимогу здобування освіти, держава одночасно намагалася створити умови, аби забезпечити нею дітей привілейованої верстви в імперії, а не за кордоном. Закладом, що мав давати нові знання саме дворянам, став створений, згідно з указом від 29 липня 1731 р., Кадетський Корпус для шляхетських дітей, що був «першою пташкою» такого роду навчальних закладів (згодом з'явилися Морський шляхетський кадетський корпус, Артилерійський та інженерний шляхетський кадетський корпус тощо). Його вихованці (виключно дворяни за статутом 1731 р. [331, с. 28]) мали опановувати не лише військові премудрості: «А понеже не каждого человека природа к одному воинскому [навчанню –*М. Я.*] склонна, також и в государстве не меньше нужно политическое и гражданское обучение: того ради иметь при том учителей чужестранных языков, истории, географии, юриспруденции, танцованию, музыки и прочих полезных наук, дабы видя природную склонность, по тому б и к учению определять» [182, с. 519].

Слід зазначити, що присутність дітей української старшини помітна у сухопутному Шляхетському корпусі вже у 1760-х рр. [29, л. 3 об.–51 об.; 166,

с. 84], хоча найінтенсивніше туди вони почали вступати вже наприкінці століття – після офіційного зрівняння у правах із дворянством [356, с. 73]. Інтеграція до лав останнього також опосередковано стимулювала до навчання. Щоправда, для першої половини XVIII ст. вона не стала надто відчутною, хоча й мала місце [481, с. 37, 79-80, 88-89], а от з другої половини, коли діти козацької еліти все частіше робили офіцерську кар'єру в регулярній російській армії чи на державній службі, та коли при Катерині II посилювалася політика прив'язки українських еліт до центру [289, с. 26], старшина допускалася до державної служби по всій імперії, звичною стала практика надання табельних чинів козацьким урядникам [257, с. 428], його роль могла зростати.

Перебираючи на себе шляхетські шати, у яких одним із елементів, хай подеколи і декларативних, була потреба навчатися, українська еліта виявилася добрим учнем, і рівень освіченості у її лавах за століття зріс вельми помітно. Так, для порівняння, на початках існування Гетьманщини, у 1663 р., зі 110 старшин, чиї імена вказані під Батуринськими статтями, власноруч могли поставити підписи лише 25 осіб [380, с. 135]. Через століття, натомість, коли українське шляхетство засвідчувало накази для створеної 1767 р. Законодавчої комісії, неписьменних або не було взагалі, або ж, як виняток, одиниці в окремих місцевостях [див., наприклад: 169, с. 9]. Окремі приклади також засвідчують поширення грамотності у старшинському середовищі. Так, підписки полкової і сотенної старшини Полтавського полку про готовність «до походу турТцкого» самостійно засвідчили у жовтні-листопаді 1738 р., а частину і повністю написали, всі урядники полкового рівня, полтавський городовий отаман та 9 сотників [35, арк. 1–17].

Сказане не означає, однак, що козацька верхівка всіх рівнів повністю переборола неписьменність, себто, достоту як і у випадку з річпосполитською шляхтою, доктринальні настанови не втілювалися в життя стовідсотково. Упродовж XVIII ст. трапляється час від часу інформація про неграмотних представників козацької верхівки, щоправда її нижчої частини. Наприклад, у ревізії Монастирищенської сотні Прилуцького полку 1737 р. «асаул сотТний и

сотнот правлѣніѣ содѣржащій» Костянтин Богданець, городовий отаман Антон Каленбет, а також тамтешній війт не змогли поставити підписи: за них це зробив сотенний писар [48, арк. 363]. Аналогічно, у ревізії Ніжинського полку того ж року зафіксований наступний запис: «хоружій сотенній сотн-третьей полковой Н-жинской, и на сей часъ сотенноѣ правленіѣ содѣржащій, Демидъ Рожовець, а вмѣсто Тго, Рожовѣця, нѣграмотного по Тго прошѣнію комисар то жѣ сотн- Василь Плтсконусъ руку приложилъ» [43, арк. 469]. У 1772 р. абшитований військовий товариш Семен Жоравка не міг засвідчити свою сказку, «а мисто его неграмотного по его прошѣнію» це зробила інша особа. Так само у 1778 р. просили аналогічної допомоги абшитований сотенний хорунжий Опанас Булашевич, який не вмів писати, і неграмотний син значкового товариша Іван Щерба [136, с. 18, 63, 73, 113].

Окреме питання – глибина освіченості тогочасної еліти. Схоже, мав рацію Лев Окиншевич, стверджуючи, що на 1780-і рр. «неписьменных, як бачимо, сливе немає серед українського панства кінця XVIII ст. В цім воно ніби пішло далеко від своїх дідів – людей XVII ст., що трохи чи не в переважній своїй частині були неписьменні. Але більшість пише і читає російською мовою, з постійним рефреном, що «другихъ наукъ не знаетъ». Це свідчить, що освіта ця у багатьох була неглибока і поверхова, хатня освіта» [367, с. 77].

Наведені дослідником приклади показують, що на 1783 р. із 13 бунчукових товаришів Ніжинського полку (всі вмели читати й писати «російською» – найшвидше, це той рівень, який документи також окреслюють як навченість «русской грамоти»), троє знали ще латинську, а 1 – латинську й польську мови. Того самого року з 35 військових товаришів Лубенського полку переважна більшість – 28 осіб – читали й писали «російською», а серед решти були знавці латини, польської та французької мов. Тоді ж 66 із 70-ти ніжинських військових товаришів характеризувалися як такі, що «грамоти читать и писать по російски уміють, другихъ наукъ не знаютъ». Зате двоє володіли ще латинською, 1 – грецькою, а 1 – латинською і французькою мовами. Із 65-ти значкових товаришів Київського полку на 1782 р.

«російською» писали 42 особи, знали «россійську грамоту» двоє, скільки ж її вивчали. Решта або володіли ще іншими мовами, або ж їх опановували [367, с. 76–77]. Окреслений рівень знань засвідчує, що частина козацької еліти окрім домашнього та дяківського навчання могла відвідувати як мінімум початкові «класи» Академії чи колегіумів.

Разом із тим, інша група фактів дозволяє вести мову про значно глибшу освіту частини старшини. Окрім відомих прикладів (зокрема, згаданих на початку) навчання в «латинських школах» Гетьманщини та за кордоном, колекціонування бібліотек, випускування періодики [наприклад: 284, с. 28–35; 359, с. 235–238; 380, с.136–143], добрим маркером того, що козацька еліта не лише була чи не найосвіченішою з-посеред решти представників українського соціуму, а розуміла значення освіти, ба більше – переймалася її характером, є вияв невдоволення існуючими в Гетьманщині «училищами» та спроба реалізації власного «просвітницького проекту» з кінця 1750-х рр.

Доказом того, що Могилянська академія та інші «латинські школи» не задовольняли у XVIII ст. сильних світу, слугують не лише звичні практики відправки козацькою старшиною своїх дітей «совершить» високу освіту за межі України [284, с. 28–35; 359, с. 235–238; 380, с.136–143] після студій у Києві, які були необхідною початковою базою, в першу чергу – мовною [316, с. 114], а й прямі критичні репліки та намагання посприяти реформі «латинських шкіл». Краще зрозуміти таке ставлення українських можновладців до закладу, де здобували освіти якщо не вони самі, то їхні батьки, допоможе вивчення зміни освітніх стратегій сильних світу. Зокрема, досить виразно простежується, принаймні від середини XVIII ст., намагання козацької старшини прилаштувати синів на військову службу у російську армію, та пов'язати кар'єрне зростання саме з просуванням військовими рангами. Відтак, і для навчання вибиралися відповідні заклади. Зміни освітніх пріоритетів добре простежуються на прикладах окремих родів. Так, потомок згаданого вище охочекомонного полковника Іллі Новицького (чий син студіював у Києві), Олександр Новицький (1748-1823 рр.), по матері пов'язаний із родом Сулим, освіту

здобував вже не в Могілянській академії, а в сухопутному Шляхетському кадетському корпусі (1763-1766 рр.) [459, с. 320–321]. Поодинокі представники козацтва з підросійської України у 1760-х рр. фіксуються також у стінах Московського університету: 1762 р. туди вступив сотницький син із Сумського полку, наступного року – двоє дітей полкового ніжинського осавула [473, с. 50]. Загалом же, розуміння тогочасною українською елітою потреби в освіті добре сформулювало у своєму наказі 1767 р. до Законодавчої комісії чернігівське шляхетство: «без добраго воспитанія нельзя быть искусным и храбрым военачальником, мудрым государственным служителем, справедливым судьей гражданам общества» [169, с. 14; 520, с. 369–388].

Те, що віднесене тут до «добраго воспитанія», різнилося від традиційного наповнення київського академічного курсу. Нові тренди у тогочасній освіті добре сформулював історик XVIII ст., князь Михайло Щербатов. Він прямо вказував, що на часі були не латина і грека, не Арістотель, Платон та Святі Отці, а пізнання нових досягнень фізики, хімії та математики, що в навчанні «надлежало входить в познания вновь изобретенных наук, изучитя военному искусству, литью пушек, военной и гражданской архитектуре» [189, с. 26]. Зупинюся на «освітніх» прагненнях українського шляхетства детальніше.

4.3.2. Старшинські плани «добраго воспитанія». У другій половині XVIII ст. одна за одною з'являлися ініціативи створити у Гетьманщині інакші від існуючих навчальні заклади. Перша з відомих спроб, що стосувалася запровадження університету в Батурині (його статут складався на основі німецьких та Московського університетів), датована 1760 р.: йдеться про нереалізований проект Теплова, складений для гетьмана Кирила Розумовського, у якому, до речі, навчання у «латинських школах» до риторики розглядалося, як підготовка до університетських студій [420, с. 197]. До відкриття Харківського університету питання про заснування такого типу навчального закладу на теренах підросійської України піднімалося ще вісім

разів (двічі у 1764, у 1765, 1767, 1781, 1786, 1801, 1802–1803 рр.), а ініціатором нововведення виступала у п'яти випадках українська еліта. У трьох проектах (1764, 1765 та 1767 рр.) серед місць локалізації нових навчальних закладів фігурував Київ [356, с. 65–89] (слід зазначити, що Київ ще раніше бачився місцем улаштування університету, щоправда, цей проект ішов «ззовні»: місто як планований університетський центр згадане поряд із Москвою, Петербургом і Астраханню в адресованих 1711 та 1716 рр. Петру I освітніх проектах німецького філософа Готфріда Вільгельма Лейбніца [451, с. 209]). Цікаво, що голоси про створення українського навчального закладу лунали у поліфонії з подібними планами освітніх університетських реформ 1760–1780-х рр. загалом у Російській імперії. В останніх більшою чи меншою мірою відобразилися найперше німецькі тенденції переходу від «докласичного» до «класичного» університету через «модернізований» заклад, коли встановлювалися інакші зв'язки з державою та інакшого сенсу набували «академічні свободи». Першим у цій шерезі вважається проект Філіпа Генріха Дільтея, представлений імператриці у листопаді 1764 р. [217, с. 163–189].

Яскравою «колективною» ілюстрацією заангажування козацької еліти питаннями освіти та їхньої візії інакшого, ніж «латинські школи», навчального закладу, є проект київського університету, викладений у відповідному пункті складеного 1763 р. і поданого Катерині II 1764 р. клопотанні гетьмана і шляхетства зі старшиною про відновлення старовинних прав: «К безсмертной вашего императорского величества славе, а к просвещению и пользе малороссийского народа весьма много служить может, ежели всемилостивейше указ соблагоизволите, по примеру находящихся в иностранных государствах университетов и гимназий и с такими-ж привилегиями, завесь и в Малой России два университета и несколько гимназий» [186, с. 343–344].

У цих пропозиціях існуючій Академії відводилася досить скромна роль – один із університетів мав розміститися на її території після виселення ченців Братського монастиря і спорудження нових будівель для студентів та професорів. З огляду на пропоноване відкриття у Києві ще й четвертого,

богословського, факультету з викладачами духовного сану під протекцією Київського митрополита (курувати рештою факультетів належало гетьману), можна припустити, що його основою і мали стати могилянські «латинські школи». Окрім того, матеріально забезпечувати новостворений заклад планувалося коштом церковних маєтностей [186, с. 344].

Прохання 1764 р. були лише концентрованим виразом бажання гетьманської еліти мати інакше від існуючої систему освіти на батьківщині. Не перевантажуватиму текст поодинокими свідченнями на підтвердження цієї добре відомої в історіографії тези [див., наприклад: 261, с. 7; 262, с. 83 та наст.; 357, с. 296 та наст.]. Шляхетські голоси про потребу змін добре фіксуються вже у 1750-х рр. [наприклад: 191, с. 124]*. Більше того, у 1764 р. в Академії заявляли, що в її стінах «нине весма малое число имеется» саме дітей «разних господ» [119, с. 108]. Чада останніх, як свідчили у навчальному закладі, до того ж досить вибірково підходили до навчальної програми і студіювали лише те, що вважалося необхідним їхнім життєвим планам: «Многие из них не для латинского, но единственно для немецкого и французского языков в Академию приезжают, почему некоторые из них латинскому языку и не обучались» [119, с. 68]. Цікаво, що ще двома десятиліттями раніше латина, можливо «за старою звичкою», а також інші традиційні премудрості гуманістичної школи долучалася до необхідних представнику української еліти знань та

---

* Є спокуса назвати відповідний пункт Гадяцького договору 1658 р., у якому йшлося про надання київським «школам» статусу академії, чи не першим свідченням козацького зацікавлення проблемами освіти, найперше – її якісною стороною, а не лише матеріальною чи силовою підтримкою. Однак, як доводить Наталя Яковенко, включення до документу згаданої вимоги було не козацької голови рішенням, а «залаштунковим впливом» Лазаря (Барановича). Надалі, однак, ідея академії не вмерла, а кочувала у козацьких вимогах наступних десятиліть, починаючи від інструкції Павла Тетері послам Війська Запорозького на сейм 1664 р. [510, с. 342–367].

перемішувалися з новими «віяннями». Коло освітніх достоїнств добре зобразив Микола Ханенко у «Сыну моему Василию Ханенку увещании» 1746 р. Хлопець мав поводитися, як належить («наставлятися и в регулах политичных, и во всяких порядках, которые благочинному и честолюбивому человеку знати подлежит»), оволодіти латинською і французькою мовами, «не забывая и немецкого», студіювати поетику, риторику, логіку, фізику та метафізику, історію, арифметику, геометрію, тригонометрію, астрономію, геодезію, військову та цивільну архітектуру, механіку, юриспруденцію, етику та економіку, «політику», а також живопис, музику «либо какого другого мастерства, что честному и ученому человеку, к знанию и искусству благопристойно» [172, с. 350]. Не погоджуючись із другою частиною твердження Олени Дзюби про те, що в «увещании» згадано традиційні українські добродії, ще раз наголошу – освіта, принаймні, на декларативному рівні, бачилася українською елітою необхідним елементом підготовки дітей до дорослого життя, а Ханенкові нотатки виокремлюють розуміння якості навчання та його користі [цит. за: 273, с. 161]. Зрештою, як показано вище, у 1750–1760-х рр. та наступних десятиліттях сини малоросійської шляхти продовжували навчатися у Києві.

Глибину зацікавлення тогочасної української еліти питанням якісної освіти з одного боку, та невдоволення існуючою з іншого засвідчує підготовка наказів для створеної у 1767 р. Законодавчої комісії. Із десяти вироблених «малоросійською» елітою клопотань у семи йшлося про відкриття в Україні університету, кадетського училища та жіночого «дому воспитанія». Що цікаво, серед цих семи були також пропозиції київської, чернігівської та переяславської шляхти, тобто представників тих місцевостей, де функціонувала Академія і колегіуми [169, с. 6–7, 13–14, 40–41; 300, с. 125–126]. Стародубська еліта так описала якість освіти, що їх давали три вищезгадані заклади: «к большому просвещению разума человеческого и к получению других нужных для службы государственной и к пользе всеобщей наук суть недостаточны» [цит. за: 390, с. XVII; див. також: 119, с. 18; 304, с. 125–131; 339, с. 52–63].

Переяславське шляхетство, оперуючи просвітницькими топосами «интересов государственных», «пользы юношества», «просвещения... разума» та просячи заснувати казенним коштом шляхетський корпус «и дом воспитательный для благородных девиц», не забуло нагадати про брак «счастия» необхідної освіти в Гетьманщині і поклопотатися про рідний полковий центр, прохаючи «пожаловать нас высочайшею милостию в учреждении в Малой России на коште казенном из малороссийских таможенных доходов университета в городе Переясловле, яко сей город не последний между малороссийскими первейшими городами...» [169, с. 40].

Втім тут, як і повсюди по Гетьманщині, з різних причин «латинські школи» продовжувати і надалі виконувати роль головних чи базових освітніх осередків для багатьох сімей вельможного панства. Показово, що під переяславськими клопотаннями 1767 р., де згадано і про заснування нових навчальних закладів, стоять підписи підкоморія Якова Іскри (другий серед кількох десятків «субскрибантів»), підсудка Дмитра Лебеда (дев'ятий у переліку), полкового хорунжого Степана Ілляшенка та військового канцеляриста Івана Ісаєвича. У кожного з них у місцевому колегіумі на 1766 р. навчалося по двоє синів. Під наказом також підписався переяславський «граматик» 1766 р., син сотника Федора Киселевського, Григорій Киселевський (тепер уже сирота). Там само зазначений підканцелярист Василь Гулак (син покійного військового товариша Івана Гулака), який міг бути у 1766 р. або «піїтом», або «граматиком», відтак сином сотника Івана Гулака з Виповзок – у першому випадку, чи абшитованого померлого сотника Івана Гулака з Малої Каратулі – у другому. До слова, брати обох Василів – також тезки Федори – разом із ними навчалися у тих самих «школах», так що, дуже ймовірно, продовжували студіювати у колегіумі на 1767 р. «Аналогіст» 1766 р. Олександр Дараган, син абшитованого переяславського судді Дмитра із Кропивної, доводився братом чинному полковому судді Петру, та, вочевидь, був родичем значкових товаришів Григорія і Михайла Дараганів (підписи всіх трьох також

стоять під наказом) [51, арк. 52–54 зв.; 168, с. 155–157; 621, с. 265–266; 625, с. 371–394].

Схожі пропозиції про нові школи звучали і в петиціях частини слобідської старшини. Так, коли охтирці клопоталися про дозвіл відвідувати Харківський колегіум, у якому від 1766 р. у «прибавочних класах» навчали секулярним премудростям, то сумчани прохали про відкриття у Сумах університету для шляхетства та окремої школи для простолюду [226, с. 121–122]. Цікаво, що українська еліта значно активніше за російське дворянство цікавилася питаннями поширення освіти. Так, загалом десь 24% дворянських наказів по цілій імперії піднімали питання освіти, причому у більшості випадків йшлося саме про дворянську освіту і не згадувалося про школи для інших станів. Однак про вищу освіту (університети, академії) клопоталися лише «малоросіяни» й естляндці, та ще дворяни Орловського повіту Білгородської губернії ратували за збільшення підготовки медиків. Лише 5 наказів представників цієї групи від трьох повітів Московської та двох Петербурзької губерній вели мову про потребу елементарної освіти для селянських дітей – переважно у школах на кшталт парафіяльних, зі вчителями священиками, дяками чи паламарями [322, с. 243–251]. Загальна статистика така: зі 158-ми наказів дворянства та шляхетства лише в 35 заторкнуто питання освіти, однак найширші вимоги висловило українське панство, клопочучись і про кадетські корпуси, і про власний університет, і про жіночі навчальні заклади [420, с. 283–285].

Невдоволення української еліти змістом освіти у 1770–1780-х рр. могло посилюватися ще й у зв'язку з активним обговоренням на найвищому рівні, зокрема, під впливом просвітницьких уявлень, реформи системи освіти у Російській імперії та запровадження нової світської шкільної мережі [563, р. 125–155].

Висловлюючись за створення інакших освітніх осередків, старшина стверджувала, що «латинські школи» Гетьманщини придатні лише для освіти духовенства. Так, Григорій Винський, майбутній військовий родом із

Чернігівщини, який студіював у Києві впродовж п'яти років (до середини 1768 р.), у своїх більш, ніж стосторінкових спогадах, присвятив Академії близько однієї сторінки. Його враженням від пережитої особисто науки відведено її половину: «Киевская академия, по назначению своему для духовенства, пеклась наиболее образовывать людей в сие звание. Посему науки, преподаваемые в ней, были: грамматика, пиитика, реторика, философия, богословие и языки: латинский – как основание, польской – как истолковательный; по них греческий и еврейский – как нужные для разумения церковных писателей; немецкому и французскому хотя также обучали, но весьма недостаточно; прочия же науки там были совершенно неизвестны. Из сего можно видеть, что я, учившись весьма похвально, бывши в одной реторике три года, говоривши и писавши латинским и польским языками, как моими природными, имевши набитую голову тропами и фигурами, умевши соорудить хрию правильную и превращенную, выехал из Киева настоящим, касательно необходимейших знаний, дурнем до того, что ежели бы добрый человек, квартировавший тогда в Киеве, канонерского полка штаб-юнкер Паченко, не показал мне первых правил арифметики, я бы принужден был считать по пальцам» [133, с. 13].

Винський, звісно ж, «обміряв» тогочасну могилянську освіту своєю міркою, з огляду на власні потреби та з віддаленої часової перспективи. Однак подібні до його характеристики студій («по назначению своему для духовенства») та оцінки їх якості звучать у другій половині XVIII ст. непоодинокі. Вихованець Гальського, Лейденського та Стразбурзького університетів, автор «Черниговского наместничества топографического описания...» Шафонський, пишучи у середині 1780-х рр. про київські, чернігівські та переяславські «школи», згадав, що раніше у них навчалися «самых почтеннейших дети», проте «ныне, по неимению порядочных гимназий и университетов, достаточные дворяне содержат учителями иноземцев, а другие отдают в Москве, Петербурге и других местах в училища, в кадетские разные корпусы, а некоторые посылают в чужие края, так что уже в

малороссийских латинских школах одни почти поповския и другия церковническия дети учатся» [205, с. 35].

Син головного інспектора Кадетського шляхетського корпусу, вихованця Київської академії Григорія Полетики, Василь на зборах дворянства Роменського повіту у 1801 р. теж типово для його середовища охарактеризував могилянські «школи»: «Доселе нет еще у нас хорошо учрежденных училищ для воспитания и обучения юношества. Киевское только носит имя Академии, а в самом существе своем заключает в себе одну только богословскую школу, наполненную монахами. Их толкования и пустые споры о том, что ум человеческий постигнуть не может, томят только юные умы, которые б должно более просвещать нужнейшими и в общежитии полезнейшими учениями. Вместо математики, точностию и ясностию своею приучающей нас к основательным рассуждениям, говорят там о метафизических тонкостях – вместо Истории, которой примеры столь нужны для образования юношества, о богословских тонкостях» [339, с. 59–60]. Слід зауважити, що «малоросійське шляхетство» не було оригінальним у своїх закидах до гуманістичної школи. Приблизно у той самий час, що й Василь Полетика, на початку ХІХ ст., Гуго Коллонтай схоже відгукувався про школи, що їх провадили чернечі згромадження: «Szkoły nasze zakonne wprawiały młodzież w zbytek nabożeństwa praktyki, gadano im nieustannie o religii, o cnocie i potrzebie pocziwego obcowania na świecie, lecz prócz prawideł chrześcijańskiej nauki nie mieli oni żadnego gruntu, jakie daje czysta filozofia moralna, dobrze zrozumiana nauka prawa natury, politycznego i ekonomicznego» [211, s. 137].

Оцінку спрямування могилянського навчання як духовного дав Максим Берлінський – виходець із священницької родини, сам вихованець Київських Атен (1776–1786 рр.), який, до того ж, мав відношення не до військової сфери, як, скажімо, Винський, а безпосередньо до історії, зокрема, як автор написаної на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст. «Истории города Киева от основания его до настоящего времени». У другій частині праці («Топография города Киева») назва одого з підрозділів про устрій Києво-Подолу – «Академия духовная и

Киево-Братский монастырь» – свідчить сама за себе. У цьому коротенькому огляді академічної історії та локалізації навчального закладу, Берлінський іменує його не інакше, як «духовним» [131, с. 245].

Зрештою, «духовними» Київські Атени називаються вже і в офіційних документах. Для прикладу, згідно з іменним височайшим указом, даним Комісії про заснування училищ щодо укладення плану заведення університетів у Пскові, Чернігові та Пензі від 29 січня 1786 р., передбачалося, що «богословский факультет не должен входить в университеты; ибо по правилам, от предков наших принятым и от нас свято наблюдаемым, учение богословии присвоено училищам духовным, из коих не токмо две духовныя академии Московская Заиконоспаская и Киевская тем факультетом снабдены, но и всякая семинария может завести сие учение» [121, с. 139].

Таке резервування «латинських шкіл» за духовенством зраджує ще одну особливість вибору соціальними «верхами» місця для студій. Тоді вважалося, що навчатися слід не лише відповідним наукам, а й у достойному оточенні рівних собі однокашників. У проектах освітніх реформ у Російській імперії XVIII ст. стверджувалося, що виховання «істинних синів батьківщини» якраз повинне прививати відчуття станової належності, а відтак отримувати його слід саме у станових навчальних закладах. До таких Татіщев, наприклад, відносив саме Кадетський корпус, а не, скажімо, Московську академію, де були вихідці із «подлих» станів [361, с. 45–48]. Тож не дивно, що відкриті при новоствореному Московському університеті академічні гімназії ділилися за становим принципом – окремо дворянська, окремо для решти учнів («різночинницька»). Їх вихованці відрізнялися також формою мундира та окремо харчувалися. Дворяни традиційно частіше обирали французьку та німецьку мови та відвідували клас «художеств» [420, с. 196, 238]. Вочевидь, козацька верхівка, все більше віддаючи перевагу новим навчальним закладам, переймалася не лише їхніми курікулюмами, а й відповідними «статусними» речами, яких всестанові Могилянські «школи» не забезпечувала вповні.

Заангажування козацької еліти питаннями освіти не обмежувалося благими намірами та планами відкривати нові навчальні заклади. Маємо й конкретну та промовисту дію – частково успішну реалізацію власного «просвітницького проекту» у Гетьманщині, починаючи з кінця 1750-х рр. Перші зусилля козацької старшини, спрямовані на більш-менш широке поширення елементарної освіти, зафіксовано у 1758 р. Саме тоді у ролі просвітника виступив лубенський полковник Іван Кулябка, який у донесенні гетьману просив дозволити обов'язкове навчання здібних козацьких синів «грамоти» у парафіяльних школах, а тих, «кои по изученію грамоти нТ способни покажутся, или в л-тах пТрТросли будутъ, тТхъ воТнной и артилТрійской и другой къ войсковой служб- принадлТжащой эксТрциіи заобучать». Кулябка аргументував свою пропозицію тим, що із багатьох сотень йому повідомляли, «что нТ толко в сотТнніТ комисари, коімъ нТобходимо быть должно, грамотным, яко жъ та должность бываТть всТгда многотрудна, и простолюдинамъ нТпонятна; но и въ сотТнніТ старшини ко опрТд-лТнію крайнТй Тсть нТдостатокъ въ грамотныхъ людяхъ, зачТмъ въ иныхъ сотняхъ нТ точію асауловъ и хоружихъ, но и атамановъ сотТннихъ нТть грамотных и въ бываТміТ въ походи, комТндираціи по нТдостатку за многими сотТнних старшинъ роскомандированіями, за сотТннихъ командировъ, наряжаются, и командируются зъ с-лскихъ атамановъ и радовихъ козаковъ, такъ жТ нТграмотніТ» [138, с. 75].

У 1765 р. Генеральна військова канцелярія клопоталася про запровадження «лікнепу» в усіх полках. Детально відомо про виконання розпорядження у Чернігівському [347, с. 89–137; 378, с. 103–108].

Перший відомий «просвітницький проект» української еліти* був, разом з тим, вельми консервативним за якісними параметрами. Принагідно зверну

---

* О. Сидоренко, пишучи про Україну і Просвітництво, не згадує цього намагання організувати більш-менш широкий «лікнеп», хоча й пише про віру представників української еліти Гетьманщини в освіту як засіб для соціальної

увагу на дві особливості старшинських просвітницьких потуг. Перша – це достатньо запізніле звернення до лікнепу серед рядового козацтва. Тут можна, зокрема, пригадати, що про приклади поширення освіти серед, приміром, солдатів регулярної армії українська шляхта могла не лише чути, а й спостерігати за ними «під боком». Так, наприкінці 1741 р. відбувалися заходи з організації школи у Глухові для малолітніх дітей тамтешнього гарнізону. У ній хлопців мали навчати писати, арифметики, інженерної та артилерійської і «протчим наукам» [38, арк. 1а]. Окреслена у Кулябчиному проекті навчальна програма увиразнює іншу патріархальну рису старшинського просвітницького проекту – звернення до традиційного, позбавленого будь-яких модернізаційних наголосів елементарного навчання для козацьких синів: і за програмою, і за вчителями (дяками), що його реалізували, це було типове парафіяльне шкільництво.

Застосування традиційної дяківської шкільної науки, на якій далі зупинюся спеціально, у козацьких просвітницьких зусиллях не завше ставало у добрій нагоді при реалізації ідеї широкого поширення письменності, адже «алфавітизація» дітей інколи наштовхувалася на нерозуміння духовенства. На проблеми вказував у листах до київського митрополита Кулябка. Так, 13 грудня 1761 р., інформуючи владику про свої успіхи («[...]ужт такихъ обучаючихся д-тїй набралось во вс-хъ полку мотго сотняхъ до тртхъ тисящъ и часъ отъ часу болшимъ числомъ прибавляються, зъ коихъ многы ужт и Псалтыри виучили, а инїт и писать обучаються [...]»), полковник просив вплинути на вчителів: «Особливо жт учинить срогыя притвтрждтнїя куда надлтжит архипастырскыми указами встпокорн-йшт прошу, дабы дячки, по школамъ обр-таючітся при цтрквахъ, отнюдь бтзъ пашпортовъ и свид-тлства приходскихъ свящтнныковъ и сотной старшини нт бродили, а малчиковъ д-тїй козачихъ прил-жно бы и с

трансформації. Історик, натомість, для підтвердження цієї тези наводить інший факт – долучення Бантиша-Каменського до відкриття 1768 р. бурсацької бібліотеки в Києво-Могилянській академії [592, с. 166].

пильністю досматривали и обучали, якожь оны дѣчки не только годовую от прихожанъ и от всякого малчика особливо за обученіи по договору получаютъ заплату. Да и попи с-лскіи такихъ дѣчковъ въ послѣдки и въ потѣдки съ собою и домашними ихъ не употребляли бы, ибо зъ того чинится въ обученіи дѣтѣи помѣшательство и остановка. Да и приходящихъ бѣзъ свидѣтельства и паспортвъ бродягъ по школамъ не принимали бы, но отсылали бѣ оныхъ на уряди, по нѣмъ многи у господъ служители, починивъ воровства, по школамъ укриваются [...]».

Кулябка скаржився, що про все те раніше від консисторії і від полкової канцелярії надходили розпорядження до протопопів, «точію никакова усп-ху не посл-довало» [17, арк. 332–333].

Майже за рік – 8 листопада 1762 р. – лубенський полковник знову писав до київського митрополита, повідомляючи, що попри його минулорічні прохання розібратися з дѣчками та ствердну відповідь владики, від сотенних старшин стало відомо, що деякі міські та сільські священники «и нын- дѣчков во вс- свои привати, потѣдки и послѣдки употребляютъ, работая оными какъ бы своими подданными бѣзпѣтственно, и т-мъ въ изобученіи козачихъ дѣтѣи причиняють немалую остановку и помѣшательство». Ще більше проблем із реалізацією задуму широкого «лікнепу» з навчанням було через те, що ієреї «тѣмчастимъ т-хъ дѣчковъ бѣзъ в-дома и согласія парохіанъ, по однимъ своимъ прихотямъ, умышлѣнно пѣтѣнами и вся прѣс-кають оное козачихъ дѣтѣи ученіи». Як приклад, Кулябка наводив ситуацію у Пирятинській протопопії, де курінський намісник Павло і його брат Андрій Петрановські переслідували наставленого парафіянами здатного до навчання дѣчка Григорія Чубаровського, бажаючи поставити до церкви дякувати своїх синів. Петрановські добилися свого, проте виявилось, що їхні чада «къ п-нію неискусны, а къ ученію дѣтѣи за бѣзпѣтственнымъ пьянствомъ, а къ тому не прил-жанітмъ крайне не годятся». Зрештою, ці нові дѣчки посварилися між собою і, залишивши школу пустою, живуть по власних домівках, а коли вибрані для науки хлопці до них приходили

на навчання, «то оныт ихъ нт обучая книжного чттнія, употрбляють въ домашніт послуги». Згадані церковнослужителі не слухалися навіть сотника, який покликався на відповідне митрополиче розпорядження, «съ нар-канітмъ будто тму, сотнику, до того и д-ла н-тъ». Кулябка, нагадуючи, що від «онихъ малчиков какъ найлутчт писмтнной грамоты изобучтнію, отъ чтго по врптмни нт точію онымъ д-тямъ, но и встму отчтству явно видная полза сл-дутьт», знову просив преосвященного розпорядитися, аби у Лубенському полку міські та сільські священики дячків у свої «привати» не використовували, без згоди парафіян не переміняли та не приймали по школах «бродяг», чинячи такими діями перешкоди у навчанні грамоти [17, арк. 510–511 зв.; 394, с. 3–5].

4.3.3. Могилянська реакція. Інший бік медалі, на який слід поглянути – реакція самих «латинських шкіл» Гетьманщини на виклики часу та шляхетські закиди. Відразу зазначу, що академічні достойники розуміли потреби окремих змін, однак не завжди мали можливість втілити їх у життя, або ж робили це не відразу.

В'ялість реакції добре помітно, коли порівняти українське шкільництво із сусіднім річпосполитським. Так, єзуїти, від яких Петро (Могила) перейняв модель навчального закладу, проектуючи православний колегіум у Києві, у XVIII ст. зробили кілька суттєвих кроків, аби модернізувати навчальні програми та пристосувати їх до вимог часу. Зокрема, зазнали певних змін не лише традиційні виклади гуманістичного шкільництва, в яких, приміром, ширше стала використовуватися польська мова, а й до «старої» програми додалися нові предмети. Крім вивчення німецької та французької мов, започаткованого вперше 1709/1710 н. р. у Сандомирі, окремих предметів історії та географії приблизно від 1740 р., як ілюстрацію можна привести поширення у колегіумах Товариства курсів математики та фізики. Ще у 1728 р. у Красному Ставі було відкрито дворічний студіум для підготовки викладачів математики. Від 1743 р. важливим центром фізико-математичних наук став Львів, де єзуїти мали навіть свою спеціалізацію – акцент на військовому спрямуванні [577,

s. 183–209]. Та найбільшою модернізацією шкільництва (і не лише того, яким опікувалося Товариство) стало створення у Речі Посполитій у XVIII ст. мережі Collegium Nobilium. Ці навчальні заклади не були фактом лише річпосполитської історії освіти. Єзуїти практикували їх у інших країнах, що зайвий раз засвідчує, що такі заклади були на часі [див., наприклад: 475, с. 78–89]. Цікаво, що навіть у Москві, де єзуїтська школа діяла короткий час (1701-1719 рр.) серед її близько 30 російських та іноземних учнів фігурували прізвища тогочасних можновладців (Наришкін, Долгорукий, Апраксін і Голіцин). Відкриваючи заклад, єзуїти очікували попит на німецьку мову, а також викладали геометрію й алгебру [500, с. 145–146]. Щоправда, елітним в Росії став коледж Товариства, відкритий значно пізніше, 1803 р. у Петербурзі: тоді у ньому навчалося понад 50 представників благородних сімей (у 1820 р. закритий, а єзуїти вигнані) [484, с. 311].

Шляхетські колегіуми, що їх не знала Гетьманщина, якраз і мали задовольнити потреби у навчанні сильних світу, зокрема – через інакше наповнення навчальної програми. Нові школи створювалися спеціально для окремого навчання дітей привілейованого стану: магнатерії та багатії шляхти. Collegium Nobilium функціонували як окремі адміністративні одиниці з власним ректором та викладачами. Навіть якщо у невеликих закладах, як-от Острозі та Любліні, у шляхетських колегіумах навчали ті самі професори, що й у публічній школі, вони робили це в інший час. Загалом же освітні осередки для синів еліти мали окремі будівлі, бібліотеку та господарство. Як зазначалося вище, курси і процес організації навчання та перевірки знань вихованців також відрізнялися, пристосовуючись до потреб часу і студентського контингенту. Так, у Варшаві, де від 1727 р. існував Collegium Nobilium театинів [576, с. 151], у 1740 р. подібний заклад створили піари, а 1752 р. дійшла черга й до єзуїтів. Ув осередку останніх, окрім традиційної програми гуманістичної публічної школи Товариства, функціонували окремі математичний та французький класи, у програмі значилися спеціальні лекції з права, географії, історії, студіювалася цивільна та військова архітектура, а також були заняття з фехтування, танців,

малювання [576, s. 151–182]. В інших шляхетських колегіумах студентам викладалася також боротьба та верхова їзда [636, s. 291–292]. За свідченням Кітовіча, після таких «ноу хау», як навчальні осередки для дітей сильних світу, єзуїтські публічні школи здрібніли як кількісно, так і якісно – через перехід кращих професорів до нових елітних закладів. У 1759 р. світ побачила навіть спеціальна брошура, спрямована проти нововведень – «Skarga ubogiej szlachty na utworzone w Polsce konwikty» [210, s. 81–82].

Намагання річпосполитської шляхти відокремитися у навчанні від «недостойного» товариства простолюду добре простежується у XVIII ст., особливо від 1760-х рр., на прикладі соціального походження студентів Краківської академії: навчальний заклад все менше відвідують діти «сильних світу», відсоток яких на 1760-і рр. вже не сягав більше 15% у загальній чисельності всіх вихованців, хоча у попередні десятиліття він становив 20–30% [550, s. 375]. Щоправда, річпосполитське конкурентне розмаїте шкільництво в окремих регіонах мало свою «спеціалізацію». Так, у західній частині Руського воєводства єзуїти навчали найперше шляхетських дітей, а от піари вважалися вчителями для міщан чи селян, хоча, звісно ж, і в одних, і в інших студіювали й шляхетські сини [574, s. 107–108, 151–152].

Отож, могилянські «сусіди» – єзуїти – у XVIII ст. достатньо успішно реагували на виклики часу і навіть змогли й надалі залучати до своїх закладів дітей аристократії. Не відставала й світська річпосполитська влада, відкривши для середньої та дрібної шляхти у 1765 р. Корпус Кадетів (інша назва – Szkoła Rycerska), що, як і подібні навчальні заклади у Російській імперії, мав виховувати не лише військових, а й добре освічених службовців у публічній цивільній сфері. Через його стіни до 1794 р. пройшло до 1000 осіб [565, p. 221].

Що ж робили у Києві? В Академії збагатити курс німецькою змогли лише 1738 р., яка надалі читалася із перервами, що залежало від наявності викладача, французькою – 1753 р. У 1740/1741, 1743/1744, 1746/1747 н. р. окремо математики, географії абощо (чи окремого викладача) у Могилянських Атенах не було, так само, як у 1751/1752, 1752/1753 н. р. І лише у вересні 1753 р. в

Академії у переліку професорів з'явився окремий викладач математики, що читав лише цей курс. Однак через рік, перед початком наступного навчального періоду, у планованому переліку професорів він вже не фігурував, як і в наступні найближчі роки. Щоправда, 1756 р. викладання арифметики ділив разом із навчанням грецької мови Віктор Ладиженський [116, с. 198-199, 203; 118, с. 97–98, 133-134, 173-175]. У середині 1760-х рр. могилянці напевне доповнювали науку «познанням» глобуса, знаннями з географії, а також скороченими відомостями з універсальної історії, проте, вони, вочевидь, як і раніше, не фігурували як окремі предмети [119, с. 340]. Це, звісно, не значить, що могилянські вихованці дійсно не вміли лічити, як зазначав Винський. Навпаки, арифметика, наприклад, у 1758/1759 н. р. вивчалася з другого рівня студій – інфіми. Причому тоді вже починали опановувати, як і в сучасній початковій школі, додавання, віднімання, множення та ділення. Затим у граматиці до арифметики (зокрема, практикуванні у дії ділення) додавалася географія – і «математична», й «історична». Студіювання цих предметів продовжувалося у синтаксисі і аж до риторики. «Філософи», натомість, продовжували поглиблювати знання про частини світу, читаючи відповідну літературу німецькою мовою. Але, як бачимо, навчання таких секулярних предметів не носило самостійного характеру, могло поєднувати одночасно кілька завдань (наприклад, паралельне опанування мови), та й навряд чи було глибоким. Скажімо, чотири арифметичні дії вивчалися від самого початку ознайомлення з ними аж до риторики [118, с. 328–329, 331–333].

Цікавий приклад того, як у Києві викладання філософії намагалися очистити від «смиття схолястиків», датований 1755 р. Тоді префект Академії Давид Нащинський прохав митрополита дозволити читати курс не за Пурхоцієм, позаяк «ныни во всей Европи принятая и толкуемая Волфианская философия превосходно полезние, понеже основателние, вразумителние и твердые от Пурхоциевой», а за сучасником Баумайстером. Цю ініціативу підтримав також колишній могилянський професор, а тоді вже білоруський владика Георгій (Кониський), до якого за порадою звернувся його київський

колега [2, арк. 1–2 зв.; 118, с. 175–181, цит.: с. 176, 179]. Відтак, від середини століття стара єзуїтська філософія, що раніше викладалася у Києві, не лише вважалася застарілою, а й була змінена на нову вольфганську (за припущенням дослідників – чи то під впливом німецьких університетів, чи через внутрішні зміни у філософуванні Товариства і послаблення його впливу на київських професорів) [438, с. 74–85; 439, с. 143–144].

Реагували в Академії і на загрозливі тенденції 1760-х рр. Факти з історії навчального закладу того часу засвідчують, що він намагався оперативно відповідати на нові виклики та загрози, які йшли з боку еліти та звучали у не менш загрозливому контексті. Тривожні для професорів репліки лунали у час, коли посилювалося недолюблювання могилянських вихованців у Російській імперії. Як писав 16 червня 1763 р. до невідомої особи білгородський єпископ Йоасаф, прохаючи по прочитанні знищити листа: «Беда, да горе! Все тепер малороссияне везде в крайнем презрении» [119, с. 44]. Ця фраза влучно передає ставлення тогочасної царської влади до українського чорного духовенства, що не підтримувало політику Катерини II, зокрема, секуляризації церковних маєтків, яка остаточно завершилася 1764 р. Яскравим хрестоматійним прикладом відкритого спротиву тут слугує доля ростовського митрополита Арсенія (Мацієвича) (арештований у 1763 р.). Більше того, у 1762 р. стається, як вважається, знакова подія, що визначила подальше відношення Катерини II до ієрархів з Гетьманщини. 18 липня при розгляді одного із сенатських законопроектів на спільному засіданні Синоду й Сенату відбувся чіткий етнічний поділ при висловленні «за» і «проти» на єпископів-українців та владик-росіян. Саме останні підтримували державні заходи, тоді як перші виступили проти. Відтак, імператриця почала надавати перевагу «великоросам» при номінуванні на катедри, монастирські настоятельства тощо. Неприязнь до «малоросів» поширювалася й на Київську академію. Саме її вихованців Катерина II звинувала в одному з листів у «ненасытном властолюбии» [453, с. 199 та наст.]. Після скасування гетьманства 1764 р. вона радила в особливій інструкції новопризначеному президенту Малоросійської Колегії графу

Румянцеву звернути увагу на могилянські «школи». Слова імператриці засвідчують зовсім не поблажливе ставлення до навчального закладу: «Не безизвестно, что обучающиеся богословию и определяющие себя здесь к чинам духовным в самых малороссийских училищах по развратным правилам римского духовенства заражаются многими ненасытного честолюбия началами» [цит. за: 390, с. VI].

Вже через рік у петиції Румянцева до імператриці йшлося про потребу забрати в єпархіальній владі Братський монастир з маєтностями і розмістити на його території університет [328, 389–390; 357, с. 301–302]. А в 1767 р., вказуючи Малоросійській колегії на те, які «недостатки» при складанні інструкції депутату від колегії до Законодавчої комісії слід згадати, граф, поміж іншим, вказував на місцеві навчальні заклади: «к обучению юности здесь хотя и есть школы и так называемая в Киеве академия, однакож оне отнюдь не на тех правилах основаны, каковы ея императорскому величеству угодно подавать к исправлению народа» [125, с. 107].

Зрозуміло, що київські професори навряд чи знали зміст інструкції чи донесень сановника, однак не могли не відчувати пануючих на той час настроїв, що, до речі, засвідчують і цитовані слова білгородського владика. Відповіддю як на невдоволення характером навчання з боку української еліти, так і на державні секуляризаційні заходи, до яких прив'язувалася й реформа навчальних закладів у російських єпархіях (цим теж опікувалася Комісія по церковних маєтках [357, с. 299–300; 393, с. 467–468]) стало запровадження нової інструкції 1763–1764 рр. Вона, поміж іншим, включила окремі положення із проекту реформування російських єпархіальних шкіл (приміром, введення, хоча й у «німецькій школі», географії), а її автор, ректор Самуїл Миславський, у процесі підготовки документу заглядав до регул іноземних академій, намагаючись наслідувати деякі практики, та рекомендував користуватися у навчанні виданими Академією наук, Московським університетом і Кадетським Корпусом посібниками [119, с. 50–112; 390, с. XIII–XVI].

Інший хід, до якого вдалася могилянська професура – залучення на свій бік київського генерал-губернатора Глібова. Результатом перемовин стала доповідь Глібова імператриці. М. Петров датував її, публікуючи, часом подання – 1 лютим 1766 р. і загалом згадував саме під цим роком [119, с. 338–342; 390, с. XI, XXI]. Однак архівна копія засвідчує, що документ вже був готовий 1765 р. [61, арк. 1–6 зв.]. Отож, це з більшою долею вірогідності дозволяє запідозрити в якості поштовху до співпраці Академії й чиновника гетьмансько-старшинську петицію 1764 р.

На початку доповіді Глібов мотивував свій вчинок, при цьому слова вельможі мали засвідчувати його службову зразковість: позаяк генерал-губернатор зобов'язаний сповіщати «о всех истинную ползу приносящих благоустроениях», то він і наважується «о усмотренных по бытности [...] в Киеве обстоятельствах тамошней академии наук [...] краткое всеподданнишее поднесет объяснение». Затим йшла історія навчального закладу. Наступна частина доповіді кількома реченнями розповідала про зміст навчання, чисельність вихованців, трохи детальніше – про недостатнє утримання викладачів та студентів і закінчувалася пунктом про заслуги навчального закладу (його цитовано у вступі).

Із усього викладеного, як резюмував Глібов, можна побачити «скол давно Киево-Братская академия наук основана», які мала привілеї, її сучасний стан та «скудное» утримання, «и коликой напротив того от просвещения науками юношества империи вашего императорского величества происходит плод». Відтак, генерал-губернатор просив підтвердити привілеї навчального закладу, видавати на утримання викладачів та бідних вихованців хоча б таку суму, як Харківському колегіуму, заснувати для забезпечення навчальних потреб типографію для публікації літератури різними мовами, а видання церковних книг пожалувати Лаврській друкарні.

Окрім цих пропозицій другою після прохання підтвердити попередні привілеї йшла ще одна, що виглядає прямою відповіддю на гетьмансько-шляхетські плани: Могилянська академія мала передатися «для лучшего

возстановлення и распространения наук в дирекцию киевского митрополита с киевским губернатором, ибо под защитою обеих науки всемерно лутче процветат могли б», а не гетьмана та преосвященного, як пропонувалося у козацькій петиції 1764 р. Ще одна репліка Глібового доповіді так само засвідчує, що перед її укладачами маячила старшинська загроза перетворення закладу на університет із чотирма факультетами. За словами російського чиновника, більша матеріальна підтримка не лише допомогла б професорам, стимулювала «к лутшему их о учениках [...] попечению», а останніх до успішніших студій, «но и директорам способ подала б как к прибавлению еще двух факултетов математического и медицинского, так к выписанию искусных учителей немецкого и французского языков» [61, арк. 1–6 зв.; 119, с. 338–342] (вочевидь, це був контрвипад проти шляхетської ідеї закладу із чотирма факультетами).

Намагалися професори брати реванш і на «ідеологічному фронті», спростовуючи козацькі претензії на перебудову закладу, що аргументувалися його створенням попередником Розумовського Петром Сагайдачним (саме у 1760-х рр. з'явилося перше у XVIII ст. пов'язання академічної історії з «фундаторкою» Галшкою Гулевичівною, що заперечувало козацьку першість у заснуванні Київського колегіуму [531, с. 18–43]), а також виопуклюючи свої заслуги перед державою та наголошуючи на знаках уваги попередніх монархів до київських «шкіл» (відтоді в академічних «історіях», писаних для Синоду, почали наголошувати, що у царській грамоті 1701 р. «Киевския училища наименованы Академиею»). Ця царська грамота дала підстави дослідникам твердити про надання «школам» академічного статусу на кшталт єзуїтських академій університетського типу. Останнім часом в російській історіографії навіть ведеться дискусія, чи не слід від Київського та Московського навчальних закладів, «православних університетів докласичного типу», вести відлік університетської освіти в Російській державі [див. детальніше: 218, с. 157–169]. Однак Київські Атени не можуть прирівнюватися до Краківської, Віленської та подібних академій найперше за формальними ознаками (не присуджували

звань, не мали відповідного правового статусу). Непорозуміння дослідників починається від перебільшення значення грамоти Петра I, що стала реакцією на конкретну ситуацію і не дарувала Академії самоврядного статусу, а лише регулювала один конкретний аспект – стосунки студентів із міщанами. Навпаки, документ 1701 р. чіткіше визначив ієрархію підпорядкування могилянських ректора та префекта, які мали чинити управу винним у проступках вихованцям. Якщо ж ця первинна «інстанція» не справлялася зі своїм обов'язком, то слід було скаржитися на могилянське керівництво київському преосвященному, у відомстві якого знаходився навчальний заклад. Коли ж і той не наводив справедливого порядку, то скарги мав приймати київський воєвода. Про інші аспекти самоврядності у внутрішньому житті не йшлося взагалі, та їх і не було. Навпаки, тогочасна українська ситуація обумовлювала кількаповерхове підпорядкування «шкіл». Крім митрополита, воєводи чи генерал-губернатора та гетьмана упродовж XVIII ст. академія була підзвітною Синоду, а подеколи долі її професорів вершила безпосередньо воля монарха [537, s. 623-637].

Питання часткового приведення академічного курикулюму до вимог часу піднімалося також у наказах духовенства до Законодавчої комісії [300, с. 146–149]. Представники Київської митрополії у своїх розлогих проханнях 1768 р., викладених у 74 великих пунктах [463, № 11, с. 252–253], про оборону старовинних прав, урівняння їх зі шляхетськими та відновленні пов'язаних з ними економічних пільг, згадали наприкінці – у позиціях № 51–58 – про Могилянську академію. Тут ішлося про підтвердження раніше наданих прав та привілеїв, непідлеглості вихованців та професорів світському суду, покращення матеріального утримання, наданні вихованцям переваг перед неученими на посідання світських чинів та парафій і настоятельств, а також законодавче полегшення церковної кар'єри. Пропозиції якихось змін до організації навчання, натомість, на фоні решти були вкрай лаконічними: «К вяцшему же распространению наук и для большего просвещения учащагося юношества, кроме имеющихся ныне учителей для оных еврейскаго, греческаго, немецкаго и

французського мови і для наук: історії, географії і арифметики, потрібно мати особливих православного грецького ісповедання учителів, і для їх надобно особливе жалованье с тем, чтобы они единственно в показании и обучении тех наук и языков труды свои с ревностию полагали». Окрім цього, додатково збільшити час викладачам передбачалося не лише через зменшення «педагогічного навантаження», а й завдяки звільненню від проповідування у Братському монастирі: для казнодіяння передбачалося двоє спеціально обраних осіб [187, с. 527–536; 368, с. 53; 274, с. 75–85].

У приблизно такому ж дусі – доповнення до навчальної програми нових предметів на вимогу часу – діяли у «школах» у 1780-х рр., коли київським митрополитом став колишній моголянський ректор Самуїл (Миславський). На думку дослідників, його реформаційні заходи головно спрямовувалися на наближення академічного курсу до університетського (викладання теоретичної та практичної арифметики російською мовою за підручником Московського університету, поезії за російськими посібниками, зокрема Ломоносова тощо) [468, с. 262–263]. Ілля Тимківський, який тоді навчався у Києві, згадував, що окремо слухав географію, історію, «чисту математику» з геодезією та фортифікацією, що викладалися окремими вчителями [143, стб. 1413].

Порівнюючи успішність моголянського та єзуїтського шкільництва не слід забувати іншого, конкретнішого, контексту Російської імперії, де нові навчальні заклади створювалися від перших років XVIII ст. Не переобтяжуватиму текст хрестоматійними прикладами про світського характеру Пушкарську (артилерійську) школу (1701 р.), медичне училище (1707 р.), інженерну школу (1712 р.), які відвідували, зокрема, діти майстрів, цифирні та гарнізонні школи, епізодичне функціонування інших навчальних закладів, зрештою, появу Академічної гімназії, шляхетських корпусів та Московського університету. У другій половині XVIII ст. у Російській імперії школи при парафіяльних архиєреях перетворювалися на станові закриті навчальні заклади для духовенства. Зокрема, у Московській академії навчалися лише діти церковно- та священнослужителів, а виняток зробили тільки для

синів типографських службовців, та й то тих, батьки яких самі походили з родин духовенства [281, с. 109–110]. У цьому закладі відомі випадки заборони навчатися вихідцям зі світських родин навіть у першій третині XVIII ст. [452, с. 179] Себто російські школи, що їх заснування свого часу так чи інакше взорувало на київську модель, швидше за українські еволюціонували до виключно духовних освітніх осередків. У Могилянській академії, попри збільшення з часом серед вихованців дітей духовенства, двері для бажаючих навчатися з інших станів залишалися відчиненими.

Підсумовуючи, слід сказати, що Київська митрополія, яка вела швидше «оборонні бої», не завжди могла досягнути достатніх успіхів у модернізації навчання. Якщо деякі починання у Могилянських Атенах цілком перегукуються з єзуїтськими чи тими, що запроваджувалися в Російській імперії, їх реалізація інколи бажала кращого. Вочевидь, це зумовлено загальними освітніми тенденціями у Російській імперії, де держава «згори» засновувала школи для дворянства (кадетські корпуси), а «латинські училища» на офіційному рівні у другій половині XVIII ст. трактувалися, достоту як і козацькою старшиною, «духовними» школами. Так виглядає, що і в самій Академії згоджувалися лише на часткову модернізацію освіти, без зміни самого кістяка звичної шкільної моделі. Часом причина могилянських невдач у нововведеннях була банальною – відсутність матеріальних можливостей. Прикладом тут може слугувати, зокрема, викладання нових мов. Однак дати таку відповідь на потребу еліти Гетьманщини в інакшій від традиційної освіті, якою були Collegium Nobilium, у Києві не змогли. Згадані вище критичні репліки старшини та її пропозиції реформувати Академію добре підтверджують такий висновок. Могилянські Атени «хронологічно» перевершив навіть Харківський колегіум, у якому не лише викладання географії та історії розпочалося до 1741 р., німецької та французької мов і математики та геометрії при єпископі Петрі Смеличі (1736-1742). Вочевидь, чи не першу роль у можливості такого доповнення навчальної програми відіграв економічний потенціал колегіуму, який за забезпеченням матеріальними ресурсами займав

перше місце серед українських «латинських шкіл» та одне з перших у всій імперії серед подібного типу навчальних закладів [410, с. 24-28, 93, 95, 97-99]. Зрештою, у Харкові були створені 1768 р. спеціальні «додаткові класи», де бажаючі окремо студіювали французьку, німецьку та італійську мови, математику, геометрію, геодезію, архітектуру, живопис, малювання, історію, географію, а з часом вокальну та інструментальну музику. Щоправда, як показав Володимир Маслійчук, «новоприбавочные классы» функціонували радше як окремий заклад, а не додаток до тамтешніх «латинських шкіл», та з'явилися не з місцевої ініціативи [353, с. 137–153].

4.3.4. Освіта рядового козацтва. Гостра критика українським шляхетством «латинського шкільництва» Гетьманщини – справа другої половини XVIII ст. Вищенаведені факти, зате, слугують яскравою ілюстрацією заангажування старшини питаннями освіти, що навряд чи склалося раптово. Натомість, у першій половині XVIII ст., схоже, козацьку еліту цілком задовольняла Київська академія. В універсалі гетьмана Івана Скоропадського від 2 червня 1714 р. так оцінювалася роль навчального закладу: «[...] барзе взираючи на обитель Киевомогилянскую братскую всему отечеству нашему благопотребную, где малороссийские сынове належитое в науках имеют наставление, до цвеченья всяких добрых дел и благонравных поступков свою исправляют юность и оттуду на подпору церкви православной и отчизны просвещенным разумом исходят [...]» [24, арк. 67].

Отож, саме козацька еліта і мала безпосередні стимули, аби прагнути отримувати шкільні знання. Що ж до освіти рядових представників стану, то немає підстав твердити про існування спільних для всіх спонук навчатися. Загалом навіть питання їх письменності залишається невивченим до сьогодні. Затє окремі випадки ставлення до освіченості тогочасних «людей зброї» занадто промовисто вказують на їх нерозуміння потреби «заправлятися» науками. Так, одне зі свідчень відношення до книг компанійців навів Ілля Турчиновський. За наклепом Іллю арештували козацькі найманці за

розпорядженням сотника і забрали у нього одяг та книги. Коли ж непорозуміння виявилось, речі та гроші хлопцеві повернули, однак не його друки, адже після арешту сотник компанійців пропив їх першими: «а книжки шинкарці отдал за цебер меду, ібо не худіє книжки були» [148, с. 574–575]. Як бачимо, у цій ситуації навіть дрібний старшина бачив у друках лише матеріальну цінність.

Приблизно так само ставилися до освіченості і на Запорозькій Січі. Однак у XVIII ст., як показала у блискучому дослідженні Тетяна Кузик, запорозька «простота» під впливом бюрократизації, «провайдером» якої стало таке нове явище у січовому житті, як Військова канцелярія, та пов'язаної з нею «паперизації», доживала останні дні, «залишаючи по собі окремі уламки – носіїв культурних домінант і констант уже неіснуючого соціуму» [317, с. 125–143; цит. за: с. 142]. Додаткову вказівку на поширеність на Січі неписьменності дають запорозькі прізвиська. Зокрема, у реєстрі 1756 р. близько 120 осіб зафіксовано «Грамотними» чи «Письменними» [253, с. 23]. Навряд чи у мікросоціумі зі значним поширенням грамотності масово використовувалися б такі ідентифікатори.

Що ж стосується городского козацтва, то цінне «внутрішнє» свідчення про його освіченість наведено згаданим Кулябкою, що намагався поширити грамотність «згори»: у середовищі рядових представників стану цілком нормально на кінець 1750-х рр. переважали неписьменні. У «просвітницькому проекті» української старшини бачимо також на кого планувалося звернути увагу, аби розповсюдилася елементарна грамотність: йшлося навіть не про весь козацький стан, а лише про синів виборних та «можн-йшихъ подпомощниковъ».

Ще одне свідчення про відносно байдуже ставлення до освітніх проблем у тогочасній Україні, на які гостро реагувала старшина, дають козацькі накази до Законодавчої комісії. На противагу вимогам еліти, у петиціях рядових представників стану не ставилося питання реформування навчальних закладів чи створення нових: проблема освіти взагалі не піднімалася. Козацтво

клопоталося своїми економічними інтересами, захистом «іздрєвлє узаконених» прав та відновленням порядків «по силі прежних обичаев» [169, с. 142–150; 300, с. 128–146; 345, с. 227–295; 463, № 1, с. 73–97, № 2, с. 232–249]. Більше того, промовистим свідченням письменності рядових представників стану є підписи під наказами. Для прикладу, клопотання від Чернігівського полку (1767 р.), яке, на відміну від деяких інших, складалося без тиску шляхти та адміністрації [345, с. 232–233], засвідчили 87 осіб: власноруч лише 29, а за решту 58 це зробили інші («вместо их неграмотных по их прошению»). Із 20-ти козацьких повірених Прилуцького полку «неумеющих грамоте» було 9 осіб, серед них – єдиний з-поміж підписантів «урядник» – курінний отаман [169, с. 148–150, 161–162]. Під проханнями населення Кременчуцької і Власівської сотень, що раніше належали до Миргородського полку, а від 1764 р. ввійшли до складу Новоросійської губернії, стояли імена 242 козаків та 16 вільних посполитих: за всіх них, неграмотних, підписався значковий товариш [345, с. 285]. Представники всіх сотень Київського полку, які обирали у Козельці депутата, також не характеризувалися масовою письменністю, адже однією з вимог до свого представника висунули саме її наявність: «и к выбору депутата из между себя приступили, требуя, чтоб токмо грамотные, яко надежнейшие к сему делу, были балатированы». Аналогічно вчинили при обранні депутата і 31 їхній «колега» з Переяславського полку: «они согласились, чтоб оной выбор учинен из находящихся между ними надежнейших грамотных козаков, коих и имяновали согласно семи человек» [цит. за: 345, с. 246, 251]. Засвідчення рядовим козацтвом трьох Переяславських полкових та Трахтемирівської сотень наказів рясніють прикладами тотальної неписьменності їх представників, зрештою, як, зокрема, і їхніх «колег» із Остра чи Козельця [170, с. 5–6, 109, 117].

Отож, з огляду на вищесказане, навряд чи слід дивуватися помітному числу дітей зі старшинських родин у Києво-Могилянській академії в 1737-1738 рр.

РОЗДІЛ 5

РІЧПОСПОЛИТСЬКА ШЛЯХТА-СПУДЕЇ

5.1. «Уродзоні» «поляки»: хто та звідки

У відомостях 1737 та 1738 р. серед київських студентів зафіксовано річпосполитську шляхту. На початку коротко охарактеризую її представників. Два реєстри пропонують наступну інформацію про «закордонних» «поляків».

Шляхта складала незначний, хоча й стабільний упродовж згаданих двох років, відсоток спудеїв Академії: 9 осіб (2,5%) у 1737 р. та 11 осіб (2,2%) у 1738 р. (див. додаток Ж.1). До цієї групи я зарахував і боярських синів: «ритора» з містечка Сидорова (Подільське воєводство) Андрія Серединського та «граматика» з Торговиці (Волинське воєводство), хоча боярство, як відомо, належало до напіврицарів, військових слуг (принаймні, у XVI–XVII ст.). Цікаво, що, попри твердження Н. Яковенко про перетворення ще до XVIII ст. цього прошарку на підданих [512, с. 73], вони продовжують фіксуватися в Академії впродовж цього століття у своєму попередньому статусі [про належність Сидорова Червоноградського повіту саме до шляхетських маєтків див.: 310, с. 413].

Переважну більшість зі згаданої шляхти становили вихідці з українських воєводств: 8 осіб у 1737 р. та щонайменше 10 у 1738 р. Впродовж двох років переважали уродженці Волинського воєводства, а на другому місці розташувалися вихідці з Руського (див. додаток Ж.2), хоча, звісно, при оперуванні незначними числами перевага тієї чи тієї адміністративно-територіальної одиниці доволі відносна. Важливіше, що йдеться саме про українські землі.

Якщо порівняти чисельність могилянських шляхтичів із кількістю представників усього стану, то відсоток студентів здаватиметься мізерним. Щоправда, принаймні стосовно правобережних воєводств, пропорцію доведеться виводити зі статистичної інформації про шляхетство кінця XVIII ст.,

позаяк саме з того часу маємо повні чисельні дані. Так, 1795 р. у Київській, Волинській та Подільській губерніях разом налічувалося 128841 (7,7% усього населення) шляхти-чоловіків [384, с. 203]. На 1773 р. в Галичині було 19 тисяч «уродзоних» сімей, з них лише 342 мали право на шляхетські титули в Австрії, а близько 12 тисяч становила «постоляна» шляхта-дрібнота [252, с. 80, 83]. Навіть якщо припустити, що на 1730-і рр. кількість привілейованого стану українських воєводств була вдвічі меншою, його представники в Академії виглядатимуть майже непомітно на тлі всього числа «уродзоних». Однак поспішати з висновками не варто, адже маємо картину лише за два роки.

Вікові показники студентів-шляхтичів, попри їхню відносність, інформують про навчання у Києві достатньо дорослих юнаків: у 1737 р. ці вихованці мали від 17 до 25 літ, а у 1738 – від 18 до 26, за винятком одного 12-річного підлітка. При цьому, вік звично не залежав від «школи», яку відвідували спудеї, себто старші навчалися на нижчому рівні і навпаки. Проте могилянські вихованці-шляхтичі дещо відрізнялися від усього загалу однокашників трохи старшим віком: навіть у нижчих «школах» не було малолітніх. Звісно, саме старшим підліткам та юнакам, а не дітям, належало мандрувати «заправлятися» науками в іншу державу. Проте можна припустити також, що полишивши батьківський дім, вони не відразу потрапили на студії у Київ.

Успішність шляхетських синів 1737 р. загалом не виділялася помітними перепадами у порівнянні з усім загалом вихованців. Якщо значними та добрими успіхами тоді було позначене навчання приблизно 39% «академіків», а середнім і слабким 61% (див. додаток А.7), то для аналізованого контингенту цей поділ складав десь ледь більше 33% та трохи менше 67% відповідно. У 1738 р., зате, ця група навчалася краще: якщо добре і «ізрядно» засвоїли програму приблизно 40% усього спудейства, а решта – посередньо і «худо» (див. додаток А.8), то показники за такими самими параметрами для шляхти становили майже 55% та дещо більше 45% відповідно.

Що ж за «уродзоні» студіювали у Києві? Цілком очікувано лави могилянських вихованців, як дають змогу припустити опосередковані вказівки, поповнювала шляхетська дрібнота. Так, із 17-ти різних прізвищ, під якими зафіксовані у двох реєстрах студенти, 15 (усі – вихідці з українських земель), можна було пошукати серед урядників відповідних адміністративних одиниць. Зробити перевірку за прізвищем одного юнака з Вітебського воєводства не вдалося через відсутність довідкового матеріалу по Вітебщині. Що ж до ще одного «студіоза» «з Полши з сТла Пирогова», то його пошук серед урядників був лише частковим через неможливість точно локалізувати приналежність згаданого населеного пункту: серед руських, волинських, подільських та київських «офіційних осіб» його прізвище не значиться [пут і далі перевірка здійснювалася по: 637; 638; 639; 640].

Перевірка решти вихованців дозволяє констатувати, що жоден із колишніх київських студентів не посідав ніякого уряду. Щоправда, два з 15-ти прізвищ у переліках урядників фігурують, проте з'ясувати родинну причетність їх носіїв до моїх героїв при нинішньому стані дослідження української шляхти XVIII ст. виглядає малоімовірним. У 1737 р. в Академії у синтаксими навчався Іван Калетинський із «села Сокол-й Полской области», яке можна локалізувати як у Київському, так і в Руському воєводствах. Серед урядників XVIII ст. Руського воєводства осіб зі згаданим прізвищем не було, а от у Чернігівському та Київському значаться два схожі прізвища: Єжи Калетинський, товариш панцерної хоругви, стольник чернігівський (1698–1706) та староста кагарлицький (1706) і невідомого імені Калетинський, стольник овруцький (XVIII ст.) [638; s. 106, 193, 282]. Другий студент (граматики у 1737 та синтаксими у 1738 рр.), прізвище якого носили волинські урядники, – Іван Іваницький із Острога: у 1676–1702 рр. скарбником волинським був його тезко Єжи, а у 1692 р. підстаростою володимирським, у 1701 р. суддею гродським володимирським, у 1695–1703 рр. чашником новгород-сіверським та у 1710–1714 рр. війським володимирським – Костянтин [640, s. 164]. Відсутність моїх героїв серед урядників, ба навіть переважної більшості таких самих прізвищ,

вказує на дрібність їхніх ролей у житті шляхетського соціуму відповідних повітів, а відтак – і обмеженість матеріальних ресурсів.

Інша опосередкована інформація, що дозволяє робити висновки про значимість шляхти, яка відправляла своїх синів до Академії у 1737 та 1738 рр., хронологічно віддалена від цього часу більш, ніж на півстоліття, і стосується лише мешканців Правобережжя. Йдеться про матеріали, зібрані у процесі легітимації дворянства, що свідчать про посідання найнижчих щаблів із-посеред решти шляхетського загалу носіями тих прізвищ, які мали могилянські «академіки». У Київському, Волинському та Подільському воєводствах напевно проживали 10, а вірогідно – ще двоє (з Пирогова та Соколова) вихованців 1737–1738 рр. Восьмеро таких самих чи подібних прізвищ (як-от у студентів ієродиякона Інокентія Мигалевича, Тимофія Захаржевського, Федора Лускавського (щоправда, у схожому варіанті «Лукавський»), Івана Іваницького, Максима Яницького, Андрія Серединського, Іосифа Чарнушевича (у варіанті «Чернушевич») та Федора Суханевича (як «Соханевич»)) зафіксовані на тих самих теренах, що і в першій третині XVIII ст., серед шляхти, яка намагалася пройти легітимацію наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Про ще дві ідентифікації такий висновок можна припускати. Яснековські (прізвище родини з Іваниці, яку в Академії представляв Андрій) хоч і не значаться серед претендентів на дворян, проте у Подільській губернії легітимацію хотіли пройти Ясликовські, а у Київській – Яснокольські. Шестаковські з нелокалізованого точно Пирогова у XIX ст. зустрічаються на Волині та Київщині (як Шостаковські). Лише два шляхетські прізвища 1737–1738 рр. не фігурують серед претендентів на дворянство на тих самих територіях: не виключено, що Кожелевичі (боярська родина з Торговиці, що направила до Києва Іосифа) до часу легітимаційних процесів остаточно перетворилися на селян, а Калецинські зі Соколова могли походити таки не з Київського, а з Руського воєводства (щоправда, на Поділлі та Волині наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. були Калетинські). З восьми прізвищ-фігурантів у документації на підтвердження дворянства із тих самих територій, з яких

походили студенти (а їх носіями подеколи було більше десятка родів) про п'ятеро (з Волині та Київщини) маємо детальнішу інформацію завдяки опублікованим спискам із даними про зарахування до того чи того розряду. Прикметно, що жоден із родів не був долучений до дворянства першого розряду, себто не володів ні маєтками, ні селянами [183, с. 836–837]. У кращому випадку йшлося про другий розряд, хоча часто претенденти не значилися навіть серед записаних до нього [337, с. 187, 192–193, 197, 258–259, 276, 359, 417, 423, 442–443; 622, с. 214; 623, с. 60, 69–70; 624, с. 134, 213–214, 227–228; див. також: 533, с. 39–41].

Звісно, що опосередковані факти, один з яких до того ж віддалений від 1730-х рр. на десятиліття, не дозволяють цілком переконливо вести мову про те, яких батьків діти студіювали у Києві. Тим не менше, за сучасного стану вивчення шляхти українських воєводств у XVIII ст. така презентація є можливою, хоча й цікавіше було б знати про родини, що мали дітей в Академії, на час їх навчання. Проте настільки близьке знайомство, припускаю, не завжди здійсненне. Аргументую це твердження на прикладі Івана Іваницького з Острога. В інвентарі міста 1708 р. згадано якогось носія такого прізвища («Iwanicki Hlinnikow zięc»), однак характер фіксації інформації про нього вкрай лаконічний і може сподвигнути навіть до сумніву щодо станової належності. Опис осідлості Острога робився не так давно після спустушень Волині останньої третини XVII ст. Вони відобразилися й на населеному пункті, на що вказують згадки достатньо помітної кількості порожніх пляців. Відтак, віддалена на три десятиліття інформація про міських власників ніяк не допомагає у з'ясуванні питання значимості та помітності роду Іваницьких не лише на загальноволинському, а й на луцькому повітовому шляхетському небосхилі [213, с. 179–228, цит.: с. 197].

Аналогічні результати дала спроба знайти однофамільців студента ієродиякона Інокентія Мигалевича в інвентарі його рідного (якщо вірити відомості) Меджибожа 1717 р.: такі у ньому не зафіксовані. Натомість серед тих, хто контролював складання інвентаря та засвідчував його підписами,

фігурував Ян Мигалевич, про якого наразі жодних відомостей не встановлено [149, с. 29–53; 308, с. 10].

Для детальнішої характеристики спудейського шляхетського контингенту з'ясуємо наскільки він змінився в академічних мурах за два роки. Отож, із дев'яти представників цього стану, які навчалися 1737 р., наступного року у відомості зафіксовано лише трьох: один, ієродиякон, а згодом могилянський викладач Інокентій Мигалевич з Меджибожа, продовжив теологічні студії, «преізрядний» у навчанні «синтаксист» Іван Стрельбицький із Самбора вже «добре» заправлявся піїтикою, а «середнячок»-«граматик» Іван Іваницький з Острога перейшов до «школи» синтаксими. Під питанням залишається атрибуція ще однієї особи (чи осіб): у 1737 р. серед спудеїв зі шляхти в аналогії записано 18-річного Федора Вербицького з «Олши», а у наступному реєстрі його повний тезко та земляк (з «Орши») студіював у тій таки «школі», щоправда мав 22 роки і значився міщанським сином. Таким чином, якщо припустити, що Федір був тією самою особою, хоча й стовідсотково твердити про це не доводиться, більше половини (56%) шляхетського складу 1737 р. залишили навчальний заклад, не дійшовши навіть до поетики. Натомість, у 1738 р. до нього прибуло вісім нових річпосполитських шляхтичів. Цікаво, що жоден із новачків не розпочав студій від найнижчої фари. Чи це повернулися до Києва ті, хто залишив його раніше, чи прибули студенти інших навчальних закладів з Речі Посполитої, залишається лише гадати. Зрештою, могло бути і так, і так.

Із дворічного «фрагменту» бачимо, що шляхта з різних, майже виключно українських, воєводств становила хай і кількісно дрібний, утім доволі стабільний сектор могилянського спудейства. Висновок про постійність, хоча й чисельно незначну, шляхетського контингенту у Києві у XVIII ст. підтверджується пізнішою розрізненою інформацією. Зокрема, у першій половині XVIII ст. серед «академіків» значився син шляхтича з Ямполья Мануїл (у чернецтві – Михайл) Козачинський [97, арк. 41; 341, с. 972-973], відомий літературною та педагогічною працею у Сербії у 1730-х рр. У 1743 р. до Києва

на навчання прибули 16-річний Олександр Шашкевич та 14-літній Данило Стрілковський, обоє сини «уродзоних» із Овруцького повіту [152, с. 51]. 1745 р. завершувати студії в Академії разом прийшли 23-річний «філософ» із Кам'янця-Подільського, син «родителі званія шляхтскогї блгочтливихъ» Хома Братчанський, та 21-літній «ритор» із Красного Ставу, чадо «родителі званія шляхтскогї в-ры римской», Михайло Маркушевський [152, с. 66–69]. У 1753 р. з-поміж інших «академіків» присягу на вірність імператорському престолу склали щонайменше два представники «політичного народу» Речі Посполитої – «синтаксист» Лукаш Городинський і «граматик» Георгій Рачинський, які, до речі, підписалися під її текстом по-польськи (чи латиницею): «skoły syntaksimy obłasty Polkoj wsi Lipini syn szłachetny Łukasz Horodyńskij przysiągał i podpisał się» та «skoły hrammatyky obłasty Polskoj seła Doczna sun słachecky Georgy Raczyńsky przysiahał y podpysał się» [53, арк. 15 зв., 16 зв.]. 1759 р. «заправлятися» науками до Києва прибуло шестеро представників того самого стану: 11-річний Олексій Мокрицький із Львівського повіту, 15-літній син старости зі Слуцька Йосиф Чайдай, 20-річний Лук'ян Масальський та 18-літній Тимофій Білецький (обоє – з Вінницького повіту), 25-річний син товариша «ординацкогo» з містечка Пісок (вочевидь, з Волині) Михайло Желюцький і 19-літній Петро Кузмінський з Галича [56, арк. 7–8].

1760 р. до міста прийшов римо-католик Матвій Тендзегольський (в іншому варіанті – Тендягольський), шляхтич із Сандомирського воєводства [57, арк. 2–3]. У 1762 р. присягу на вірність імператорському престолу склали ще два шляхтичі: 30-літній Іван Закшевський із Немирова (у Києві з 1760 р.) та 20-річний Іван Струтинський із села Струти Жидачівського повіту (прибув у 1757 р.) [60, арк. 11, 12]. На 1763 р. в Академії у пітиці гриз граніт науки 21-річний Стефан Стоцький, син боярина Дорофея «пов-ту Вышницкогo, села Головн-» [119, с. 167]. У 1775 р. до київських «латинських шкіл» прийняли 17-літнього Кузьму Кондаревського, сина православного «полскогї шляхтича» з Берестя Литовського, щоправда, його шлях до навчального закладу пролягав через прислуговування офіцерові регулярної російської армії, представнику

українського старшинського роду Івану Павловичу Ломиковському, а не відразу від батьківської хати [90, арк. 3–8]. Згадку про навчання шляхти у могилянських «латинських» школах (вірогідно, йдеться саме про річпосполитських «уродзони») знаходимо й у клопотанні київського генерал-губернатора Глібова до російської імператриці про покращення економічного становища закладу середини 1760-х рр. [119, с. 340].

1786 р. закінчив могилянські студії та розпочав викладати у Переяславському колегіумі шляхтич із Кам'янець-Подільського Інокентій Ставицький [409, с. 372]. 1790 р. у Петербург в Учительську семінарію з Києва направили «філософа» Адама Топольницького «области Полской, воеводства Бельского, местечка Николаева», сина покійного шляхтича Франца [121, с. 181]. Отож, окремі виявлені згадки вказують на те, що прибуття річпосполитських уродзоних до Академії мало місце впродовж усього XVIII ст.

5.2. Втеча від унії, бажання «православно обучатись» чи «в Россії, вічне жить»: про полонізацію та зв'язки попри державні кордони

Відносно стабільна присутність річпосполитської шляхти українських воеводств у Київській академії дозволяє припустити, що не варто вести мову лише про випадковий «мандрівний» та байдужий до місця навчання елемент студентів, яким могла похвалитися не лише «Польска область», а й Гетьманщина (у навчальних закладах Речі Посполитої). Якщо це припущення вірне, то варто пошукати логічніших стимулів до студій саме в Києві. Адже справді цікаво, чому юнаки-«іноземці» (прикметно – з усіх станів), які мали достатньо місць для студій у своїй державі (а отже – вони були дешевшими), зокрема – у безкоштовних єзуїтських школах, що залишалися відкритими для уніатів, мандрували до Києва?

Перш, ніж перейти до аналізу можливих причин, відразу відкину офіційно пропоновану тоді єдину версію – прихід на навчання «изъ полскихъ

разныхъ м-сть отъ находящейся въ Полщ- ун-и» [55, арк. 1]. Цей універсальний зафіксований у відповідних документах шаблон «чіплявся» навіть у зовсім кумедних ситуаціях, приміром, у написаній в канцелярії київського генерал-губернатора мотивації намірів студіювати у Києві згаданого вище Михайла Маркушевського, нагадаю – сина батьків римо-католиків [152, с. 68]. Аналогічно під пером писаря 1760 р. захотів «православно въ Кітвской Акадтміи обучатис» римо-католик Матвій Тендзегольський із Сандомирського воєводства – мовляв, залишив «Польську область» через тамтешню унію. До цього хлопець студіював у «латинських школах» Вільна і Львова. Скупі біографічні факти, які наводилися при розгляді таких справ, вказують на іншу причину: Матвій вже 6 років був сиротою без батька, тож, найшвидше, шукав поза межами Речі Посполитої кращої долі [57, арк. 2–6]. Інколи документація губернської канцелярії навіть показує, як технічно прибульці починали «перейматися» конфесійними питаннями. Так, 1759 р. у Київ прибув з наміром вічно жити в «Росії» у благочесті шляхтич-римо-католик із Перемишля Михайло Урбановський. Раніше він служив «в саксонскомъ войскѣ салъдатомъ драгуномъ и унѣдтръ афицтромъ». Прийшовши до міста у червні, вже у вересні чоловік прийняв православ'я і одружився на доньці поручика київського гарнізону та оселився у Печерській фортеці на форштадті. Менш ніж за рік Урбановський просив видати йому пашпорт для пошуку якогось «місця» для проживання у «малоросійських» та «великоросійських» населених пунктах. На полі донесення до губернської канцелярії із проханням дозволити жити у межах імперії, яке писав не Михайло (він лише засвідчив документ польською мовою) дописано вставку із вказівкою причини переходу кордону: не захотів залишатися у «римському законі», через унію, бажав благочестя [59, арк. 1–3 зв.]. Як бачимо, текст писався не зі слів шляхтича, а створювався за «законами жанру», а пропущені обов'язкові фрази дописали потім.

У більшості випадків не вдасться з'ясувати достовірності іншої причини, вказаної у документації. Так, у підписаних у катедральній канцелярії Хомою Братчанським і Михайлом Маркушевським доволі стандартних за набором

формул свідченнях містилася ідентична фраза про бажання «зді, в Рїссїі, в-чне жить» [152, с. 67–68]. Чи було так насправді – доводиться лише здогадуватися, принаймні – у власноручному поданні на ім'я київського митрополита обоє прохачів на щось подібне не вказували [152, с. 66]. Мовчанка, звісно, не означає відсутності планів зробити кар'єру в Російській імперії, однак і не інформує про протилежне. Приклади підтверджують, що терени Гетьманщини та ширше – Росії стали для окремих річпосполитських шляхтичів простором для реалізації. Яскрава ілюстрація – зборівський уродженець, могилянський вихованець, київський митрополит (1731–1747 рр.) Рафаїл (Заборовський). Інший показовий приклад – шляхтич із Перемишля, могилянський професор і киево-печерський архимандрит (1737–1740 рр.) Іларіон Негребецький. Та навіть серед «академіків» 1737–1738 рр. була особа, чий життєвий шлях проліг через простори імперії – вихованець та викладач граматичних класів Могилянської академії, а затим – професор і ректор Новгородської семінарії Інокентій Мигалевич [117, с. 370]. Разом з тим, частина шляхти, припускаю, могла повертатися і «на круги своя».

У документації київських «шкіл» зафіксовано ще одне пояснення приходу «іноземців» на навчання – бажання «православнї въ КїТв- їбучатись» [56, арк. 1]. Така інтерпретація пов'язана з риторикою про переслідування від уніатів, однак зупинюся на ній детальніше далі, розглянувши під іншим кутом зору.

Якщо абстрагуватися від пропонованих джерелами пояснень стимулів шляхти студіювати у Києві, одне з перших, що спадає на думку – слава Могилянських Атен, яка приваблювала в їхні стіни навіть уродженців віддалених територій. Зазвичай, коли апелюють до знаменитості Академії та її професорів за межами Гетьманщини, то, як доказ, наводять уривок із листа бранденбурзького професора Християна Баумейстера до київського префекта Самуїла Миславського 1758 р. із зазначенням про славу останнього в Сорбонні: «Не думайте Вы, что Брандебурская Академия господина предостойного Академии Киевской префекта Самуила Миславского не знает; я уповаю, и в

самом Париж- он почтен тем именем, которим украшается тамошнее Сорбонское училище» [118, с. 223].

«Преславною» у своєму поданні київському митрополиту називали могилянські «школи» також неодноразово згадані Маркушевський та Братчанський [152, с. 66]. Однак де тут необхідні риторичні формули ввічливості, а де відголосок реального стану справ – сказати важко. Образ навчального осередку, що поширювався за межі Києва, і не лише поза Гетьманщиною, а й навіть в її межах, є однією з надзвичайно цікавих та цілковито занедбаних тем його минулого. Ось лише три протилежні приклади ставлення у підросійській Україні до закладу. На користь шанованості Академії свідчить постійна присутність у її стінах упродовж XVIII ст. студентів зі Слобожанщини, де функціонував власний колегіум, у якому на початку 1730-х рр. вже викладали й теологію. Попри це, і місцева старшина, і представники інших станів посиляли дітей на навчання аж до Києва, що добре засвідчено документально також і в 1737–1738 рр. Разом із тим, відомі протилежні факти: решетилівський святовведенський (на 1773 р.) настоятель Леонтій Малинський, який студіював у могилянських «школах», сина направив «заправлятися» науками не до Київської академії, своїми «стопами», а у Харків, зважаючи, мабуть, на ближчу відстань [77, арк. 6]. Так само вчинив колишній могилянець козацького походження Григорій Ілліцький, який на 1772 р. був священиком Пирятинської протопопії: обох синів він відрядив навчатися у Переяслав [87, арк. 15 зв.].

Повертаючись до Речі Посполитої, можемо констатувати, що у ній про київські «школи» безумовно знали, хоча б з огляду на постійний взаємний рух населення та регулярних студій тут вихідців із річпосполитського шляхетства, духовенства, міщанства та селянства. Тривалу пам'ять про Могилянські Атени, як важливий освітній осередок, засвідчено у книзі Гуго Коллонтая, що базувалася на власних спогадах та ознайомленні з архівними джерелами і постала, найправдоподібніше, десь у 1803–1810 рр. Співтворець та активний діяч Едукаційної комісії, реформатор і ректор Краківської академії зазначав, що

у Речі Посполитій було чотири головні школи («szkoły główne», далі називає їх «universitates»): Краківська, Віленська, Замойська та Київська академії. Остання, щоправда, «відпала» у 1686 р., зате за Августа III на короткий час з'явилася Львівська академія [211, s. IX, XXIII, XXV–XXVI, LXI, 54, 130]. Ці рефлексії добре поінформованого сучасника цікаві тим, що зайвий раз вказують на сприйняття університетського статусу київських «латинських училищ» ще у XVII ст., причому – до отримання царських грамот. Найвірогідніше, що юридичні підстави для такого реноме Академії давав відповідний пункт Гадяцького трактату.

Якщо брати курси, які читалися у Києві, то за кістяком навчальної програми тутешні «школи» на загал мало чим відрізнялися від подібного типу «закордонних» «латинських училищ», тож у них можна було здобути приблизно таку саму освіту, як деінде в «Польській області» у єзуїтів чи василіан, а от щодо якості студій – невідомо, це проблема, що її лише починають з'ясовувати. На виклики часу могилянські професори теж намагалися давати адекватну відповідь, хоча і з певним запізненням від єзуїтських колег-сусідів, про що вже йшлося у попередньому розділі.

Проте розумування про популярність могилянських «училищ» та їх відповідність річпосполитським навчальним осередкам і вимогам часу для пояснення навчання тут шляхти доведеться відкласти. Річ, як видається, не лише у Києві. На це вказує той факт, що й інші латинські «школи» Гетьманщини відвідували річпосполитські «уродзоні». Для прикладу, у Переяславському колегіумі на 1766 р. студіювало 3 «польських шляхтичів» (2,3%) із загального числа 128 вихованців: Кіндрат Михайловський із Могилева, син «адм-н-стратора» Григорій Мьєковський із Золочева та Самуїл Костинський із Любара [51, арк. 52–53]. Відомо, що й у Чернігівському колегіумі постійно навчалися «поляки», хоча дослідники й не інформують про їхню станову належність. Так, у 1738/1739 н. р. з 202 осіб таких налічувалося 24 (11,9%), у наступному – із 213 чоловік 22 вихідці зі світських «закордонних» родин (10,3%). Надалі число «поляків» із лаїків не зменшувалося: у

1740/1741 н. р. воно становило 15,7% від усього спудейства, 1741/1742 н. р. – 14,4%, у 1743/1744 н. р. – 10,9% [381, с. 245–246]. Можна припустити, що серед них були й шляхетські чада.

Не виключено, що діти «уродзони» студіювали й у Харківських «латинських школах». Що напевне – «поляки» їх дійсно відвідували, а їхні зафіксовані у документах прізвища/прізвиська дозволяють, принаймні гіпотетично, припускати непростолоудинське походження. Так, скажімо, у переписі населення Харківського полку 1732 р. у полковому центрі згадано «дворь Харьковьского колТгиіумь дьяля содТржания учТниковъ». У ньому серед вихованців зокрема зазначені: «Івань СьтТфановь снь СинькТвичь полской нациі мТстТчка Дротичина (sic!) 25 л-ть». «ВасилТй Повляковьски полской нациі ис-подо Лвова 22 лТть», «ПавТль Аньдр-Твь снь Лапошанской 30 лТть полской нациі» [111, арк. 117 зв.–118 зв.]. Зрештою, навіть у Московському університеті у 1764 р. навчався один студенти «из польского шляхетства» [473, с. 49].

Одну з відповідей на питання про стимули шляхти навчатися у Гетьманщині, та Києві зокрема, можна пошукати в ще одній площині. Спробую поглянути на цю «загадку» під кутом зору, що його нагадав Василь Балушок, розглядаючи проблему раптового «зникнення» (звісно ж – у працях істориків) чисельної української шляхти Правобережжя після Хмельниччини. Дослідник, сперечаючись із твердженнями авторитетного історика Даніеля Бовуа та принагідними репліками інших авторів, ставить під сумнів тезу про повну колонізацію цього привілейованого стану. Нагадуючи висновки В. Антоновича і М. Грушевського про функціонування овруцької та барської околичної шляхти, факти виявлення їх україномовних «колег» на Волині у 1830–1840-х рр., Балушок дивиться на проблему з іншого «хронологічного кінця». Етнолог наводить цікаві приклади збереження пам'яті про власну «уроженість», а разом українськість упродовж усього ХХ ст. і аж до наших днів окремими давніми шляхетськими родами на Поліссі та Фастівщині. Зокрема, в

останньому регіоні й досі уявлення про вищий статус шляхетських нащадків зафіксовано у соціальному поділі на «поляків» та «мужиків» [228, с. 180–189].

До аргументів В. Балущка додаю лише два достатньо яскраві приклади XIX та XX ст. про збереження пам'яті про власне етнічне коріння вихідців із річпосполитського привілейованого стану, які залишили мемуари з невеличкими штрихами до історії своїх родів. Перший стосується уродженця Волинської губернії, представника відомого роду Терлецьких Іполіта (в чернецтві – Володимира) Терлецького (1808–1888 рр.), «русина» (за його власним висловом), який свідомо залишив римо-католицизм і став уніатом, плекав ідею нової унії східних церков з Римом при цілковитій непорушності їхніх обрядів, а наприкінці життя через несприятливі життєві обставини та нерозуміння оточенням його ідей перейшов у лоно Російської Православної Церкви та після проживання в Києві й Житомирі помер в Одесі [338, с. 221–249]. Ось як він характеризував конфесійну та етнокультурну орієнтацію його однофамільців у XIX ст.: «В настоящее время многие представители фамилии Терлецких проживают в Галиции; одни, придерживаясь унии, остались верными русской народности, а другие, изменивши родной вере и окатоличившись вполне, превратились в настоящих поляков» [142, с. 2].

Друга ілюстрація з XX ст. – саме з околичної овруцької шляхти походив міністр промисловості і торгівлі Центральної Ради та народного господарства Директорії Іван Феценко-Чопівський. У своїх спогадах він згадував, що його рід «з плином часу [від XVII ст. – *М. Я.*] розмножився так, що в 1861 р. було їх [Чопівських чи Чоповських – *М. Я.*] уже 3063 душ обох статей. Вони рахувалися шляхтою, однак ні образом свого життя, ні зовнішнім одягом майже не відрізнялися від селян, хіба тільки тим, що були більш заможні та володіли більшою площею власного ґрунту[...]. В час приєднання уніятів до православ'я в 1839 р. – 43 душі обох статей перейшли на латинську віру, решта ж Чопівських (86%) повернулася до православ'я. Геральдія російського Правительствующого Сенату не затвердила за Чопівськими «дворянства» (шляхетства), однак земля залишилася за ними» [204, с. 9].

Однак повернуся до XVIII ст. Справді, ще Антонович та Грушевський на прикладі двох територіально обмежених «ойкумен» показали, що місцева шляхетська дрібнота зберігала й у XVIII ст. українську (чи у варіанті дослідників – «русскую») мову, східний обряд, подеколи вороже ставлення до католиків, а загалом – самоусвідомлення себе, як відмінної від поляків групи. Ось як це коротко сформулював Володимир Боніфатійович щодо овруцького «дворянства», яке «в продолжение всей исторической жизни края сохраняло всегда все коренные черты русского своего происхождения: сознание русской народности, православную веру, русский язык и этнографические отличительные черты в быту своем, сродные русскому человеку» [221, с. 1–62, цит.: с. 1; 260, с. 260–277].

Звісно, що наголос на «рускості» цілком відповідав одному з головних завдань, покладених на Київську археографічну комісію (довести історичну належність Правобережжя Росії), в рамках діяльності якої Антонович готував відповідний том документів «Архива Юго-Западной России», а на їх основі – цитовану передмову-дослідження. Насправді ж ішлося про «отличительные черты» «Юго-Западной России» (висловлюючись тогочасною термінологією), себто – українських теренів. Відтак, Антонович, а затим і Грушевський насправді довели не «рускість», а існування у Київському та Подільському воєводствах окремих регіонів проживання етнокультурно української шляхти.

Чи не є приклади регулярного навчання «уродзоних» у Могилянській академії ще одним аргументом на підтвердження висновків про те, що принаймні частина представників цього стану у Речі Посполитій відчувала свою приналежність до українського етнічного простору попри його розділення державними кордонами, а відтак віддавала перевагу студіям у Гетьманщині, що на той час була етнічно майже однорідною і могла уособлювати цей простір? Як на мене, твердження про такий «сентимент» є певним спрощенням чи, принаймні, вимагає детального обґрунтування, адже, приміром, колегіум в Овручі так само географічно функціонував у цьому просторі. Що напевне, і це простежено Антоновичем на прикладі овруцької шляхти, – могли існувати

давні зв'язки якоїсь території з Києвом, які спонукали й до освітніх мандрівок (наведені вище приклади навчання шляхти з Овруччини в Академії є доказом їх тривання й у XVIII ст. на прикладі одного регіону). Не виключено, що щось подібне могло спостерігатися у сталому приході до Києва шляхти з усього Правобережжя та навіть із Руського воєводства. Тим не менше, частково можна пошукати один із можливих стимулів до «закордонних» студій у релігійній сфері.

Попри навчання в Академії колишніх римо-католиків з Речі Посполитої, як-от Маркушевського, не буде перебільшенням припустити, що «латинські школи» Гетьманщини відвідували все ж ті, хто дотримувався східного обряду, і найперше не «благочестиві», а шляхта-уніати. Принаймні, її досліджені представники з Барського староства та Овруччини у XVIII ст. були саме вірними З'єднаної Церкви. Окремі факти засвідчують, що вони ревно дотримувалися східного обряду. Достатньо показовим є приклад, наведений Грушевським: один шляхтич у домі в іншого, не належного до давніх місцевих родів, розбив гіпсове зображення Христа та попсував паперові образи, дорікаючи господині, що та, «ляхівка», має «ляцкие образы» [260, с. 266–270]. Овручани не лише ревно сповідували східний обряд, залишаючись до 1720-х рр. православними, а й недолюбливали місцевих єзуїтів. Хоча за напруженими стосунками з Товариством Ісуса, зокрема, у релігійній сфері, приховувався універсальний фактор – економічні суперечки [221, с. 24–27, 34–39], протистояння могло не сприяти бажанню відвідувати місцевий колегіум. Тим не менше, якщо дивитися загалом на всі українські воєводства, справа не у єзуїтах, які провадили студії, а радше у потенційних однокашниках.

Як зазначалося вище, у XVIII ст. двері шкіл Товариства продовжували залишатися відкритими для уніатів (від православних «абітурієнтів» на той час вимагали перейти на унію задля можливості навчання [148, с. 576; 180, с. 4-5; 558, р. 161]). Тим не менше, є підстави запідозрити, що вірним східного обряду не надто комфортно доводилося у середовищі однокашників-католиків, зокрема, через зверхнє ставлення до них «римлян» [див., наприклад: 72, арк. 2].

Непрестижність належності до З'єднаної Церкви у Речі Посполитій добре відбилася у приказці, що Бог створив попа для хлопа, а плебана для пана [260, с. 267] (тут не слід також забувати, що частина шляхетської чиншової дрібноти способом життя уподібнювалася підданому селянству [246, с. 681–682]). Погордування уніатами добре відображене у зверхньому ставленні лаїків-«римлян» до білого духовенства східного обряду. Намаганнями заставити католиків інакше дивитися на парафіяльних пастирів через освіту, дисциплінування побуту та пристойний вигляд останніх характеризується ще діяльність Йосифа (Шумлянського) 1680-х рр. (до його відкритого приєднання до унії); ними пронизані зусилля унійних ієрархів упродовж усього XVIII ст. [446, с. lxxxix–xc; 597, р. 68–76] (тут не слід також забувати, що українська шляхта також поповнювала ряди унійного приходського духовенства [див., зокрема: 260, с. 268]).

Добре відомо, що вихованці річпосполитських, зокрема єзуїтських, навчальних закладів не відрізнялися релігійною терпимістю. Звісно, йдеться не про відкрите протистояння між «студіозами» «римлянами» та уніатами, як, скажімо, у студентів шкіл Товариства та інших освітніх осередків з обивателями-юдеями (яких, «*jako tych, którzy Pana Jezusa umęczyli*», часто били просто на вулицях без жодної іншої причини [210, s. 106; про «провідну роль» студентів-єзуїтів у організації антиєврейських погромів у Львові у XVII–XVIII ст. див.: 290, с. 89–100. Скарги євреїв на студентів-василіан згадані: 427, с. 267. Про стосунки киян, зокрема протестантів, із могилянськими студентами, і не лише мінорні, див. детальніше: 536, с. 95–104]), протестантами [593, s. 137–138] чи православними, у сутичках з якими єзуїтам також, бувало, належала пальма першості. Для прикладу, саме єзуїтські вихованці впродовж 1722–1745 рр. у семи з дев'яти випадків здійснили кривди насельникам та прихожанам Дорогичинського Троїцького монастиря, і лише у решті випадків окрім них були задіяні інші особи [177, с. 411–413]. Тут треба сказати, що для частини тогочасного загалу, мабуть, взагалі стояв знак рівності між православними та уніатами, вочевидь – через схожість обряду. Ось як

сучасник-поляк характеризував конфесійну палітру Речі Посполитої за Августа III: панівна релігія – римо-католицька, окрім неї ще є віри «żydowska», караїмська, лютеранська, кальвіністська, «mahometańska», «filipowców», «manistów albo kwaków», «farmassonów, czyli freymassonów», секта «ściarciułów» та деїсти. Окремо, сьомою, названа «schizmatycka grecka» (православна), поширена на Підляшші у Дорогичині, у случьких маєтках Радзивилів, «w Litwie i na Rusi po wielu miejscach». У цій презентації річпосполитських релігій про уніатів окремо не повідомлялося, тож їх теж слід шукати, вочевидь, у цій групі (лише значно далі, в іншій частині, йшлося про василіан «ritus graeci» і зазначалося, що вони діляться на «унітів» та «схизматиків») [210, s. 5–15].

Припущення про конфесійну належність, як стимул навчатися не у католицьких закладах, стосується сфери престижності/непрестижності та ймовірно пов'язаних з нею стосунків у студентському мікросоціумі, де уніатам-шляхті могло бути не так само комфортно, як у православному оточенні навчальних закладів Гетьманщини. Не буде зайвим зазначити, що василіанське шкільництво на час, про який йдеться, навряд чи могло забезпечити освітою багато бажаючих. Від другої половини XVII ст. до половини XVIII ст. воно перебувало у застої. Нечисленні школи, засновані Чином на початку XVIII ст., зосереджувалися переважно на освіті духовенства. Загалом же у час, про який ідеться, діяло усього три публічні доступні для усіх станів василіанські заклади: у Володимирі, Жировицях та Гощі, в яких, як знаємо з пізнішої відомої інформації (початок 1770-х рр.), разом студіювали 900 осіб. Сюди ж можна віднести ще Холмський колегіум. Кількісний зріст навчальних закладів розпочався лише в середині століття, а на час, про який ідеться, ці школи за рівнем навчання навряд чи могли скласти конкуренцію київському осередку [395, с. 153–154; 427, с. 258–265; 575, с. 30, 35–36]. Через цю обставину навчальні заклади Гетьманщини, зорганізовані Церквою східного обряду, залишалися прийнятним місцем для студій та приваблювали бажаючих «православно обучатись». Зрозуміло, таке пояснення не претендує на

універсальність (у різних місцевостях, різних школах, різний час ситуація могла бути цілком відмінною) та не стосується всього загалу дрібної річпосполитської шляхти східного обряду (але остання масово й не делегувала своїх представників до київських, переяславських і чернігівських «училищ»). Тим не менше, відомі факти вірності української шляхти східному обряду, зверхнє ставлення католиків до з'єднаних та обмеженість ресурсів василіанського шкільництва, як видається, роблять його не таким вже й умоглядним та цілком придатним для пояснення поряд із таким чинником, як сталі регіональні зв'язки та існування ймовірних, однак поки що невивчених, традицій, закладених у попередньому столітті. Зокрема, як відомо, у 1630–1650-х рр. у Києві студіювала шляхта не лише з Київщини, а й з Волині, Брацлавщини, Поділля, Галичини і білоруських земель [278, с. 359–373].

Як би там не було, насамкінець наголошу, що річпосполитські «уродзони» українських та білоруських воєводств підтримували з Гетьманщиною тісні зв'язки не тільки в «освітній сфері» і не лише через студії в «латинських школах». Про постійні стосунки у різноманітних сферах двох частин України, що перебували по різні боки кордону (треба зазначити – часто доволі умовного під кутом зору складності його переходу), взаємний рух населення в історіографії добре відомо [454, с. 89–126], так само як і про роль Києво-Могилянської академії у їх забезпеченні [288, с. 55–62]. Однак окремо про різнопланові й постійні контакти саме шляхти з підросійською Україною не писалося. Наведу лише деякі факти, які вказують на ще одну причину приходу в «Малоросію» – бажання залишитися тут і зробити кар'єру. Саме цю причину напростіше простежити та виокремити, як і те, що навчання слугувало своєрідним містком, який полегшував «працевлаштування» в імперії.

Окремі представники дрібної «польської» шляхти брали участь у колонізації Південної України в останій чверті XVIII ст. [454, с. 109]. Вони зафіксовані також серед запорозьких козаків. Так, січовик канівського куреня Іван Лях, спійманий на крадіжці у 1748 р. «с полской стороны от легких хоронгъ» коней, на допиті показав, «что родился [...] в деревне, а именно

Мокрец- в Литве, в воеводстве Новгородскомъ, от дому шляхетського» і мав ім'я Іван Сулистрович [129, с. 262–263]. Однак, у січовій документації запорожці значаться під прізвишками, а попередні прізвища/прізвиська, зокрема й вихідців з «Полскої області», згадуються радше як виняток. Так само вкрай рідко фіксується станове походження «поляків», що не дозволяє оцінити розмах шляхетського козакування. Скажімо, можна запідозрити у належності до «уродзоних» січовика-гайдамаку Василя Табанця, народженого в «Браїловскої губТрнії в сТл- Поток- от отца Миколи Соколовского а матТрТ ХвТдосії» [130, с. 668]. На теренах колишнього Брацлавського воеводства, та й загалом на Правобережжі, прізвище «Соколовський» було дуже поширеним: його численні носії з Подільської, Київської та Волинської губерній зафіксовані у списках шляхти, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія (1840–1845 рр.) [337, с. 371–372]. Тим не менше, за браком вказівки на походження, припущення у цьому випадку так і залишаться гіпотетичним.

Окрема тема козакування шляхти XVIII ст. – участь у гайдамацьких ватагах, осердя яких, як відомо, складала запорожці [127, с. 133–135, 239–240 та ін.]. Тут її представники могли не лише долучатися до організованих груп [490, с. 176], а й формувати цілі загони та командувати ними. Зокрема, за свідченням січовика Григорія Шапошниченка, «сТго 1750 году, пред Спасовим постомъ, полскої шляхтичъ АлТрТй ПисмТнний, которий разбойничТским атаманомъ и приводцомъ биль, подговориль Тго, ШапошничТнка, и другихъ запорожскихъ козаков на Ингул-, до двадцяти сТми члвкъ, итти в Полскую область для разбою» [129, с. 372]. Інші ж «уродзоні» навпаки втікали з Правобережжя від гайдамаків у Гетьманщину, шукаючи там прихистку до заспокоєння ситуації вдома, як це зробили у 1768 р. деякі канівчани у Переяславі [194, с. 123–125], чи мешканці Уманщини та Смілянщини в інших місцях [190, с. 138].

Серед новоприбулих того часу зустрічаються також вихідці з дальших територій, які бажали назавжди залишитися в Російській імперії і мотивували свої дії не гайдамацькою загрозою, а небажанням долучитися до Барської

конфедерації. Ось яку аргументацію шляхтича Герасима Рожі зафіксувало писарське перо (звісно, залишається лише гадати, чи «уродзоний» справді казав так, а якщо казав, то наскільки щиро): «1768 году, апреля 8-го дня, вышедший из Польши тамошний шляхтич Герасим, Матвеев сын, Рожа в Киевской губерн. канц. сказал: Родом он Брацлавского воеводства города Ружина, веры греческого исповедания; отец его был польских оного ж воеводства войск полковником, а он при тех же войсках был хоружим и сотником; а как увидел, что собирается конфедерация в г. Баре, по разглашению якобы старанием гр. Красинского, кн. Черторисского, гр. Потоцких и старосты Каневского, против православной веры российского исповедания, к которой конфедерации и его принуждали, то он, не хотя веру свою переменить, взял намерение прибегнуть к престолу всерос. императрицы, яко защитнице всего благочестия, желая вечно остаться в Российской империи; по которой причине, оставив дом, жену и детей, приехал сюда в Киев». Рожа виявив бажання не лише назавжди залишитися в іншій державі, а й «в пикинерные полки определен быть» [190, с. 125–126], тож маємо черговий доказ того, що річпосполитська шляхта поповнювала лави регулярного російського війська. Раніше, 1753 р., Київська губерньська канцелярія, розпорядившись вислати назад за кордон «уродзоного» Павла Вечинського, який хотів поступити на російську гусарську службу, нагадувала, що імператорським указом із «полского народа» у гусари приймати забороняється. Відтак, надалі таких охочих заборонялося пропускати у Київ [54, арк. 3]. Здається, можливість служити у регулярній армії, не лише перманентно приваблювала річпосполитську шляхетську дрібноту, а й не була рідкістю, раз її регулювали указами із Петербурга.

Заборони, втім, хіба тимчасово перешкоджали поповненню військових частин «іноземцями», а відомі приклади земляків, а то й родичів лише стимулювали «уродзоних» залишати рідні краї. Так, 1760 р. у Київській губерньській канцелярії клопотався про дозвіл змінити підданство «польський» шляхтич, римо-католик-жовнір Франциск Доманський із Підляського воеводства. У свої 23 роки він залишив матір, братів та родичів у рідному селі

(батько вже помер) і служив у домі холмського стольника Закревського, а згодом гусаром у князя Любомирського у Полонному, у складі «білого» гусарського полку побував у Пруссії, дійшов до ротного «квартирмейстера» та, врешті, перейшов у Російську імперію. Між іншим Доманський згадав, що його рідний брат Микола служить у російській армії, а де саме і в якому чині – не знає. Прохання Доманського задовольнили: після конверсії на православ'я вже з ім'ям Олексій він отримав дозвіл на вільне проживання у межах держави [58, арк. 2, 4–8, 11–13].

Шляхта українських та білоруських воєводств Речі Посполитої робила у Гетьманщині XVIII ст. духовну та світську (чи в церковних структурах, але залишаючись лаїками) кар'єри. Так, 1737 р. сотником першої полкової сотні Лубенського полку «по предложенію генерала князя Борятинского» став Михайло Скаржинський – «з людѣи полскои нациѣ литовскои шляхти, за служби Того во время бытности арміи Того императорскаго вѣличества въ полском корпусѣ-оказанніи» [39, арк. 19 зв.]. Чи не його «колегою» по стану був Іван Білошицький, полковий миргородський осавул від 1741 р., «іс поляковъ, которому за силу імянного указа дано позволеніи к проживатию в Малой Россіи» [39, арк. 36]? Упродовж 1762–1770 рр. підканцеляристом та канцеляристом Київської духовної консисторії служив «уродзаний» з Острога Леонтій Александровський (про його навчання в Академії невідомо) [418, с. 226]. За приклад яскравої кар'єри слугує «малоросійський шлях» сина вояки з Речі Посполитої (чи то з Мстиславщини, чи з Правобережжя) Тимофія Калинського, помітної фігури у середовищі новгород-сіверського та чернігівського дворянства наприкінці XVIII – початку XIX ст., «ідеолога» станових прав козацтва-шляхетства, що проголошувалися аж ніяк не нижчими за дворянські. Він писав про себе 1782 р.: «я, будучи из польского шляхетства, ревнуя православному закону, оставя мое отечество, в высокославную е. и. в. имперію вышел по самоохотному моему желанію в 1755 году, и, приняв греческаго исповѣданія в-ру, избубучась в кievских училищах росіиской и польской грамоты писать и читать, также и н-которую часть рисовальнаго

класа, вступив в службу е. и. в 1771 г. з іюля м-сяца в Стародубовский казачій полк» [355, с. 17–21, 31–36; 366, с. 58–61, цит.: с. 61].

Ще один помітний представник українського річпосполитського шляхетства XVIII ст., чий життєвий шлях та кар'єра пролягли через Гетьманщину – Андрій Рачинський (герба Ястржембець), уродженець Августова на Підляшші, вихованець львівських «шкіл». Рачинський був бунчуковим товаришем і останнім новгородсіверським сотником. Та чи не найбільше він відомий, як придворний капельмейстер Кирила Розумовського (із 1753 р.), організатор його нотної бібліотеки, автор низки музичних творів та популяризатор італійської музики в Україні [364, с. 194–202].

У проханні 1785 р. духовному собору Печерської Лаври про постриг відомий неписьменний київський майстер Степан Ковнір (1695–1786), який доклав рук до будівництва багатьох відомих церковних споруд міста, також згадав, що народився «влад-нія Кієво-Пустинно-Николаевского монастыря в сел- Гвоздов, отей мой был полской шляхтич Демян Ковн-р». По смерті батьків Степан прийшов до Києва, оселився на Печерську та 1782 р. був записаний до лаврських підданих і обкладений подушним податком [114, с. 380].

Безперечно, шляхетський внесок у «світське життя» Гетьманщини XVIII ст. не обмежувався згаданими прикладами, зокрема достатньо помітних персон. Є всі підстави гадати, що «на нижчих щаблях» кар'єру тут робило більше «польських» «уродзоних». Про постійний прихід річпосполитської шляхти до підросійської України свідчать дані присяжних списків. Зокрема, у квітні 1754 р. в Київській губернській канцелярії «клятвенное об-щаніє» на вірність престолу дали «Ісифъ ТТен-цки, житТль пов-ту Саноцкого и зТмл-Саноцкои сТла Скварави синь шлахТцки» та «ПТтръ КрТховТцкій области Полской пов-ту ЖидачТскаго синь шлахТцкій»; у травні – виходець з «w. Witepskoĥo miasteczka Pohoscisz szlachcic Iwan Kisiel» [53, арк. 27 зв., 36]. Не виключено, що ці особи теж планували навчатися у КМА, проте жодної мотивації переходу ними кордону не зазначено, а списки тих, хто склали присягу в цей час, містять інформацію про різношерстий люд, а не тільки

спраглих до науки. Зрештою, станове походження вказується не в усіх «іноземців», тому робити достовірні обрахунки про рух у Гетьманщину річпосполитської шляхти навряд чи вдасться, адже зафіксовані прізвищеві назви, частина з яких цілком претендує на шляхетські (більше того, такі самі дійсно носили «уродзони», як от «Radziecki» «Lachowski», «Рутьковський», «Матковський», «ЧТсн-цки» та ін. в «поляків»-підписантів під присягою 1754 р. чи «Ortynski», «Maszynski» тощо у вересні 1755 р. [53, арк. 34 зв.–35, 37 зв., 42 зв.]), не надто вдячний матеріал для висновків.

Шляхта регулярно фіксується у XVIII ст. в київських монастирях [523, с. 115, 247]. Ось деякі приклади. 1741 р. у найменшій з обителей – Петро-Павлівській – постригли шляхетського сина, а на той час старого 85-річного священика, наступного року у Пустинно-Миколаївському монастирі – ще одного 40-річного «уродзогого» з «Польщі», у 1743 р. в Золотоверхо-Михайлівському – 38-річного річпосполитського боярина, а у Братському 39-річного шляхтича. Через рік у Пустинно-Миколаївській обителі відрікся світу 27-річний «уродзоний» «поляк» [32, л. 129, 376, 543–543 об., 617 об.]. Здається, з цих п'яти постриженців шлях до спасіння в іночому габіті через навчання в Академії лежав лише в одного, на що може вказувати свідчення про нього, надане студентами богослов'я. Від 1743 р. перебував у Пустинно-Миколаївському монастирі чернець «польської нації», шляхетський син Симон Сокальський [74, арк. 2].

Від 1745 р. у Братському чернечому осередку жив послушник-шляхтич Олексій Добранський, навчений лише «руської грамоти» (пострижений 1749 р. у 31-літньому віці), а від 1748 р. – «синтаксист» Іван Негребецький (вступив до обители у 35 років, чи не родич згаданого Іларіона Негребецького?) [116, с. 397–398; 152, с. 255]. 1749 р. у Київ прибув 29-річний «уродзоний» із містечка Бишова Київського воєводства та став послушником, а згодом – монахом Золотоверхо-Михайлівського монастиря. Він ніде не навчався [104, арк. 18 зв.]. Того ж року у катедральній Софійській обителі постригся Йосиф (син кам'янець-подільського шляхтича Сави Черньовського), який згодом був

настоятелем київських Петро-Павлівського і Софійського, Гадяцького Красногорського та Густинського Троїцького монастирів. Цей «поляк» теж не студіював у Могилянських «школах», а навчався у Львівських «училищах» філософії, теології, математики та юриспруденції [92, арк. 155 зв.–157]. 1755 р. у Братському монастирі склав обіти «уродзоний» із Новосілок Федір Булига [75, арк. 8–9 зв., 10]. 1765 р. вступив послушником до Видубицького чернечого осередку шляхтич із Київського воєводства Ігнатій Кульчицький, який раніше спробував себе і в якості слуги конюшого, і купця [102, арк. 1]. 1773 р. у катедральній обителі відрікся світу 60-річний «уродзоний» Стефан Семидиновський [96, арк. 2 зв.], а 1781 р. у Пустинно-Миколаївському монастирі – Михайло Плотницький [79, арк. 14 зв.].

Церковна кар'єра шляхти у Гетьманщині не конче означала постриг: вони також зафіксовані парафіяльними священно- і церковнослужителями. Наприклад, у Пирятинській протопопії на 1772 р. в різних церквах служили настоятелі Мануїл Громінський, Андрій Костецький (студіював у Києві філософію) та Артемій Василієв, вікарні ієреї Сидор Марков та Гордій Нечеевич і дяки Яків Павлов, Матвій Леонтієв та Олексій Містовський – всі «уродзоні», «зашедші» із «Польщі» [87, арк. 9–9 зв., 10 зв.–11 зв., 13, 14].

Відтак, постійна, хоч чисельно досі нез'ясована, присутність річпосполитської шляхти українських воєводств у Київській академії, не є унікальним явищем, а одним із важливих штрихів у ширшому контексті взаємовідносин представників цього стану з Гетьманщиною.

РОЗДІЛ 6

«СТУДІОЗИ»-МІЩАНИ

6.1. Характеристика міщанського контингенту в Академії

Вести мову про міщанських синів у Києво-Могилянській академії доволі складно, адже постійно виникають «супровідні» запитання, відповіді на які потребують знань про сам стан. Отут якраз і виникають проблеми як через специфічне становище цієї групи, розмитість її меж, так і через недостатнє вивчення міщанства Гетьманщини та загалом українських земель XVIII ст. Наведу лаконічне окреслення проблем цього стану у Гетьманаті, надане Зеноном Когутом: «Слаборозвинуті грошові відносини, великі податки, вороже ставлення козацької влади, внутрішня і зовнішня конкуренція, – все це перешкоджало переростанню міщан в окрему соціальну групу і сприяло їх поступовому занепаду» [300, с. 42].

Спудейські реєстри 1737 та 1738 рр. окремо виділяють міщанських, ремісничих та купецьких дітей. Загалом у 1737 р. в Києві всіх разом студіювало 113 осіб, а наступного року – 129 хлопців. Я їх об'єдную в категорію «міщани». Щодо представників останньої групи, такий хід потребує коротенького пояснення, адже добре відомо, що у Гетьманщині купецьким промислом «бавилися» не лише міщани, а й козаки, духовенство, а також ті, кого відносили до категорії «посполиті». Річ у тім, що в ревізійній документації другої половини 1730-х рр. саме серед міщан виділялася підгрупа торговців. Натомість серед козаків така градація не згадувалася. Більше того, в інших документах могло вказуватися, що козаки промишляли купецтвом, але ніде їх не названо купцями [наприклад: 305, с. 40–48], а от міщан охарактеризовано так, як, наприклад, у присяжному списку киян 1742 р. У ньому серед міських громадян окремо виділено чільну групу «мѣщанѣ купеческіе» [52, арк. 125–129 та наст.]. Ті історики, які воліють вести мову про купецтво як окремий соціальний стан, все ж твердять лише про його формування упродовж XVII–XVIII ст. Цей процес

не завершився і в середині XVIII ст., а «переломним» у ньому був 1785 р. [265, с. 10–16; 266, с. 220–234].

6.1.1. Зміна складу. Аналіз списків міщанських дітей за два навчальні роки виявляє загалом характерну для решти світських станів тенденцію, а саме – помітне зменшення числа тих, хто досягнув філософії та риторики, себто полишення такими «студіозами» Академії. Прикметно, що для близько половини «риторів», які продовжили науку, це не означало автоматичного переходу на наступний, філософський, рівень навчання. Так напевне вчинили лише 5 та ймовірно ще одна особа. Решта ж залишилися у тій таки риторичній «школі», при чому й «ізрядні» у навчанні, і «добронадеждні», і «надежні», і «мірні», і «слабкі». Відсутність прямого пов'язання просування на вищий щабель студій з успішністю спостерігається і в інших «школах». Приміром, «ізрядний» киянин «синтаксист» Іван Нечай наступного року залишився у тому самому «класі». Проте, цікавий той факт, що вихованці нижчих граматичних «шкіл», особливо «аналогії», у переважній більшості залишалися в Академії гризти граніт науки далі, а це дозволяє запідозрити більшу вмотивованість саме до того навчання, яке, вочевидь, найшвидше могло мати практичне застосування представниками цього стану (див. додаток 3.1). Характерно, що у граматичних класах у переважній більшості випадків студії залишали «іногородні», себто ті, для кого вони були найдорожчими.

У випадку з міщанами студентські реєстри засвідчують типову для них неузгодженість у фіксації інформації. Отож, ідентифікація приблизно 14% вихованців, записаних «міщанами» у 1737 р., наступного року встановлюється з більшою чи меншою долею гіпотетичності. Так, чи одна й та сама особа «ритор» у 1737 р. Семен Горошковський із Золочева та «філософ» у 1738 р. Семен Горошковський із Жовкви – питання відкрите. Аналогічні труднощі маємо із наступними студентами (вік, як вельми умовна характеристика, до розгляду не береться):

1737 р.

1738 р.

«ритор» Гаврило Вершницький, міщанський син із Києва	«ритор» Гаврло Вершницький, син посполитого із Києва
«пііт» Йосиф Василієв з Києва	«ритор» Йосиф Базилевич із Києва
«синтаксист» Григорій Сплавинський, міщанський син зі Стрия	«синтаксист» Григорій Сплавинський, попівський син зі Стрия
«синтаксист» Яків Новгородський, міщанський син «з міста Бирча»	«пііт» Яків Новгородський, міщанський син з Перемишля
«Синтаксист» Яків Ілляшевський з Києва	«пііт» Яків Ілляшевич із Києва
«синтаксист» Тимофій Юшкевич, міщанський син із Києва	«пііт» Тимофій Юскевич, син посполитих із Києва
«граматик» Григорій Маковецький із Меджибожа	«синтаксист» Григорій Маковецький із Синяви
«граматик» Матвій Миткевич, міщанський син із Козельця	«граматик» Матвій Миткевич, козацький син із Києва
«граматик» Павло Чемерисовський, міщанський син із Прилук	«синтаксист» Павло Чемерисовський, син посполитих із Прилук
«інфіміст» Андрій Іванський, міщанський син із Дубна	«інфіміст» Андрій Іванський, син посполитих із с. Івані
«інфіміст» Олексій Климковський, міщанський син «з міста Климковки»	«граматик» Олексій Климковський, син посполитих із «села Климковки»
«інфіміст» Олексій Байковський, міщанський син «з міста Словатич»	«граматик» Олексій Байковський, син посполитих «з міста Бересця»
«аналогіст» Йоаникій Мартович, міщанський син «Полку малоросійського Нежинського з города (sic!)»	«аналогіст» Йоаникій Мартович, козацький син із Конотопа Ніжинського полку
«аналогіст» Іван Данилевський із Києва	«інфіміст» Іван Данилевич із Києва

«аналогіст» Федір Стефанович із
містечка Підгаєць

«інфіміст» Федір Стефанович «з
города Подданця»

Як бачимо, деякі випадки дозволяють припускати тотожність осіб з високою долею вірогідності, в інших так вчинити можемо достатньо умовно. Найпростіша ситуація там, де розбіжність стосується станової належності і маркує заміну окреслення «міщанин» на «посполитий». До питання таких взаємозамін повернуся далі у розділі про посполитих.

6.1.2. Географічне походження. Більшість студентів-міщан (приблизно 60%) представляли Гетьманщину, причому лєвова їх частка припадала на киян – останні у загальній масі вихованців становили більше 40%. Якщо ж проаналізувати кількісні показники делегатів від інших полків, то особливих закономірностей встановити навряд чи вдасться, окрім зрозумілої відсутності чернігівців та лєдь помітної стародубців (чи правильніше – стародубця) (див. додаток 3.2). Тож на прикладі цієї групи «студіозів» вкотре простежується дієвість географічного фактора вкупі з чинником доступності ближчих «шкіл». Обережно можна припустити також певну роль фактора економічного та культурного розвитку того чи того регіону. Зайве спеціально зупинятися на значенні Києва як економічного та культурного центру – це достатньо відомі речі. Наголошу лише на одній із його характерних особливостей – місто було одним із двох осередків (поряд із Черніговом) книгодрукування та стаціонарної торгівлі книгами в Гетьманщині [412, с. 55].

Другим за представництвом міщанських синів в Академії у 1737-1738 рр. йшов Ніжинський полк. Саме його територією, зокрема, через Ніжин, Борзну, Батурин, Кролевець, Глухів, пролягала міжнародна торгова артерія, що сполучала обидва береги Дніпра і йшла аж до Львова та далі на захід, з одного боку, і на Орел, з іншого. Адміністративний центр Гетьманщини – Глухів – був, до того ж, місцем перетину кількох головних торгових трактів: не лише з Києва (що, своєю чергою, теж слугував центром перехрещення «горизонтальних» та «вертикальних» комунікацій), а й зі Стародуба та Почєпа [413, с. 377-378, 386,

карта торговельних шляхів між с. 390 і 391]. Отже, можна гадати (наразі – лише через зазначені опосередковані факти), що важлива роль транзитної території у міжнародній торгівлі, а відтак – жвавіший економічний розвиток, сприяли кращому розвитку міщанства та більшій охоті/можливостям віддавати дітей у науку.

Не виключено також, що свій вплив на незначне представництво міських громадян решти полків у київських «латинських школах» зробила російсько-турецька війна. Скажімо, у Лубнах «все тож бившее с турками военное время» квартирували військові, а також генералітет, головний Крігс-Комісаріат, штаби, військові частини та головна польова аптека, а тамтешнє населення несло інші, окрім надання постою, повинності (забезпечення волами, виконання різноманітних робіт) [169, с. 125]. Зрозуміло, що економічні збитки міщан могли перешкодити спорядженню дітей до Києва. Проте уривчасті дані 1750-1760-х рр. засвідчують типовість географічного представництва міщан, зафіксованого у реєстрах 1737 та 1738 рр. Так, у 1753 р. склали присягу на вірність імператриці троє міщанських дітей із Гетьманщини: 1 киянин, 1 представник Київського (недалеко від Києва) та 1 – Ніжинського полків [118, с. 119–120]. У присяжному списку майже 170-ти могилянських студентів 1755 р. лише одна особа вказана купецьким сином, інша – міщанським. Перший вихованець походив із Ніжина, другий був киянином [55, арк. 8–8 зв.]. У 1759 р. в такому самому документі зі 170-ти вихованців лише 7 зафіксовані міськими громадянами, хоча їх число, схоже, було на кілька хлопців більше, адже під кількома київськими «жителями» та ніжинським греком теж можна запідозрити міщан. Із семи «студіозів» 5 представляли Київ, а по одному – Переяславський та Стародубський полки [56, арк. 1–7]. Зі 103 студентів, які склали присягу у травні 1762 р., лише 1 зазначений міщанином-киянином [60, арк. 9–11 зв.]. Приблизно зі 170 «академіків», внесених до переліку тих, хто присягав на вірність Катерині II у другій половині 1762 р. та у 1763 р., 8 названо міщанами, а 1 – сином цехового: 6 з них були киянами, один – із

Київського полку (населений пункт не вказано), а ще дві особи походили зі Слущка [119, с. 152–171].

Другу за чисельністю групу серед могилянських «спудеїв»-міщан складала вихідці з Речі Посполитої. Вони представляли майже виключно українські воєводства, хоча траплялися «академіки» з білоруських теренів (як, зрештою, й пізніше, наприклад – у щойно згаданому присяжному списку 1763 р.; случанином із купецької сім'ї записано «богослова» 1786 р. Олександра Бутолича [121, с. 173]). Як і загалом по всіх вихованцях, у цій групі також не переважали представники Київського воєводства, вкрай мізерна делегація Брацлавського, зате кількісно доволі помітними є уродженці Поділля, Волині та західноукраїнських земель (див. додаток 3.2). Тут вкотре постає питання про умовність та прозорість конфесійних бар'єрів. Можемо достатньо вірогідно припускати, що вихідці зі Слущка, одного з великих православних осередків закордонної частини Київської єпархії, могли бути православними. Однак, годі сумніватися, що більшість міщан не належали до «благочестивих», а, найшвидше, сповідували «богомерзкую унію».

Окремо слід звернути увагу на стабільну впродовж двох років та відносно помітну присутність уродженців Руського воєводства, що, знову таки, надає цікаву поживу для роздумів про освітні практики, зв'язки різних частин роз'єднаної державними кордонами України та роль «традиції» у таких стосунках. Контакти тамтешніх міщан, зокрема львівських, з київськими «школами» тягнуться від XVII ст. Добре відомо, що львів'яни навчалися у Києві, а Львівське братство підтримувало киян, що студіювали у місцевому єзуїтському колегіумі у XVIII ст. Раніше, у 1690-х рр., братство навіть фінансово допомагало своїм вихованцям, що їхали продовжувати навчання у Могилянських Атенах. У XVIII ст. у бібліотеці київських «латинських училищ» зберігалися курси львівських єзуїтських професорів, що вказує на переміщення студентів, а колишні львів'яни робили помітну кар'єру вже за межами

Гетьманщини – на Слобожанщині і в Росії [558, р. 161–163]*. Навчання уродженців Руського воєводства у першій третині XVIII ст. у Києві якраз і виглядає як продовження своєїрідної «традиції» зв'язків.

Про постійне представництво українських міщан із тих адміністративних одиниць Речі Посполитої, що були доменом Унійної Церкви, не свідчать, що цікаво, присяжні списки 1750-1760-х рр. Попри те, що до них уписано чимало представників «Польської області» з посполитих, духовенства та, частково, зі шляхти, міські громадяни відсутні. Лише у переліку могилянців 1753 р. з восьми «закордонних» прибульців один «ритор», Севастьян Оксентович, зафіксований міщанським сином із Дорогичина [118, с. 119]. Ситуація зі зменшенням зазначеної групи «студіозів», про яке можна опосередковано судити з далеко неповних присяжних спудейських реєстрів, пояснюється не так

---

* У XVIII ст., звісно, у Львові вже не було православних. Однак, тамтешня українська громада, яка на 1765 р. налічувала десь 2,8-3 тисячі осіб і складала 13-15% усього загалу населення, та Успенське Ставропігійське братство (перейшло на унію 1708 р.) продовжували боротьбу за однакові права із католиками-поляками в політичній та економічній сфері. Унія, яка юридично мала прокладати шлях до рівноправ'я, не лише не стала автоматичним «бонусом» (практично ж у перші десятиліття права русинів постійно порушувалися), а й допомагала вирізненню від «римлян». Католицька міська рада навіть видрукувала 1714 р. брошуру «*Informatio in causa cum Rutheni ratione admissionis ad immunitates et officia civitati Leopoliensi in judiciis S. R. M. per eosdem intentata, anno 1714*» («Інформація у справі з русинами щодо допуску до вільностей та урядів міста Львова, що була розпочата ними у судах Його Королівського Маєстату, року 1714») для поширення своєї позиції. Звісно, книжка представляла аргументи зацікавленої сторони, однак прикметно, що у ній райці звинувачували українців у неправдивому прийнятті унії на підставі факту про заборону членам львівського братства причащатися в костелах [291, с. 140-143, 272].

обмеженістю інформації джерела (адже «заграничних» вихідців з інших станів воно фіксує), а радше або специфікою заміни терміну «міщанин» на «посполитий» (останні згадуються постійно), або значнішими успіхами унійної конфесіоналізації у міщанському середовищі.

На останньому місці за кількістю делегованих до Академії міщан розташувалася Слобожанщина (див. додаток 3.2). Вочевидь, той таки географічний чинник та функціонування колегіуму у Харкові стали причиною ігнорування слобожанами київських «шкіл». Цікаво, зате, що вони хай і нечисленно, однак постійно приїздили на навчання до Києва.

6.1.3. Вік та успішність. У 1737 р. спостерігаються загалом типові вікові характеристики студентів-міщан: відсутність плавного переходу середнього віку від «школи» до «школи», присутність вихованців того самого віку у переважній більшості класів, брак переважаючого числа чи бодай половини носіїв однакових років хоча б на одному навчальному рівні. Тож наймолодший 8-літній «академік» у цій групі записаний не в аналогії, а в синтаксими; найстарший «студіоз» вивчав не теологію, а філософію; 20-річні юнаки відвідували всі «школи» від найнижчої до філософії; середній вік «піїтів» був меншим, аніж у «синтаксистів» та «інфімістів», а значний розрив цього показника 1737 р. у порівнянні з «риторами» 1738 р. (15,3 та 18,9 років відповідно) опосередковано сигналізує про певний фінішний рубіж у навчанні для багатьох хлопців чи відвідування риторики впродовж кількох років замість одного (хоча тут причину можна пошукати у незначній кількості «поетів»). Середні літа «інфімістів» 1737 р. (15,7 років) за рік змінилися не в сторону збільшення, як мало бути, коли б вони перейшли у граматиків, а навпаки – зменшилося у граматиків 1738 р. (15,5 років). У вікових характеристиках міщанських дітей цікавим є те, що на противагу представникам козаків та посполитих, де всі вихованці були старшими за 11 літ, присутні семеро молодших осіб 8-10 років. Однак навряд чи слід тут шукати якихось закономірностей, адже наступного року серед міщан наймолодший студент мав

10 літ, а серед козаків були 8-9-річні. Загалом же, у 1738 р. на прикладі окресленої групи вихованців простежуються такі самі тенденції у вікових характеристиках, що й перед цим (див. додатки Б.3–Б.4).

Якщо порівняти співвідношення між студентами-міщанами, чиє навчання було позначене значними та добрими успіхами, з одного боку, і середніми та слабкими, з іншого, з успішністю представників решти станів, то на загал значні перепади не спостерігаються – коливання складатимуть кілька відсотків (щодо козаків та річпосполитської шляхти у 1737 р., шляхти у 1738 р.). Більшу різницю помітно при співставленні з хлопцями із родин посполитих: за тогочасними «оцінками» до першої групи з них належало у 1737 р. 32% представників, тоді як у міщанських «делегатів» 41%, а до другої – 59% і 68% відповідно. У 1738 р. «відмінників» та «хорошистів» серед дітей простолюду було 36%, а посередніх та слабких «студіозів» – 64%, а серед представників міських громадян – 43% і 57% відповідно. У 1738 р. козацька молодь поділилася порівно за рівнем успішності. Як бачимо, посполиті навчалися найгірше, і міщанські діти перевершували їх в опануванні знань.

Якщо брати відсоток найуспішніших вихованців, то він найвищий саме серед міщан (див. додаток 3.3, пор. із додатками Е.2, И.4, К.2) – у 1737 р. їх змогли перегнати за значними звершеннями у науці лише діти річпосполитської шляхти (вочевидь, через малочисельність останніх і маємо таку картину).

6.1.4. Соціальна градація. Які ж міщани навчалися у 1737-1738 рр. в Академії? Реєстри майже не дають відповіді на це питання. Можна було б припустити, що вже окреслення «міщанин» вказує на належність до верхівки міського громадянства (на противагу ремісникам), адже на той час в Гетьманщині зафіксовано таке специфічне побутування цього терміну та прикладання його саме до «патриціату». Скажімо, у ревізії Полтави 1737 р. з-поміж 204 цивільних дворовласників (не козаків і не з духовного стану) лише 24 названі «міщанами»: четверо можних, «промисломъ купТчТскимъ знатним бавячіТся», та 20 середніх, які «нТболшіТ промисли ім-ють». Решту вказано

посполитими [40, арк. 173–177, 188–189]. Аналогічний поділ представлений у ревізії Решетилівки Полтавського полку 1737 р.: з 355 осіб міщанами названо лише двох, які «бавилися» «середнім купецьким промислом». Решта люду (окрім групи урядників: вйта, городничого, 3 осавулців і 4 десятників) зафіксовано у загальній рубриці «посполиті», хоча можна напевне твердити (наприклад, за дописками на кшталт «Павло Тупкало швТць»), що серед них були ремісники [40, арк. 267–273, 275]. Таке саме застосування згаданого терміну до верхівки міського громадянства занотоване у містечку Великих Будищах тієї ж адміністративно-територіальної одиниці: з 455-ти осіб міщанами названо лише 10, при чому підстава для їх вирізнення, як і в двох попередніх випадках, простежується достатньо чітко: поділ відбувався за майновим достатком, адже всі 10 дворовласників, на противагу решті, записані як особи, «срТднымъ купТствомъ бавящіТсь» [40, арк. 246–256, 264–265].

Того ж таки 1737 р. подібну сепарацію населення спостерігаємо у ревізії Переяслава. Міщанами у документації вказані лише ті, хто «малимъ купТчТствомъ бавячися, сТбТ кормлят» (великих купців не було взагалі), а решта дворовласників у місті, крім окремо виділеної ратушної старшини та ратушних і баштових служителів, марковані «посполитими» (включно з членами різних цехів) [46, арк. 26–28 зв.]. У присяжному списку киян 1742 р. міщани так само відділені від ремісників [52, арк. 125–184 зв.]. Заняття купецьким промислом було найпершою підставою для зарахування до повноправних міщан у документації місцевої адміністрації підросійської України у 1749 р. [414, с. 69] В частині ревізій другої половини 1730- рр., як-от Козельця Київського чи Зінькова Гадяцького полків, а також переписах слобідських поселень 1732 р., приміром, Валок Харківського чи Лебедина Сумського полків, міщан окремо не виділяють взагалі, позначаючи і купців, і ремісників загальником «посполиті» [45, арк. 26–34 зв.; 49, арк. 313–319; 105, арк. 1376–1522; 111, арк. 507–577].

Доволі розмите побутування окреслення «міщанин» у Гетьманщині (як і меж стану), не дозволяє все ж однозначно шукати за позначеними так у

реєстрах особами представників верхівки міського громадянства. Понад те, студентські списки теж нечітко застосовують згадане маркування, як зазначалося вище. При цьому та сама особа могла не лише фіксуватися одного разу як міщанин, а іншого – як посполитий, а й фігурувати сином то міщанина, то ремісника [пор., наприклад: 14, арк. 17 та 117, с. 57].

Спудейська відомість 1737 р. прямо вказує лише на належність двох зі 113 міщанських дітей до помітних міських родин – це чада київських ратушних писаря і «реєнта». Єдиний юнак, Діонісій Силванський, записаний ремісником – як «сын кузнецов». Слід гадати, батько останнього хлопця не належав до найвищого представництва ковальського цеху. До такої думки підштовхує інформація з присяжного списку киян 1742 р., де у переліку членів відповідного цеху зафіксований Федір Силиванов, але аж під № 7 [52, арк. 166]. Вірогідно, це якраз і міг бути батько «студіюза», принаймні інші, схожі на Діонісієву, прізвищеві ідентифікації у документі 1742 р. відсутні. Наступного року окремо у спудейському реєстрі виділені ті самі діти ратушних писаря і «реєнта» та ще семеро зі 129-ти осіб записані ремісничими синами, зокрема й згаданий Силванський, щоправда тепер без деталізації батькового ремесла.

Вказівкою на статусність у списках вихованців є виділення окремо представників купецьких сімей. Щоправда, відомості і тут не вельми послідовні. Так, у 1737 р. Стефан Скибинський із Перемишля записаний міщанським сином, а 1738 р. – купецьким (тут він «Скибн-нській») [пор.: 10, арк. 1 та 117, с. 40]. Торгова верства, за спостереженнями Володимира Пришляка, базованими на матеріалах Гетьманщини, займала далеко не останнє місце у соціальній піраміді, а багаті купці домінували у середовищі міського патриціату [414, с. 68]. На їхнє привілейоване становище серед міщанства вказують вже згадані приклади з полкових ревізій, коли саме ті міські жителі, які «бавилися» торгівлею, фіксувалися на самому початку переліків обивателів. У присяжному списку Києва 1742 р. список міщан починає якраз його верхівка – відразу після фіксації урядників ідуть «мТщанТ купеческие» [52, арк. 125–129 та наст.].

У відомості 1737 р. прямо вказано на 6 купецьких синів: 4-х із Гетьманщини, 1-го зі Слобожанщини та 1-го з Речі Посполитої. Сюди ж можемо додати згаданого перемишлянина Скибинського. 1738 р. в Академії зареєстрували 11 представників цієї соціальної групи: 6 з Гетьманщини та 5 з «Польської області».

Спробувати ідентифікувати міщанських дітей в Академії, шукаючи їхніх батьків у полкових ревізіях, як це зроблено із козаками, майже неможливо, і не лише через відсутність категорії «міщани» у відповідних матеріалах, адже це тільки додатково зобов'язує переглядати реєстри посполитих, серед яких часто записували і міських громадян. Складнощі зумовлені також тим, що левову частку міських громадян із Гетьманщини складала кияни, а ревізія згаданого полку, як зазначалося, не містить даних про них. За 1737 р. із 21-го «малоросіянина» та слобожанця з-поза Києва можна більш-менш вірогідно припустити, що кровно був пов'язаний з майже однофамільцями лише один студент із Глухова – Никифор Віндовський, а також напевне встановлюються родичі його земляка Даниїла Полонського (навчався і наступного року). Щодо першого «студіоза», то за ревізією Ніжинського полку 1737 р. у рубриці «малогрунтовиТ посполитиТ коториТ можуть а коториТ за убожТствомъ вТсма нТ можуть повинност јтбуваты» зафіксована «удова Михайлиха Виндиха», а також Онисько Вінда та Яків Вінда; всі значаться такими, що можуть виконувати повинності. Опосередковано на не останню роль цієї фамілії у місті вказує той факт, що жоден зі згаданих її представників не був задіяний в акціях воєнного часу (погонщиками чи «в прикриття границь»). Усього ж малоґрунтових у Глухові налічувалося 65 домовласників, з них 28 були, а 37 – не були спроможними виконувати повинності. Окрім цієї категорії посполитих (тут ще раз нагадаю, що традиційно для Гетьманщини того часу міщан долучили до простолюду), значиться ще одна група- «весма» убогих, які живуть в одних хатах при «огородах» та мають чи не мають волів і коней. Останніх налічувалося 336 господарів. Групу простолюду завершують «подсусідки посполитие» – 41 дворовласник [43, арк. 732–735 зв.]. Отож, Вінди

за становищем належали до першої тридцятки всього загалу некозацького міського населення. Тим не менше, навряд чи їхній статус був аж таким значним – найшвидше, у такому випадку прізвище хлопця-студента не змінилося б узагалі.

На відміну від Віндовського, Даниїл Полонський належав до сім'ї «батьків міста», на що вказує хоча б незмінність його прізвища. У ревізії у рубриці «средние промыслом купеческим бавячиеса» серед п'яти міських обивателів зафіксований Іван Полонський, не задіяний в акціях воєнного часу. Ієрархічно вище за цю п'ятірку піднялися лише два «можних» купці [43, арк. 732].

Із сімей 24-ох студентів-міщан 1738 р., уродженців Гетьманщини та Слобожанщини з-поза меж Києва, які не зафіксовані у попередньому році, вдалося віднайти лише одного потенційного родича: в «інфіміста» Івана Ризи з Переяслава у місті значився домовласник-однофамілець, теж не останній чоловік, Григорій Риза, який виконував обов'язок «дозорци індутних зборов» та мав власний шинок [46, арк. 37 зв.–38]. Натомість рідня його однополчанина, «граматика» Григорія Ручковського з Баришівки, встановлюється дуже гіпотетично, адже на той час носіїв такого назвища там не згадано. Натомість, у кушнірському цеху значаться зовсім небагаті Кузьма Ручка і Семен Ручка, які володіли кожен одним двором, але не мали коней, а також значно помітніша персона – городничий Петро Ручка [46, арк. 224 зв., 249]. У цьому випадку визначити батька Ручковського та його статус серед решти міщан не вдається.

Більшість міщан із Гетьманщини, як зазначалося, склали київські жителі. Позаяк ревізія київського полку 1737 р. не містить їх переліку, я спробував відшукати потенційних родичів могилянських «студіозів» в іншому реєстрі міських громадян – вже не раз згаданому присяжному списку 1742 р. Він є доволі повним, а у переліку обивателів, які не змогли скласти присягу через відсутність, внесено переважно поодиноких представників того чи того цеху, за винятком аж 47 представників кушнірської корпорації, від якої присягнуло 310 чоловіків [52, арк. 146–151, 201–202 зв.; 248, с. 1–10]. Утім, і

тут бачимо звичну для ревізій картину – відсоток виявлених однофамільців вельми незначний, і, як правило, стосується людей помітних. Відразу виключаю з розрахунку співпадіння патронімійних прізвищевих назв, а такі становлять переважну більшість. Занадто привабливо потрактувати батьками могилянських вихованців-киян Александровичів, Андрієвських, Василковських, Василієвих та ще цілої групи бурмістра Михайла Александровича чи «купецьких міщан» Миколая Андрієвського, Ігнатія Василковського, Максима Василієва тощо [52, арк. 125, 133 зв.] Проте особливий спосіб фіксації студентів, про який йшлося, та специфіка патронімійних назвиськ (скажімо, у присяжному списку зафіксовані Василковські також серед цехових ремісників, а ціла низка Василієвих – серед верхівки міщанства, магістратських служителів, російських купців, у кількох цехах та одній сотні [52, арк. 128, 130, 136-137, 142-142 зв., 147, 177 зв., 186]) завжди залишатимуть сумніви у достовірності родинних пов'язань та будуть хіба припущеннями.

Достовірнішими маркерами кривності видаються співпадіння інших «прізвищ», хоча в окремих випадках прив'язати за їх допомогою «академіка» до представника конкретної міщанської підгрупи теж не вдається. Наприклад, для «студіозів» 1737-1738 рр. Андрія та Якова Кальських і Григорія Красовського родичем/родичами (а чи й однією і тією самою особою, адже присягу датовано 1742 р.) могли бути і шафар Степан Кальський, і купці Антон Кальський та Григорій Красовський, і кравці Андрій Кальський та Василь Красовський [52, арк. 126, 129, 133, 136, 138 зв.]. Федір Пожаровський, не виключено, доводився кривним чи то служителем київської карвасарії Михайла Пожаровського, чи рибалки Івана Пожаруна [52, арк. 142, 187 зв.], а Петро Скраговський – «купецького» міщанина Івана Скраги, або шевця Івана Скраги, чи, з меншою долею ймовірності, кушніра Тараса Скраженка [52, арк. 131, 151–151 зв.].

Порівняння студентського та присяжного реєстрів показує однозначні співпадіння прізвищ лише у кількох випадках. Так, назвисько студента

1737-1738 рр. Стефана Зарицького мали у списку 1742 р. лише четверо осіб, внесених до вищої групи «купецьких міщан» [52, арк. 129, 132 зв.–133]. Вихованець 1738 р. Андрій Осовський, швидше за все, був родичем одного із 14-ти магістратських урядників Степана Оси (кравність із рибалкою Андрієм Осенком виглядає малоімовірною, адже прізвищева ідентифікація останнього сама є похідною від основи, подібної до тієї, за допомогою якої творилося студентське прізвище). До знатних городян, найшвидше, належав батько студента 1737-1738 рр. Григорія Холявки: присягу 1742 р. складали один із п'яти бурмистрів Герасим Холявка та купець Іван Холявка, внесений до переліку 274-х «міщан купецьких» дев'ятим [52, арк. 125, 129]. Вихованці 1737-1738 рр. Матвій, Гаврило та Пилип Ядрили доводилися, вочевидь, кривними купцеві Івану Ядрилу [52, арк. 131].

Складніша ситуація зі студентом 1738 р. Петром Каленовським: його однофамілець згаданий у присяжному реєстрі серед служителів міщан [52, арк. 134 зв.], проте основою для творення цього назвиська швидше за все послужив патронім «Каленик», тож складно стверджувати їхні родинні пов'язання. Зробити прупищення про достатньо високий статус ще одного студента 1737-1738 рр. Івана Нечая дозволяє згадка цього прізвища (чи навіть цієї особи) у джерелі пізнішого часу. Серед урядників київського магістрату, які залишили у січні 1753 р. підписи у прибутково-видатковій книзі рибальського цеху за 1752 р., згаданий медовий шафар Іван Силич Нечай [8, арк. 3 зв.].

Як можна висновувати з окремих встановлених фактів, ситуація з пошуком батьків-міщан річпосполитських студентів нагадує описане вище виявлення сімей їхніх однокашників із Гетьманщини та Слобожанщини. Щоправда, ті матеріали, за якими я пробував віднайти хоча б декого з них, хронологічно значно віддаленіші, ніж малоросійські ревізії/присяжний список від двох спудейських реєстрів. Скажімо, міщанські родини Михайла Рашковського, Павла Ростовського, Марка Волковицького та Федора Туніковського з Меджибожа виявити в інвентарі Меджибізької волості 1717 р.

не вдалося. Натомість однофамільці їх земляка, Григорія Маковецького, там значаться: «P. Stefan Makowiecki, burmistrz» (а отже й шляхтич), місцевий уродженець, мав 2 коней без волів, та «Fedko Makowiecki, kuszniarz», так само місцевий «дідич» (уродженець), що платив чиншу 1 злотий 7,5 грош та 18 грош ставщини і не мав ні коней, ні волів [149, с. 30–31]. Хто з цих двох домовласників доводився родичем могилянському спудеєві – невідомо.

Підсумовуючи різні прямі та опосередковані вказівки, можемо більш-менш вірогідно констатувати, що зі 113-ти міщанських синів, зафіксованих в Академії у 1737 р., 17 (ледь більше 15%), а зі 129-ти хлопців у 1738 р. – 22 студенти (дещо більше 17%) представляли верхівку цього стану. Можна з високою долею вірогідності підозрювати, що відсоток елітної групи міських громадян на той час в Академії був вищим (зокрема, підстави для цього дають ті ж таки патронімійні прізвища киян, які носили і студенти, і патриціат, чи послуговування різних за статусом родин однаковими назвиськами), однак аргументовано твердити про належність того чи того «студіоза» до сильних світу за браком детального дослідження міщанського стану в Україні не доводиться. Зверну увагу на інше – достатньо велика частина вихованців цієї групи представляла все ж «рядові» сім'ї. Більше того, окремі представники незаможного міщанства «ввійшли в історію» саме завдяки непоганій освіті. Історики для ілюстрації цього твердження часто наводять приклади Василя Григоровича-Барського чи Івана Леванди [266, с. 253–254]. Однак тут слід пригадати, що вихідці зі згаданого стану представляли і середню ланку церковної ієрархії (настоятелі монастирів), і посідали у XVIII ст. ті чи ті єпископські катедри, як-от київський митрополит (1748–1757 рр.) Тимофій (Щербацький). Далі спробую бодай пунктирно окреслити ставлення міщан до письменності та освіти.

6.2. Міщани й освіта

Чисельність міщанських синів у стінах Академії у 1737-1738 рр. була достатньо помітною у порівнянні з рештою однокашників з інших станів. Цей

факт буде ще промовистішим, якщо пригадати, що міські громадяни по обидва боки Дніпра склали далеко не найчисленнішу соціальну групу. Так, на 1776 р. в Галичині на неї припадало 12,7% люду (333 тис. осіб), з них на патриціат - лише 5,3% [252, с. 102, 104]. У Київській, Волинській та Подільській губерніях разом на 1795 р. налічувалося 2394 купців-чоловіків та 29132 чоловіків міщан-християн (0,14% та 1,7% усього населення відповідно). Вкупі вони поступалися всім станам включно зі шляхтою та міщанами-євреями, окрім духовенства [384, с. 203]. Що ж до Гетьманщини, міщанство з якої представлено в навчальному закладі найбільше у порівнянні з річпосполитськими та слобідськими землями, то за ревізією 1764 р. воно налічувало лише 26660 осіб без врахування даних Полтавського і частини Миргородського полків [171, с. 64]. Загалом у козацькій Україні на 1760-і рр. дослідники оцінюють чисельність тих, хто мав міщанський статус, у 34 тисячі чоловіків [300, с. 42, 46]. Цей стан у понад мільйонному чоловічому населенні «Малоросії» кількісно перевищував лише духовенство. Тим не менше, міські громадяни «делегували» до Київських Атен більше представників, аніж значно численніше селянство чи (в підросійській Україні) козацтво. Отож, чим можна пояснити таку статистику?

Раніше наголошувалося, що типовим для раннього Нового часу була більша вмотивованість до студій представників вищих щаблів соціальної ієрархії, себто і міщанської верхівки, до якої належали міські урядники та купці – останні по всій Європі відзначалися вищим, у порівнянні з іншими, нижчими за статусом групами, зокрема й ремісниками, відсотком письменних. [557, р. 132]. Від XVI ст. у Речі Посполитій міський патриціат, як і шляхта, поміж іншими «інвестиціями» в дітей обирав також освіту. Цікаво, що закордонні освітні мандрівки до італійських, німецьких чи французьких університетів для синів заможних «уродзоних» часто були лише способом поглиблення знань без регулярних студій з метою отримати диплом. Натомість чада міщан чинили навпаки, здобуваючи повну тогочасну освіту та отримуючи найчастіше дипломи з медицини [562; s. 374]. Зрештою, у ранньомодерній Польщі саме

міські громадяни склали помітне число учительських кадрів шкіл усіх рівнів, а в деяких навчальних закладах, як-от академічних гімназіях Гданська та Торуня, відсоток учнів із міщанських родин сягав наприкінці XVI - на початку XVII ст. 90%. Щоправда, у другій половині XVII та XVIII ст. відсоток студентів-представників зазначеного стану, спав [543, s. 554–555]. Однак, якщо брати єзуїтські колегіуми західної частини Руського воєводства, саме міщанські та шляхетські діти становили там осердя учнівської спільноти [574, s. 95]. Вища за елементарну освіта в Західній Європі також була прерогативою переважно представників середніх та вищих станів. Приміром, на 1726 р. зі 112-ти студентів єзуїтського колегіуму в Німці, лише троє мали селянське походження, а от ремісничі - 24 особи. Решта «алюмнів» репрезентувала вищі за статусом родин [557, p. 50–51]. Зрештою, і західноєвропейські університети у XVIII ст. вважаються значно закритішими для широкого соціального представництва, ніж за епохи Ренесансу. Головний контингент їхніх вихованців становила буржуазія та заможні верстви [549, p. 320]. Зібрані документи одиничні згадки про студентів Могілянського колегіуму за 1630–1650-х рр. показують, що міщани в його стінах перевищували представництво духовенства, а також найчастіше перевищували чи дорівнювали козацькому контингенту. Себто, у Києві діти міських громадян переважно йшли на другому місці після шляхетських синів [278, s. 363–373].

Проте навряд чи коректно вести мову про все міщанство, як моноліт, у його ставленні до освіти. Немає нічого дивного у тому, що в Київській академії достатньо помітним був відсоток нерядових представників стану. Разом з тим, аби докладніше зрозуміти, що спонукало міських громадян до студій, розгляну їхнє ставлення до набуття рудиментарних освітніх навичок, себто до опанування грамотності.

Із досліджень над ранньомодерною європейською письменністю відомо, що простолюди переважно не вмів навіть читати. Однак ремісники відзначалися вищою грамотністю, ніж селяни [234; с. 268; 559, p. 21–22, 25]. Якщо брати ближчі до Києва терени Речі Посполитої, то, наприклад, можна твердити про

значну поширеність письменності серед міщанської верхівки у другій половині XVI ст. в Краківському воєводстві [601, s. 51]. У малопольських містах дослідження, базовані, щоправда, на обмеженому матеріалі, показали уміння писати 71–84% міщан та 36% міщанок в останній третині XVI ст., 88–93% міщан у 1630-х рр. та 73–80% - у 1640-х рр. Деталізація цієї інформації з кореляцією на соціальне розшарування дозволяє припустити письменність наприкінці XVI ст. 70% патриціату та 40% решти міських громадян [595, s. 245–251]. Загалом у XVII ст. в Краківському воєводстві серед міщан-чоловіків на неграмотних припадало 20%, а в Люблінському - 15%. При цьому частка письменних у різних містах була різною, залежачи, схоже, від наявності у них шкіл. Загалом у Малопольщі (без краківських населених пунктів) упродовж століття відсоток неграмотних міщан змінювався: спочатку їх число скоротилося (із 40% до 20%), проте в останній третині століття знову зросло (до 35%). Найписьменнішим був вищий прошарок міських громадян, хоча й серед урядників траплялися такі, що не вміли писати. Приблизно та сама картина спостерігалася серед купців, зате серед ремісників, цехових старших, достатньо строкато поєднувалися «алфавітизація» та неграмотність. У наступному столітті рівень письменності патриціату не змінився. Щодо ремісників, то окремі приклади засвідчують, що неграмотність була достатньо поширеною (інколи понад 2/3 не вміли писати) і варіювала залежно від виду роботи та статусу населеного пункту (могло доходити й до 100% неграмотності) [594; s. 51–58, 67–69]. Вивчення львівських контрактів початку XVIII ст. дозволяє говорити про 44% міщан, які не вміли читати й писати [601, s. 30], а на зламі XVIII-XIX ст. у Кракові лише 15% чоловіків та 7% жінок, представників цього стану, вміли писати [594; s. 77]. У містах Перемишльської та Сяноцької земель другої половини XVII–XVIII ст. неграмотність міщан була типовим явищем, а серед ремісників сягала 90%. Натомість значно поширенішою письменністю у своєму середовищі могли похвалитися купці, а тамтешні школи відвідували переважно діти саме міського патриціату. Більшість міщан цього регіону не виявляли зацікавлення книгами, а з кінця XVII ст. на згаданих територіях

дослідники фіксують зменшення освітнього рівня навіть міських урядників, приміром, писарів, серед яких ще кількома десятиліттями раніше траплялися вихованці Краківської академії, а затим, як свідчать складені ними документи, зустрічалися незнайомі з каліграфією та елементарними засадами письма особи [570, s. 229–230].

Що ж стосується Гетьманщини, то ще Дмитро Багалій без спеціального розгляду лаконічно постулював незнання більшістю міщан грамоти [224, с. 33; 225, с. 420]. У Києві в другій половині XVII ст. навіть не всі магістратські урядники вміли ставити підписи. Зокрема, на 1666 р. троє бурмистрів та кілька радників не могли власноруч засвідчити перепис міських жителів [372, с. 10]. Тож не дивно, що хоча у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) серед вимог до членів магістрату поміж іншим згадано й ученість, але з одним уточненням: по можливості (урядників слід вибирати з міщан «знатныхъ, постоянныхъ, сов-стныхъ, разсудныхъ, добронравныхъ (и гд- могутъ быть) учтныхъ [...]»). А от магістратський та ратушний писар таки мав бути «в правахъ и в сочинтній писарскихъ д-льъ искусствъ» [185, с. 452, 457].

Спеціальне дослідження зрізу грамотності населення Гетьманщини на прикладі Полтави на підставі Рум'янцевського опису «Малоросії» 1765–1766 рр., здійснене шляхом аналізу здатності домовласників власноруч підписуватися, пропонує на загальний достатньо типову для всієї Європи, виконану «за правилами», картину письменності міщан. У Полтаві магістратські урядники на той час становили найосвіченішу (принаймні, на елементарному рівні) групу міського населення - вони всі зуміли власноруч поставити підписи. Цією здатністю характеризувалося також понад 45% тамтешнього купецтва фортеці, 10% - форштадту та 34% міста, але згаданий відсоток слід сприймати як мінімальний, позаяк не всі представники цієї групи перебували під час процедури опису вдома. Цікаво, що за батьків документ інколи засвідчували сини, при чому частіше, ніж чада старшини. Зате серед ремісників зуміли самостійно скріпити документ лише 7,7% мешканців фортеці, 2,8% форштадту та 3,1% міста, поступившись рівнем письменності навіть посполитим (20%,

5,5% та 7% відповідно; зазначу, що за «посполитими» також могли приховуватися міщани, але детальніше про це буде мова далі) [250, с. 148–151].

Ведучи мову про стимули, що могли підштовхувати батьків-міщан віддавати синів у науку, слід звернути увагу на ще один факт: у петиціях представників міст до Законодавчої Комісії, серед яких було чимало міщан, не ставилося питання реформування освітніх закладів чи створення нових, ба навіть питання освіти не піднімалося взагалі [167, с. 183–204; 169, с. 71–141; 170, с. 3–41, 63–133; 300, с. 128–146; 345, с. 11–101; 398, с. 87–100; 463, № 1, с. 73–97, № 2, с. 232–249]. Накази городян інших населених пунктів імперії, зате, зверталися до цього, інколи, як-от архангельський, доволі розлого, при чому головними ініціаторами заведення шкіл від міст виступало купецтво, а також дворянство і приказні люди. Прибалтійське міське населення взагалі сперечалося за честь стати місцем розташування університету чи академії [420, с. 286–287]. «Малоросійські» городяни вже мали «школи», і їх ці заклади, на противагу козацькій старшині, вочевидь, задовольняли. З іншого боку, така байдужість так само легко пояснюється тим, що висока освіта мало цікавила міщанський загал.

Підписи міських громадян під клопотаннями до Законодавчої Комісії пропонують цікаві штрихи до характеристики письменності їхніх представників. Отож, з-поміж «субскрибантив» під петиціями, про яких можна робити висновки щодо уміння самостійно засвідчувати документи, у Ніжині були письменними 9 членів магістрату, 1 канцелярист та 19 міщан. Ще один бурмістр та 20 міщан не вміли підписуватися. Про одного міського громадянина таку інформацію визначити не можна (публікатори наказу не зуміли відчитати текст), а один засвідчив документ власноручно як «Alexander Campioni Italiano» [170, с. 40–41]. Новгород-сіверський текст підписали всі зазначені під ним члени магістрату (війт, а разом і військовий товариш, бурмістри, райці, лавники), зате більшість «неурядових» міщан самостійно з таким завданням не впоралися [170, с. 67–68]. Погарські підписанти, схоже, всі були грамотними, принаймні про протилежне не згадано [170, с. 75], як і в

Стародубі. В останньому двоє міщан засвідчили текст грецькою мовою [169, с. 112–113; 170, с. 96–97; 345, с. 33–34]. Кардинально протилежною виглядає ситуація з письменністю остерських міських громадян: «вместо неграмотных магистрата остерского урядников: войта войскового товарища Михайлы Хенценского, бурмистра Якова Бартоха, бурмистра Григория Ситицы, Якова Кониляба, Павла Любарского и за себя бурмистр Федор Артюх подписался». Замість ткацького, шевського та різницького цехмістрів та як мінімум 12 міщан та за себе документ засвідчив тамтешній райця [170, с. 109].

Із козелецьких урядників самостійно поставили підписи 1 колишній вїйт, 1 рочний бурмістр, 1 бурмістр, 1 райця та ще 3 міщан, а замість неграмотних колишніх трьох бурмістрів і за себе це зробив магістратський писар. Троє цехмістрів та 16 міщан були неписьменними [170, с. 117]. Ситуація із Черніговом, де діяв свій навчальний заклад - колегіум - показує переважання письменності серед урядників: самостійно підписали клопотання голова міста бурмістр Михайло Єнько, ще 1 бурмістр, 1 вїйт, 16 райців, 1 купець Григорій Єнько, магістратські писар та канцелярист, а також 15 міщан і 1 «почтальон». Зате серед неурядових представників стану переважали неграмотні (21 особа). До цієї ж групи належали 2 «почтальони» та цехмістр. А от про письменність ще кількох осіб висновувати складно: за 2-х райців та ще 3-х міщан підписалися за дорученням, себто вони могли перебувати за межами міста. Принаймні на відлучку одного чоловіка вказано прямо [170, с. 118–120].

Під полтавським міським наказом 1767 р. власноруч підписалися 1 вїйт (він же військовий товариш), 3 бурмістри, 3 райці, 2 лавники, 30 міщан, 3 «цехових». Неписьменними ж були 4 міщан та 32 «цехових» [170, с. 20–21]. Роком раніше під прошенієм полтавських міщан та ремісників («цехових») до Катерини II про надання грамоти на володіння селами та підтвердження давніх «вольностей» (1766 р.) стояли імена магістратських урядників, міщан та цехмістрів: кравецького, шевського, різницького, ткацького, ковальського, бондарського і гончарського, «а за оних цехмистров неграмотних поих

прошенію писарь магистратовій [...] руку прыложил» [243, с. 183–184, додаток II].

У ще одному місті, де діяв навчальний заклад та була доволі різноманітна система градації міських громадян, - Києві - грамотність міщан виглядала наступним чином. Самостійно під клопотанням до Комісії підписалися: 1 бурмістр і «степенный», ще 3 бурмістри, писар, 4 райці, 9 шафарів, 7 лавників, 5 інстигаторів, городничий, 26 «реєстрових» міщан, 1 урядник; 4 цехмістри та міщанин кравецького цеху; 2 цехмістри кушнірського цеху; ще 5 київських міщан (не зазначено приналежність до цеху чи реєстру); цехмістр шевського цеху; цехмістр ковальського цеху; писар ткацького цеху; по одному уряднику рибальського та бондарського цехів; 3 «начальники», урядник та міщанин «малярского собрания»; 1 сотник «крамарської сотні» та 1 сотник «посполитых сотен».

З-посеред киян не спромоглися власноруч засвідчити документ наступні особи: 4 «шафаративные» (їхні імена стоять на початку після лавників) і 1 шафар; 2 цехмістри кравецького, 3 ковальського, 10 ткацького, 7 м'ясницького та 3 кушнірського цехів (із останніх - 1 «неграмотний», а 1 «писать неумеющий»); цехмістр та ще 4 представники шевського цеху; староста, 2 урядники та ще 3 члени перепечайського цеху; 4 цехмістри і 2 урядники музикантського цеху; 7 старост та 4 урядники рибальського цеху; 4 цехмістри, 4 «урядники» та 1 ключник бондарського цеху; 2 міщан «малярского собрания»; 4 цехмістри та 2 «урядники» гончарського цеху; 3 міщан «крамарської сотні»; 4 сотники та 8 міщан «посполитых сотен» [167, с. 201–203].

Під наказом від Глухова 1767 р. серед інших стоять також імена 7 міщан та 4 цехмістрів. З них лише троє міщан засвідчили клопотання власноручно, за решту, «яко неграмотных», це зробили інші особи. Під «прошенієм» лубенських жителів також стояли імена 38 міщан: усі вони були неписьменними [169, с. 77, 135–137]. Наказ від ще одного міста, де функціонували «латинські школи» - Переяслава - підписали представники як

козацтва та міської німцянської верхівки (судові урядники, лікарі, городничі, канцеляристи), так і ремісників та міщанства. Останні представлені письменними 3 бурмістрами, 3 райцями, писарем магістрату та 7 неурядовими громадянами, а також неграмотними 2 райцями та 68 міщанами, за яких і за себе підписався магістратський канцелярист [170, с. 4–5] (див. також додаток В).

Немає підстав сумніватися, що до складання петицій від міст залучалися найпомітніші (байдуже - через економічну потужність, посідання урядів, впливовість, що, зрештою, зазвичай були поєднаними) міщани. Однак у випадку переяславців, як видається, маємо справу чи не з усім дорослим чоловічим населенням. Так, за Рум'янцевським переписом, у місті число міщан-чоловіків віком від 15 років становило 96 осіб [434, с. 177]. Можна припустити, що відкинувши кількість «тінейджерів» та холостих, якраз і матимемо згаданих під наказом 83 особи. Прикметно, що жоден із переяславських міщан не вказаний серед батьків студентів Переяславського колегіуму 1766 р., а посполиті, чії діти внесені до цього реєстру вихованців, не зазначені серед міщан-підписантів [170, с. 4–6]. Це зайвий раз підтверджує відомий з досліджень над письменністю в інших регіонах Європи висновок, по перше, про важливість середовища та його стимуляції для поширення освіти, а по друге, про географічні відмінності у рівні грамотності представників того самого стану. Натомість 50 ніжинських «делегатів» представляли 761 міщанина-чоловіка, старшого 14 років, а 87 стародубських - 503 особи [434, с. 177]. Відтак, як ілюструє наведена вище інформація, доволі звичною, хоча й не абсолютно поширеною, була письменність у середовищі членів магістрату. Зате серед цехової старшини, яка мала справу принаймні з арифметикою [297, с. 99–101], спостерігається зворотна ситуація - тут звичною була неграмотність. Серед «неурядових» міщан траплялося чимало і таких, і інших (без інформації про загальну чисельність стану в тому чи тому місті вести мову про переважання однієї з груп не доводиться). У частині наказів «міщани» відділені від «цехових», тож за першими можемо запідозрити помітніших представників

міст, які займалися торгівлею, а за другими (судячи з підписів, у переважній більшості неписьменними) - ремісників, себто тих, хто посідав в ієрархії міських громадян нижчі щаблі.

Наведені приклади дозволяють побачити у поширенні письменності в Україні ще одну типovu для добре дослідженої Західної Європи річ - помітні коливання її рівня навіть на близьких територіях (інколи - сусідніх) [557, р. 137], зумовлені, як можна наразі лише припускати, не лише доступністю освіти, а й добробутом та заняттями населення, його комерційними орієнтаціями.

Схожа ситуація відсутності цілковитої грамотності навіть серед членів магістрату, як показують окремі документальні згадки, спостерігалася у XVIII ст. і на українських теренах Речі Посполитої. 1710 р. від імені Кременецького магістрату бурмістр та ще один присяжний міщанин перед гродським урядом «świadczyli, opowiadali i manifestowali się» про неможливість виконання смертного вироку за браком ката. Однак «маніфестанти», які представляли магістрат, писати не вміли, тож за них свідчення скріпив кременецький війт Станіслав Маліновський [128, с. 240–241]. Серед 29 осіб, чії імена вказані під довіреністю 1733 р., виданою Кам'янець-Подільським магістратом та радою сорока мужів депутатам на сейм, власноруч змогли поставити підписи 19, а десятеро, серед них і віце-регент магістрату, «поклали знак хреста святого» [128, с. 321–322]. На 1771 р. серед членів того самого органу міського самоврядування були неписьменні «лавник войтовський» та віце-регент [128, с. 422]. Підписи овруцьких міщан під протоколом обрання кандидатів у бурмістри 1788 р. засвідчує їхню майже тотальну неграмотність: із 24-х осіб лише двоє змогли засвідчити документ не за допомогою хреста, з них один – «ро rusku». Всі четверо лавників, чії імена згадані тут, теж не вміли писати [128, с. 490–492]. Протокол вибору магістратських урядників і депутатів на сейм та до апеляційного суду, що відбувся на зібранні міщан Черкас та залежних від них містечок Ломоватого і Білозора 1791 р., власноруч не змогли засвідчити четверо з восьми «радних» [128, с. 525–527]. На 1796 р. сальницький

бурмістр для підпису документів послуговувався «святим хрестом» [128, с. 588].

Як можна припустити із наведених згадок, неписьменність міщан, зокрема урядників, українських воєводств Речі Посполитої була поширеним явищем. Вочевидь, до справжніх і постійних грамотіїв серед міських громадян ex officio належав магістратський писар. Звісно, у більших містах його освітній багаж міг відрізнятися соліднішим наповненням, аніж у містечках. Зокрема, у Львові другої половини XVII ст. писарі мали знати кілька мов та вивчати юриспруденцію, а деякі навіть отримали докторські ступені [236, с. 163]. Від їхніх київських «колег» також вимагалася, принаймні теоретично, добра підготовка. Про необхідні освітні навички тутешнього писаря йдеться у донесенні 1761 р. частини міщан, зокрема бурмістра, двох райців і шафаря та писарського сина (а на 1737–1738 рр. – могилянського студента) Гавриїла Рогуцького київському магістрату з наступною скаргою. На думку згаданих міських громадян, писарем київського магістрату без виборів кандидатів, як того вимагає право, замість померлого достойника Миколая Рогуцького поставлений нібито непридатний до такого уряду у прикордонному місті Яків Давидовський, позаяк «оний Давидовській полского и латинского языковъ нТ разум-Тть». Однак по жалуваному магдебурському праву «въ КіТв-, яко пограничномъ город-, писару, нТ разум-ющТму права, при судахъ і росправахъ бытъ крайнТ нТ подлТжить и нТ сл-дуТть, и мал-йшого д-ла, нТ приникнувь въ право и нТ проискавь пристойнихъ рТгуль, такъ оного производитъ яко и рТшить всячТски нТвозьможно, а рТгули по д-ламъ справи сискавь, подводить и ихъ судямъ истолковать – въ томъ самая найвящъшая писарская заключаТся должность» [1, арк. 1–2].

До новопризначеного були й інші претензії, що, на думку скаржників, унеможлилювали його перебування на уряді – Давидовський походив з Ічні Прилуцького полку із козацького стану. А сенатським указом велено нікого з «Малоросії» на життя до Києва не приймати, та й 1761 р. тутешніх козаків наказано із міста виселити [1, арк. 1–2]. Як бачимо, аргументація у цьому

донесенні «грала» на кількох важливих для київських міщан «струнах» – порушенні процедури обрання писаря (того вони і просили вибрати кандидатів із чотирьох учених міщан і «вольними» голосами одного з них номінувати писарем), тривалих конфліктах із козаками та козацькою адміністрацією. Однак однією з підстав для зміщення Давидовського названо слабку мовну підготовку, що вказує на невідвідування ним «латинських шкіл».

Боротьба за дотримання процедури призначення писаря у Києві та проти Давидовського, який одружився з дочкою бурмиистра, тягнулася і надалі. 1771 р. магістрат таки доручив цей уряд одному з лавників, мотивуючи свій крок, між іншим, тим, що новообраний, «как учившийся в латинских школах, умеет читать и писать по польски и по латыни, а к тому переводить с латинского и польского на российский диалект может, на коих диалектах и утвержденные магистрату киевскому майдебурские права состоят». Затим, коли зміщений Давидовський добивався повернення на писарство, магістрат неодноразово звертався до цього аргументу у поясненнях генерал-губернатору. У ході юридичних перепалок, що тягнулися принаймні до кінця 1773 р., виявилось, що замість Давидовського переклади правових «регол» здійснювали реєнт та канцеляристи [360, с. 68–69, 71–73, цит.: с. 68].

Зрозуміло, специфіка поліетнічного Львова чи прикордонного Києва потребували кращої підготовки їхніх писарів. Тим не менше, коло обов'язків цих урядників дозволяє припустити, що і в інших містах вони мали вигідно вирізнятися освітнім рівнем з-посеред інших міщан.

Чи з великих населених пунктів навчалися міщанські діти у Києві? На XVIII ст. у Гетьманщині, як відомо, головним містом і за економічним, і за культурним потенціалом був Київ. Тож не дивно, що саме його громадяни дуже виразно вели перед у «постачанні» Академії студентами. Вагомим чинником тут, окрім гаданої культурної аури, був суто прагматичний - знаходження «шкіл» під боком. До значних міських осередків дослідники відносять також великі економічні центри Стародуб, Ніжин, Чернігів, та Полтаву [276, с. 77–78; 321, с. 74; 469, с. 88], кожен з яких спеціалізувався на різних напрямках

нелокальної торгівлі. Міщани з перших двох були в Академії наприкінці 1730-х рр., а от чернігівці, слід гадати, віддавали перевагу власному колегіуму. Тоді ж навчалися в Могилянських Атенах представники інших міст, що у XVIII ст. (в різний час) користувалися магдебурзьким правом - Батурина, Коропа, Глухова, Полтави, Козельця та Переяслава [276, с. 281]. Однак у Києві також студіювали, хоча й у меншості, представники ратушних незначних містечок, не конче з Київського чи сусідніх полків, а також вихідці з дрібних річпосполитських населених пунктів. Тож твердити про стовідсоткову залежність місця народження та проживання у великому економічно та культурно потужному осередку (за тогочасними українськими мірками) і стимулами до науки не доводиться, хоча такий зв'язок, слід гадати, все ж існував.

Наведені вище приклади та розважання не дають можливості виявити якийсь один спільний стимул для міщанства, який би штовхав їх до студій. Однак чисельність дітей міських громадян у Київській академії в 1737-1738 рр. все ж дозволяє припустити, що міщанство загалом прихильніше ставилося до навчання, аніж посполиті, адже його «делегати» переважали представників найчисленнішого у соціальній структурі українських теренів простолюду. Відповідаючи на винесене у заголовок параграфу запитання, зроблю припущення, що для міщанської верхівки стимули до навчання подібні до спонук для козацької старшини (та загалом соціальної верхівки), тим паче, що у XVIII ст. у Гетьманщині виразно простежується їхнє перемішання. А от міщанський загал (переважно ремісники), як можна припустити з попередніх окремих даних про поширення серед його представників письменності, навряд чи відрізнявся мотивацією від решти простолюду, про який піде мова окремо. Насамкінець наведу один цікавий факт - в академічній бурсі, де мешкали найубогіші «студіози», зазвичай сироти, серед 39 осіб у 1772 р. не зафіксовано жодного міщанина [120, с. 105–110]. Що це - випадковість, ховання «міщан» за «посполитими», дієвість географічного чинника (що спонукав переважно саме київських мешканців віддавати дітей до науки), чи вищого статусу всередині

стану, як стимулу до студій, брак серед убогішого загалу відчайдух, які шукали в «латинських школах» прихистку і можливості для покращення майбутнього - залишається лише гадати. Проте припущення про невідповідність факту відсутності міських громадян серед бурсаків має таке саме право на існування, як і пояснення випадковим збігом.

РОЗДІЛ 7

ПОСПОЛИТІ В АКАДЕМІЇ

7.1. Походження, вік та успішність

На 1737 р. в Київській академії студіювали 74, а 1738 р. – 80 синів посполитих з усієї України і частково білоруських теренів. При цьому, майже третина тих, хто «заправлявся науками» у 1737 р. (від аналогії до філософії) наступного року залишила навчальний заклад: із 74 осіб продовжив науку приблизно 51 студент (див. додаток И.1). Неусталена ідентифікація вихованців, зокрема станова, у частині випадків не дозволяє з певністю твердити, чи «однофамільці» у списках за ці роки є лише тезками, чи йдеться про одну і ту саму особу. Студенти-«посполиті» залишали науку на всіх рівнях навчання, проте цілком традиційно найбільший відтік спостерігався зі «шкіл» аналогії (себто після першого року студій) та риторики (по завершенні середнього рівня) (див. додаток И.2).

Географія рекрутування посполитих студентів дещо відрізняється від загальних для всієї спудейської корпорації показників. Зокрема, тут так само найменше делегатів від Слобожанщини, зате не домінують уродженці Гетьманщини: їх у 1737 р. менше за річпосполитських представників, а наступного року – порівну. Вірогідно, перехід кордону та навчання у Києві могло розцінюватися як можливість «закріпитися» в іншій державі.

З-посеред делегатів від козацької України звично переважали уродженці Києва та Київщини, а також сусіднього Переяславського полку. Дещо незвичним, з огляду на існування ближчого навчального закладу, виглядає помітне представництво від Стародубщини, проте на загал можна твердити, що фактор відстані для посполитих Гетьманщини при виборі місця навчання залишався актуальним.

Чисельні показники представників річпосполитських, переважно українських і трохи білоруських, воєводств достатньо гнучкі та мінливі, і в

окремих випадках навіть достатньо сильно різняться (як-от по Подільському воєводству, яке у 1737 р. представляло 13,5% студентів-посполитих, а у 1738 р. – вже 2,5%). Проте стабільно помітним у порівняння з іншими «закордонними» територіально-адміністративними одиницями був відсоток уродженців Галичини (див. додаток И.3).

«Поляки»-простолюдини фіксуються і надалі в стінах київських «шкіл». У 1760 р. на вимогу Академії наук, що збирала матеріали для укладання атласу, із Київської губернської канцелярії надіслали опис Києва, у якому навели також коротку інформацію про навчальний заклад та його «большия каменныя палаты», що «по малороссийски называются школы, и в оных обучаются разных малороссийских чинов дети, часто же и из Польши греческаго исповедания и из униатов по классам латинскому, греческому, французскому, немецкому и еврейскому языкам...» [118, с. 316]. Вочевидь, серед уніатів були й посполиті. Частина з них залишалася після студій у Гетьманщині, як-от уродженець Чернокозинець Михайло Баліцький, колишній могилянський «богослов», який на 1774 р. був священником у Глухівській протопопії [70, арк. 40].

Вікові характеристики цієї групи «академіків» у загальних рисах нагадують показники інших станових сегментів спудейства: та сама строкатість, відсутність переважаючих вікових груп в одній «школі», однолітки у різних класах тощо (див. додатки Б.5–Б.6).

Завершуючи знайомство із «студіозами»-посполитими, зазначу, що найчисленніша їх частина характеризувалася посередньою успішністю в опануванні наук (53% у 1737 р. та 46% у 1738 р.), а число слабких та середніх вихованців помітно переважало тих, які мали добрий і значний поступ (див. додаток И.4). Відтак, навряд чи більшість представників підніжжя соціальної ієрархії робили все задля покращення свого статусу. Втім, на пов'язанні освітніх стратегій та соціальної мобільності належить зупинитися детальніше – після розгляду питання точнішої ідентифікації простолюду.

7.2. Посполиті «академіки»: селяни чи міщани?

Якщо врахувати, що групу студентів зі стану посполитих представляли і мешканці підросійської України, і жителі її теренів у складі Речі Посполитої з незначною часткою вихідців із білоруських земель, то доведеться твердити про чисельно мізерне «делегування» дітей простолюду до Академії. Так, приміром, за ревізією 1723 р. лише у Гетьманщині налічувалося 131134 дворів посполитих [605, арк. 170–172], а на 1764 р., згідно з подушним переписом, приблизно 515000 осіб чоловічої статі цього стану [171, с. 64; 300, с. 43, 46]. На 1776 р. в Галичині піддані селяни складали 72% усього населення (1859,6 тисяч) [252, с. 86]. Лише у трьох правобережних губерніях – Київській, Волинській та Подільській – на 1795 р. (коли маємо дані) було понад 1300000 селян-чоловіків [384, с. 203]. Та чи слід вести мову саме про селян? Себто – чи згадані в академічній документації «посполиті» були селянами? Дати відповідь на це запитання можна, розглянувши, з одного боку, побутування цього терміну в Гетьманщині та, з іншого, проаналізувавши уважніше спудейські реєстри.

Інколи історики замість «посполиті» послідовно вживають окреслення «селяни». До цієї взаємозаміни підштовхує, зокрема, іменування селян посполитими у документах XVII–XVIII ст. [470, с. 140]. Проте, погодитися з таким автоматичним ототожненням до кінця не можна, адже посполиті проживали й у містах, а, з іншого боку, не всі мешканці села, що зазвичай об'єднуються категорією «селянство», належали до поспільства. Добре відомо, що у Гетьманщині, особливо другої половини XVII – першої третини XVIII ст., під узагальнене окреслення «посполиті» потрапляли всі представники некозацьких станів, тобто незобов'язана військовою службою людність. Характерне побутування цього терміну передано в справі Генеральної військової канцелярії 1749 р., яка виникла внаслідок реалізації вимоги канцелярії російського правителя (очолював Правління гетьманського уряду) поінформувати про порядок належності до міщанства в Малоросії. Виконуючи завдання, Канцелярія звернулася за відповіддю до полків, а ті, вочевидь, у

сотенні канцелярії. Таким чином було зібрано матеріал про згаданий стан, і до рук дослідників потрапили відповіді восьми полків. Цікаво, що Стародубська та почасти Чернігівська канцелярії, збираючи необхідну інформацію, контактували також із магістратами.

З Ніжина, який, до речі, мав право на самоврядування, відповіли, що міщани – це вільні посполиті полкових і сотенних міст, включно з ремісниками, купцями та тими, хто обробляє землю. При цьому у документі зазначалося, що раніше у полкових ревізіях міщан записували саме як вільних посполитих, не виділяючи в окрему групу, «по видимому за непризнание того, что название мещанина от свободного посполитого имеет разность». Схожу інформацію повідомили з Київського полку, віднісши до міщан усе вільне міське населення разом із землеробським та зазначивши, що у попередніх переписах в одних населених пунктах їх записували окремо, а в інших – як посполитих, іменуючи, натомість, сільських обивателів підданими. Стародубська відповідь так само залучила до міщан «пашенне» населення. Лише з Лубенської полкової канцелярії повідомили, що міщанами слід вважати купців та ремісників без міських жителів-хліборобів. Показовою була інформація із сотень Чернігівського полку. Козацька адміністрація загалом переконувала, що у тамтешніх адміністративних одиницях міщан немає, зайвий раз ілюструючи, тим самим, боротьбу за їх підпорядкування своїй владі, що у XVIII ст. вдалося успішно зробити особливо у невеликих містечках. Так, менський сотник вважав, що до міщан слід відносити лише мешканців полкових населених пунктів, підпорядкованих магістратам, що мають відповідні привілеї. Жителі решти міст та містечок називатися ними не можуть. Натомість менські міщани, що, за логікою сотника, такими не були, наголошували, що вони не посполиті. Цікавою була відповідь із прикордонного Полтавського полку, локалізованого у степовій зоні, де, окрім Полтави, не існувало економічно розвинутих міських центрів. З неї зрозуміло, що там міщан виділяли за майновою ознакою: так іменувалося багатше купецтво і ремісники, а убогіші значилися посполитими

чи цеховими [13, арк. 1-33; 277, с. 117–118; 294, с. 86–90; 296, с. 335–336; 302, с. 20, 22–23; 491, с. 159-168; 604, арк. 68–69, 83–93].

Отож, як свідчить справа 1749 р., навіть на середину XVIII ст., на позначення міщан застосовувалося ширше окреслення «посполиті». Аби переконатися у достовірності наведеної у відповідях інформації, достатньо заглянути до ревізій, що перед цим проводилися у підросійській Україні. Так, у Миргороді, що перебував серед тих населених пунктів, які до середини XVIII ст. втратили самоврядування, некозацьке населення у ревізії 1723 р. позначалося як «люде посполитіе» і ділилося на групи за статками («можнійшіе», «середніе», «пішіе и весма знищалие») та належністю/неналежністю до того чи того власника [156, с. 180–186]. Аналогічна ситуація спостерігається у ревізіях міських населених пунктів кінця 1730-х рр. (тобто часу, до якого відносяться аналізовані студентські списки), де термін «міщанин» або не вжито взагалі, або застосовано достатньо вибірково до заможнішої групи мешканців (відповідні приклади наведено у попередньому розділі).

Не слід забувати також про зусилля козацької старшини перевести міщан у підданство, а також інтеграцію міської верхівки до козацького стану. На думку Сергія Шамрая, частина містечок Гетьманщини у XVIII ст. «наближаються до справжніх міст». Це відбувається тому, що «їх людність почала переходити до міського життя», себто від хліборобського заняття до «промислово-торговельного» (розвитку торгівлі та ремесла). Проте з часом фіксувалося зменшення міщанського населення. В одному з найбільших сотенних містечок Київського полку – Кобижчі – на 1723 р. було 90 дворів міських громадян (18,9%), на 1736 р. – 106 дворів (однак вже 15,9%), а на 1766 р. – жодного: за Розумовського всі міщани потрапили у підданство. Дослідник також відзначив занепад ратушного життя: від 1748 р. з різних документів взагалі зникають підписи вейтів та бурмистрів [494, с. 229, 238, 241–242].

Із другої половини XVIII ст. також маємо достатньо реплік, що засвідчують боротьбу козацької адміністрації з міщанами та намагання останніх змінити станову належність. Опукло весь клубок протиріч представлено у наказах від міст 1767 р. до Законодавчої комісії. Так, глухівчани вказували, що через утиски козацькою адміністрацією, частина міських громадян рятувалася, віддаючись «в протекцию разных господ, где и живут за ними, владея при том гражданскими домами и пользуясь тем же рукоделием, чем и при цеху самоскудные остальные художники себе содержат» [169, с. 73, 116; див. також: 125, с. 104]. Відтак, цілком логічно припустити, що такі особи, нещодавні міщани, починали іменуватися посполитими. Подібну кривду згадували й полтавці, готуючи свій текст та оповідаючи про перехід міських громадян в інші стани, при цьому «перебіжчики» «иние будучи в чинах и протекциях, а другие в владелцов, пользуются всеми теми промыслами и торгами, которые гражданству принадлежат, а гражданских повинностей не отбывают». Та навіть ті, хто залишався у міщанському стані, не мали «на себя никакого уважения, и по вшедшему здесь обикновению, от большого до меньшого, каковых бы кто в своем поведении достоинств ни был, – все мы порицаемся мужиками и презираемы бываемо[...]

[169, с. 116–117]. У погарському наказі про те саме сказано так само чітко: шляхта, козаки, навіть колишні міщани, що перейшли до їхніх лав, «урядников и мещан города Погару, мужиками и посполитими причитая в равенство з своими подданными, называют и порицают с немалым [...] безчестием и обидою [...]». Клопоталися про відмежування від посполитих також лубенські городяни, вказуючи, що вони «в число других посполитых взяти под ведение войскового скарбу» за Кирила Розумовського [169, с. 93, 130–131, 133, 141]. Пункти ніжинських міщан підтвердили схоже ігнорування їхніх прав: у місті «[...] всех тех, кои под магистратом и под правом магдебурским находятся, и равно с ними суть ея и. в. присяжные, называют мужиками и считают в равенстве с посполитыми владельческими» [170, с. 23].

Детальніший аналіз та співставлення списків могилянських спудеїв за 1737 р. та 1738 р. переконує, що дисциплінований, на перший погляд, поділ вихованців на посполитих та міщан насправді не відрізняється за чіткістю від загального для Гетьманщини ототожнення цих станів. Так, 15 хлопців з Гетьманщини і Речі Посполитої, які у реєстрі 1737 р. значаться посполитими, наступного року зафіксовані вже міщанськими дітьми, як от Іван Симонович з Городища, Федір Топольницький, Леонтій Случинський і Микола Дудзінський з Любачева, Іван Смеречанський і Стефан Думанський із Жовкви, Федір Барвінський із Дрогобича, Марко Круліковський і Павло Ростовський із Меджибожа, Василь Хащинський із Товстого, Василь Кульбовський із Солодовця чи Солодковець, Іван Онискевич із Бару, Євстафій Назаревич із Києва, Григорій Максимович із Шептаків на Стародубщині (у 1738 р. його повний тезко вже записаний вихідцем із «закордонної» Шепетівки) та Іван Салванський із Зінькова [пор.: 14, арк. 1–2, 3–3 зв., 6 зв.–7, 9–9 зв., 11;10, арк. 3 зв, 4 зв. та 117, с. 41, 45–47, 49–50, 53]*. Такі самі станові «мандри», забезпечені рукою укладачів відомостей в Академії, маємо і серед міщан: їх представники з Києва Гаврило Вершницький та Тимофій Юшкевич/Юскевич у 1737 р., значилися вже посполитими у 1738 р., про що вже йшлося у параграфі 5.1.2.

З огляду на сказане вище є всі підстави припустити, що частина окремо виділених у реєстрах посполитих належали до міщанства. Один із доказів на підтвердження цього можна відшукати у детальнішому вивченні їхнього географічного походження. Виявляється, що переважна більшість віднесених до цієї категорії хлопців були не із сільських населених пунктів, а міст чи містечок. Зокрема, з Гетьманщини і Слобожанщини у 1737 р. вказали місцем походження великі, як на цей регіон, «столичні» поселення (Глухів, Київ та

---

* Найвірогідніше, у двох реєстрах зафіксовано тих самих осіб, на що вказують курси, які вони відвідували, та більшість характеристик, окрім станової і, у випадку Максимовича, географічної.

полкові центри) 13, а у 1738 р. – 19 осіб. Містечка представляли 11 та 10 юнаків, а села тільки 6 та 12 хлопців відповідно. Схожа ситуація спостерігається щодо уродженців Речі Посполитої. Загалом, населені пункти міського типу у 1737 р. представляли 56 осіб із 74, а 1738 р. – 52 із 80 «посполитих» (див. додаток Д.1). У таких пізніших принагідних неповних джерелах, як присяжні списки, серед посполитих також переважали мешканці міських населених пунктів над сільськими (про це вже йшлося) [див. також: 532, с. 14–18].

Інший аргумент, який засвідчує закономірність численнішого представництва в Києво-Могилянській академії саме міщан (до яких, очевидно, слід долучити й згаданих у реєстрах посполитих із міста), а не селян, слід шукати у тогочасних європейських шкільних практиках та загалом у поширенні письменності саме серед міського населення, про що також була мова. Відтак, припущення, що за більшістю «посполитих» студентів Києво-Могилянська академії з міст приховані саме міщани, відповідає і тогочасним українським звичаям взаємозаміни цих термінів, що простежується, поміж іншим, в академічній документації, і загальноєвропейським практикам шкільництва та цілком придатне в якості адекватної гіпотези.

Зрештою, не слід забувати, що представники традиційного соціуму усної комунікації, до якого належали українські селяни, повинні були мати вагомі стимули, аби витратити роки на здобуття науки у «латинських школах», адже в той час «навчання заради навчання» навряд чи мало сенс. На тому, чи існували якісь загальні спонуки навчатися для українського простолюду, надто сільського, окрім суб'єктивних індивідуальних причин для кожного окремого представника нижчих сходинок соціальної ієрархічної драбини, зупинюся далі.

7.3. Освітні стратегії простолюду у XVIII ст.

7.3.1. Аргументи на користь любові до знань. Сучасна українська історіографія приділяє освітнім стратегіям різних станів українського соціуму

XVIII ст. вкрай скромну увагу. Чи не найобділенішими залишаються посполиті (оскільки мешканці сіл, вочевидь, становили найчисельнішу частину українського поспільства XVIII ст., допускати – саме під цим кутом зору – синонімізацію понять «посполитий» та «селянин», хоча, як зазначалося, посполиті мешкали й у містах). Такий стан речей, здається, зумовлений зовсім не браком джерел і навіть не методологічним тупиком, а позірним уявленням, що про освіту людності Гетьманщини загалом усе відомо, а отже – про неї можна й не писати. Для ілюстрації пригадаю синтетичну «Історію українського селянства», у якій тематично головний герой у відповідному параграфі представляється так, як століття перед цим: йдеться про еволюцію соціальної структури селянства, себто про різні групи та зміни їхнього суспільно-економічного становища, посилення залежності від можновладців, поступове закріпачення etc. [263, с. 245–263].

Поширена оцінка освіти поспільства зводиться до констатації значного поширення письменності у його середовищі: «Проте поширення серед селян друкованої й рукописної продукції (книжок, указів, розпоряджень), їхнє колективне обговорення підвищувало рівень освіти, деякою мірою демократизувало знання. В Гетьманщині на середину XVIII ст. налічувалося понад 1 тис. шкіл, причому кожна сільська школа з українською мовою викладання припадала в середньому на 746 душ, що значно перевищувало відповідний показник у Росії. Безперечно, сприяло проникненню письменності в сільську глибинку її поступове зближення з містом» [267, с. 224; 268, с. 421].

Не зупиняючись на коментуванні всього висловленого у наведеному уривку, зауважу, що цілком можливим, навіть необхідним із позиції держави було читання указів, яке мало здійснюватися відповідними уповноваженими особами, наприклад, парафіяльними священиками. Природно, що вони могли обговорюватися громадою. Не виключено, що було й колективне інтенсивне читання інших книг, себто перечитування невеликого стандартного набору продукції, найвірогідніше – духовного змісту, як і повсюди в тогочасній Європі [272, с. 203–205]. Колективність тут найшвидше може якраз свідчити проти

поширення письменності: одна особа читала для інших. Дуже сумнівне і зовсім не верифіковане фактами твердження про розповсюдження серед селян «друкованої й рукописної продукції».

Окремо слід зупинитися на головному аргументі, що спонукає дослідників твердити про масову грамотність поспільства. Він якнайкраще представлений у повищій цитаті. Йдеться про оперування статистикою щодо елементарних церковно-приходських шкіл. Вивчаючи рудиментарне шкільництво, українські історики продовжують тупцюти стежиною, прокладеною попередниками у ХІХ – на початку ХХ ст. Залучення цифрових показників найчастіше має виразно спекулятивний характер: відома кількість «навчальних закладів» співставляється з чисельністю населення, і виводиться середній показник осіб на школу. При цьому зовсім не береться до уваги реальний учнівський контингент церковно-парафіяльних освітніх осередків та не враховується оманливість статистики шкіл, а не учнів. Забувається, що «школами» називали також приміщення для проживання дяків та інших пов'язаних із храмом осіб навіть без вихованців [70, арк. 13; 116, с. 22; 147, с. 625; 292, с. 179], тож вони належали до церковних споруд: як зазначено про одну вдову духовного звання голтвянської Богоявленської церкви (1772 р.), живе вона «въ школ-, то Тсть в цѣрковнои хат-» [88, арк. 1 зв.]. Не коментуються також добре відомі з історіографії факти про те, що єдиними «учнями» дяківської науки могли бути лише каліки, сироти та переростки, які одночасно співали на крилосі і планували в перспективі самі стати церковнослужителями, зокрема, сподобавшись місцевій громаді [250, с. 151–152; 313, с. 398; 333, с. 441].

Для ілюстрації потреби вивчати функціонування шкіл обов'язково у пов'язанні з їхніми вихованцями та необхідності прискіпливої дефініції поняття «школяр» наведу приклад зі Слобожанщини. Згідно з переписом 1722 р., у Сумському полку на 30857 підданих та 30033 осіб іншого населення (духовенство, старшина, козаки, підпомічники, підсусідки, наймані робітники, дворові служителі, учні, старці та троє циган) значилося лише 197 школярів, які

перебували «при церквях в школах» [238, с. 433]. Як бачимо, відсоток вихованців (менше 0,4%) у загальній масі людності нікчемний. Однак з остаточними висновками поспішати не варто, допоки не буде з'ясовано, про яких школярів йдеться: всіх чи лише сиріт, убогих та членів кліросів. Вказівку на їхнє мешкання при храмах можна потрактувати як аргумент на користь другого припущення, хоча й не конче, якщо йшлося про учнів-немісцевих жителів. Однак, про це піде мова далі, а зараз хочу зупинитися на не менш важливому аспекті елементарного навчання – його фінансовій доступності для населення.

7.3.2. Доступність елементарної освіти. Доступність парафіяльної школи населенню проілюструю прикладом із Києво-Печерська. Про ціну науки у цій частині міста на 1760–1770-і рр. інформує показання тамтешнього дячка Вознесенської церкви 1778 р. про навчання синів та племінника печерського жителя Семена Катана. У цьому випадку вартість елементарної підготовки становила: за засвоєння абетки – 50 копійок, Часослова – 80 копійок, а Псалтиря – 1 рубль. Про віддяку харчами чи одягом узагалі не йшлося [6, арк. 1].

Отож, дяківське навчання не було безкоштовним, себто наявність шкіл та вчителів-церковнослужителів у них зовсім не означала автоматичних студій дітей парафіян хоча б з огляду на те, що наставнику належало платити. Про потребу витратити навіть на рудиментарну науку не лише інтелектуальні зусилля, а й матеріальні ресурси неодноразово інформували й інші джерела, а також історіографія. Так, про «годовую от прихожанъ и от всякого малчика особливо за обучтніт по договору[...] заплату» йшлося у документах, що стосувалися освіти козацьких дітей у Лубенському полку на початку 1760-х рр. [17, арк. 332 зв.; 378, с. 105, 108]. У своїх мемуарах Ілля Тимківський, згадуючи про навчання у дяківській школі (кінець 1770-х чи початок 1780-х рр.), зазначав її платний характер: «отцы за науку платили дяку по условию, в мере таксы, за каждый класс [себто, окремо за вивчення букваря, окремо – Часослова

тощо – *М. Я.]* натурою и деньгами» [143, стб. 1386]. Уродженець Почепа Григорій Винський, який у спогадах також не оминув увагою відвідин школи при церкві, а особливо «малоросійських суботок» (суботніх езекуцій різками), конкретизував натуральні приношення дяку: часті присилки млинців, паляниць тощо від батьків убезпечували дітей від фізичних покарань чи значно їх полегшували [133, с. 8]. Про звичай платити парафіяльним дякам певну встановлену таксу дослідники побіжно згадували й раніше, не акцентуючи на цій обставині уваги [373, с. 12; 405, с. 750 та ін.; 430, с. 64; 441, с. 202].

Принагідно зазначу, що у «сказці» печерського дяка 1778 р. згадано не всі сходинки елементарної премудрості, тут окремо не виділено навчання писати (на дощечках, а згодом на папері), а також такого специфічного рівня, як опанування Октоїху. Останній був розрахований на учнів, які прислуговували під час богослужінь – саме вони відомі під окресленням «школярі» (про це піде мова далі). Власне про останніх чернець-віршувальник другої половини XVII – початку XVIII ст. Климентій Зіновіїв писав: «і причТ(т)никами тТ(ж) школярТ си имТнують» [155, с. 192]. Таким чином, вартість повнішої науки могла бути вищою за вказану у києво-печерському документі.

Зазначу лише, і це вельми показово для вивчення ставлення простолюду до освіти, що навіть дяки-«бакаляри» інколи вороже сприймали вищі за пропоновані ними премудрості. Цікавий приклад маємо з 1741 р., коли у Києві на Подолі кілька могилянських студентів переселилися жити через тісняву у бурсі до притиско-миколаївської школи. На біду для «академіків», вони втрапили у вогонь майнового конфлікту між двома тамтешніми священиками, кожен з яких користувався підтримкою частини парафіян. Отож, коли один ієрей радо запрошував «студіозів» на проживання, другий, до речі – колишній могилянський «ритор», виступив різко проти. На його бік стали, між іншим, дяк та піддячий. Матеріали перепалок із зафіксованими фразами звинувачень та контраргументів дають багато колоритної поживи історикам. Зупинюся на одній деталі суперечок, переданій у скарзі студентів префекту на дячка та піддячого: «Что дается на школу, то они себе забирают и пропивают, сказуя: як уже

укорените свою ересь, так что нас не будет здесь в школе, то тогда вы будете собі брать на бурсу, а поки еще наше благочестіе не испразднится, то ми вам не дамо» [116, с. 263].

Пам'ятаючи, що тамтешній дяк навчав кількох учнів «руської грамоти», а вихованці Академії викладали деяким дітям у школі «елементаря» (азів латини), за підставою для поділу на «єретиків» та «благочестивих» не важко відчитати саме характер пропонованих студій.

Батьки відданих до парафіяльної школи синів, схоже, також очікували від навчання не лише уміння читати церковнослов'янські тексти, а якщо вдасться – то й писати. Як видається, певну роль грала релігійна складова науки, принаймні до такого висновку підштовхує мотивація Києво-Печерської лаври у клопотанні до Синоду про дозвіл друкувати букварі за старим зразком. У XVIII ст., як відомо, верховний орган управління Православною Церквою у Російській імперії цілком у дусі уніфікаційної політики, що вкладається у концепт «соціального дисциплінування», намагався досягти розповсюдження однакових церковних книг, взорованих на московські екземпляри. У 1769 р. Лавра просила зробити відступ від такої вимоги, пояснюючи, що «тамошний благочестивый народ как прежде никогда своих детей по новопечатанным в московской типографии букварям не обучал, так де и теперь, паче ж по сему, что в оных приличных за обыкновенно при учении детей выучиваемых молитв недостаточно положено, требует продажи прежней печати букварей» [323, с. 30].

Вказівка монастирем на відсутність набору звичних молитов, як головну причину відмови покупців від уніфікованих друків, виопуклює ще одну, релігійну, функцію дяківської науки, і це зайвий раз підтверджує, що українська елементарна освіта цілком вписувалася у тогочасні загальноєвропейські практики рудиментарного навчання. Останнє, як відомо, складалося із базових так званих «3Rs»: читання, письмо і релігія (reading, writing and religion) [557, р. 23]. Програма парафіяльних освітніх осередків, де головними посібниками слугувала специфічна література, надрукована

шрифтом, сфера застосування якого обмежувалася суто релігійними текстами, змушує пригадати ще раз Климентія Зіновіїва. Монах, пишучи про важливість навчання грамоти та уміння послуговуватися друкованим словом, користь від читання бачив лише в одній площині – спасінні душі:

«[...]І для того людТ си тру(ж)даю(т) пи(с)ма учити:

жТ(б) сп(с)ніи дша(мь) могли си научити[...]»

чи:

«[...]На книга(х) бо в-рныТ мля(т)си ко Бгу:

и в книга(х) обр-таю(т) до нба дорогу.

Кгды убо правы(л)ныТ книги читаТть:

тако(в) бТс-ду з(ь) самы(мь) Бго(м) о(т)правляТть[...]»

або:

«[...]Книги бо на спсТ(н)ны(и) пу(т) вс-хъ наставляю(т):

и по(л)зу дшТ(в)ную чтушы(м) сотворяю(т) [...]» [155, с. 144, 180, 302].

Ще одна важлива деталь, на яку варто звернути увагу, – це потреба самому купувати книги, що слугували підручниками, адже описи книгозбірень приходських храмів не фіксують окресленої вище «навчальної літератури» у кількостях, які дозволяли хоча б запідозрити їх використання поза богослужбовими цілями [4, арк. 2–2 зв.]. На те саме вказує і практика 1760-х рр., коли, запроваджуючи обов’язкове навчання грамоти та «воєнної екзерциції» синів виборних та підпомічників у Лубенському полку, полковник Іван Кулябка звертався до києво-печерської друкарні за букварями і Часословцями [378, с. 105]. Прикметно, що дослідники також не спробували детальніше поглянути на «убранство» шкіл, а саме – фіксацію у них столів та лав для учнів, які, схоже, теж не завжди були неодмінним атрибутом зафіксованих у документах шкільних приміщень. Натомість, як популярний, закріпився образ дяківської школи, описаної згаданим Іллею Тимківським: людної та шумної кімнати з довгими столами (кожен окремо для тих, хто опановував буквар, Часослов та Псалтир, два останні «класи» – із письмом

спочатку на дощечках, а навчених – на папері) з кількома десятками дітей [див.: 143, стб. 1386; 303, с. 1185].

Загалом, дяківське елементарне навчання було найдешевшим з-поміж решти. Найнижчі зафіксовані ціни домашньої освіти дітей представників соціальних верхів, наприклад, складали на той час, якого стосується документ із Печерська, 15-20 рублів та натуральне утримання [152, с. 222–223; 408, с. 3–18]. Навіть річне інспекторство в Києво-Могилянській академії у граматичних класах вартувало батькові підопічного «студіоза» лише у грошовому вимірі 3 рублі (кінець 1740-х рр.) [152, с. 90]. У приходських навчальних осередках вартість освітніх послуг коливалася залежно від місцевості та часу. На початку 1740-х рр. у Сорочинській протопопії можна було вивчити щонайдорожче «буквар за алтын за двадцать, Часослов за рубля, а Псалтырь за полтора рубля» [цит. за: 405, с. 765]. На 1803 р., приміром, опанування букваря у Полтавській губернії коштувало від 50 копійок до 1 рубля, у Кременчузі – 2 рублі; Часослова – 1-2 рублі, у Кременчузі – 3-4 рублі; Псалтиря – 2 рублі, у Переяславі – 4 рублі, а Кременчузі – до 5 рублів [373, с. 12]. Чи всі могли скористатися освітніми послугами парафіяльної школи, спробую з'ясувати детальніше. Позаяк аналізований мною документ сповіщає про 1760–1770-і рр., а його інформація стосується Києво-Печерська, далі намагатимусь, наскільки це можливо, не відходити від цих часових і територіальних меж, аби розважання про доступність бодай елементарної науки широким верствам соціуму були переконливішими.

За даними документа, навчання одного хлопця коштувало 2 рублі 30 копійок – без вартості книг. Зі «сказки» відомо ціну лише однієї з них – чверткового Псалтиря за 90 копійок. Вочевидь, це був найдорожчий «посібник». Так, «букварь в полчвѣртки, пѣчтрской пѣчати, в красной кож-, новий», внесений до реєстру речей покійного видубицького ігумена 1767 р., оцінили на 7 копійок [152, с. 206]. Щоправда, книги можна було після навчання продати чи залишити вчителю в якості оплати, як вчинив згаданий у документі Семен Катан. Аби контекстуалізувати вартість навчання, наведу окремі

приклади тогочасних цін на товари та послуги. Для порівняння, некваліфікована робота – накидання цілий день (та ще й гуртом) землі у 1765 р. на Києво-Подолі під час будівництва бурси Академії – оцінювалася на 9 копійок. За професійніші зусилля – «муровщикамъ, которі д-лалы до нового стротнія бурсацкихъ избъ вос-мъ комтновъ» – платили 4 рублі за один комин, а «шклярамъ за форчасті окошкы ув обмазку» – 65 копійок за вікно [152, с. 197]. Отож, прибутки, цілком природно, залежали від технологічної складності роботи.

Якщо залучити для порівняння тогочасні ціни, то бачимо такий самий дуалізм. Приміром, розкішніший одяг, гастрономічні товари, як-от спеції чи чай, були значно дорожчими, ніж дешеві тканини чи проста їжа [див., наприклад: 69, арк. 66; 101, арк. 4 зв., 6–6 зв.; 103, арк. 1; 184, с. 561], і навряд чи могли слугували об'єктами попиту дячка-вчителя. Разом із тим, понад 2-рублевий прибуток приходського вчителя виглядав не таким уже й малим на тлі тогочасних цін на київську нерухомість, де поряд із власністю за 160 рублів можна було придбати двір за 23 рублі (обома володів киево-печерський протопіп, який помер 1773 р. [5, арк. 8 зв.]).

Утім, нанизування цін мало пригодиться для визначення спроможності киево-печерських обивателів навчати своїх дітей, якщо детальніше не розглянути їхні статки. Уявлення про тамтешнє населення дають матеріали Румянцевського опису. Згідно з ними, на 1766 р. Печерське містечко, володіння Печерської Лаври, формували кілька частин (Звіренець, слободи Нижньо- та Верхньо-Либідські, Свято-Озерська та ін.), найбільшою з яких був власне Печерськ. Дослідники оцінюють майновий стан усього печерського населення (разом 1299 осіб працездатного віку) як достатньо убогий: людність не мала ріллі для обробітку, лише один посполитий володів сіножаттю, забезпечення худобою було надзвичайно малим (середнє число на один двір усієї – великої, робочої, молодої, дрібної худоби – 1,4, у переведенні на велику – 0,5) [493, с. 177–178].

У самому Печерську майнова картина була подібною. На 1766 р. тут існувало 65 дворів: 62 простолюду й 3 монастирські, де мешкали робітники Лаври. 40 обійсть цієї нерухомості належало місцевому люду, решта – прийдшим монастирським підданам (із Гетьманщини, Правобережжя, Слобожанщини), а загальна кількість населення налічувала 348 осіб; станом на 1785 р. число мешканців зросло до 494. Печерські обивателі не володіли ні ріллею, ні сіножатями, лише присадибними ділянками. Лаврські піддані мали відробляти чотириденну панщину (одна особа від двору), яка виражалася чи то роботою у монастирі або його шинках, чи ремісництвом, адже більшість населення становили саме ремісники.

Економічне становище печерської людності було різним. Так, серед 25 ремісників (палітурники, робітники друкарні, іконописці, чоботарі, ткачі тощо) можемо припускати краще положення у тих, хто тримав робітників чи учнів, а таких налічувалося лише семеро. Дехто з них платив наймитам по рублю на місяць, інші – 6 рублів на рік, а хтось віддячував лише одягом та харчами. Відтак, десь третина родин цієї групи, вірогідно, могла платити за науку і дячкові. До них є резон зарахувати ще 8 шинкарів, чий легальний річний прибуток становив 15 рублів, і, правдоподібно, трьох власників «торгівельного бізнесу» (різника, дегтяря й торговця різним дріб'язком), а також 5 звільнених від панщини домовласників і одного, який спромігся відкупитися від неї за 2 рублі на рік. Як бачимо, більшість печерських мешканців навряд чи могла оплачувати «освітні послуги» приходських церковнослужителів. Йдеться, зокрема, про 25 поденщиків, які не володіли жодним ремеслом і наймалися на роботу, аби забезпечити свої родини хлібом насущним, а також 19 осіб, що 4 дні на тиждень працювали на монастир. До цієї ж категорії, найімовірніше, можна зарахувати й окремих лаврських слуг (сторожів тощо).

Те, що печерські мешканці не вирізнялися заможністю, підтверджують і дані про належну їм худобу. Нею володіли тільки 6 домовласників, на яких припадало 6 корів, 7 коней та 3 свині, тоді як у 56 дворах не було жодної худоби. Відсутність засобів для землеробства та господарювання показує, що

тамтешній люд мав витратити більше коштів на придбання харчів, аніж, скажімо, мешканці Подолу. Убогість населення печерської частини ще не зовсім єдиного міста Києва підтверджується й тим, що всі тутешні хати були мазанками, а дворів із трьома чи більше господарськими спорудами налічувалося лише 18 [343, с. 20–24]. Відтак, вочевидь слушною, принаймні для більшості мешканців Печерська, є інформація Київської поліцмейстерської контори 1766 р. Згідно з нею, ремісники на Печерську, які живуть лише з одного свого рукоділля, не маючи земельних угідь, неспроможні платити обов'язковий із 1760-х рр. річний рублевий оклад від хати [145, с. 252].

Навряд чи вдасться підрахувати точні річні прибутки печерського ремісника. Якщо ж залучити «некиївську» інформацію, то, приміром, у сусідньому Переяславському полку в містечку Золотоноші небідний (мав робітника-учня, 4 волів та іншу велику рогату худобу, коня, 5 свиней, а також землю для хліборобства) член ткацького цеху Грицько Погоріленко зі свого «художества» «в год получает прыбели 3 руб.» [145, с. 24]. Коли ми вирахуємо з цієї суми річний податок, то за те, що залишиться, навряд чи можна було сплачувати за дяківську науку без інших, окрім присадибної ділянки, джерел прибутку. Разом з тим, для контрагента-наставника вчителювання могло бути достатнім засобом заробітку на хліб насущний. Так, за даними Генерального опису другої половини 1760-х рр. у Стародубі поселився чернігівець дяк Лук'ян Сташевський, який жив із платні «от разных стародубовских жителей за обучение детей российской и иностранной грамоте» [цит. за: 434, с. 73].

З наведеного вище зрозуміло, що далеко не всі печерські обивателі (як-от поденщики) мали засоби для елементарної освіти. Ясно й те, що далеко не всі жителі тогочасної Гетьманщини могли відправляти дітей до парафіяльної школи. Наприклад, станом на 1732 р. серед 5300 дворів козаків Полтавського полку близько 1400 належали «крайне убогим», а майже 1950 – «убогим» [258, с. 164]. На 1736 р. у Прилуцькому полку співвідношення «грунтовних» та «среднегрунтовних» козаків до «малогрунтовних» та «весма нищетних» складало 1:13,5 (або 467 і 6312 осіб відповідно). У Миргородському полку ці

показники становили 1:13,3 (356 і 4727 осіб), у Лубенському – майже 1:10 (1202 та 11970 чоловік) [419, с. 37]. За матеріалами ревізії 1751 р. з-поміж 42186 дворів та 19254 бездвірних хат міщан і посполитих Гетьманщини 38938 та 19254 відповідно належали категорії «нищетних» [266, с. 109]. Зрештою, є й прямі згадки в документах, щоправда початку ХІХ ст. – часу, коли кількість парафіяльних навчальних осередків зменшилася, а економічне становище людності погіршилося, – що їх відвідували діти не всього населення. Так, у донесенні чернігівського губернатора малоросійському генерал-губернаторові 1803 р. вказувалося, що дячкам «дети отдаются для обучения грамоте, читать и писать, большею частью по городам – купцов и мещан, а в селениях – козаков и других среднего рода людей» [373, с. 24 (приложения)]. Як бачимо, цілком очікувано чиновник згадує лише представників «середнього роду», оминаючи «вищий» і «нижчий», до якого належала частина селяни, ремісники, убоге козацтво. Враховуючи платність дяківської науки та економічний стан людності, було би надто сміливо розважати про любов простолюду до освіти чи значне поширення серед нього освіченості на підставі простої кореляції кількості населення з числом шкіл. Зрозуміло, що немає підстав, з огляду на сказане, припускати побутування серед посполитих прагнення потрапити до «латинських училищ».

7.3.3. *«Школярі»*. Цікаво, що у «сказці» печерського дяка 1778 р. його підопічних жодного разу не названо «школярами». Це, звісно, не підстава для категоричних висновків, однак інші згадки в документах теж свідчать, що під це окреслення потрапляли не всі учні парафіяльної школи, а лише специфічна група людей. Свого часу на недоцільність об'єднання поняттям «школяр» усіх вихованців церковнослужительської науки звернув увагу Дмитро Багалій: «“Школьники” – се не школярі, не учні, а [...] помічники учителя чи з старших школярів, що не мали свого притулку в сімействах, чи з тих школярів, котрі вже скінчили учення, чи з тих мандрованих молодиків та дяків, про котрих ми оповідали раніше» [226, с. 193].

Наведений висновок історика слід уточнити. Дослідників уже не раз насторожував вік «школьників». Наприклад, у Прилуках на 1765 р. із 18 школярів лише шестеро мали від 12 до 20 років, решта була понад 20-річною: четверо від 20 до 30 років, восьмеро від 30 до 39 [333, с. 441]. У Полтаві Румянцевський опис зафіксував понад 40-літніх, а у Ніжині – старших за 50 років «школьників» [250, с. 151–152] тощо. Ю. Крижанівський зазначав, що єдиними «учнями» дяківської науки могли бути лише каліки, сироти та переростки, які одночасно співали на крилосі і планували в перспективі самі стати церковнослужителями, сподобавшись місцевій громаді [313, с. 398].

Крижанівський, звісно ж, перебільшував. Його твердження легко спростувати, бо згадувані у документах «школьники» не були єдиним учнівським контингентом парафіяльних «бакалярів» (про що свідчить і вже не раз згадана «казка»). Частково слушні трактування «школьників» Олексія Діаніна, який вказував на них, як окрему спеціальну групу: «Все они, во главе с приходским дьяком, составляли одну вольную артель своего рода ремесленников, и под их то руководством и совершалось обучение “людских детей”» [274, с. 74]. Однак чи виключно помічники дяка у навчанні приховані за згаданим терміном? Хто ж такі «школярі»? Уважніший аналіз джерел наштовхує на висновок, що таке визначення прикладали виключно до тих юнаків/чоловіків, які жили по школах, а отже – були сиротами чи немісцевими, ба більше – не обов’язково задля навчання чи з метою поповнити місцевий клір.

Цю тезу добре підтверджує перепис слобідських полків 1732 р., до якого внесено інформацію про школярів. За ревізією Сумського полку, серед «школьників» звично зустрічалися понад 20-річні парубки. У Лебедині, приміром, на 4165 осіб чоловічої статі існувало 4 школи, а в них 11 школярів – не лише 20-30-літні, а й один 50-річний [105, арк. 1521–1522]. У єдиній школі слободи (інший раз – села) Михайлівки «ГТманского рТгимТнта банчукового товарища АндрТи Полботка» мешкали «школьники Іванъ Іванов, снь Гунко 28, Осипъ АндрТ-въ 26 леть, ітого 2 дши» [105, арк. 1630–1630 зв.]. У містечку Олешні Охтирського полку на 757 чоловіків значилася одна школа з трьома

школярами 30, 22 і 18 років [109, арк. 532 зв.]. При сумських церквах: Троїцькій – один школяр мав 30 літ, а другий – 12; Іллі Пророка – вік трьох представників цієї групи становив 30, 24 та 18 років; Введення Богородиці – єдиний школяр 20 літ. Такі приклади можна нанизувати далі, проте прикметнішим видається інше: у підсумковій статистичній відомості по Сумах зазначено, що у місті «школТрТи 12» (на 3818 душ чоловічого населення та вдів-дворовласниць), себто коли ми додамо всіх зафіксованих ревізією представників цієї групи, то виявиться, що до їх числа внесли ще й двох дяків, які мешкали по школах [105, арк. 130–132 зв., 134]. Те саме бачимо у підсумковій статистиці містечка Білопілья, де на трохи більше 2100 осіб чоловічої статі було 4 школи: тут теж до «школьників» зарахували дяків, ба більше – при Іллінській церкві 25- та 15-літній церковнослужителі були єдиними школярами [105, арк. 227 зв.-229 зв., 238–238 зв.]. У переписі села Башкина Сумського полку (560 душ чоловіків) згадана «школа, в нТй дьячки Іван ЯковлТвѣ снѣ Каша 20, ДТнис ЯковлТвѣ СпухолТтин снѣ 25, ГригорТи Антоновѣ снѣ ВТнТцко 20 лТть, итого 3 души», а в підсумковій таблиці зазначено, що школа одна, «шѣколников 3». Оскільки про церковнослужителів окремо нічого не сказано, то зрозуміло, що саме їх віднесено до категорії школярів [105, арк. 1552–1552 зв., 1561 зв.].

За переписом 1732 р. у Охтирці зафіксовано 4 школи і 9 школярів. Ось їх перелік: 30-літній дячок і два його сини (13 і 7 років), дяк 25 років, «школьники» 28, 27, 26, 12 та 16 років [109, арк. 133 зв.–134 зв., 137]. Отож, до цієї категорії потрапили навіть діти церковнослужителя. У містечку Богодухові Охтирського полку на майже 1900 осіб чоловічого населення була одна школа і два школярі: «школа, в нТи дьячѣки Михаила ПТтровѣ снѣ Дольгомилы 30, ПавТль ФТдоровѣ 40 лТть, итогѣ 2 души» [109, арк. 394, 396 зв.].

У Змієві Ізюмського полку, де на 1478 записаних мешканців згадано одну школу та 6 школярів, їхня поіменна фіксація ще промовистіша: «Школники Михайла Петровѣ снѣ Бруховченко. У нТго работники АфанасТй Богдановѣ снѣ СѣлТсТрТнко 10, ПТтрѣ Івановѣ снѣ СкрТпченко 8 лТть. Итого 3 души. Школники ж СтТпанѣ ЯковлТвѣ снѣ Лоля 20, ДмитрТ Богдановѣ снѣ

Приходченко 15, Іван ЯковлТвѣ снѣ ЩТрбаковѣ 10 лТть. Ітого 3 души» [110, арк. 380 зв.–381, 383 зв.]. Що за робота була у школярів, окрім згаданої допомоги дяку під час богослужінь, і чим займалися їхні робітники – спробую з'ясувати далі. У Валках Харківського полку (1889 душ чоловічого населення) до аналізованої категорії взагалі віднесено трирічну дитину («школа в нТї школьники ФТдор Кондратовѣ снѣ ТкачТнко 40, у нТго снѣ Іван 3 лТть. Ітого 2 души»), а у Золочеві (945 чоловіків) в єдиній школі був один школяр: «в школТ дьячек СтТпан Василясѣ снѣ Колашинченков 40 лет» [111, арк. 522, 523, 783 зв., 785 зв.].

Наведені приклади засвідчують, що до категорії «школяр» належали не вихованці парафіяльної школи, а її мешканці, які, не виключено, теж могли черпати з криниці дяківської письменності, а могли й не навчатися взагалі. Для прикладу, у відомості про духовенство киево-печерської протопопії 1774 р. при печерській Воскресенській церкві згадані: «школьники холостіТ Іванѣ Сулицкой снѣ козачий обучался руской грамоти л-ть 19, СТмТнѣ ДячТнко снѣ отца посполитого обучался руской грамоти л-ть 25, Павло ДячТнко обучался руской грамоти снѣ отца посполитого л-ть 19» [7, арк. 1 зв.]. Аналогічно про освіту «школьника» Костянтина Никифорова із пирогівського храму Воздвиження Чесного Хреста записано: «обучался руской грамоти» [7, арк. 4 зв.]. Як бачимо, всі юнаки вже володіли тим рівнем знань, які давала дяківська наука (про тих хто його лише опановував, зазначалося, що «обучается...», а не «обучался»), однак їхній статус не змінився – «школярі».

«Школьники» (і це показово) являли собою окрему соціальну мікрогрупу, що сприймалася як маргінальна: у Румянцевському описі їх записано жебраками [435, с. 149]. За словами вже згадуваного Климентія Зіновієва, «школа всяки(м) странны(мъ) до(м) Т(ст) волны(и)» [155, с. 192], що підтверджується спостереженнями дослідників [351, с. 96]. На «школярів», як окрему специфічну групу людей при церкві, вказує також одне з клопотань до Законодавчої комісії від білого духовенства Переяславської єпархії (1767-1768 рр.). Його автори згадали про потребу звільнити садиби священників

і причту від військових постоїв, нарядів кіньми та підводами, «от всяких посылков церковнопричетников, псаломщиков и всех школьников», прохаючи надалі підтвердити цю «милость» та «свободу» [188, с. 577]. Навряд чи «школярів» обкладали би якимись повинностями, і духовенство виділяло їх окремо, якби йшлося лише про обивательських дітей, що «заправлялися» дяківською наукою.

Врешті, «школьники» мали навіть певну організацію зі своєю жебрацькою касою. Повнішу картину їх побуту бачимо з донесення духовному правлінню Києво-Подольської протопопії 1770 р. від школярів Соборно-Успенської церкви Микити Заветневича та Павла Ружицького, які, до речі, підписалися власноручно: «Прошедшаго априля 25 числа въ пед-лю во время утрен-вворована въ пасъ, пижайшихъ, зъ чулана скринка, въ коей паходилося собственних нашихъ денегъ двадцять тры рублы, а при том книжка Полуоставъ, шапка и прочіе дробніе вТщи, состоитъ все ценою до трехъ и боліе рублевъ; кром- же того и пыщанскихъ въ собраніи было денег 45 ко. И сего мы, пижайшіи, воровства п- на кого зъ школьниковъ бол-е не признаемъ, какъ на одного толко въ школ- и по квартерамъ разним живучого Николая и Тго жену, ибо она, жена его, того числа и прежде сего мимо в-дома дяка въ школ-почевала».

Микита Заветневич власне і був скарбником (підозрюваний у крадіжці Миколай Барановський ніби казав йому: «ты де, сучой сыне, скарбничой и подлизникъ дяковъ...»), а Павло Ружицький далі фігурує як «стужител» тамтешнього ієрея. Звинувачений, колишній притиско-миколаївський пономар, як і обидва школярі, був письменним, сам писав відповідь на донесення, спеціально це зазначаючи («писал сіе доношТніе сам Барановскій») і покликаючись на статутного права та царські укази; як згадувалося, він мав дружину, однак відсутність власного житла робила їх обох мешканцями школи [3, арк. 1–5].

Як бачимо, маргінальність «школьників» найперше проявлялася у відсутності бодай якоїсь нерухомості та специфічному заробітку засобів для

життя, що склалися з подаянь та, мабуть, з оплат за виконання певних функцій при церкві, чи, як відомо на прикладі двох хлопців гусачівської дяківської школи на Правобережжі – за фізичну працю в господарстві священиків [502, с. 116]. Сама ця група мала ієрархічну розшарованість (досить пригадати наведений вище приклад зі Слобожанщини про існування у декого з них «работников» – вочевидь, помічників) під головуванням дяка. Щойно згадана київська справа 1770 р. показує, що маргінальність не асоціювалася з освітнім рівнем, адже школярі, з огляду на їхні функції помічників дяка, таки мали бути письменними. Нескладно передбачити, що маргінальний статус міг долатися: Заветневич і Ружицький володіли немалою сумою власних грошей, що дозволяла з плином часу стати членом парафіяльного кліру та власником хати. Інше свідчення про фінансову спроможність «школьників» наводить Левицький: коли 1699 р. у «виростків» полтавської Успенської школи Хвеська і Грицька вкрали скриньку, вони також вказали, що у ній, серед іншого, зберігалася велика сума грошей [333, с. 442]. Звісно, у заявах потерпілої сторони сума втраченого могла завищуватися, однак Барановський, наприклад, відповідаючи на звинувачення, кількості згаданих школярами грошей не коментував.

На завершення ще раз зверну увагу, що дослідникам навряд чи вдасться полічити тих, хто проходив дяківську науку, адже статистика шкіл тут не є показовою, а ставити знак рівності між учнями та згаданими у документах «школярами» не доводиться. Показово, що у «Синонімі Славеноросській», рукописному словнику невідомого автора другої половини XVII ст., гасла «школьник», як і в його попередників Лаврентія Зизанія та Памви Беринди, немає. Зате цікаво потрактоване слово «студент»: «спудТй, учТникъ, тщатТ/л/» [161, с. 160]. Прикметно також, що спудеїв Київської академії, де, як відомо, навчання відбувалося по рівнях-«школах» («школи» інфіми, риторики, філософії тощо), тогочасні документи уникають називати школярами, згадуючи натомість «учеников» та студентів. Це ще раз підтверджує, що окреслення «школьник» було закріплене за іншою групою осіб, про яку йшлося вище.

Відтак, аби проникнути у минуле елементарної освіти України, спробувати оцінити, хай потенційно, її поширення, слід шукати нових шляхів. Один з них, на мою думку – з'ясування фінансової доступності навчання, про яке йшлося вище. Інша можливість – вивчення стимулів до навчання простолюду, як рудиментарного так і вищого за елементарну письменність.

7.3.4. Письменність посполитих та потреба в освіті. Українські вчені, виводячи грамотність люду Гетьманщини із кількості церковно-парафіяльних шкіл, як вже зазначалося, досить часто позбавляють свої висновки ширшої контекстуалізації, або ж обмежують останню до порівняння зі статистикою шкіл у Росії, що, зрештою, зайвий раз маркує усвідомлені чи підсвідомі національні наголоси. Проте, зазвичай, інша компаративістика відсутня, що не дозволяє повноцінно охарактеризувати явище українського приходського шкільництва. Це тим дивніше, що до послуг істориків є не лише праці про початкове навчання у Західній Європі, а й необхідні дослідження про парафіяльні освітні заклади християнських конфесій на українських етнічних землях у складі різних держав [див., наприклад: 574, s. 60], чи тих територіях, що разом з українськими входили до одних країн.

Так, в Естляндії, територія якої до Північної війни належала Швеції, а затим – Російській імперії, на 1720-і рр. щонайменше 10% селян були письменними, а в окремих парафіях цей показник доходив навіть до 22%. Там освітою опікувалася Лютеранська Церква, що постулювала, як і в інших країнах, потребу обов'язково навчити народ читати Святе Письмо та іншу церковну літературу, а пастори активно дбали про реалізацію цього завдання. Більше того, у 1739 р. Ліфляндська консисторія прийняла рішення про обов'язкове відвідування всіма селянськими дітьми від 7 до 12 років шкіл під загрозою грошових штрафів для батьків, а у другій половині XVIII ст. було введено обов'язкове релігійне навчання, яке до 17-літнього віку мав пройти кожен. Завдання поширення письменності ставили перед собою й прибічники нового релігійного руху гернгутерів, що поширився в Естонії із 1730-х рр.

Звісно, на той час ще не йшлося про регулярне всеохоплююче навчання, втім, заходи Церкви щодо освіти селянства були послідовними і постійними. Крім того, діти навчалися також вдома, а у Ліфляндії постановою консисторії 1739 р. такий спосіб опанування знань був офіційно закріплений. «Позашкільні» домашні вихованці лише мали за два тижні до Пасхи прийти на перевірку досягнень до пастора [219, с. 50–66]. За підрахунками, вже на 1790 р. у Південній Естонії двоє із трьох дорослих селян уміли читати. За припущенням, подібна ситуація спостерігалася і в Північній Естонії. Вміння писати в останні десятиліття XVIII ст. також не було виключенням, проте у школах письму навчали не всіх, зазвичай через брак відповідного приладдя [219, с. 89, 95]. Аналогічно поширювалася грамотність і серед латишів. Відсоток письменних у латиській частині Курляндії на 1770 р. становив 41,6%, а на кінець століття тут умів читати кожен другий підліток і 2/3 дорослих. Більше того, у 1780 р. в окремих общинах число грамотних дівчат перевищувало кількість хлопців, а на 1775 р. письменними було 46,19% дорослих жінок [428, с. 136–140].

Успіхи річпосполитських селян-католиків були скромнішими. У Краківському воєводстві XVII ст. за нечисленними підписами у судових книгах припускають письменність 10% селян, щоправда – представників сільської верхівки та лише королівських населених пунктів (на кінець XVI ст. серед усіх підписантів таких налічувалося 12% [595, с. 251–252]). Вони ж залишалися чи не єдиним грамотним селянським контингентом і в наступному столітті, однак не становили більше 2%. Цікаво, що мешканці низин мали гіршу освіту, ніж горяни. Останніх у воєводстві, проте, було менше. На думку Вацлава Урбана, на XVIII – першу половину XIX ст. припущення про письменність 2% усіх малопольських селян може хибувати на перебільшення, адже в джерелах дослідники мають справу майже виключно з неграмотними представниками цього стану. На загал, серед селян-чоловіків згаданого воєводства письменних налічувалося 0,5% [594; с. 61, 70–73; 595, с. 252].

Отож, перед вітчизняними дослідниками історії письменності та освіти стоять великі перспективи. Однак інколи доведеться починати студії «з

початку», як у випадку з грамотністю посполитих. Як видається, картина їхньої письменності зовсім не така яскрава, як пропонується. Вже автор цитованого на початку параграфа уривку після достатньо мажорних замальовок освіченості селянства змушений був констатувати, що «нерідко траплялися села, мешканці яких були переважно неписьменними» [268, с. 421]. Гадаю, кожен історик XVIII ст., який працював із актовим матеріалом, погодиться з таким зауваженням: у документації наштотуємося на суцільну неграмотність посполитих [наприклад: 18, арк. 2].

Повніші статистичні дані про письменність простолюду на мікрорівні – у полковому місті Полтаві – запропонував на підставі Рум'янцевського опису Малоросії 1765–1766 рр. Ю. Волошин. Дослідник аналізував здатність населення власноруч поставити підпис. Така освіченість, відтак, передбачала найперше вміння читати і трохи, або ж із більшою успішністю, писати. За результатами дослідження, рівень грамотності посполитих виявився украй низьким: із 10 дворовласників фортеці змогли підписатися лише двоє, із 90 форштадту – п'ятеро, а зі 100 міста – семеро. Відсоток письменних господарів із цього стану у різних частинах міста становив 20, 5,5 та 7%% відповідно, менший був лише у ремісників. Усього ж Полтава могла похвалитися приблизно 19% грамотних власників садиб [250, с. 143–154], що зайвий раз, принаймні, на рівні одного міста, підтверджує висновки зарубіжних істориків про більшу поширеність письменності в ранньомодерний час у Західній, а не Східній Європі. Якщо ж дослухатися до їхнього висновку про переважання грамотності серед міського населення у порівнянні із сільським, то можемо припустити, що картина освіченості мешканців-посполитих полкового міста була привабливішою, ніж у селах.

Пізніша статистика підтверджує таку гіпотезу. На 1785 р. у Гадяцькому полку проживало лише 55 грамотних посполитих із 12277 представників стану всіх вікових груп та обох статей. Якщо відкинути від загальної чисельності жінок та хлопців до 7 років, і припустити, що всі письменні припадали на долю чоловіків від 7 років (5039 осіб), то їх частка, відповідно зрісши, складатиме

1,01%. Показово, що 26 грамотних зафіксовано у Гадячі, де всього мешкало 1268 посполитих. Відтак, якщо припустимо наявність письмених лише серед чоловіків (625 осіб), їхня частка становитиме 4,16%. Слід звернути увагу також на той факт, що грамотність не залежала від майнового цензу: письмених серед безземельних було більше, ніж серед найбільших землевласників (20 і більше десятин), а серед тих, хто мав скромні наділи (до 3 десятин) – менше ніж серед маєтніших (6–9 чи 9–15 десятин) [245, с. 160–167 та наст.]. Інформація за 1785 р., вочевидь, може прикладатися й до ранішої ситуації. Річ у тім, що історики вважають запровадження кріпацтва (1783 р.) рубежем, який різко загальмував поширення освіти серед селянства. Однак, беручи до уваги, що наведені дані відділяє від цього «рубікону» лише два роки, навряд чи доводиться вести мову про кардинальні зміни.

Навряд чи ситуація на українських теренах Речі Посполитої суттєво різнилася. Окремі спостереження, базовані на аналізі здатності власноручно засвідчувати документи, чи то пак заміни підпису «крижиком» люду правобережної закордонної частини Переяславської єпархії у XVIII ст., так само свідчать про масову неписьменність на тих теренах [363 с. 447].

Про те, що серед посполитих не квітнула навіть початкова церковна письменність, не пов'язана з умінням читати гражданським шрифтом, свідчать також інші, нестатистичні, дані, зокрема враження іноземців. Так, словацький протестант Даніел Крман, який перебував на теренах Гетьманщини у 1708–1709 рр., занотував у щоденнику: «Правду писали історики, зазначивши, що мало простих руських [йдеться про українців – М. Я.] і москалів знають «Отченаш», бо його треба знати панам і попам, які не займаються жодними ділами і досить їм вірити в Бога і Його Сина Ісуса Христа й Духа Святого» [159, с. 51].

Підтвердження Крманового свідчення знаходимо й у творі Феофана Прокоповича «Разговор гражданина з селянином да пивцем или дячком церковным», де згадується про обрання для дитини хрещеним батьком людини, яка не знала «Отче наш». Коли священик заборонив їй ставати опікуном, така

відповідь була розцінена як образа, що тягнула за собою скаргу на пароха вищій владі. Прикметно, що у Прокоповичевому творі символом неписьменного простака, ідіота (себто «простої людини» у тодішньому значенні [див.: 240, с. 69]) обраний якраз Селянин, який на докори про його нездатність самостійно ознайомитися зі Святим Письмом, відповідав: «И без писма хл-б им». Навряд чи Прокопович безпідставно для узагальнюючого образу неграмотного, патріархального у своїх поглядах (покликається на «освітні практики», себто їх відсутність, батьків та дідів) героя обрав представника селянства, якби серед останнього не була поширеною неписьменність. Більше того, в уста іншого персонажа – Дячка – автор вкладає фразу, яка, вочевидь, фіксує поширене «зовнішнє» ставлення до освіти простолюду: «К чему нужно идиоту простому селянину, знати, каким образом надлежит Богу молиться, или вчитывать «Отче наш» по всему так, как написано? Иное д-ло мн-, Теб- [себто Гражданину, третій дійовій особі, носієві освіченості – *М. Я.*] и прочимъ людем грамотнымъ, ино же простолюдинамъ, писма нев-душимъ» [202, с. 29, 57; див. аналіз твору: 240, с. 68–80]. У тогочасній російській мові терміном «гражданин» позначали жителя міста (граду), проте у другій половині XVIII ст. (вже після Прокоповича) його значення поглиблюється; у російській політичній мові згадане окреслення не набуває того самого семантичного навантаження, що західноєвропейський відповідник [348, с. 104–110]. Вочевидь, що за Прокоповичевим «Гражданином» міг стояти саме представник міста. До речі, в українській версії твору М. Литвиненко переклала «Гражданин» саме як «Міщанин» [200, с. 206–243].

Опанас Шафонський, згадуючи про прихильність «малоросіян» до навчання, серед таких охочих згадав наступні стани: «Должно малороссиянам ту справедливость отдать, что они охотно в науки вступают, так что не только достаточных, но и самыя бедныя мещанския и козаच्या дети, с доброй воли в вышеписанныя училища [Київську академію, Переяславський та Чернігівський колегіуми – *М. Я.*], и мирским подаянием ежедневной пищи для собственнаго и других обучения печатных книг живут, и, терпя голод и холод и всю скудость и

нужду, охотно и прилежно учатся, и многия из них как в духовном, так и в светском звании, достойные выходили люди» [205, с. 35]. Як бачимо, Шафонський не згадав посполитих, які також відвідували «училища».

Ставлення до освіти у середовищі самого селянства, а також свідчення про украй чисельно обмежене відвідування дітьми простолюду дяківської науки свідчать також пізніші приклади, коли маємо більше даних. Історик Ю. Крижанівський, уродженець Київщини із сім'ї, згадуючи про своє та братове студіювання у дяка наприкінці 1830-х рр., що змістовно нічим не відрізнялося від минулостолітнього, відзначив і кількість учнівської братії. Всього навчалось три особи: крім братів Крижанівських до дяка ходив син багатого селянина із сусіднього села. Щоправда останній «ленив был: чуть дьячек отвернется от него, он и зевает, то по комнате, то в окно глазеет». Зафіксував Юхим Михайлович також ставлення у достатньо патріархальному селянському середовищі до потреби навчання. Баба-вихователька братів, довідавшись про рішення батька віддати дітей у дяківську науку, весь час слізно просила змінити рішення, а опис ранку першого шкільного дня заслуговує, аби його зацитувати повністю: «Скоро как-то, утром, просыпаюсь – подле меня бабуся в слезах. Сама умыла, даже причесала меня, и все заливается слезами. Пришла соседка – крестная мать моя. И та плачет. Входит отец: – «Ну, готовьтесь, скоро пора идти»... – «Да хотя малаго пощадите», пристали к нему старухи. – «Не хорошо разлучать, – повторил отец: один за другим скучать будут, вместе охотнее учиться станут». Я совсем истуканом стал, не понимал, что со мной творили, не верил, что меня поведут учиться. Приходило на мысль, что мне придется только посидеть с братом, чтобы ему не скучно было. А все же страшно было: ну, и меня станут учить! Брат жался ко мне и плакал, а у меня – ни слезинки. – «Деревянный ты», шептала бабуся, «заплачь, может быть, отец еще умилосердится... Помрачение нашло на бедное дитя от страха», голосила она» [312, с. 565–566].

Підсумовуючи спогади (написані після відміни кріпацтва) про дитячі студії, Крижанівський із жалем констатував, що попри кардинальну зміну

становища на селі, появу шкільної мережі та кращих умов навчання, бажання селян гризти граніт науки не зросло: «С тех пор сколько лет прошло, сколько перемен произошло в деревнях! Сколько школ нарочитых заводятся, сколько учителей, которые ничем иным не заняты, кроме обучения детей! Не то, что в наше время, только у дьячка и можно было научиться грамоте, да и то не у всякого. Да и учат теперь не летом, когда тянет тебя в огород, поле, лес, или когда нужно хотя чем-нибудь пособить отцу в работах, а зимою, когда делать нечего, – в короткие дни, когда не успеешь путно сделать что-нибудь, глядь – а уж и вечер. Теперь бы учиться всем детям. А между тем, сколько таких, что совсем не хотят учить своих детей, а дети тому и рады, или же в школу не дождешься их, пока снег не закроет землю, когда наступают самые короткие дни; а чуть снег стаял – школа пуста. Старухи твердят: зачем мучить детей, а дети и верят, что наука – мука, не знают, что те же старухи потом не нарадовались бы, глядя на дитя, как оно читает, пишет» [312, с. 565–566].

Звісно, можна сперечатися про подібність ситуації у XVIII та XIX століттях, адже становище українського простолюду у деяких аспектах кардинально відрізнялося. Однак, як видається, життєві пріоритети (ведення господарства, обробка землі) залишалися незмінними. І в системі таких життєвих цінностей освіта, тим паче, вища за найелементарнішу, як свідчать факти, не завше потребувалася. Присутність же окремих поведінкових реакцій у різних століттях можна таки доводити й документально. Наприклад, про любов членів родини, що стояла на заваді навчанню, згадано не лише у Крижановського, а й майже двома століттями раніше у книжці «Іфіка ієрополітика»: «Ничто же бо тако погублюеть юных якоже ласканіє и сл-пау родителей любов ко чадїм, сущїи же вь оучилищах вс-хъ б-дъ таковых свободни сут» [146, с. ид.]. Утримування дітей від «латинської» освіти, відношення до академічної науки, як речі цілковито зайвої, ба шкідливої, було властивим не лише простолюду. Вельми промовисте свідчення відмовляння від студій батьком навів Василь Григорович-Барський (його цитовано у розділі 3). Зрештою, серед української людності, якщо вірити Климентію Зіновіюву, були

такі, які вважали, «жТ з писмТнны(х) всТ зло бываТт» та «прТ(з) писмТнны(х) западТ(т)си св-ть» [155, с. 180].

У «Разговорі» Феофана Прокоповича Дячок, носій традиційної «руської грамотності», як зазначалося, не висловлювався, на противагу освіченому Гражданину, за навчання простолюду. А чи вважалося серед освіченого і просвіченого люду Російської імперії у XVIII ст. – добі Просвітництва, змін у освіті, зокрема, поширення у Західній Європі практики регулярного відвідування школи – що представники найнижчої ієрархічної ланки соціуму взагалі мають «забивати» собі голови наукою? Відповідь на запитання можуть дати освітні проекти та відповідні твори, які тоді з'явилися. В одній із найраніших з-поміж численних пропозицій реформ на ниві шкільництва у Російській імперії XVIII ст. – проекті стольника Салтикова (приблизно 1713 р.) – йшлося про необхідність відкриття в усіх губерніях по одній чи дві академії, де обов'язково мали навчатися дворянські та купецькі діти, а також «и всяких иных разных чинов» [282, с. 173], без конкретизації стосовно простолюду.

В іншому творі на тему освіти – «Разговоре о пользе наук и училищ» (першопочатковий варіант 1733 р. надалі продовжував оброблятися) – Василь Татищев довго розводячись про те, що хтось із «подлости» може стати солдатом, а відтак письменність лише допоможе йому гідно виконувати обов'язки та просуватися на вищі щаблі, що серед лакеїв, дворецьких тощо краще мати не «дураков», загалом все ж лаконічно підсумовує: «я же рад и крестьян имеют умных и ученых». Тим не менше, автор констатує вкрай мале поширення освіти не лише серед простолюду, а й серед духовенства [132, с. 66–70]. Загалом же, в першій половині XVIII ст. в Російській імперії навчання селян та його глибина розглядалася в залежності від їхніх функцій у господарствах. Інколи згадувалося про потребу заведення нижчих шкіл для «земельцев», де б вивчали, окрім читання і писання, породи дерев, властивості землі тощо [361, с. 44–56; 450, с. 35–54].

Академік Петербурзької Академії наук Яків Штелін у своєму «Проекте всеобщей начальной и подготовительной школы, которая при небольших

усилиях и без значительных затрат может быть заведена в провинциальных городах Российской империи» (1761 р.) насамперед у першому пункті наголошував, що «если учитывать различные сословия, к которым принадлежат юноши, и образ жизни, к которому следует их готовить в школах, то и школы должны быть обустроены по-разному». Автор пропонував поширити серед населення освіту через створення мережі початкових загальних шкіл. Проте до числа їх відвідувачів Штелін не зараховував найнижчих членів соціальної організації: «Дело в том, что настоящая цель начальной, или всеобщей, школы должна быть направлена на то, чтобы учить молодых людей вообще основам тех наук, без которых не может обойтись ни один мещанин, ни один дворянин, какого бы состояния и образа жизни он ни был. Это: знание основ своей религии, умение читать напечатанное и написанное от руки, четкий почерк, четыре арифметические действия, понимание географической карты, особенно необходимо знать, где находятся провинции, города и где протекают главные реки Отечества и соседских стран; быть сведущим в главных законах империи и быть осведомленным о главных исторических событиях своего Отечества». Далі, детальніше розтлумачуючи своє бачення першого, елементарного, рівня освіти, академік ще раз повторює, що до провінційних міських шкіл слід віддавати в науку дітей усіх міщан, чиновників, розквартированих офіцерів, а також дворян із сусідніх сіл, які не можуть відсилати синів до Москви і Петербурга. Щоправда, для останніх допускалося й початкове домашнє виховання за тією самою програмою [206, с. 200–203]. Як бачимо, плануючи підняття освітнього рівня населення імперії, Штелін не згадує ні про потребу заведення шкіл у селах, ні про навчання селян.

Загалом, у першій половині XVIII ст., згідно з одним із поглядів, селянська освіта мала включати елементарну катехизацію. За іншим підходом – освіта якщо й мала даватися, то лише відповідно до потреб власника, на якого селяни працювали. У другій половині з'явилася ще одна тенденція – селянам слід давати освіту, позаяк це піде на користь їм, власнику, а відтак – державі, бо навчання пом'якшить грубі «нрави» землеробів. Звісно ж, йшлося лише про

елементарну освіту [420, с. 362–364]. Негативне ставлення до здобуття письменності селянами чи вказівки лише на потребу рудиментарного вишколу характерні і для західноєвропейських просвітників. Так, одні, як-от Вольтер, вважали, що більшість селянських дітей не потребують жодної освіти, інші вели мову лише про навчання їх читанню, письму та лічбі [234; с. 269].

Просвітницькі репліки з Росії (зроблені часто навіть не етнічними росіянами), наведені в якості доказу того, що у XVIII ст. в освітніх проектах не існувало єдиної думки про потребу навчатися найнижчій соціальній групі, можуть заперечуватися як такі, що не мають ніякого відношення до України, де, буцімто, посполиті цілковито відрізнялися від російського селянства. Проте й українська верхівка не бачила потреби навчатися простолюду Гетьманщини. У вже згаданому першому відомому проекті більш-менш широкого поширення освіти Івана Кулябки кінця 1750-х рр. (пропозиція лубенського полковника є ще одним додатковим «внутрішнім» свідченням про переважання серед українського люду неписьменних на кінець 1750-х рр.) та ретрансляції схожих ініціатив на інші полки йшлося виключно про козаків, однак не про весь стан, а лише про синів виборних та «можн-йшихъ подпомощниковъ». Посполиті не фігурували в «освітньому проекті» нового українського шляхетства.

Аби зрозуміти, чому простолюди не поспішав до шкіл (і парафіяльних, і «латинських»), слід з'ясувати, чи мали його представники стимули до науки. Ще Опанас Шафонський, розмірковуючи про «нрав и свойство народа» в різних частинах України та причини їх відмінності, резонно резюмував: «[...] так как и во всем роде человеческом всему трудолюбию, прилежанию, предприимчивости и заощрению и совершенству наук, художеств, рукоделий и земледелия первая причина есть нужда» [205, с. 26]. Відразу зазначу, що посполитих не спонукала до студій Церква, як це було у протестантських державах. Цікаве порівняння ролі в поширенні освіти та катехизації протестантських пасторів у німецьких землях та православного духовенства у російських зробив свого часу ще Михайло Ломоносов у «Примечаниях [об обязанностях духовенства]»: «Пасторы в своих духовных детских школах

обучавшихся детей грамоте наставляють Закону Божию со всею строгостию и прилежанием. И при конфирмации перед первым причащением спрашивают о християнском учении первое в школе, потом в кирке перед всем народом, и ежели кто неисправен, не допускают до причастия, чего дети так страшатся, что все возможности употребляют, чтобы знать и по возможности исполнять Закон Божий. Все сие бесперерывно содержится не токмо по городам, но и по селам, где есть села. А у нас по многим местам попы сами чуть столько грамоте знают, сколько там мужичий батрак или коровница умеет[...]» [164, с. 408].

До навчання посполитих не спонукав статус, що передбачав освіченість (як для української шляхти), примус держави і Церкви водночас (що відчувало на собі духовенство) чи, зрештою, власні заняття не інноваційним сільським господарством. Україна тоді також не була урбанізованою та індустріалізованою, а ці показники, як відомо, створюють сприятливий ґрунт для поширення письменності [556, р. 227–228]. У XVIII ст. промисловість України не змінила «деревенской физиономии», і хоча фабрично-заводські підприємства й функціонували, проте не отримали значного розвитку та губилися у загальній масі додаткових до основного заняття – землеробства – промислів. Мануфактура була невеликою і почала поширюватися лише наприкінці століття [449, с. 22, 99 та ін.].

Відтак, припускаю, логічним поштовхом до навчання мали стати інакші вигоди, а саме – прагнення «вирватися» зі своєї станової «ойкумени». Принаймні, з тогочасного досвіду західноєвропейських країн, зокрема, прикладу Франції, де відсоток неписьменних зменшився із 71 у 1700 р. до 63 у 1790 р., знаємо про обумовленість рівня освіти в першу чергу соціальним статусом, фахом та типом роботи [583, р. 428].

Посполиті Гетьманщини у випадку вертикальної мобільності теоретично могли переміститися до вищих станів: козацтва, духовенства чи міщанства. Розгляну практичну доступність такого руху.

Добре відомим є факт перетворення посполитих на козаків і навпаки [наприклад: 166, с. 28, 71–83, 142, 189–190; 325, с. 10, 49–52]. Навіть у другій

половині XVIII ст. зустрічалися випадки не тільки належності родичів до різних станів, а й перебування у підданстві один в одного, хоча селянство на той час все більше сепарувалося. Остаточну крапку у закритті посполитих як окремої групи проставив лише указ 1783 р. про запровадження кріпацтва [362, с. 213–217]. Проте для переходу селянина у козацтво не потребувалося освіти. Численні приклади ілюструють інакшу «процедуру» станового росту (деякі згадано у розділі 2). Ось один із типових.

У 1729 р. мешканець Городницької сотні Чернігівського полку Тит Дрозденко у зверненні до гетьмана так оповідав про свої «станові мандри». Понад сорок років тому його батько – Олексій Дрозд – прийшов із Василькова у полкове село Жабчичі згаданої сотні, де жив на козацькому ґрунті та ходив у походи. Згодом, продавши власність, він повернувся «за границю» і там помер. Сини Дрозда прибули назад у Жабчичі, купили козацькі «плецы» і хотіли надалі залишатися козаками, проте потрапили у підданство до чернігівських полковників («нелзя было так сильной власти противиться»). Після ревізії Чернігівського полку 1723 р. козаки села були «отобраны по прежнему до сотні», і вже Олексієві внуки ходили в наступному році у похід. Однак Дрозденкам не довелося довго служити козацьку службу: Ганна Полуботківна, дружина сотника Войцеховича, який отримав колись Жабчичі від тестя-полковника за нею у придане, порушила в полковій канцелярії питання про повернення у підданство жабчицьких мешканців і, як свідчить прохання Дрозденків до гетьмана, успішно реалізовувала своє прагнення. Отож, як бачимо, Тит формально то належав до козацького стану, то переходив у підданство. Сам він себе однозначно вважав козаком і кілька разів згадував про підстави такого висновку: володіння переважно козацькими ґрунтами, свідчення інших козаків про належність Дрозда до стану і участь у походах [199, с. 275–277].

Наведені вище ознаки або ж одна з них, досить часто – придбання козацької землі [див., наприклад: 463, № 2, с. 236], і були юридичною підставою претензій посполитого на перехід до вищого статусу. Як бачимо, про

освітній ценз не йшлося. Більше того, вже згадані зусилля еліти Гетьманщини кінця 1750–1760-х рр., спрямовані на підвищення рівня письменності серед козацтва, свідчать про не надто мажорну картини його грамотності у попередній час. До замкненого старшинського середовища, серед якого освіта була статусною ознакою, посполитий у XVIII ст., звісно ж, потрапити не міг. Навіть набувши у володіння козацькі ґрунти, себто претендуючи на козацький статус, простолюдин зазвичай не міг піднятися вище за рядового представника стану. Так, 1753 р. коропський посполитий Михайло Діаментовський, отримавши за жінкою шляхетську землю, хотів стати значковим, однак йому було відмовлено, а в ордері гетьмана Кирила Розумовського наголошувалося, що «в звание же значковых товарищей должны определятся из козаков заслуженные люде» [158, с. 208].

Відчиненою для посполитих залишалася також дорога до лав духовенства, яке Зенон Когут навіть позбавив належності до соціальної піраміди Гетьманщини, позаяк воно «не утворювало стану або замкнутої групи» [300, с. 44]. Відразу слід зазначити, що селяни, незалежно від рівня їхньої освіти, не мали шляху до церковної еліти (до настоятельства у монастирях чи номінування єпископами) [528, с. 268]. Натомість символічна світська смерть і нове народження за монастирськими мурами могли наштовхуватися хіба на обмеження державою щодо постригу в монахи у 1730-і рр. та «технічними» можливостями обителів поповнювати свої братства. Втім, від селян-кандидатів у ченці не вимагалось письменності, як і від решти бажаючих, хоча неосвіченість та ненавченість жодному ремеслу стояла на перешкоді прийняттю вічних обітів, тобто вони довго могли залишатися рясофорами, а не мантийними іноками [523, с. 35, 115–117].

Вільним для селян Гетьманщини залишався також шлях до білого духовенства, яке, з огляду на його функції, на загал все було грамотним. Як засвідчує приклад священно- та церковнослужителів Глухівської протопопії, на 1770-і рр. понад 50% місць при храмах посідали обрані кандидати, які не мали сімейних стосунків до членів тутешніх клірів [530, с. 296]. Ув інших церковно-

адміністративних одиницях ситуація могла відрізнятись, однак відголоски боротьби єпархіальної влади із виборним началом, що лунали із початку ХІХ ст., вказують на помітну роль цієї практики у попередньому, ХVІІІ ст. Серед облюбованих громадою приходських пастирів зустрічалися і посполиті. Зокрема, у вже згаданій Глухівській протопопії серед 58 священиків значилося три колишні простолюдини, усі троє – із елементарним рівнем письменності (навчені «руської грамоти») [70, арк. 1–50]. Однак, не слід забувати, що найчисельніший у Гетьманщині стан, що на 1763–1764 рр. складав 58% усього населення (яке приблизно становило майже 2,5 млн. осіб, з них чоловіків 1024093 [386, с. 110]), а на 1782 р. на Лівобережній Україні – 59% (при загальній чисельності чоловічого населення понад 1,1 млн. душ) [264, с. 51–52], навряд чи міг у своїй масі спокуситися навчанням з метою стати священиком з огляду на кількість потенційних вакансій. Так, на 1770 р. у Київській митрополії налічувався 1841 священик разом із протопопами та 1249 церков, а на 1778 р. 1309 ієреїв у 968 храмах [71, арк. 20 зв.–21; 76, арк. 160; 501, с. 300]. У Переяславській єпархії в 1778 р. служило ледь менше 450 пресвітерів у 335 церквах [107, арк. 4 зв.–5], дещо більше налічувала Чернігівська єпархія [400, с. 7; 403, с. 687]. Отже, якщо пофантазувати, то можна припустити, що максимум 2,5–3 тисячі священнослужительських вакансій могли бути зайняті посполитими, однак, насправді, такого не ставалося. Зокрема, на Глухівщині, як зазначалося, лише 5% ієреїв походили із поспільства.

Звісно, кількість місць на духовній ниві, що потребували письменності, зростала за рахунок дияконів та дячків. Однак таке чисельне збільшення навряд чи могла відчувати мільонна маса простолюду чоловічої статі, чи навіть кількасоттисячна, якщо не враховувати дітей і старих людей. Так, у 1778 р. у Київській єпархії служило при церквах 188 дияконів та 978 дячків, а у Переяславській – 46 та 365 відповідно [71, арк. 20 зв.–21; 107, арк. 4 зв.–5].

Чи могли посполиті ставати міщанами? Відповідь на це запитання дали у 1760-х рр. самі міські громадяни в наказах до Законодавчої комісії. Міщанство скаржилося, що військова козацька адміністрація забороняла вільним

посполитим осідати у містах, навіть якщо ті купували міщанські ґрунти (за твердженнями дослідників, саме рядові козаки та посполиті становили головне джерело поповнення міщанства, див.: [604, арк. 70–71]). На загал, на 1760-і рр. міщанський статус мали лише десь 34 тис. осіб. Понад те, міщани самі масово переходили до козацтва [169, с. 73, 100; 300, с. 42; 463, № 1, с. 73–97]. Зрештою, серед перешкод на шляху до отримання міського громадянства, серед якого, як уже зазначалося, було чимало неписьменних, брак обов'язкової письменності не значився.

Можна виокремити ще один спосіб вертикальної мобільності, що сприяв переходу у нову соціальну якість і мав спонукати до освіти: бажання здобувати хліб насущний десь при канцелярії. Так, приміром, на 1755 р. у Росії помітний відсоток чиновників походив із селянства, хоча загалом їхні соціальні переміщення характеризуються як низькі [358, с. 134, 144]. Щодо Гетьманщини XVIII ст. зарано вести мову про сформований прошарок чиновників. Богдан Галь, досліджуючи бюрократизацію управлінського апарату Гетьманщини та зосереджуючи увагу лише на вищих світських органах (Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, Канцелярія малоросійського скарбу) й оминаючи діяльність дрібних службовців, стверджує, що у XVIII ст. на Лівобережжі були створені сталі адміністративні, фінансові та судові органи з чіткими повноваженнями та ієрархією управління з визначеними функціями урядовців. Однак він розтягнув процес бюрократизації від 1720 аж до 1782 р. і змушений був відзначити, що навіть генеральних урядників зайве називати «професіональними чиновниками» [602, арк. 76], Відтак, виконання канцелярських обов'язків використовувалося швидше за все як місток до вигіднішої перспективи, а не як самоціль [наприклад: 187, с. 523].

Відразу варто застерегти, що мова не йде про службу посполитих при установах високого рангу. Зокрема, при Київській духовній консисторії з-посеред майже 140 відомих канцелярських служителів 1720–1780-х рр., соціальне походження яких вдалося встановити, фігурує лише двоє із посполитих. Шлях останніх до консисторської канцелярії лежав через навчання

у Київській академії. Серед їхніх відомих чернігівських «колег» 1740-х – 1780-х рр. посполитих не зафіксовано взагалі [418, с. 223–237]. Про службу військовим канцеляристом при Генеральній військовій канцелярії, простолюдин, звісно ж, не міг і мріяти: вона перетворилася на один із щаблів кар'єрного росту козацької старшини [380, с. 76–80; 415, с. 62]. Залишалися, відтак, скромніші обов'язки копіїстів, реєстраторів, підписків тощо та канцелярії нижчого рівня.

Чи було багато представників простолюду у світських канцеляріях, і які аванси вони отримували за службу, важко сказати за браком спеціальних студій. Логічно припустити, що про помітну чисельність не варто вести мову хоча б з огляду на потенційні можливості, зумовлені кількістю самих канцелярій та здогадним числом їх кадрового наповнення. Предметніше можна розмірковувати про службовців духовних правлінь. Так, за дослідженням О. Прокоп'юк на матеріалах 1770-х рр., у відповідних канцеляріях на теренах Київської та Чернігівської єпархій значаться службовці з посполитих, однак їх питома вага достатньо скромна (13 із 83 у Київській та 1 із 22 у Чернігівській). Головним постачальником кадрів були родини духовенства, що й не дивно, адже часто така робота планувалася як засіб досягнення священницького місця на парафії. Про це, між іншим, недвозначно свідчать вік (переважно до 30 років) та сімейний стан (парубки) членів канцелярій [418, с. 143–149].

Як бачимо, перехід до вищого стану у XVIII ст. для посполитих міг мати місце, однак найчастіше не потребував письменності, або ж стимулював до засвоєння елементарної грамотності (у випадку висвячення, обрання дяком чи службовцем канцелярії). Однак, ті шляхи покращення «соціального реноме», які потребували письменності, не могли стати масовими як через нечисленність потенційних вакансій, так і через поважну конкуренцію з боку представників інших станів. Окрім браку можливостей послуговуватися письменністю, є всі підстави припустити, що життєві цінності та пріоритети поспільства, що існувало у традиційному соціальному просторі, майже непорушеному різними модернізаціями (освітніми, культурними, промисловими тощо), також не

передбачали важливої ролі освіти. Цікавим для порівняння (за умови, що історики нададуть необхідний для компаративістики матеріал з українського боку) є замальовки менталітету російського селянства до «емансипації» 1860-х рр., базовані на аналізі зібраного у другій третині ХІХ ст. корпусу приказок. Так, тамтешній простолюди цінував у житті помірну працю, здоров'я, скромний достаток, дотримання звичаїв і традицій предків, повагу односельчан, велику сім'ю, вчинення небагатьох гріхів, можливість не залишати села та померти після останнього покаяння на батьківщині серед близьких і друзів [358, с. 327–331]. Письменність, як бачимо, серед цінностей не фігурує.

Вищесказане про відсутність загальних спонук до навчання для стану посполитих не означає, що не було індивідуальних стимулів для окремих його представників «заправлятися» науками. Про це красномовно свідчать практики студій простолюду у «латинських» школах Гетьманщини. Щоправда, формуляр складання списків вихованців не дозволяє виразити їх кількісно, хоча вести мову про помітне представництво (та ще й з огляду на чисельність стану) не доводиться. Приміром, у 1767 р. в Київській академії навчалося 511 «різничинців», у Чернігівському колегіумі та Переяславській семінарії у 1768 р. – 111 та 37 відповідно [95, арк. 41; 106, арк. 10–10 зв.; 471, с. 35]. Як бачимо, загальне число світських спудеїв, себто козацьких, міщанських, селянських синів та дітей вихідців з-поза меж Гетьманщини достатньо скромне, а отже – окремо юнаків із посполитих ледь помітне на тлі всього стану.

Друга половина ХVІІІ ст. відкривала перед селянством хоча й вузьку, однак залежну від освіти, стежину до професій, що почали активно поширюватися (їх носії згодом були об'єднані терміном «інтелігенція»). Такий шлях лежав через «латинські школи». Зокрема, посполиті поповнювали лави медиків. Однак, скажімо, із 42-х «малоросів»-докторів медицини у ХVІІІ ст. їхня частка становила лише дві особи [330, с. 98–103].

Дані списків передплатників видань гражданським друком другої половини ХVІІІ ст. показують, що серед їх читачів були і селяни. Останні користувалися книгами з техніки і природознавства, філософії й богослов'я,

історичними та літературними журналами. Однак упродовж 1762–1800 рр. в усій Російській імперії налічувалося лише 40 таких осіб (0,29% із усієї групи передплатників), при чому 27 з них припадають на останнє десятиліття XVIII ст. Ці читачі-селяни, до речі, найменше цікавилася богословською та філософською літературою [429, с. 72, 78, 82, 85–86, 106–107, 117–119, 126, 129, 133, 135].

Зрештою, не виключено, що навіть елементарно грамотний посполитий користувався повагою серед неписьменних членів громади, хоча важко такий факт вважати стимулом до навчання. Загалом же, є всі підстави запідозрити, що у простолюду Гетьманщини у XVIII ст. не було особливих спонук витратити час не лише на високу науку, а й на опанування грамотності, що є одним із основних пояснень поширення неписьменності серед його представників. Надалі просвіта селянства була загальмована важким економічним та правовим становищем. Помітні зусилля масово підвищити рівень грамотності у його лавах почали прикладатися із другої половини XIX ст. Однак вагомих успіхів було досягнуто лише у XX ст., коли державі вдалося нав'язати до системи селянських цінностей і освіти, чому сприяла ціла низка факторів.

РОЗДІЛ 8

ВИХОВАНЦІ З РОДИН ДУХОВЕНСТВА

8.1. «Портрет» студентів та крокування поповичів шаблями академічної науки

Ведучи мову про навчання в Академії духовенства (тут об'єднаю разом священно- і церковнослужителів) – найчисленнішого сегменту у навчальному закладі – доведеться аналізувати майже виключно групу поповичів: у 1737 р. вона була дещо «розбавлена» трьома («філософом», «граматиком» та «інфімістом»), а наступного – двома («філософ» став «богословом», а «граматик» залишився у тій самій «школі») дяківськими синами. У наступні десятиліття делегати від церковнослужителів так само не склали помітної групи спудеїв. Вища церковна влада аж до кінця століття не долучалася до їх поставлення на парафії, де вкрай рідко навіть на 1770-і рр. траплялися посвячені у стихар дяки (а це мало б сигналізувати про участь у їх номінуванні преосвященного) [див., наприклад: 530, с. 294; 534, с. 132], тож, як уже зазначалося, у різних документах XVIII ст. церковнослужителів навіть не завжди зараховували до духовного відомства. Зрештою, паламарі масово, з огляду на їхні обов'язки при храмах, були неписьменними самі, тож чи мали прагнути дати високу освіту дітям?

Більшу частину духовенства в Академії у 1737–1738 рр. становили уродженці Гетьманщини, причому для цієї групи при обранні місця для студій так само діяв «географічний» фактор та чинник наявності ближчих навчальних закладів. Саме тому Київський та Переяславський полки делегували найбільше студентів, а Чернігівський та Стародубський найменше (див. додаток К.1). Тут належить також звернути увагу, що територія підросійської України у церковно-адміністративному відношенні ділилася на різні єпархії, а до відвідування місцевим духовенством «своїї» єпархіальної школи регулярно змушувала церковна влада. Тож у північній Гетьманщині роль «офіційного»

для поповичів осередку «латинської» науки виконував колегіум у Чернігові, а для слобожанців – у Харкові. Згодом «свою» школу отримало і духовенство Переяславщини.

Достатньо помітний, що цікаво, відсоток синів річпосполитського духовенства, причому переважно вихідців не із Київського воєводства та білоруських теренів, що входили до закордонної частини православної Київської митрополії, а тих регіонів, де функціонували лише унійні парафії. Як і для представників інших станів із «закордону», крім шляхти, найбільше до Києва делегувало студентів Руське воєводство (див. додаток К.1).

Більшості батьків-священнослужителів Гетьманщини та Слобожанщини, діти яких навчалися у Києві, знайти у полкових ревізіях не вдалося, окрім 10 осіб із 69-ти «малоросіянів» та слобожанців у 1737 р. [40, арк. 38 зв., 166; 42, арк. 610; 45, арк. 33 зв.; 46, арк. 38, 157 зв., арк. 189 зв.–190, 202; 48, арк. 340] та 22 чи 24 осіб із 138-ми у 1738 р. Детальніше зупинюся на розгляді численніших співпадінь з реєстру 1738 р. Отже, із 24 випадків у 9-ти маємо лише констатацію того, що у такому-то населеному пункті дійсно був парафіяльний священник, чий син, судячи із прізвищевих ідентифікацій у спудейських реєстрах, навчався у Києві. До цієї групи я долучив також студента Василя Чепельовського із села Каплинець Лубенського полку. Хоча у ревізії 1740 р. у згаданому населеному пункті вказаний лише піп Стефан [9, арк. 549], який, слід гадати, мав саме таке назвисько, зате у переписі 1745 р. зафіксовано два священники, з них один Андрій Чепельовський [42, арк. 585 зв.].

У 6-ти випадках інформація детальніша: серед могилянських «студіозів» напевне було 5 протопопських і одне чи то протопопське, чи намісницьке чадо. Ще про сімох «академіків» можемо твердити, детальніше проаналізувавши ревізії, що їхні батьки належали не до бідних категорій, бо мали шинки та/чи підсусідків, а то й (в одному випадку) - хутір. До цієї групи я долучив також студента Максима Пестича із Лохвиці. Хоча у ревізії 1740 р. там згаданий лише за ім'ям піп Іоан [9, арк. 255 зв.], зате у ревізії 1745 р. він зафіксований як Іван Пештич [42, арк. 683]. Зрештою, у двох випадках можемо більш-менш

припускати родинні зв'язки студентів: Феодора Ігнатовича з Білоцерківки Миргородського полку - із тамтешнім успенським ієреєм Кирияком Ігнатієвим, при церкві якого, до речі, також зафіксований шинок, а Григорія Романовського з Ромнів - із котримось із миколаївських настоятелів Іоаном чи Андрієм Романовичами [9, арк. 255 зв., 582 зв.-583, 684 зв.; 40, арк. 12 зв.-13 зв., арк. 120, 166; 41, арк. 471; 42, арк. 585 зв.; 45, арк. 33 зв., 177 зв., 182; 46, арк. 34, 38, 157 зв., 189 зв.-190, 202, 465, 512 зв.-513 зв.; 48, арк. 340-340 зв., 362, 362 зв.].

Причина зовсім немасового виявлення батьків-однофамільців київських студентів з родин духовенства у полкових ревізіях - зокрема й у тому, що в останніх парохів інколи зафіксовано лише за іменами, а у частині переписів окремих населених пунктів їх не згадано взагалі. Варта уваги річ - не все духовенство, сини якого навчалися у Києві і яких вдалося виявити у полкових переписах, належали до помітніших ієрархічних шаблів, а саме, були протопопами та намісниками. Разом з тим, можемо простежити спадкування назвищ між поколіннями у їхній групі, що, своєю чергою, свідчить про початок складання постійних прізвищ серед частини білого духовенства. Вочевидь, така ситуація спостерігалася не лише на Лівобережжі, а й на іншій частині України. Так, приміром, є всі підстави припускати сімейні зв'язки могилянського «аналогіста» 1738 р. Петра Кардашевича з Меджибожа (Подільське воєводство) із зафіксованими в інвентарі Меджибзької волості 1717 р. Михайлом Кардашенком та Іваном Кардашенком («Wieliebny ościec Mychajło Kardaszenko, namiestnik międzybozki» при мурованій церкві, а також «Chałupa pod słomą Iwana Kardaszenka, porowicza cerkwie murowanej»), які, за припущенням Миколи Крикуна, були батьком і сином, а також, що батько Михайла - меджибзький намісник Ігнатій Кардаш, згаданий під 1703 роком [149, с. 24, 33-34].

Аналіз професорських оцінок успішності дітей духовенства показує характерне для всього контингенту вихованців переважання слабких і середніх студентів над добрими та вельми успішними і 1737, і 1738 рр., причому

найчисельнішою була група «середнячків», за ними йшли «хорошисти», потім слабкі «академіки», а затим – «відмінники». Між цими категоріями був достатньо помітний відрив, кожна наступна відрізнялася від попередньої більш, ніж у 1,5 рази, а то і вдвічі (див. додаток К.2).

Вікові параметри цієї групи студентів загалом не вирізняються помітними особливостями у порівнянні з тими самими показниками вихідців з інших станів (див. додатки Б.7–Б.8).

Могилянські студенти з родин духовенства другої половини 1730-х рр. – це єдина категорія вихованців, для якої можна робити порівняння із пізнішим часом та простежувати зміни чи, навпаки, тривання тих чи тих тенденцій у загальній характеристиці групи. Зроблю таке порівняння зі «студіозами» 1776/1777 н. р., коли у Києві мало змінитися десь три покоління «академіків», які пройшли весь цикл наук із теологією включно.

На 1777 р у річній відомості зафіксовано 447 осіб із ієрейських, дияконських, дяківських і паламарських родин, а також 3 сини поповичів (див. додаток А.3). На той час в Академії помітно зросло число вихідців із родин духовенства, тож на цьому фоні відсоток «закордонних» представників виглядає достатньо дрібним, проте їх число, хоча й менше, ніж у 1737–1738 рр., проте цілком надається до порівняння. Щоправда, у цей час до відомості потрапили річпосполитьські уродженці переважно із закордонних частин Київської та Переяславської єпархій, де функціонували православні храми. Втім, як буде показано далі, дальші території теж продовжували делегувати до Академії своїх кандидатів, хоча, не виключено, меншим числом.

Терени підросійської України переважно представлені Гетьманщиною, причому Київ та Київщина залишаються лідерами у постачанні своїх уродженців до навчального закладу, а Переяславський, Чернігівський та Стародубський полки, як зрештою і Слобожанщина, традиційно представлені найскупіше. Зрештою, окремі випадки підтверджують навчання у Києві російських уродженців та вихідців віддалених українських теренів, як-от Мармарощини (див. додаток К.3).

У другій половині 1770-х рр., діти духовенства навчалися краще, ніж трьома десятиліттями раніше, у другій половині 1730-х рр. Тепер найчисельшу групу складали «хорошисти», які разом із «відмінниками» більш, ніж удвічі переважали «середнячків» та «слабаків» (див. додаток К.4). Складно сказати, що стимулювало представників «духовного відомства» краще «заправятися науками». Зрештою, могла бути низка причин, починаючи від удосконалення шкали оцінювання і закінчуючи більшим дисциплінуванням навчального процесу, важливості закінчити вищі класи, до яких давали «перепустку» саме кращі успіхи, та зростання важливості доброго навчання, а не самого факту відвідування Академії, для подальшої кар'єри. Втім, усі ці припущення потребують окремого детального дослідження організації навчального процесу та ролі академічної освіти в останній третині XVIII ст., коли у функціонуванні київських «латинських шкіл» та загалом освітньому просторі України сходили нові пагони.

Якщо ж порівняти вікові характеристики моголянських студентів «духовного відомства» різних поколінь, то про помітні зрушення вести мову не доводиться: і наприкінці 1770-х рр. київські «латинські школи» наповнені строкатим за літами контингентом, причому без переважання в одній школі однієї вікової категорії. Інформація про літа синів духовенства зайвий раз вказує на відсутність у ранньомодерній Академії дисциплінованого модерного поділу на «школи» із врахуванням вікових показників їхніх вихованців (див. додаток Б.9).

***

Чи довго навчалися студенти з родин духовенства? Якого рівня досягали? Наскільки глибоко і довго тривали студії? А відтак – наскільки формальним/усвідомленим було розуміння користей від науки? Частково відповідь на це запитання дає порівняння змінності згаданого сегменту «академіків» упродовж двох років (див. додаток К.5). Як і у випадку з рештою

спудейства, бачимо достатню велику і цілком типову плинність вихованців. Також не завжди простежується вплив успішності на перехід до наступного рівня. Так, наприклад, Пилип Гошкевич із Коропа у 1737 р. «добронадеждно» студіював однорічну риторику. Однак наступного року так само навчався «ізрядно» у тій-таки «школі». Натомість «лінивий» «піт» Гаврило Вільчинський із Глухова перейшов на наступну сходинку науки і «подло» осилував у 1738 р. риторику [пор.: 14, арк. 3 зв. та 117, с. 41 і 14, арк. 3 та 117, с. 45].

Для дітей з родин духовенства можемо з'ясувати мобільність в академічних стінах й іншим способом: джерельна база дозволяє простежити за кожним «академіком» з року в рік. Для такого експерименту я обрав спудеїв, вихідців із родин священно- та церковнослужителів Гадяцького (1 особа), Київського (1 особа), Лубенського (4 особи), Ніжинського (6 осіб), Полтавського (1 особа) Прилуцького (2 особи), слобідського Охтирського (1 особа) та «полку армтйского Псковского» (1 особа), які почали навчання у Києві впродовж вересня–листопада 1738 р. (всього 17 осіб, з них троє вже робили «фальшстарт» осінню 1737 р., але, вочевидь, не надто просунулися у гризінні граніту науки) [14, арк. 28–29 зв.]. У січні–квітні 1739 р. до Академії в «школу» аналогії прибуло ще 24 хлопці [14, арк. 33 зв.–35 зв.], які в експерименті участі не беруть.

Отже, з моїх 17-ти героїв одному «посередственному» на заваді студій стала смерть: він відійшов у засвіти на четвертому році навчання так і не осиливши граматичних класів. До філософії дійшло лише двоє «надежних» вихованців, які, однак, після одного року навчання в цій «школі» не з'явилися після вакацій. Троє багатообіцяючих («понятен») із 17-ти могилянців припинили свій зв'язок з Alma Mater так і не набравшись премудрості: вони навчалися лише один рік. Шестеро випередили їх на крок – вони студіювали інфіму. Причину вибуття вищезгаданих дев'ятьох учнів у відомостях не зазначено. Йоаким Лучницький, вихованець «школи» граматики, в якій він замість одного провів два роки спочатку із слабкими, а потім посередніми

здібностями, втік наприкінці четвертого року навчання, так і не дочекавшись лічених днів до вакацій. Двоє спудеїв осилили піїтику, після студій якої один не з'явився в Академію, а другий від'їхав зі случьким настоятелем у монастир (очевидно, служителем). І лише один «надежний» та «ізрядний» вихованець-«вступник» 1738 р. дійшов до теологічних студій. Щоправда, замість чотирирічної богословської програми він навчався лише один рік, а потім не з'явився після вакацій [14, , арк. 21–516; 117, с. 35–59, 96–106, 107–193, 227–264].

Можна оцінити наскільки відмінним для різних студентів із родин духовенства був час просування ієрархією академічних «шкіл» у другій половині XVIII ст., проаналізувавши рубрику з реєстрів вихованців, у якій вказувався час початку студій. Так, у січневій відомості 1767 р. у теологічній «школі» записано 22 особи. Враховуючи 12-річне тривання повного академічного курсу та 4-річний термін вивчення богослов'я, можна припустити, що у «теології» навчалися «вступники» 1754/1755–1758/1759 н. рр. Більшість богословів 1766/1767 н. р. справді розпочали свої «університети» у цей проміжок. Однак серед них також числилося два «вступники»: один 1747, другий – 1761 рр. [95, арк. 3–6] Серед «риторів», які мали розпочати студії у 1760/1761 н. р., якби послідовно крокували однорічними граматичними та піїтичними рівнями, так вчинило менше половини «студіозів», а час «вступу» їхніх «однокурсників» розтягнувся від 1758 до 1766 рр., хоча найчисленнішим був у 1760–1762, а достатньо представницьким – 1759 і 1763 рр. [95, арк. 11–22] Відтак, той спосіб, яким переміщалися від «школи» до «школи» поповичі наприкінці 1730-х рр. не був чимось незвичним. Навпаки, динамічні зміни та відсутність чітких обмежень для початку студій виглядають цілком усталеними.

8.2. Спонуки до студій дітей духовенства

Про потребу навчання білого духовенства у XVIII ст. в Російській імперії написано чимало, адже це питання привертало увагу істориків ще у XIX ст.

Коротко головну настанову імперського законодавства у цій ділянці можна сформулювати так: сини священиків зобов'язані відвідувати єпархіальні навчальні заклади. Ба навіть до створення мережі останніх передбачалося, що вихідці з ієрейських та дяківських родин у Росії можуть відвідувати новостворені «цифирні» школи абощо [453, с. 390]. Дослідники твердять, що спонуки до студій хлопців з родин священно- та церковнослужителів у «грецьких» та «латинських училищах» закладені у першому десятилітті XVIII ст., а «одним із перших [...] був указ від 15 січня 1708 р., підтверджений указом від 11 листопада 1710 р.» [409, с. 200]. Разом з тим, опукло вимоги щодо освіти представників духовного стану викладені в Духовному Регламенті 1721 р.

Згідно з останнім, передбачалося, «чтоб всяк епископ имел в доме, или при доме своем школу для детей священнических, или и прочих, в надежду священства определенных». Щоправда, як можна зрозуміти з Регламенту, навчальна програма таких закладів була доволі примітивною у порівнянні з «латинськими» закладами: навчитися читати, писати та розуміти написане, студіювати догми та книжку «о должностях всяких чинов» [140, с. 28]. Далі, ведучи доволі розлого мову про заснування «домов училищних», документ знову згадує про парафіяльне духовенство: «должны все протопопы, и богатшии и инии священницы детей своих присылать во Академию» [140, с. 55–56]. В «Прибавлении о правилах причта церковного и чина монашеского» 1722 р. до Духовного Регламенту ще раз наголошено на потребі навчання кандидатів у попи та диякони в єпископських школах [140, с. 93].

Не передаючи вкотре детально зміст синодальних розпорядження про обов'язковість навчання дітей духовенства, що з'являлися впродовж усього XVIII ст., лише зазначу, що згідно з випискою 1758 р., яку спеціально для Київської академії зробили у канцелярії Синоду, згадано про законодавчі стимули до студій 1708, 1710, 1721, 1722, 1723, 1725, 1728, 1730, 1731, 1737, 1738, 1758 рр. Не всі з них стосувалися в однаковій мірі кожної єпархії, деякі

можна назвати радше правовими прецедентами, про які також знали у Києві [22, арк. 91–97].

Дублюючи відповідні укази, київські владики регулярно нагадували про потребу навчатися тим ієрейським синам, які прагнули висвячення. Так, згідно з «універсалом архієрейським» Варлаама (Ванатовича) від 13 листопада 1723 р. біле духовенство зобов'язувалося навчати дітей «страха Божия и благочестия[...] потом грамоте и чтению некосноязычному Священного Писания[...] при добром воспитании добродетелнаго младенческаго их жития». Після засвоєння цієї науки чада «без умедления» мали відправлятися «для научения латинскаго языка и зискания премудрости, еже есть всему благу корень и человеческому житию добрая наставница» під загрозою втрати права наслідування батьківського місця [116, с. 68]. Варлаам (Ванатович) погрожував не ставити парохами тих дітей духовенства, які не пройшли київські «латинські школи» [426, с. 72–73]. Його наступник Рафаїл (Заборовський) теж неодноразово звертався, покликаючись на відповідні імператорські укази, із тією самою вимогою до духовенства єпархії, погрожуючи жорстоко покарати порушників, накласти грошові штрафи та записати їх дітей у «компут мужицкий» (на останнє духовна влада, звісно ж, самостійних повноважень не мала) [116, с. 73–76, 86–88, 91–93]. У 1743 р. катедра, вимагаючи від протопопів вчасно інформувати про причини відлучення священицьких та церковнослужительських дітей з Академії, нагадувала також про необхідність «священником о висилки их детей, за силу ея императорскаго величества указов, для обучения в латинския школы принуждать» [117, с. 195; 118, с. 445]. Від Заборовського естафета примусу поповичів до науки перейшла до митрополита Тимофія (Щербацького) (1748–1757) [118, с. 144–145; 259, с. 131, 155, 226], а затим до київського архиєрея Арсенія (Могилянського) (1757–1770), який отримав підлегле духовенство із тими самими «болячками» (практиками ігнорування відповідних розпоряджень). Тож йому довелося з неменшим напором заставляти духовенство віддавати дітей у науку [118, с. 320–323, 361–362, 374–375; 501, с. 395–398]. Проте навіть наприкінці століття

преосвященний Єрофей (Малицький) (1796–1799) так само намагався збільшити контингент студентів із родин духовенства, однак і за його архипастирства батьки шукали способів, аби не відправляти дітей на навчання, якомога швидше забрати їх з Академії, або ж, принаймні, затримати вдома після початку навчального року [232, с. 169–173].

Отже, поповичі мали обов'язково відвідувати «латинські школи». Більше того, за влучним спостереженням Л. Посохової, саме до цієї категорії вихованців подібних навчальних закладів у XVIII ст. застосовувався термін «утікачі» (до тих, хто невчасно з'являвся на науку, чи самовільно залишав її), а відтак – і відповідне, часто фізичне, покарання. Натомість, студентів-представників інших станів він не стосувався, позаяк вихідці зі світських станів самі визначали термін студій [407, с. 44]. Слід зазначити, що церковна влада намагалася затримати у «школах» церковно-священнослужительських чад не тільки «батогом», а й «пряником». Скажімо, київський владика Рафаїл (Заборовський) розпорядився тим з них, хто осиротів, виділяти на час навчання половину прибутку від парафії покійного батька (друга йшла вікарієві) [369, с. 26].

Єпархіальна влада також намагалася не лише запроторити синів духовенства у науку, аби ті згодом, поповнивши лави церковних клірів, мали відповідний освітній ценз, а й регулювати процес посідання парафій шляхом одруження «академіків»-кандидатів на церковнослужителів та священиків із доньками парафіяльних ієреїв (живих чи вже покійних). Новоспечені зяті-«інтелектуали» мали спадкувати парафію тестя. За висновками Л. Посохової такі шлюби в українських єпархіях, коли не лише вихованці шукали наречених серед дівчат духовного «звання», а вже й панотці «замовляли» високочолого зятя, стали характерними із 1760-х рр., а особливо масовими у 1760–1780-х рр. [406, с. 39–54; 436, с. 197–201]. Регулярні нагадування про потребу парохам відправляти дітей у науку, що вказують на актуальність таких заходів попри багатодесятилітні зусилля, до яких у XVIII ст. долучилася й державна влада, були характерними для всіх українських єпархій [382, с. 84–85; 410, с. 37–39;

472, с. 50–54]. При чому, невдачі у реалізації відповідних розпоряджень характеризували не лише Київську митрополію [наприклад: 113].

Втім, шукати спонуки до навчання дітей духовенства у «латинських школах», принаймні для Київської митрополії, лише від початку XVIII ст. некоректно. Ба більше, дивним виглядає твердження, наприклад, М. Петрова, що примус українського духовенства до віддавання своїх дітей до «латинських шкіл» став наслідком прищеплення у «Малоросії» «севернорусских порядков»: до уродженців Гетьманщини, як «к [...] свободным людям не могли быть применены те принудительные меры, какия предпринимались в то время на севере России для наполнения епископских школ и духовных семинарий детьми священно-церковно-служителей и разночинцев» [116, с. 63]. В Україні політика київського преосвященного щодо «освітнього дисциплінування» духовенства розпочалася значно раніше, від часу активної діяльності Петра (Могили). Ще у «Православному сповіданні віри» (1640 р.) йшлося про те, що навчання неосвічених є спасенною працею, а у передмові до «Требника» (1646 р.) священників зображено у першу чергу саме як учителів [546, р. 76]. Власне у реформах владики, спрямованих на зміцнення Православної Церкви та кодифікацію віри, що розглядаються дослідниками як православний варіант конфесіоналізації, підготовці нових добре освічених пастирів приділялася важлива роль, а заснування колегіуму стало одним із найвагоміших кроків на шляху запроваджуваних змін. Слід зазначити, що ще зусилля попередників Петра Могили архімандритів Єлисея Плетенецького та Захарії Копистенського, інколи трактують як своєрідну прелюдію до наступних змін, як «незначні починання реформи» [545, р. 78]. Тож навряд чи історики можуть по відношенню до теренів Київської митрополії вести мову про «новий світ» школи у XVIII ст., як цілком адекватно зробив Грегорі Фріз, розповідаючи про кардинальні зміни в освіті російського духовенства у XVIII ст. [552, р. 78–106].

Настанови часів Петра (Могили) про потребу священникам здобувати освіту добре засвоїлися наступними поколіннями церковних ієрархів Київської митрополії. Так, львівський владики Йосиф (Шумлянський) у 1680-х рр. (ще до

відкритого приєднання до унії), малюючи модель парафіяльного священика, дбав теж про його освіту, яка включала вивчення польської і латини (отже, студії у «латинських училищах»), та вимагав від ієрея забезпечити відвідування шкіл синами. Щоправда, преосвященний переслідував також іншу мету: приходські ієреї через підняття освітнього рівня мали сепаруватися від своїх овечок та почати тішитися повагою католицького духовенства і землевласників [597, р. 68–76].

На обов'язковості навчання ієрейських синів задля «духовних хлібів» на парафіях наголошувала одна з настанов Київського собору 1691 р.: «[...] точию да иерее сынов своих дают во учение школ братских киевских на годов седм; протопопскому то досмотрению вручается, да иереев и нехотящих давати сынов своих до школ, принуждать ко сицевому Церкви святой полезному делу, иначе же да не чают получитьи рукоположения на иерейство сынове иерейскии не учившиися в школах киевских, а добре учившиися получают то не трудно без иждивения» [151, с. 319]. Згадані у ній семирічні студії на той час мали допровадити вихованця (за умови послідовного крокування навчальними сходами) до філософського класу.

Димитрій Туптало у творі «Про пастирство духовних пастирів» (початок XVIII ст.) називав освіченість першим елементом майстерності пароха: «вначал- ебо подобаєть быти пастырю разумну, ечительну: какј бо вразумить не разум-ищаго, аще самъ не разуменьъ будеть, какј научить нев-жду, аще самъ не ечителеньъ будеть, и какј ечителеньъ можетъ быти, егда сам неученьъ, ни в-дый силы Стагј Писаніи[...] Тогј ради нужда належить пастырю въ начал- быти разумну, ечительну, а не нев-жи ни не еченну» [197, с. че-че зв.; 287, с. 209]. Зрештою, чи не могилянське гасло підняття освітнього рівня духовенства повторював натхненник Духовного Регламенту та відомий поборник заснування шкіл Феофан (Прокопович), переносячи на російський ґрунт засвоєну вдома зразкову модель правильного образу пароха? Сказане дозволяє дещо інакше поглянути на діяльність київських митрополитів XVIII ст. (принаймні тих, які вийшли з могилянського кола). Вони не просто

втілювали синодальні розпорядження – ці владики продовжували, навіть відкрито декларуючи, справу Петра (Могили) [525, с. 92–95; 544, р. 434].

Порівнюючи успіхи православної та унійної конфесіоналізації, С. Плохій зазначив, що кожна із церков змогла вирішити у XVII ст. проблеми освіти священників: «Обидві церкви перейнялися проблемами освіти духовництва, і кожна у власний спосіб змогла їх розв'язати. У 1610-х і 1620-х роках попереду були уняти, але на середину 1640-х років православна частина колись єдиної церкви й сама досягла істотних результатів і стала провідною силою в православному світі» [402, с. 134–135].

Безумовно, створений Петром (Могилою) колегіум, висловлюючись образно, був зіркою, під промінням якої розквітло кілька поколінь церковних інтелектуалів та освічених парохів упродовж XVII–XVIII ст. Однак, чи знаменувало його виникнення, себто створення інституційних умов для реалізації освітньої програми, кінець малоосвіченості священнослужителів у Київській митрополії?

На користь успішності політики «освітнього дисциплінування» може свідчити чисельний зріст упродовж XVIII ст. серед спудеїв Могилянських Атен (див. додаток А.3) та подібних «шкіл» інших українських епархій вихідців з ієрейських родин. Ба більше - у XVIII ст. навіть на рівні дрібніших церковно-адміністративних одиниць зафіксовано спроби локальної церковної влади інституційно організувати навчання підконтрольного духовенства, як-от у Сорочинській протопопії на початку 1740-х рр. [405, с. 749–772] (про це детальніше піде мова далі), чи вже наприкінці 1780-х рр. серед православних парохів на Правобережжі. В останньому випадку 1788 р. у Вільшаній за ініціативою протопопа Луки Романовського та при підтримці єпископа Віктора (Садковського) на кошти місцевого духовенства відкрили школу для поповичів. Передбачалося, що у ній навчатимуться ті, хто вже був підготований ув елементарному читанні й письмі церковнослов'янською та польською мовами. Найнятий за вчителя колишній «філософ» Києво-Могилянської академії мав удосконалювати рудиментарні знання підопічних, доповнити курс початковим

вивченням латини, а також граматиною трьох згаданих мов, священною історією, Катехізисом. Окрім цього вихователь зобов'язувався наставляти дітей у «політиці» - доброму поведженні на публіці та поміж собою. В кінці 1788 р. подібний заклад відкрився у Черкасах. Утім, решта протопопій не наслідувала їхнього прикладу. Зрештою, невідомо, чи довго функціонували дві згадані школи, що мали готувати дітей духовенства для вступу у Слуцьку семінарію [363 с. 463–478].

З іншого боку, ціла низка фактів указує на помірну успішність у реалізації програми «освітнього дисциплінування» священників не лише Могили чи його перших наступників (наприклад, коли у 1676 р. «до книг меских печерских» робили запис про майно покійного священника Якова Семеновича, то зафіксували серед його речей лише одну книгу – «есть Библея руская» – володіння якою навряд чи є показником довгорічного студіювання у «латинських школах» [166, с. 117–118]), а й митрополитів XVIII ст. Приміром, у книзі презентів Київської єпархії за вересень 1746 – травень 1747 р. значиться 52 кандидати на ієреїв та дияконів. З них лише 13 навчалися в Академії (2 у богословському, 3 у філософському, 5 у риторичному, 3 – у нижчих класах) [116, с. 66]. Зрештою, не всі поповичі, колишні спудеї Київських Атен, обирали надалі «духовні хліби», переходячи, натомість, до світської «команди». Про погане дотримання настанови навчатися можна судити із регулярно повторюваних у XVIII ст. указів київських архиєреїв, про які щойно йшлося. Заходи Шумлянського та його унійних наступників теж реалізувалися далеко не вповні. Як зазначалося у виданому в 1722 р. у Супраслі «Лексиконі», екзаменатори, випробовуючи майбутніх парохів, зіштовхувалися не те що з відсутністю латинського вишколу, а інколи з майже повною неписьменністю кандидатів: «яко сотный ієрей, едва славенскій разуміет язык, невідяй что чет в божественной службі» [цит. за: 474, с. 70].

Через сильне виборче право та долучення при визначенні кандидатури майбутнього священника голосу парафіян, інколи – як основного, попами у XVIII ст. ставали не конче діти священнослужителів, а й вихідці з інших станів.

Від цих ставлеників вимагалось лише бути письменним, знати Катехізіс та вміти відправляти богослужіння й уділяти Тайни (про виборність детальніше піде мова далі). Така дихотомія залишає актуальним для дослідників питання про результати «освітнього дисциплінування» парохів Київської митрополії, для яких головним «офіційним» місцем студій слугувала Могилянська академія. При цьому немає підстав для песимістичних узагальнень про неможливість статистичного підрахунку рівня освіченості духовенства, як це робить Софія Сенік, та потреби опиратися лише на враження, підказані аналізом окремих документів [587, р. 312]. Принаймні для останньої третини XVIII ст. кількісної інформації маємо достатньо, аби спробувати чисельно виразити успішність церковних зусиль для кількох протопопій. Тож наскільки вдалою була політика, спрямована на підняття освітнього цензу парафіяльного духовенства Київської православної митрополії?

8.3. Успіхи та невдачі «освітнього дисциплінування» парафіяльного духовенства Київської митрополії

Від початку 1770-х рр. у Київській єпархії з протопопій до консисторії почали надсилати відомості, що якнайкраще надаються для дослідження парафіяльних причетів, позаяк містять достатньо комплексну інформацію про церковні кліри, освіту, вік, сімейний стан їх членів, дітей та матеріальне утримання. Ці дані надсилалися до катедри згідно з консисторським указом від 30 серпня 1771 р. Оскільки слідів дублювання ним синодального розпорядження виявити не вдалося [див., наприклад: 89, арк. 1], то можна припустити, що ініціатива фіксації матеріалів про священно- та церковнослужителів саме за такою формою належала нещодавно номінованому на київський престол митрополиту Гавріїлу (перед цим – петербурзький архиєпископ) та зумовлювалася потребою ознайомитися зі станом справ у

епархії, зокрема, після епідемії чуми (подібні звіти про ченців вимагалися і від монастирів [516, с. 153–173]).

Матеріали, зібрані згідно з указом 1771 р., цілком надаються для аналізу становища духовенства Київської митрополії. Немає підстав підозрювати їхніх укладачів (парафіяльних священників та духовні правління протопопій) у фальшуванні: на 1770-і рр. у Києві у консисторському архіві зберігалось чимало різноманітних звітів про духовенство, а від кінця 1730-х рр. щорічно фіксувалися списки вихованців Києво-Могилянської академії. Тож надану інформацію було легко перевірити за іншими документами. На повноту відомостей із протопопій могла вплинути епідемія чуми 1770–1771 рр. У документах справді фіксуються окремі парафії без священників. Проте їх відсоток дуже незначний, а сам факт епідемії навіть корисний для мого аналізу: коли помирали настоятелі церковна влада мала чудову можливість зайвий раз докласти зусиль для втілення у життя своєї політики, номінуючи на вакантні приходи вихованців «латинських шкіл». Проблема в іншому – вдалося виявити матеріали про духовенство лише семи протопопій Київської митрополії, складених приблизно у той самий час – у 1771–1774 рр.

Разом у семи протопопіях налічувалося 304 церкви, 405 священників і 36 дияконів [тут і далі всю інформацію для аналізу освіти духовенства взято: 7, арк. 1–10 зв. (по Києво-Печерській протопопії); 70, арк. 1–50 (по Глухівській протопопії); 77, арк. 5–12 (по Решетилівській протопопії), арк. 19–32 (по Кобеляцькій протопопії); 86, арк. 1–37 зв. (по Роменській протопопії); 87, арк. 1–23 (по Пирятинській протопопії); 88, арк. 1–34 зв. (по Сорочинській протопопії)]. Ці статистичні дані зайвий раз підтверджують, що диякони утримувалися, як правило, лише в містечках та містах. При подальшому аналізі об'єднаю їх разом з ієреями в одну групу: до хіротонії (чи надання дозволу служити на парафії, якщо кандидат потрапляв у митрополію вже висвяченим) і перших, і других був долучений єпархіальний архиєрей. Тож в обох випадках церковна влада могла контролювати дотримання відповідного освітнього цензу.

Які частини церков та духовенства всієї митрополії припадали на 7 протопопій, відомості з яких тут аналізуються? На 1770 р. Київська митрополія поділялася на 23 протопопії і 1 хрестову «намістнію», у яких було 1249 церков (без тих парафіяльних храмів, які належали до відомства монастирів) та служили 1841 священик і 169 дяконів [76, арк. 4 зв., 11 зв.–12, 17 зв.–18, 21 зв.–22, 25 зв., 27 зв.–28, 37, 43, 56 зв., 60 зв., 63 зв.–64, 67 зв., 73 зв., 76 зв., 78 зв.–79, 83, 86 зв., 91 зв., 99 зв., 102, 107 зв., 110 зв., 115 зв., 119 зв.–120, 152 зв.–157, 160; 501, с. 300]. 1772 р. налічувалося вже 1256, а 1776 р. – 1250 церков [417, с. 34]. Отож, мені вдалося залучити інформацію про приблизно чверть усіх храмів (ледь більше 24%), 22% священиків та 21% дяконів митрополії. Наскільки показова статистики із семи згаданих церковно-адміністративних одиниць для решти парафій єпархії, відомості про які виявити не вдалося? Як видається, така вибірка цілком коректна, адже у ній представлено різні протопопії.

Якщо умовно поділити сім згаданих церковно-адміністративних одиниць на групи за ступенем наближеності до центру митрополії, де функціонував необхідний для студій духовенства саме цієї єпархії навчальний заклад (Києво-Могилянська академія), то матимемо як віддалені протопопії (Глухівська, Роменська, Сорочинська, Решетилівська та Кобеляцька), так і локалізовані на середній (Пирятинська) і навіть дуже близькій (Києво-Печерська) відстанях. При цьому, аналізуватиметься духовенство, яке проживало на півночі, у центрі та на півдні Гетьманщини, що різнилися не лише рівнем економічного розвитку, а й були чи виключно «материковими» (Пирятинська, Сорочинська), чи близькими до різних кордонів: річпосполитського (Києво-Печерська), російського (Глухівська), зі Слобожанщиною (Роменська) та із Запорожжям і степом (Кобеляцька, Решетилівська). Окрім цивільних кордонів, різні одиниці також локалізувалися ближче до центрів інших єпархій, де функціонували інші «латинські школи» і можна було отримати освіту (як-от Пирятин розміщувався ближче до Переяслава, аніж до Києва). Також в аналізованій групі із семи протопопій представлені і великі, і середні, і малі за кількістю церков

адміністративні одиниці. Серед них є такі, де переважали міські парафії, а також із більшістю сільського населення; ті, де превалював козацький стан, і ті, де домінував посполитий люд. Зрештою, виявлений матеріал дозволяє придивитися до духовенства двох столичних міст Гетьманщини: частини Києва (столиця митрополії і губернії) та Глухова (столиця Гетьманщини). Відтак, є всі підстави припустити, що аналіз освіченості частини парафіяльного духовенства буде достатньо репрезентативним для всієї митрополії.

Аналізуючи освітній рівень частини духовенства Київської єпархії, спробую оцінити його загальні показники, з'ясувати, чи існували відмінності між парафіяльними ієреями «центру» та «периферії», між «начальниками» та підлеглими і між сільськими та міськими парохами.

8.3.1. Загальні дані. Загальна статистика по семи протопопіях вказує на далекий від ідеального стан освіченості парафіяльного духовенства: лише 37% ієреїв та дияконів пройшли через навчальні заклади, при цьому лише чверть з них відвідувала чи закінчила теологічні студії, а приблизно по третині опанували філософію і риторику. Були у цій групі й ті, хто закінчив свої «університети» ще на початкових етапах, не перейшовши навіть до середнього рівня (пїтики). Щоправда, такі парохы-колишні студенти становили менше 6%. Звісно, перспективніше було б простежити прогрес (чи його відсутність) у зростанні освіченості, а не відштовхуватися від пропагованого церковною владою ідеалу (всі мають пройти богословський вишкіл). Утім, брак документації про освіту православного духовенства XVII чи початку XVIII ст. робить таку компаративістику нездійсненою.

60% священнослужителів, про яких вказано відповідні дані, опанувало «руську грамоту». Аналіз різноманітних тогочасних документів дозволяє ствердити, що згадане окреслення (навчений «руської грамоти») вказує на уміння читати і писати [див. детальніше: 530, с. 285–286]. Тож один зафіксований випадок – часткової навченості «руської грамоти» – можна

розцінити не лише, як виняток, а й припустити, що йдеться тільки про вміння читати (див. додаток Л.1).

Інше посутніше і складніше питання – які «інтелектуальні горизонти» відкривала елементарна грамотність, характерна для значної частини парафіяльного духовенства? Аналізуючи письменність та освіту в Росії у XVIII ст., Гарі Маркер зробив висновок про неможливість навченими у початкових традиційних школах, де студіювали азбуку, Часослов та Псалтир, особами потому читати надруковані «гражданським» шрифтом книги. Здатність до послуговування виданим одним із двох уживаних шрифтів словом, відтак, виразно маркує своєрідний білінгвізм, два розділені види письменності – церковну та світську. Біле духовенство було носієм першої, а за синодальними даними більшість парафіяльних священиків на 1780-і рр. не могли читати «гражданських» друків [566, р. 3–24]. Висновки професора Маркера частково підтверджують спостереження над соціальним складом аудиторії тих, хто у другій половині XVIII ст. підписувався на книги та періодичні видання. Серед близько 8500 індивідуальних замовників на духовенство припадало 6,1%, з них більше половини – на владик та настоятелів монастирів, а решта – на нижчих священнослужителів. Число передплатників протоієреїв, пресвітерів та дияконів, наприклад, у 1780-і рр. у межах всієї імперії становило всього 215 осіб [429, с. 133–134].

Висновки про прірву між навченістю «руській грамоті» та здатністю читати «гражданські» друки на прикладі українських парафіяльних пасторів потребують окремих студій. Певні підказки могло б дати вивчення їхніх приватних книгозбірок, якщо такі були, що досі спеціально не проводилося. Не прагнучи тут проаналізувати Маркерові припущення, зазначу лише, що жодного разу не зіштовхувався у документах із відображенням ситуації, характерної для російських єпархій, коли б якийсь письменний священик заявляв про свою нездатність читати гражданський шрифт. Графіка власноручних підписів парохів, які зустрічаються у відомостях і не нагадують церковнослов'янських зразків зі шкільної елементарної програми (букварі,

Часослови тощо), також дозволяє припустити, що українські ієреї мали б дати раду із «гражданським» друком. Загалом же можемо висновувати, що більша частина парафіяльних священнослужителів мала той освітній ценз, який найперше забезпечував можливість виконання прямих традиційно усталених обов'язків, як-от богослужіння та виконання треб і уділення Тайн. Відтак ставлення до здобування знань, дрейфуючи між настановами влади та утилітарним підходом, все ще дужче наближалось до другого варіанту.

Можна зауважити, що рівень освіти тих священнослужителів різних церковно-адміністративних одиниць, які куштували «латинської науки», інколи помітно коливався: від 27% до 55%. Цікаво, що у таких диспропорціях не простежується фактор відстані: у Києво-Печерській протопопії, що розташовувалася під боком у митрополита та Київської академії, служило менше освічених парохів, ніж у віддалених прикордонних Решетилівській та Кобеляцькій адміністративній одиницях (див. додаток Л.1). На можливих причинах згаданих диспропорцій у рівні освіти парафіяльного духовенства зупинюся далі, а зараз проаналізую ще один аспект.

8.3.2. *«Центр» – «периферія»*. Як щойно було зазначено, розташування у столиці митрополичої резиденції та поблизу неї (у випадку Києво-Печерської протопопії) зовсім не гарантувало дієвості нагляду духовної влади над дотриманням приписів про номінування добре освічених парохів. Ще менше столичний статус сприяв високому інтелектуальному рівню духовенства Глухівщини: в адміністративному центрі Гетьманщини та поблизу нього відсоток священнослужителів, які побували у навчальних закладах, був найменшим із семи церковно-адміністративних одиниць. Далі проаналізую, наскільки було освіченим парафіяльне духовенство центрів протопопій.

І загальні дані по семи протопопіях (51% супроти 37%) , і окремі по шести церковно-адміністративних центрах вказують на те, що центр справді відрізнявся вищим показником освіти від «периферії» (сюди умовно віднесено всі парафії поза центром протопопії) та всієї протопопії, інколи достатньо

суттєво. Щоправда, навіть у місцях зосередження локальної церковної влади у більшості випадків (5-ти із 7-ми) не вдавалося досягнути бодай переважання колишніх студентів серед священників та дияконів (див. додаток Л.2). Лише у Кобеляцькій протопопії загальний відсоток тих, хто пройшов «латинську науку», був дещо вищим, аніж у самих Кобеляках (47% та 43% відповідно). Гадаю, це пов'язано зі специфікою згаданої адміністративної одиниці: вона найбільш «міська» з-поміж інших. Тут 85% церков розташовувалися у містечках, і лише 5 із 33-х парафій були сільськими. Однак на співвідношенні між навченістю міського та сільського духовенства зупинюся окремо після того, як погляну на успішність освітнього дисциплінування адміністративної верхівки протопопій.

8.3.3. *«Керівники» – «підлеглі»*. Київська митрополія поділялася на протопопії, а ті, своєю чергою, могли складатися із намісництв. Утім, останні не були обов'язковою ланкою церковно-адміністративного устрою. У більшості із аналізованих тут одиниць намісництв не згадано, хоча частина протопопів мала помічників-намісників. І перші, і другі належали до верхівки місцевого парафіяльного духовенства. Можна припустити, що при номінуванні на керівні церковні «уряди» вища влада мала особливо прискіпливо дотримуватися настанов про теологічну освіту. А чи дотримувалася – поглянемо далі.

Адміністративними одиницями, про які йде мова, управляло 7 протопопів за допомогою 10-ти намісників. Усі протопопи проходили «латинську» науку, щоправда, не всі опанували теологію: повний курс завершив лише один панотець, а інший вивчав 1 рік богослов'я замість чотирьох. Ще два протоієреї студіювали філософію, а решта трое – риторику. А от серед намісників траплялися такі, які взагалі не відвідували навчальні заклади, опанувавши тільки навики елементарної письменності (3 особи). Серед решти із 10-ти намісників четверо студіювали богослов'я, по одному філософію, риторику і синтаксиму. Якщо ж узагальнити дані про всю групу «начальників», то вийде, що вищим за елементарну письменність наукам тут навчалось 82%, проте

пропаговану вищою церковною владою теологію осилило чи бодай трохи вивчало тільки 35%. Отож, навіть на рівні середньої управлінської ланки митрополії не вдалося досягнути абсолютної успішності у реалізації програми «освітнього дисциплінування» священнослужителів.

Пояснити таку ситуацію можна, зокрема, тим фактом, що при номінуванні протопопом чи намісником вищій церковній владі не завше було можливо чинити згідно із правовими приписами, а доводилося рахуватися чи із побажаннями сильних заступників, чи зважати також на соціальне становище номінанта. Наприклад, задля віддячення колишньому військовому священику Олександрю Ладинському, який зумів заручитися протекцією великого князя Павла Петровича, 1777 р. із великої Ніжинської протопопії вилучили 47 храмів і створили Івангородську протопопію: таким чином о. Олександр отримав достойні «духовні хліби», позаяк на той час у митрополії не було протопопської вакансії [417, с. 25].

Зрозуміти потужне соціальне становище окремих представників середньої «менеджерської» ланки допоможе наступний приклад. Роменський протопіп Павло Світ (†1760), колишній придворний співак (до 1718 р.), мав шестеро дітей. Їхні сімейні пов'язання маркують наскільки різносторонніми та доволі широкими географічно були можливості неформального впливу роду. Отож, на 1771 р. старший син Павла, також Павло, розпочавши 1747 р. кар'єру із сотницького уряду, завершив її полковим хорунжим. Старша донька Світа вийшла заміж за бригадира та гадяцького полковника, друга – за поручика із Охтирської провінції, а третя і четверта – за бунчукових товаришів. Серед Павлових онуків були майор регулярної служби, гусарський прапорщик, дружини бунчукових (дві) та військового (одна) товаришів, грузинського князя майора Єгора Осихманова, сотника Миргородського полку та вдова полкового прилуцького осавула. Лише молодшого сина Світа, 29-літнього Петра, причислили до духовного відомства. Не виключено, що саме для нього призначалася батьківська парафія у с. Великі Бубни, яка пустувала ось уже 11 років (!), дожидаючись, як можна висновувати, закінчення Петрового навчання

і необхідного для висвячення дорослішання. Молодий Світ, до речі, завершив лише риторичу і подальша наука йому не світила, адже чоловік уже мав дружину і двох дітей [86, арк. 17–18]. Щоправда, Петро не став священником, обравши світську кар'єру і померши військовим товаришем. Проте протопопія із рук роду Світів не вийшла, і у 1790–1813 рр. шляхом діда Павла пішов онук, син Павла Павловича Яків [628, с. 568].

Порівнюю освітній рівень духовенства Київської митрополії (і загалу, і «начальників») із показниками його російських та унійних колег. Звісно, така компаративістика достатньо умовна, адже залучаються фрагментарні дані з усіх сторін. За зауваженням Знаменського, що досліджував парафіяльний клір у Російській імперії, у єпархіальних школах «почти до половины XVIII столетия большинство духовенства не доходило[...] далее первых двух, или трех классов, где, за исключением латинской грамматики, обучалось тому же псалтырничеству, что и дома[...]» [281, с. 124].

Якщо дослідник мав рацію, то стан освіти українського православного духовенства, де, як показав аналіз семи протопопій, 37% священників та дияконів відвідували «латинські школи», виглядає значно привабливіше. Однак і в російських єпархіях ситуація, схоже, різнилася територіально у різні десятиліття XVIII ст. Як показує приклад Москви, «освітнє дисциплінування» духовенства мало помітну успішність: від 12 навчених щонайменше риторичу осіб у 1734 р. до 116 у 1781 р. На 1774 р. у цьому місті 50% усіх протоієреїв, 20% священників та 10% дияконів осилили вищі рівні «латинської школи» [552, р. 103, 263]. Як бачимо, умовне порівняння (адже маємо «географічно» узагальнену статистику) зі станом освіти українських протопопів та намісників, де філософію та богослов'я студіювало майже 53%, також на користь останніх, хоча різниця між ними не така вже й велика.

Проводити паралелі з успішністю реалізації програми навчання унійного парафіяльного духовенства достатньо складно з огляду на обширні території, що їх займали з'єднані єпархії. Тож в одних випадках можна твердити про кращу освіту українських православних ієреїв та дияконів, в інших – навпаки.

До того ж, достатньо повна інформація про студії унійного духовенства походить із пізніших, аніж тут аналізується, десятиліть. Візитаційні документи деканатів Брацлавщини 1780-х рр., наприклад, вказують, що в окремих церковно-адміністративних одиницях переважали ієреї лише з домашнім вихованням (у 6-ти із 9-ти деканатів, про які наведені необхідні дані), в одній співвідношення між навченими батьком та у школах була на користь других (Браїлівський деканат), ще про частину інформація уривчаста [249, с. 258]. 69% осіб, рукопокладених 1786 р. при катедрі у Радомишлі, куштували «латинської» науки, причому більшість – не вищої за риторику. Статистика освітнього рівня всіх настоятелів унійних парафій Російської імперії за 1798 р. пропонує мінорнішу картину – у середньому менше половини приходських пастирів відвідували школи. Число «заправлених» наукою зменшувалося із заходу, де могло сягати 55%, на схід, де в окремих частинах становило лише 5%, як-от на Мстиславщині. Якщо ж подивитися на статистичні дані про тих, хто навчався саме у семінаріях чи загалом відвідували теологічні студії, то їх відсоток буде ще меншим та аналогічно спадатиме із заходу на схід. Парохи не завжди направляли до шкіл синів, хоча прогрес у цій справі до кінця століття спостерігався, і подеколи більше половини всіх поповичів бралися за науку [589, р. 71–75].

Вочевидь, не кращою була ситуація й серед українських «благочестивих» ієреїв. Аналіз освіченості православного правобережного духовенства, що перебувало у юрисдикції Переяславського єпископа, вказує на елементарну письменність більшості кандидатів на висвячення у XVIII ст. Проте підписи окремих членів чигиринського духовного правління засвідчують проблеми із умінням його поставити. Статистичні дані по окремих протопопіях другої половини 1780-х рр. дозволяють зробити висновок, що частина дітей духовенства у кращому випадку ще знала польську грамоту, і лише одиниці добралися до переяславських «училищ» [363 с. 447, 454–455].

8.3.4. *Село – «місто»*. Якщо вести мову про міське парафіяльне духовенство, то сама церковна влада Київської митрополії у наказах 1768 р. до Законодавчої комісії хвалилася його академічною освітою: «[...] а особливо в Малороссии толикое число учительских священников из оной академии [Київської – М. Я.] произошло, что все полковые города епархии Киевской безнужно оными снабдены, да и прочие малые города и местечки едва не все, тако же и некоторыя лучшия села таковыми же людьми, с успехом в наставлении и просвещении простаго народа трудящимися, довольствуются и впредь еще и паче удовольствованы быть могут» [187, с. 529, 533–536].

Зрештою, краща освіта саме міських парохів на той час – річ, схоже, добре відома церковній владі не лише у Києві. Зокрема, у написаній (як гадають, єпископом/єпископами вихованцем/вихованцями Могилянської академії) та вперше виданій 1776 р. книзі про обов'язки приходських пресвітерів саме «градських» ієреїв охарактеризовано, як осіб «јчищенн-йшагї ема, и книги знающихъ» [173, с. лс].

Чи підтверджує інформація семи протопопій, що аналізуються, наведені вище твердження про тотальне «снабдение» «учительними» ієреями чи не всіх міст і містечок митрополії (тут об'єднаю їх поняттям «міське духовенство»)?

У церковно-адміністративних одиницях, про які йде мова, майже вдвічі переважали сільські парафії (що загалом характерно для митрополії): із 304-х храмів 102 локалізувалося у містах, а 202 у селах. Загальна статистика справді підтверджує присутність більшого числа краще освічених парохів серед міських клірів: 47% з них відвідували «латинські школи», тоді як цей показник на селі складав лише 30%. Однак, як бачимо, немає жодних підстав довіряти оптимістичним заявам церковної влади: більше половини міських священнослужителів (52%) семи протопопій були навченими лише «руської грамоти» (див. додаток Л.3).

***

Аналіз стану освіти духовенства семи протопопій Київської митрополії першої половини 1770-х рр. засвідчує, що до ідеалу – обсадження парафій

кандидатами, які пройшли богословський вишкіл – було ще далеко. Разом із тим, часто складно запропонувати одне просте пояснення достатньо значних локальних відмінностей рівня освіченості ієреїв та дияконів. Віддалені від Києва церковно-адміністративні одиниці дають значно вищий відсоток священнослужителів, які «заправлялися» науками у «латинських школах», аніж у їхніх колег, проконтролювати церковній владі яких технічно було простіше з огляду на проживання поблизу центру і навчального осередку митрополії. Спробую лише окреслити можливі пояснення територіальних відмінностей в освіті.

Конкретизація інформації по окремих церковно-адміністративних одиницях дозволяє вибудувати їх ієрархію за інтелектуальною підготовкою парафіяльного духовенства. На вершині піраміди стоїть Решетилівська протопопія, де серед священнослужителів колишні студенти становили 55%, а за нею – Кобеляцька (47%). Пояснити їхнє лідерство можна тим фактом, що тут переважали міські приходи: у Кобеляцькій одиниці лише 5 із 33-х парафій були сільськими, а у Решетилівській – 6 із 14-и. Втім, Сорочинська округа із 41% міських приходів мала лише 30% священнослужителів, які пройшли котрийсь із рівнів «латинської науки», тоді як у переважно сільській Пирятинській протопопії (84% сільських приходів) їх налічувалося 43% (див. додаток Л.4). Тож склад церковно-адміністративних одиниць міг, проте не конче, впливати на рівень освіти ієреїв і дияконів.

Можна припустити, що високий відсоток колишніх студентів на парафіях віддаленої від Києва Решетилівської протопопії якоюсь мірою зумовлювала традиція чи приклади відомих земляків, яким освіта допомогла підніматися духовними ієрархічними сходинками. Саме із Решетилівки походив київський митрополит Арсеній (Могилянський) (1757–1770). Прадід Арсенія, також решетилівський священник, вочевидь так само навчався у Києві, адже залишив по собі твір «Наука Христианская» (1670) [118, с. 201–202]. Брат Могилянського, Євстафій (який розпочав успішну духовну кар'єру ще до того, як Арсеній посів важливі послушання), проповідував при дворі Єлизавети

Петрівни, а затим управляв великими монастирями у Київській єпархії [614, с. 374]. Був серед попівських синів із Решетилівки і професор граматичних класів Київської академії у другій половині 1760-х рр. [119, с. 485].

Інколи окремі місцеві керівники церковно-адміністративних одиниць ініціювали цікаві проекти, спрямовані на освіту духовенства. Зокрема, одна із найвіддаленіших від центру митрополії та гірше заселена через загрози татарських нападів протопопія – Сорочинська – могла похвалитися у XVIII ст. єдиною відомою у Гетьманщині слов'яно-латинською протопопською школою із двома класами: «словеноруським» та «словено-польсько-латинським» (рівень, що відповідав класам аналогії та інфіми в Академії). Там також планувалося, окрім опанування граматики відповідних мов та арифметики, готувати ставлеників до майбутнього ієрейства. Вивчення Катехісису, до речі, провадилося за «Православним сповіданням» Петра (Могили). Постання школи стало наслідком енергійних зусиль та фінансових витрат києво-могилянського вихованця протопопа Григорія Горковського: за кілька місяців його коштом було зведено необхідні будівлі і продумано господарську інфраструктуру та її обслуговування навіть з такими елементами, якими тоді не могли похвалитися Київські Атени, як-от власним «цирульником» та двома пралями для вихованців. Схоже, Горковський також мав план запровадження однакового вбрання для учнів. Навчальний заклад при «капітулі протопопском», схвалений вищою духовною владою, розпочав функціонування у травні 1740 р. Проте вже за кілька місяців Григорій потрапив під слідство та був зміщений з управління, а саму церковно-адміністративну одиницю поділили надвоє. Серед цілого грона недоброзичливців – а далеко не все підлегле духовенство із захопленням сприйняло нововведення – знайшлися й такі, які звинуватили Горковського у самовільному, без поради зі священниками протопопії, відкритті школи та використанні зібраних на утримання учнів ресурсів. Другий закид спростовано у ході слідства, хоча й встановлено, що вартість навчання невігідна, бо за ті самі кошти можна «заправлятися» науками у дяка. Без ініціатора школа швидко занепала: останню згадку про її учнів, число яких скоротилося майже втричі у

порівнянні зі стартовими позиціями, датовано березнем 1741 р. [405, с. 749–772]. Цей дрібний приклад важливості «особи в історії» дозволяє припустити, що більшою чи меншою мірою поширення освіти могло залежати від зусиль місцевого керівника, який, до речі, також давав київському престолу рекомендацію на кандидата у священники тієї чи тієї парафії.

Серед факторів, які потенційно могли впливати на рівень освіти парафіяльного духовенства, можна виділити також економічний: духовенство вбогих парафій часто мотивувало відмову відправляти дітей в Академію браком матеріальних ресурсів.

До локальних чинників, які, не виключено, зумовлювали стан освіти парафіяльного духовенства Києво-Печерської протопопії, можна віднести підпорядкованість її населених пунктів – переважна більшість з них достатньо давно перебувала (повністю чи частково) у власності київських монастирів [175, с. 321; 179, с. 325; 201, с. 250; 492, с. 141, 143-144; 493, с. 177-180, 185, 187, 189-193, 197-198, 201, 256; 495, с. 44]. У Гетьманщині духовним власникам, як і світським, належало першочергове право визначати чи схвалювати кандидатури настоятелів храмів у своїх маєтностях. А ставропігійна Лавра намагалася позбавитися при цьому будь-якого впливу київського преосвященного, який, як єпископ, рукопокладав ставлеників. Приміром, погіршення стосунків владики Варлаама (Ванатовича) із монастирем, що згодом зіграло далеко не останню роль у його зміщенні з престолу 1730 р., почалося саме з відмови преосвященного визнати право обителі призначати у залежні парафії ієреїв. Передбачалося навіть, що обраних Лаврою кандидатів посвячуватиме чернігівський єпископ [314, с. 311–312; 334, с. 114]. Печерський монастир після трирічної суперечки таки переміг катедру. Отож, саме монастирська влада, а не митрополичий престол мав вирішальний голос у виборі місцевого духовенства аж до 1769 р., коли парафії, що перебували у монастирських маєтностях, об'єднали в окрему протопопію, підпорядковану митрополиту.

Звісно, обителям, як і катедрі, належало при номінуванні священнослужителів у церкві залежних сіл та містечок керуватися відповідними постановами про освіту духовенства. Однак простежити за виконанням юридичних норм у дрібних одиницях (монастирях із маєтностями) було навряд чи просто, тим паче, що компетенція місцевого архиєрея не поширювалася на ставропігійну Лавру, яка володіла чималою кількістю населених пунктів (майже 20-ма) майбутньої Печерської протопопії [534, с. 129]. Тож на практиці лаврський архимандрит міг ігнорувати вимоги освітнього цензу при номінуванні священнослужителів, як-от 1767 р., коли схвалив кандидатуру диякона, який по досягненні років планував стати священником, хоча претендент знав лише «руську грамоту» [23, арк. 194–194 зв.]. Саме на практиках посідання парафій належить зупинитися детальніше, адже у них, як видається, слід шукати причину описаного вище стану освіти духовенства.

8.3.5. Виборність та освітній рівень. Питання номінування на парафії важко назвати новим в історіографії. Однак, коротко її досягнення можна підсумувати у двох пунктах. Перший – аж до кінця XVIII ст. в Україні діяло право виборності православних парохів прихожанами, причому кандидати походили з різних станів. Окремо слід звернути увагу на той факт, що власники населених пунктів, якщо такі були, безпосередньо впливали на обрання тієї чи іншої кандидатури (цей момент не завжди обговорюється у дослідженнях, натомість наголошується лише право громади). Приклади уподобання прихожанами лише письменних ставлеників перед високочолими «академіками» та успішне відстоювання свого вибору перед церковною владою добре відомі в історіографії, аби зайвий раз переобтяжувати ними текст. Відтак єпархіальним архиєреям залишалося лише рукопокладення обранців. Владики не мирилися із таким станом речей, однак їхні заходи не відзначалися високою ефективністю. До висунених прихожанами та патроном світського ставленика вимоги були інакші, й у порівнянні з вимогами до дітей духовенства вони

виглядають традиційними і набагато простішими. Так, київський архієпископ Варлаам (Ванатович) у 1722, 1723 та 1726 рр. наказував протопопам, аби ті обраних прихожанами кандидатів на парохів, «не изучившихся добре наизусть десятословия, блаженств, седми сакраментов и прочiego катихизического учения до иерейского найпаче чина надлежащего», у катедру для посвячення не присилали [426, с. 55–56]. Наступник Варлаама, Рафаїл (Заборовський) нагадував 1731 р., що «хотяй быти пресвитер да умиет Псалтир и да разумиет все, еже четет, – священное правило, и святое Евангелие, и апостольския книги и все божественное писание; аще ли же ни, да не поставится» [369, с. 8].

Через вісім років він знову вимагав того самого від ставлеників: після апробації «в добром и непорочном их житии и совершенном в чтении Священного Писания и церковного пиния искусстви» останніх належало передати під опіку «учительным, честным священникам для совершенного обучения всему, что к должности священнической касается, а именно: видали б ти ставленники заповиди Божии, церковныя таинства, апостольския и Святых Отец предания и прочие догматы православно-кафолической веры» [369, с. 19].

За наступника Рафаїла – Тимофія (Щербацького) – ситуація не змінилася: більшість духовенства отримувала знання лише у дяківській парафіяльній школі. Преосвященний продовжував політику попередника – неодноразово у 1740-х – 1750-х рр. вимагав не присилати на посвячення кандидатів, які заледве уміли читати, і навіть після навчання при катедрі «все таки являлись «средственны», «умеренны» и даже «тупы» в чтении и письме» [259, с. 129–130, 155, 225–226]. Арсеній (Могилянський), який відзначився не менш строгими указами щодо виховання в Київських Атенах дітей духовенства, разом з тим залишив для них одну шпаринку: сини священнослужителів, які не відвідували «латинських шкіл», однак прохали про рукопокладення, сплачували на користь Академії грошовий штраф (від 3 до 20 рублів). Як і його попередники, він вимагав одночасно, аби інші кандидати (зі світських станів) були принаймні письменними [501, с. 335, 397].

Навіть наприкінці XVIII – початку XIX ст. київські митрополити клопоталися про те саме: 1797 р. Єрофей (Малицький) розпоряджався, аби єпархіальний екзаменатор перевіряв не лише знання ставлениками Катехізису, як перед цим, а й правила щодо духовенства із Духовного Регламенту [232, с. 99–100]. Гавриїл (Банулеско-Бодоні) (1799–1803) чинив аналогічно (щоправда, за управління обох владик ситуація ускладнювалася належністю до єпархії після поділів Речі Посполитої колишніх унійних парафій із новонаверненим на православ'я духовенством). Духовні правління та благочинія представляли до рукопокладення кандидатів, які були «в чтении книг, а паче проповедей неискусными, также в пении и церковном уставе неисправными» [487, с. 193].

Спадкування парафій членами родини попереднього священика – друга характерна риса шляху до приходу у XVIII ст. (проте, ієрей, передаючи парафію родичеві, також мав заручитися підтримкою прихожан та власника населеного пункту). Приблизне уявлення про живучість виборного начала та практики спадкування, а також про відкритість духовенства дають відомості із протопопій, що тут аналізуються. Не всі з них деталізують родинні зв'язки членів причетів, проте можна достатньо вірогідно встановити, що 43% парафій на Решетилівщині на 1773 р. було успадковано [529, с. 78]. У Києво-Печерській протопопії тоді ж цей показник (так само мінімальний) коливався між 51,6% та 61,3% [534, с. 132–134], а у Глухівській – становив максимум 48,8% (якщо рахувати також спадкування церковнослужительського служіння) [530, с. 296]. Тож, як бачимо, виборний принцип, через який до лав духовенства потрапляли представники різних соціальних груп, був ще значно поширеним.

Варто наголосити, що далеко не завжди навіть при передачі «духовних хлібів» сину чи іншому родичеві йшлося про навчання «спадкоємців» у «латинських школах». В опрацьованих відомостях про духовенство трохи більше половини чинних на першу половину 1770-х рр. ієреїв та дияконів (224 особи) зафіксовано священицькими та дияконськими дітьми. Це означає, що їхні батьки свого часу, аби утримати «духовні хліби» у межах сім'ї, мали

подбати про освіту синів. Проте так вчинило лише 106 осіб, решту ж проігнорували розпорядження вищої церковної влади. Загалом у групі навчених у «латинських» школах дітей духовенства переважали ті, хто опанував риторику – 44 особи. Богослов'я студіювало 18, філософію – 30, піїтику – 8, синтаксиму – 4, граматику – 1, «руську грамоту» – 114 осіб. Ще один юнак свого часу навчався «наукам латинским», а про 4-х інформацію не вказано.

Отож, навіть при реалізації сценарію спадкування парафії, який, ще раз підкреслюю, не виключав потреби заручитися підтримкою парафіян, не конче кандидати-діти священнослужителів мали здобути вищу за елементарну освіту. У моделі доброго пароха (байдуже, нового на приході, чи спадкоємця-родича чинного ієрея), що влаштовувала вірян, на той час була відсутня така необхідна ознака, як навчання у «латинських школах».

«Парафіяльна цивілізація», таким чином, успішно протистояла освітнім ініціативам влади. Аби примусити дітей духовенства ходити до шкіл, слід було реформувати не лише навчальні заклади, зробити освіту обов'язковою, а й змінити сам спосіб номінування на парафії. Комплексний підхід до церковних реформ наприкінці XVIII – початку XIX ст. таки дозволив змінити ситуацію, однак до цього намагання духовної влади часто розбивалися об інерційний рух церковно-парафіяльного життя дорогою «доброї старовини».

8.4. Конфесійне дисциплінування та навчання дітей «закордонного» духовенства

Дослідники представляють історію Унійної Церкви XVIII ст. як процес цілеспрямованого постійного конфесійного дисциплінування та формування окремої унійної ідентичності. Щоправда, науковці вказують, що він не був завершеним до кінця століття та характеризувався міжконфесійними діалогами, що, втім, ілюструється обмеженим набором поодиноких прикладів. Одночасно висновується на матеріалах добре вивченої Львівської єпархії, що у ній із 1730-

х рр. «бере свій початок *унійний триумфалізм*», який «акцептував релігійну та етнічну єдність Галицько-Львівської Русі й Поділля, однак виключно у дискурсі *Slavia Unita* та поза рамками православної культури в Речі Посполитій і, тим більше, Російської імперії» [443, с. 656]. Важлива роль у XVIII ст. відводилася конфесійному дисциплінуванню, зокрема освітньому, білого духовенства З'єднаної Церкви. Отож, належало б очікувати, що саме приходські ієреї ставали носіями рафінованої унійної ідентичності. Проте є підстави сумніватися у такому припущенні. Одна з них – присутність у православних могилянських «училищах» у XVIII ст. серед студентів із родин духовенства вихідців із Речі Посполитої, де домінувало «неблагочестиве» східне віросповідання (дослідники вказують на навчання унійного духовенства у православних школах, зокрема, київській, і в XVII ст. [596, s. 486]).

У 1737–1738 рр. «закордонні» (зокрема, колишні унійні) поповичі становили достатньо помітний відсоток усього сегменту ієрейських делегатів, і в обидва роки, як зазначалося на початку розділу, виразно чисельно переважали представники Руського воєводства, а не ближчих до Києва адміністративних одиниць (див. додаток К.1). Цікаво, що за твердженням дослідників, саме у Львівській єпархії сформувалася «чистіша», ніж на Правобережжі, унійна ідентичність, на що вказує, приміром, послідовніше «переоснащення» відмінного від традиційного для православних внутрішнього простору храмів [589, р. 54–58].

Дані про синів з родин річпосполитського духовенства в інші десятиліття вносилися до повних спудейських відомостей радше як рідкісний виняток. Утім, на їхні імена натрапляємо впродовж усього XVIII ст. у присяжних списках, а також в інших документах до та після 1737–1738 рр. Наведу повний перелік виявлених осіб, адже таке нанизування, по перше, посилить аргументацію, вказавши, що йдеться не про поодинокі випадки. По друге, важливим є точніше, аніж зазначення воєводства, «озвучення» походження, що також «обігруватиметься» далі, коли йтиме мова про «освітні традиції».

Зрештою, не менш потрібна, з огляду на наступні аргументи, інформація про сирітство.

Отож, у першій половині 1730-х рр. в Академії навчався Іван Пруський із Комарно, брат якого, Стефан, на 1737 р. записаний серед могилянських «богословів» [116, с. 230–231]. У 1736 р. лише у «школі» синтаксима, як «*filius sacerdotis*» позначено 11 «польських» поповичів, причому четверо з них не потрапили до загального студентського списку 1737 р. (дані з останнього внесено до додатку К.1): Олексій Прочинський з «*urbis Satanoviae*», Василь Завадовський з «*guris Zawadow*», Стефан Полочанський з «*urbis Mezyboz*», Федір Долинський з «*urbis Iaroslaviae*». Ще один «синтаксист», згаданий у реєстрі 1737 р. – Євстафій Подруцький – записаний вихідцем не з «польського» Зінькова, а з «*guris Ochrmowka*» [117, с. 23–32].

1743 р. лише за місяць (від середини квітня до середини травня) на науку до Києва прибули із «Польської області» 1 дяківський (Стефан Дякович із «пов-ту Птптмислского стла Торкова») та 8 попівських синів: Павло Рачковський із «пов-ту Кртмтнчуцкого м-стчка Гоци», Іван Грабовецький із «пов-ту Подолского города Ярошова», Мойсей Робустанський із «пов-ту Кантвскаго города Кантва», Симеон Ломиковський із «пов-ту Житом-рсакого стла Городка» та найбільше – четверо юнаків – із Руського воєводства. Останні всі були уродженцями «пов-ту Птптмислского»: Яків Борецький походив із «стла Куртвниковъ», а Олексій, Василь та Іван Черхавські зі «стла Торкова» [152, с. 50–52]. 1746 р. в Академії з'явилося ще два поповичі: Іван Черхавський із «пов-ту Перемилского села Торк» та Федір Мочульський із «пов-ту Лвовского». У травні 1747 р. до київських «шкіл» прийшов Власій Зубковський із «пов-ту Б-лоцерковского, села Острова» [12, арк. 3 зв., 5].

Із травня по грудень 1748 р. лави могилянських спудеїв поповнилися ще 14-ма «закордонними» поповичами: Дмитром Турчанським із «пов-ту Камянця-Подолского села Бодачовки», Олексієм Ковальовським із «пов-ту Каменецького села Терешовець», Федором Онискевичем із «пов-ту Браславского, села

Кропивной», Іваном Радзіновським із «села Гуляников державы Стан-слава Щенявского», Євстафієм Савицьким із Димерки «пов-ту кролевского», Михайлом Свидницьким із «пов-ту Лвовского, города Тимошева», Михайлом Старовієцьким із «пов-ту Каневского, села Иржищева», Іваном Рубановичем (місце походження не вказано), Едесієм Коцюбинським із «пов-ту В-йницького села Турбова», Іваном Гогницьким із «пов-ту Камянця-Подолского, села Чернокожинець», Леонтієм Райським із «Волинского пов-ту, города Блики», Микитою Разборським із «пов-ту Лвовского села Князичь», Іваном Шаркевичем із «пов-ту Камянця-Подолского, села Гулопъ», Микитою Старшевським із «пов-ту Богославского, села Вахутинець», а також синами: дияконським Яковом Гардзієвським із «пов-ту Лвовского села Селискъ» та дяківським Іваном Бережницьким із «пов-ту Камянецкого, м-стечка Дяковець» [12, арк. 2 зв.–4 зв.]. Як бачимо, цього разу найчисельнішим був «десант» із Поділля.

У 1754/1755 н. р. в Академії студіювали священницькі сини Андрій Сребницький із «пов-ту Л-щинскогј сТла П-ски», Афанасій Черетович із «пов-ту Јстрозскогј сТла Бабина», Василь Бенедиковський із «пов-ту Житомирскогј», Василь Левицький із «пов-ту Лвовскогј сТла ФТрл-Твки» та Євстафій Яновський із «пов-ту кролТвскогј сТла ДимТра» [14, арк. 495 зв.–497]. 1754 чи 1755 р. на вірність імператорського престолу присягали ще два студенти-«пііти» з родин «закордонних» ієреїв: Єфим Погорецький із «пов-ту Хвастовского села Черногородки» та Іван Лапкевич із «пов-ту Перемиського села Бронниц-» [118, с. 119]. 1755 р. також пройшли процедуру підтвердження вірності монаршому престолу вихованці граматичних шкіл, поповичі Костянтин Риневич із Чигиринщини, Антон Лисецький зі Львівщини, Михаїл Тучапський із Золочівщини, Діонісій Шигловський із Пінщини, Дмитро та Петро Пишняченки із с. Вербки Чечельницького «повіту», Миколай Соколович та Федір Шидловський із «повітів» (як їх окреслено у документі) Мильницького та Білопольського відповідно, Іван Левицький із детальніше

нелокалізованого с. «Боблов» – вони прибули до Академії впродовж 1752–1754 рр. [55, арк. 3, 10 зв.–11].

1759 р. у Києві привели до присяги ще 9 поповичів «Польської області» із наступних «повітів»: Єремію Шулкевича та Якова Чешановського із Житомирського, Михайла Ласкавського із Луцького, Федора Ганджулевича із Меджибізького, Івана Левицького із Камянецького (до речі, із с. «Чорнокожинец», звідки 1748 р. на науку вже приходив священничий син Іван Гогницький), Андрія Драгомирецького із Драгомирецького, Івана Старжевського із «Богославського», Василя Карбачевського із Галицького й Антона Рущиненського із «українського города Тетерова», а також двох дяківських синів Лук'яна Білецького зі Львівського та Павла Шулкевича із Житомирського повітів [56, арк. 7 зв.–8].

1760 р. навчання у Києві розпочав Олексій Борецький: він походив, як і студент Яків Борецький, який «заправлявся» науками на півтора десятиліття раніше, із Перемишльського повіту, щоправда, з іншого села – Вишатич [634, с. 81]. У травні 1762 р. черга присягати дійшла ще до 8 ієрейських синів (причому, батьки трьох із них вже померли): Павла Лизлова із Вітебська, Івана Голоскевича із Чуднова, Григорія Месковського із Бара, а також Андрія Медовича, Асигкрита Ляшевського, Івана Левандовського, Захарія Вишніцького та Григорія Левицького із різних населених пунктів Народицького, Житомирського, Немирівського, Богуславського і Шаргородського «повітів» (як їх окреслено у документі) відповідно. Всі хлопці прибули до Києва впродовж 1761–1762 рр., за винятком одного, який прийшов 1757 р. [60, арк. 11 зв.].

1763 р. у перелік «академіків», які засвідчили вірність Катерині II, внесено п'ятеро хлопців із родин «закордонного» духовенства: «піітів» Григорія Кругляковського зі Слуцька, Михайла Вольського із «пов-ту Львовського, города Черноб-ля», сироту Михайла Маковського із «пов-ту Дубенського, села Верхова», Прокопа Левицького із «пов-ту Камянця Подолського, села Лазаревки» та «ритора» Дмитра Смолодовича із «пов-ту

Житомирського, села Р-тич» [119, с. 155, 162–163, 165, 170]. 1769 р. просив про зарахування до богословської «школи» попович із Закарпаття Микола Добрянський [498, с. 97].

На 1772 р. лише у бурсі Могілянської академії проживали: «пійт»-сирота Сава Білецький, «пов-ту Лвовского, села Б-лки, сын священника православного» (навчався від 1766 р.); «граматик» Клим Лазаревич, «пов-ту Острозского, города Корца, сын священника православного умершого» (студіював від 1767 р.); «інфіміст» Олексій Кирикович із «пов-ту П-нского, села Торниц-, сын священника православного»; новачок (лише знайомився з «начатками латинского языка») Іван Грановський із «пов-ту Н-меровского, села Луки, сын дячка[...] благочестивого» [120, с. 106–109].

У студентську відомість за 1776/1777 н. р. внесено лише дітей духовенства із населених пунктів, належних до закордонних частин Переяславської та Київської православних єпархій (усього 21 студент): Григорія Стоцького із Корсуня, Михайла Гаварецького із «села Княжиковь», Федора Наумівського із «села Козаровичь», Андрія та Марка Миткевичів із Мозира, Олексія Кириковича, на цей раз записаного виходцем із «села Плотници», Марка Шулкевича із «села Ставокъ» (звідтіля вже приходили на навчання до Києва і зафіксовані, як зазначалося, під 1759 р. попович Єремія та дяківський син Павло Шулкевичі), Семена Краєвського із «м-стечка Мошень», Павла Скальського із «стла Короткого», Якова Теодоровича із «стла Доброй», Василя Вигури із «пов-ту Кбевскаго села Гальчина», Данила Ліневича із «в-домства Браславского села Росоши», Назара Струтинського із «села Красного Л-са», Федора Тернавського із містечка Ставищ, сироту Івана Івановича Блонського із «м-сттчка Барашовь», Стефана Ганицького із Гостомеля, Михайла Гречина із «стла Выласа», сина покійного протопопа Григорія Зельницького із «стла Грозовой», Пантелеймона Кулицького із Паволочі, Василя Пиляшевича із «м-стечка Романова» та дяківського сина Романа Андрієвського із «стла Жидовского» [93, арк. 5, 8–9, 10, 14, 18–18 зв.,

20 зв., 22–22 зв., 23 зв.–25, 24]. Частина згаданих «студіозів» розпочала навчання в Академії ще у 1760-х рр., як і студенти із наступної відомості за 1780 р.

У реєстрі вихованців за 1779/1780 н. р., окрім кількох згаданих у 1776/1777 н. р. студентів, зафіксовано наступних 11 поповичів із закордонних частин Переяславської та Київської єпархій: Михайла Богославського, сина покійного троїцького священика «польського» містечка Богуслава, Петра Миткевича із Мозира, сироту Петра Зражевського із села Великої Салтановки, Пантелеймона Полліневича із «села Р-жокь», Василя Бурдичевського із «села Ясеновки», Теодора Дурдуківського із села Гребінок, Івана Тихоновича із села Малої Салтановки, сина покійного протопопа «м-стечка Ростовки» Івана Петровича Блонського, Петра Кириковича із «села Плотничь» і сиріт Андрія Пальмовського зі Слуцька та Андрія Поповського із «села Обухова» [78, арк. 5, 6 зв., 9, 15, 20 зв., 21 зв., 23 зв., 27, 28 зв., 30].

Відсутність у списках делегатів із Волині, Галичини та Поділля не означає, що вони не навчалися у Києві. Навіть у 1790/1791 н. р. в Академії не лише «заправлялися» науками кілька десятків священицьких дітей «зарубежной благочестивой коадьюторской епархии», а й студіював від 1783 р. на власному утриманні на той час «філософ» Михайло Семеновський із «области Цесарской, епархии Львовской, села Крички, церкви мученицы Параскевии, сын умершого священника» [121, с. 281].

Отож, переважно принагідні згадки дозволяють нарахувати понад 130 «закордонних» поповичів, які студіювали у Києві лише між 1736–1772 рр., хоча безсумнівно, що вони навчалися до та після цього проміжку часу (що було показано вище). Таких вихованців зафіксовано також в інших «латинських школах» Гетьманщини [наприклад: 31, л. 145–155 об., 157–166; 51, арк. 53–53 зв.; 341, с. 1002–1007, 1046–1056]. Немає сумніву, що більша частина закордонного духовенства походила з унійних родин – на це вказує інформація про їхні рідні населені пункти. Для прикладу розгляну лише кілька «географічних даних» «закордонних» поповичів 1738 р. Тоді, приміром, двоє

«піїтів» представляли «городи» «Трембовль» та Слуцьк. Цілком можливо, що студент-уродженець останнього походив із родини «благочестивого» священика. На Случчині було досить потужне православне середовище, життя якого регулював архимандрит Слуцького монастиря – намісник київського митрополита. Сама ж архимандрія, за влучним порівнянням Федора Тітова, нагадувала маленьку єпархію [466, с. 204–205; 467, с. 91]. Її настоятелю підпорядковувалися не лише 7 обителей, а й біле духовенство: на 1767 р. під монастирським наглядом перебувало до 50 церков [489, с. 193], за іншими даними на 1777 р. – 94–96 парафій [584, s. 7]. Загалом, на теренах Великого князівства Литовського, звідки інколи до Києва приходили на навчання поповичі, православні «ойкумени» локалізувалися ще навколо Віленського Свято-Духівського монастиря, на Пінщині, а також під юрисдикцією єдиної у Речі Посполитій невеликої православної Білоруської єпархії з центром у Могилеві (на 1772 р. відомо про 267 її парафій [561, s. 67, 331–336]). Натомість спудей із «Трембовля», швидше за все, походив зі з'єднаної родини. Дві церкви міста Теревовлі (варіанти – «Trembowl», «Trembowla», «Теребовль») Теревовльського та одна з одноіменного міста Янівського намісництва були у 1732–1733 рр. унійними, що засвідчують матеріали генеральної візитації [444, с. 103, 110]. За даними Вітольда Колбука, щоправда за початок 1770-х рр., православного храму у місті з такою назвою на території Речі Посполитої не згадано [561, s. 331–342].

П'ятеро поповичів «Польської області» навчалися 1738 р. у «школі» синтаксима: із Меджибожа, села Брусилова, із «сТла Кол-нцовь», зі «Старого М-ста», зі Стрия та із села «ДубовТць». У жодному з перелічених населених пунктів на початку 1770-х років православна церква не фіксується [561, s. 331–342]. Разом з тим, за візитаційними даними унійні храми були у Меджибожі та Дубовці на початку 1730-х рр., Колінцях на Галичині на початку 1740-х рр. та Стрию у другій половині 1780-х рр. [444, с. 24, 64, 146, 367]. Складніша справа із визначенням конфесійної належності священиків Правобережної України, де мешкало православне населення [605, арк. 125–126], навіть тих, чії парафії

формально належали до закордонних частин Переяславської та Київської єпархій, адже, як добре проілюстрував на прикладі Михайлівського приходу с.Паляниченці Білоцерківського староства у 1768 р. Євген Чернецький, загроза втрати своєї парафії та прагнення посісти чужу були причинами доволі звичних змін віросповідання тамтешніми священиками [486, с. 29–34]. Зрештою, як повідомляв листовно настоятель Лебединського монастиря Філотей Контаровський 1767 р. свему київському адресату, видубицькому ігумену Якову Воронковському, більшість православних парафіяльних священиків, не маючи зовнішньої допомоги «от востока», через тиск, а також «милость и награждение», готові перейти під унійну юрисдикцію та зберегти свої приходи – про це Філотей «сам з уст многих вичерпнув, за рубежом будучи, в разговорках» [162, с. 26–27]. Тож один і той самий парох міг один час перебувати у юрисдикції Унійної, а іншого разу – Православної церков. На Східному Поділлі, наприклад, більшість священиків у XVIII ст. не міняли парафії, переходячи почергово то на унію, то на православ'я [387, с. 53]. Зрештою, схожі практики прагматичної зміни конфесійної приналежності, якщо вірити Георгію (Кониському), не були характерними лише для українських теренів Речі Посполитої. У листі до Києва 1759 р. білоруський владика повідомляв, що православ'я у тамтешніх краях «курится толкј ужт, а нт горить», і причину належить шукати не лише у зовнішньому тиску: «Почтму тртба бы намъ, духовнымъ зд-шнымъ, курящотся нт угашать до конца, но возгн-щать тлико сили. Но у насъ противнот д-латтєся: кому потртбно, могъ бы я доказать нт толко пов-стьми людтї достов-рных, но и писмтнными доводами, что болшимъ числомъ благочтстивит зд-шнит цтрквы и монастир- завдтни на унію чртз сам[...]х нашихъ свящттниковъ и началниковъ мнстрских: пяницу и бтзчинника хочтть командиръ наказать и исправить, то онъ до противниковъ тотъ часъ под протткцію, ввойдутъ инїи или самы зъ собою или съ посторонними въ ссори и драки, когда убј нт могутъ чтго доказать и отмститъ соптрнику и опасаются на контць справтдливого суда, то туди ж къ б-су и до тих жт протткторовъ удаются

и за собою, чтобъ хл-ба нѣ позбить, цѣрки и мнѣстр- влѣкутъ. Прощѣдшаго лѣта два попи м-ѣтрной мотѣ тпархіи, подравшись съ людми и нѣ ставши въ катѣдру мою за позвомъ, къ тому и въ запр-щѣніи, положѣнномъ на них, свящѣннослуживши, когда послалъ я по них чѣстнаго ітромаха и писара свотѣ, то оны съ протѣкторами своими т-хъ моихъ посланнихъ били, рубили, пулями до них стрѣляли, наконѣцъ до архітпископа уніатскаго б-гали, чтобъ ихъ съ приходами принялъ до уніи. И стѣй обичай нашихъ благочѣстивѣцѣвъ зд- нѣ въ дивѣ» [27, л. н/н (за порядком – арк. 1–2)].

Звісно, прихїд до Києва на навчання всїх «закордонних» поповичів тогочасні документи подають як втечу від «богомерзкої унії». Втім, не важко побачити, що маємо до діла зі своєрїдною словесною грою, яку добре розуміли у Києві. Як зазначалося вище, 1772 р. в академічній інформації бурсаків з-під Львова та з Волині названо «православними». Зрозуміло, що у Києві не могли не знати, що там немає православних храмів, проте фіксували прибульців ортодоксами. Невідомо, хто надавав такі відомості: якщо вигадував місцевий писар, то маємо зайвий приклад формальної гри, адже в інших документах визнавали прихїд до Академії уніатів. Якщо ж так себе ідентифікували студенти – ось одна з характеристик неуспішного творення замкненої унійної ідентичності у другій половині XVIII ст. або ж словесної гри з боку рїчпосполитських прибульців. Жонглювання конфесійними переслїдуваннями як стимулом спрямування до Києва у тогочасній документації інколи доходить до абсурду, що добре видно на прикладах фіксації прибуття до Києва вже висвячених ієреїв З'єднаної Церкви. Зокрема, під писарським пером причиною приходу 1743 р. у Київ священика Івана Садковського, який ніколи не був православним, все життя залишався уніатом, а на старості у віці 53 років, передавши парафію зятю, вирішив постригтися у православному монастирі, виявляється була втеча від «полскої унії» [64, арк. 1]. Ієрей Василій Средович із містечка «Лобачева» теж на старості «сердечно» бажав жити до смерті у «благочестїї» в монастирі Київської митрополїї, проте лише після передачі парафїї сину (1755 р.). Про те саме клопотався 1758 р. 70-лїтній піп Георгій

Волькович із-під Бара: він разом із 60-річною дружиною прийшли до Києва задля постригу, залишивши одруженому та «дітному» сину все майно [67, арк. 1, 3–3 зв.]. З таких надкоротких біограм зрозуміло, що стимулом до переходу кордону стала не унія, а сильнішим за конфесійний бар'єр, що будувався ієрархією, було поєднання демографічного та економічного чинників, а також, слід гадати, досі погано дослідженої «традиції». До цих факторів повернуся докладніше по тому, як коротко зупинюся на стимулах дітей унійного духовенства до навчання.

Звісно, бажана для ієрархів програма підготовки духовенства Унійної Церкви у другій половині XVII–XVIII ст., як, зрештою, і сусідньої Православної, передбачала його «освітнє дисциплінування». Львівський владика Йосиф (Шумлянський) наприкінці 1670-х рр., ведучи перемовини про приєднання до унії, на одній із нарад за участі папського нунція, королівських комісарів та латинських єпископів отримав поради, як підготувати ґрунт для переходу під юрисдикцію Риму, серед них – засновувати школи [443, с. 275]. Проте навіть у 1680-х рр., ще до свого відкритого приєднання до унії, дбаючи про освіту парохів, преосвященний вважав, що можливими місцями для студій є навчальні заклади у Львові, Ярославі, Кракові чи Києві [597, р. 76]. Про київські школи, що «за особливим стараньем блаженной памяти преосвященнаго митрополита киевскаго и всея Россіи господина отца Петра Могили зафундованніе», Шумлянський писав достатньо розлого: «[...] дорога теж за успокоеньем монархов християнских хвала Богу вольная, так с Києва до нас, яко и от нас до Києва. Там же честніи отцеве сынов своих для науки посылайте, кошту не жалуйте, а если немаєшь що дати, дай же ему отцевское наказаніе, кажи ему для науки где хочет веньдровати и много утерпіти, горек бо корень ученія, але напотом сладок, и бедеш міти з него утіху... А если того сынови заборониш, то и ему фортуну, щастя, дорогу загородиш, и сам Богу даси отвіт, же боронилесь сынови того, чимься могл Богу и церкві его святой прислужити. А ежели кому здається до Києва далеко, посылай теды до Гойщи[...]»[цит. за: 474, с. 77].

Питання освіти духовенства піднімалося на соборах Холмської єпархії, починаючи із XVII ст. [590, s. 72–74]; на самому початку XVIII ст. перемишльський архиєрей проголосив шкільні студії необхідною умовою для висвячення поповичів; це питання піднімав Замойський синод [542, s. 225], а Володимирський собор 1715 р. постановив заснувати при кафедрі семінарію під опікою василіан за єзуїтською моделлю, що й було здійснено того таки року [447, с. 35–45, 51]. У XVIII ст. вимога «освітнього дисциплінування» парафіяльного духовенства раз-по-раз піднімалася у різноманітних документах Львівської єпархії. Для прикладу, конституція собору 1731 р. в Уневі нагадувала пресвітерам про потребу віддавати синів до «латинських училищ», обіцяючи їх вихованцям більше шансів отримати ієрейський сан. Конституція 1750 р. ратувала про побудову в єпархії спеціальних семінарій для підготовки майбутніх священиків, а Лев (Шептицький) у пастирському посланні 1760 р. погрожував невисвяченням тим кандидатам, які не осилили у школах принаймні риторики [196, с. 153–156, 257–258, 275–276, 308; 443, с. 650, 652]. На потребі навчання наголошували також берестейські архиєреї, як-от Теофіл (Годебський) 1752 р. [598, s. 115] та полоцькі, наприклад, Ясон (Смогоржевський) 1763 р. [571, s. 84].

Разом з тим, благі наміри ієрархії не завше та не відразу реалізовувалися. Так, не вдалося заснувати семінарії у Львові та Перемишлі аж до початку 1780-х рр., причому характер останнього закладу, що проіснував кілька років, викликає запитання у дослідників [443, с. 652; 571, s. 99–102]. Володимирська єпархіальна семінарія функціонувала не довше 15 років [442, с. 68]. У Львівській єпархії такий заклад також вдалося відкрити 1789–1790 рр. у Кам'янці (Ігор Скочиляс влучно характеризує цей крок як «запізнілу модернізацію»), але вже 1794 р. він припинив діяльність, налічуючи тоді лише 40 вихованців [445, с. 86–93]. Попри те, що лише Холмщина вважається прикладом найуспішнішого вирішення питання організації шкільництва в усій Київській митрополії [590, s. 72], в єпархії на середину XVIII ст. найчастіше поповичі готувалися до успадкування «професії» *modo privato* [215, s. 16], і

лише наприкінці цього століття чимало ієрейських дітей відвідували піарську школу у Холмі та василіанську у Володимирі [542, s. 225–226]. Спеціалізовані для підготовки духовенства львівський та віленський папські навчальні заклади не могли забезпечити освіту для майбутніх парохів у достатній кількості, адже для унійних студентів мали лише до 20 місць (а реально бажаючих студіювати поповичів бувало і вп'ятеро менше [571, s. 86]), частина з яких припадала на василіан. Для порівняння, у Львівській та Перемишльській єпархіях, які мав би забезпечувати кадрами Львівський алюмнат, було понад тисячу парафій у кожній [588, p. 407–408]. У фундованій Радзивилами семінарії у Сверхні протягом функціонування від 1743 до 1782 р. щорічно навчалось лише 10–12 осіб переважно із Мінського воєводства чи сини унійних парохів із Радзивилівських маєтностей, причому рівень освіти тут був вельми низький, рідко хто студіював теологію, а багато алюмнів осилювали тільки синтаксиму [571, s. 90–94]. Загалом же, дослідники вказують на значну міру декларативності розпоряджень вищої духовної влади та, зокрема, Замойського синоду, спрямованих на висвячення високоосвічених ієреїв [588, p. 411].

Звісно, для студій були ще публічні «латинські» школи, зокрема василіанські (9 перед 1772 р.). Щоправда, останні почали розвиватися лише у другій половині XVIII ст., коли посіли за значенням третє місце по єзуїтських та піарських. Натомість василіанське шкільництво від другої половини XVII ст. до половини XVIII ст. перебувало у застої. Від початку XVIII ст. до кінця 1740-х рр. діяло всього кілька публічних «середніх» навчальних закладів (у Володимирі, Жировицях та Гощі, у яких, як вже зазначалося, на початок 1770-х рр., разом студіювали 900 осіб) та Холмський колегіум [395, с. 153–154; 575, s. 30, 35–36]. Пригадавши про доступні католицькі освітні осередки, можна порозумувати про «ревокації» на «римську віру», на які скаржилися у Києві «закордонні» поповичі [152, с. 193].

Справді, погордування Унійною Церквою, зверхнє ставлення «лаїків-римлян» до білого духовенства східного обряду добре відомі історикам. Намаганнями заставити «латинників» інакше дивитися на парафіяльних

пастирів через освіту, зміну побуту та пристойний вигляд останніх пронизані зусилля унійної ієрархії упродовж XVII–XVIII ст., про що вже згадувалося. Такі не позбавлені сенсу розмірковування, однак, далеко не завжди доречні, адже їх вихідною точкою є припущення, що поповичі справді масово відвідували навчальні заклади. Втім, статистика успішності «освітнього дисциплінування» парафіяльних пасторів вказує на інше. Дослідники наголошують на скромних здобутках шкільного «цивілізування» унійних парохів навіть на середину XVIII ст. і звертають увагу, що сеймова конституція про поповичів 1764 р., яка змушувала гризти граніт науки ієрейських дітей, була кроком держави у відповідь на вельми поширену серед унійного духовенства практику ігнорування шкільних студій [571, s. 96]. Попри те, що на кінець XVIII ст. справді зросло число ієреїв, які свого часу таки відвідували якісь школи (публічні, семінарії, а то і ті, й інші), висвячувати продовжували навіть просто письменних, про що йшлося у попередньому параграфі.

Відтак, є всі підстави припустити, що «закордонні» ієрейські сини шукали у Києві не якогось комфортного «православного» навчання, аби, виконати настанови своїх ієрархів і державної влади та, повернувшись, «законно» успадкувати батьківську парафію, адже при рукопокладенні студії відігравали, принаймні до останніх десятиліть XVIII ст., не головну роль. Зрештою, переважна більшість відомих фактів (а їх, слід гадати, менше, аніж не встановлених) вказує на те, що діти ієреїв-уніатів не вертали додому на батьківські «хліби». Аналізуючи освітній рівень з'єднаних парохів XVIII ст. та вказуючи освітні заклади, де вони студіювали, дослідники зазвичай не згадують Київську академію чи інші «латинські школи» Гетьманщини. Опосередковано на те, що моголянські алюмни переважно не наслідували парафії, вказують імена священників, згаданих у візитаціях Львівської єпархії, що охоплювала також велику частину Поділля. У цій документації фігурує переважна більшість «прізвищ» моголянських студентів з унійних священницьких родин, а іноді навіть повні тезки «студіозів», що, втім, не конче вказує на родинні пов'язання чи одну і ту ж особу з огляду на патронімічне творення частини назвиськ та їх

можливу зміну в Києві. Деякі «прізвища» дійсно мали парохі у тих населених пунктах, з яких походили «академіки». Вкрай рідко (у моєму випадку лише двічі) трапилося повне співпадіння іменування «академіка» та місця його походження із іменем пароха того-таки населеного пункту: у травні 1748 р. до Києва прийшов Іван Шаркевич із «пов-ту Камянця-Подолського, села Гулопъ», а 1754 р. у «Нале» служив о. Іван Шаркевич; Прокіп Левицький із «пов-ту Камянця Подолського, села Лазаревки» 1763 р. «зал-цился» до піітики, маючи 21 рік, а 1766 р. його повний тезко був парохом у Лазаревці [25, арк. 87 та н/н]. Втім, якщо вірити інформації про вік Івана-студента на час початку студій – 13 років [12, арк. 4 зв.] – можна поставити під сумнів його висвячення максимум 19-літнім.

Дані візитацій, натомість, у частині випадків достатньо вірогідно вказують на факт неповернення могилянців на батьківську парафію. Так, серед «риторів» 1737 р. згадано Івана Зеліскевича із Тисмениці, проте відомо, що на 1753 р. тисменицьким попом був Олекса Зеліскевич. Так само на 1760 р. у с. Княжому служив Стефан Разборський, а не Микита Разборський із «пов-ту Лвовського села Князичъ», який у вересні 1748 р. розпочав студії у Києві 18-літнім хлопцем. Не могилянський 20-літній «ритор» 1755 р. Василь Левицький із «пов-ту Лвовскогї сТла ФТрл-Твки» «пас» на 1762 р. тамтешніх вірян, а Теодор Левицький. Аналогічно, у Чернокозинцях на 1772 р. служив Семен Левицький, а не могилянський 26-річний студент 1759 р. Іван Левицький, який походив зі згаданого села [25, арк. 87, 88 зв., 119 зв., 194]. Куди ж прямували після своїх київських «університетів» закордонні «поповичі»?

Достатньо велика частина згаданого сегменту вихованців, як можна висновувати із уривчастих даних (адже повної статистики немає), торувала життєву стежку у Російській імперії, роблячи інколи вдалу кар'єру. Ось лише низка переважно відомих прикладів тих осіб, які мали народитися вже в унійних родинях. У другій половині 1730-х рр. у Чернігівському колегіумі, а згодом й у Московській академії викладав львівський та могилянський вихованець зі Львівщини Софроній Земинський (Зиминський) [31, л. 171; 409,

с. 358]. Попович Варлаам Лящевський із Перемишльського повіту, могилянський студент у 1730-х рр., слухач Галльського університету, а від 1739 до 1747 рр. професор у Києві, став відомим не лише знанням мов, виправленням перекладу Біблії, а і як ректор Московської академії, архимандрит та член Синоду [117, с. 300–301; 633, с. 338]. 1735 р. закінчив могилянське навчання Іван Гортинський зі священницької сім'ї із Перемишльського повіту. Після студій він був межигірським послушником, 1737 р. «ездил в Польшу для свідання с родительми своїми», зати́м 1739 р. постригся з іменем Йоасаф у Київській Пустинно-Миколаївській обителі. Відразу по цьому його направили викладачем до Смоленської семінарії [116, с. 147–148, 150]. «Богослов» 1737 р. Стефан Савицький із «польської» Семенівки став придворним проповідником, а зати́м бібліотекарем Московської академії [631, с. 470], а його однокашник Олексій Малиновський із Сокаля від 1741 р. викладав у Переяславському коле́гіумі [409, с. 371]. Інший тогочасний 33-літній «теолог» Василь Іваницький записаний уродженцем Ярославля. Вже наступного року його повний 34-річний тезко став пустинно-миколаївським послушником, а ще через рік навчителем аналогії своєї *Alma mater*, закінчивши кар'єру смоленським ректором. Попри те, що енциклопедичне видання називає місцем народження Васи́ля містечко Кобильниці Перемишльського повіту, немає сумніву, що мова про одну й ту саму особу [116, с. 142–143; 610, с. 236] (така «незначна» неузгодженість зайвий раз вказує на певну неточність інформації студентських списків). «Ритор» у 1737 р. та «філософ» у 1738 р., священницький син із Тисмениці Руського воєводства Іван Залескевич після могилянських «шкіл» учителював та був архимандритом у Смоленській єпархії [617, с. 218].

Успішну кар'єру зробили також вихованців з родин духовенства, зафіксовані у спудейському реєстрі 1738 р. Окрім згаданого Залескевича, «філософ» Георгій Сломінський із Жовкви після постригу у 1740-х рр. викладав у Києві, а згодом після кількох послушань у Росії керував Московською академією [117, с. 304–305]. Його однокашник Іван Ямницький «з м-ста

Заславя» у 1740-х рр. був професором та ректором Новгородської семінарії [117, с. 371]. Виходець «с України заднипрской», священницький син Варлаам Гловацький по закінченні моголянської «школи» теології 1745 р. викладав у Тверській семінарії та Московській академії, «пас» братію кількох російських, а від 1766 р. – Мгарського Лубенського монастирів [91, арк. 45 зв.–46]. Іван Грабовецький (із хлопців, прибулих до Академії 1743 р.) по студіях та постригу вчителював у Твері та Суздалі, був настоятелем обителі у Москві, а вже зати́м повернувся в Україну [616, с. 151].

Навіть у другій половині XVIII ст. дітям «закордонного» духовенства, за умови доброї освіти, можна було успішно пошукати «теплого» місця в Гетьманщині чи загалом імперії. Петро Погорецький із Фастівщини перейшов 1757 р. із Академії на навчання до Петербурзького Адміралтейського Госпіталю, згодом продовжив студії у Лейдені, де став доктором медицини, а потім викладав у Москві у Генеральному Госпіталі [119, с. 502]. Ієрейський син «польської нації» Іларіон по закінченні філософії та викладання «латинського язика» постригся 1759 р. у Пустинно-Миколаївській обителі, зати́м виконував різні послушання у Софійській обителі. У 1763–1775 рр. він був катедральним архи́дияконом, засідав у духовній консисторії та катедральній конторі, а згодом був номінованим нехворощанським ігуменом та управляв Гадяцьким Красногорським монастирем [92, арк. 81 зв.–82; 156 зв.–157]. В іншому випадку, який, щоправда, стосується василіанського ієромонаха, а не мирянина з ієрейської родини, професором Моголянських Атен став Амвросій Буржинський. 1767 р. цей чернець, «обучен[...] латинському и н-мецкому язикам, также арифметик-, геометрии и инженерству», прибув до Києва, перейшов на православ'я, а зати́м викладав в Академії польську та німецьку мови й арифметику [119, с. 371, 485; 120, с. 326]. У 1770–1780-х рр. французької мови в Академії навчав колишній попович із «пов-ту Перемиського села Бронниц-», моголянський вихованець, а на той час «ученый киевский гражданин г. Лапкевич» Іван [120, с. 320, 327]. Львів'янин Єронім Блонський, алю́мн Моголянської академії, від 1779 р. був настоятелем київських Петро-

Павлівського, Софійського, Видубицького та Золотоверхо-Михайлівського монастирів, а також моголянським ректором у першій половині 1790-х рр. [94, арк. 15 зв.–17; 608, с. 75–76]. Наприкінці 1770-х рр. теологію в Академії студіював майбутній викладач Могилівської семінарії, ієрейський син Михайло Богославський із Богуслава [632, с. 79–80]. На 1786 р. у Києві вивчав теологію священницький син «Петр Парфениев Босяровский[...] из полскаго города Слуцка» [121, с. 173]. 1786 р. він з групою інших студентів відправився до Петербурга в Комісію народних училищ. Хлопців мали готувати на вчителювання у народних училищах імперії «и сверх того для посылки в Англию для обучения разным полезным знаниям» [121, с. 172–173]. 1791 р. у нижчому граматичному класі Моголянських Атен викладав Максим Симигиновський «из Польши, из духовнаго чина». Після студій в Острозі до філософії, а також опанування там арифметики, геометрії, історії та географії, юнак завершив у Києві теологічний курс, почав вивчати французьку та грецьку мови. Із 1786 р. його залишили в Академії навчителем історії, географії та польської мови, а 1790 р. – провадити граматичний клас [121, с. 247].

Окрім достатньо помітних кар'єр, пов'язаних переважно із чернечим постригом, «закордонні» поповичі обирали шлях монашого життя у Гетьманщині, не позначений наступним вагомим просуванням ієрархічними сходинками (принаймні, про це наразі невідомо). Так, на 1737 р. два роки жив, вочевидь послушником, «по своему общанию[...] честно и неподозрительно» у Межигірському монастирі після академічних студій Іван Пруський із Комарни. Тоді молодик саме клопотався про паспорт для поїздки «для повидання своих родителей» [116, с. 230–231]. Факт мандрівки додому варто наголосити спеціально, адже він засвідчує, що перехід на навчання до Гетьманщини зовсім не означав автоматичного «обрубубання» зв'язків із родиною, яка належала до іншої конфесії та мешкала у сусідній державі, навпаки – контакти підтримувалися. Ба більше, так виглядає, що і Пруський, і згаданий вище Іван Гортинський, відвідували домівку перед постригом, може навіть прохаючи своєрідного благословення в унійної родини. Принагідно наголошу також, що

освітні мандрівки до Києва відбувалися за наявності необхідних письмових документів на проїзд, за згодою рідні, а то й власника маєтку, у якому функціонувала церква, де служив батько студента, тож не можна твердити, що кордон перетинали лише якісь мандрівні юнаки без наперед продуманого плану [16, арк. 11–12].

1738 р. у Київському Пустинно-Миколаївському монастирі бажали відректися світу не лише згаданий уродженець «пов-ту Перемишльського», «теолог» Іван Гортинський, а також «ритор» Григорій Яхимович, «родом з Литви, пов-ту П-нського» [97, арк. 3; 118, с. 442–443]. 1742 р. у тій-таки обителі отримав габіт могилянський «ритор» Григорій Левицький з-під Дрогобича [14, арк. 13 зв.; 63, арк. 12, 30–30 зв.; 32, л. 376]. 1779 р. у 29-літньому віці з Академії «для получения монашТскаго чина» вибув син корсунського воскресенського священника (закордонна частина Переяславської єпархії) «теолог» Григорій Стоцький [78, арк. 3 зв.].

Священицькі діти «польської нації» приходили до монастирів Гетьманщини, причому – упродовж усього XVIII ст., не конче після навчальних закладів, а й оминувши шкільну підготовку. Зокрема, 1743 р. у Братській обителі склав обіти попович Павло, який отримав свідоцтво про себе від чорнобильських обивателів, а наступного року у Золотоверхо-Михайлівській – син «закордонного» ієрея Георгій [32, л. 543 об.]. У Пустинно-Миколаївському монастирі 1751 р. постригли Павла Залуцького [74, арк. 2 зв.], а 1756 р. – Івана Диневича [66, арк. 2, 4]. 1755 р. у до богоявленського братства долучилися Ігнатій Левицький із «воєводства князя Радзивіла» та Стефан Туровський із Володимирського повіту [81, арк. 2–2 зв.], а 1759 р. – Іполит, «урождТнТць Полской области, изъ причТтниковъ», який жив у монастирі й 1786 р. [152, с. 256–257]. 1782 р. у Видубицькій обителі серед послушників зафіксовано ієрейського сина із «Польської області» Данила Яковлєва, який раніше був єпископським келейником у Росії, а зати́м генеральським служкою у Києві [98, арк. 6].

Треба зауважити, що у монастирях підросійської України звично брали габіт не лише діти «закордонного» духовенства, а й прибулі ієреї та церковнослужителі. Так, у Золотоверхо-Михайлівському та приписному до нього Красногорському чернечих осередках 1728 р. склали обіти Коментарій Неліпович «зъ свѣтнниковъ города заграничного Дубна» і Венедикт та Михаїл із «заграничних» дяків [30, л. 174–174 об.]. Так само вчинив, наприклад, о. Іван Мирецький, який 1746 р. опинився у тій-таки обителі. Зі слів священника, прикрашених шаблонними канцелярськими фразами про загрозу унії, зрозуміло, що його висвятив у Волощині православний єпископ. Утім, 20 років на парафії Іван служив «по-уніатську», хоча й не присягав ніде на унію [65, арк. 2]. Впродовж 1741–1744р р. у київських неставропігійних монастирях напевне постригли 11 ієреїв «польської нації». Дані про них украй скупі, аби дошукуватися місця висвячення (рукопокладення могло статися вже й у Гетьманщині) та причини складання обітів. П'ятеро осіб із цієї групи, своєю чергою, походили з родин «закордонного» духовенства, а один взагалі мав лише 29 років, тож, можливо, не зумів закріпитися на парафії чи овдовів [32, л. 123 об., 125, 127, 378, 381 об., 543–543 об., 544 об., 620]. 1742 р. серед пустинно-миколаївських послушників значився ієрей-удовець «польської нації» Гавриїл Васютинський [63, арк. 8], а 1750 р. у тій-таки обителі постригли о. Івана Тихнякевича з «Б-лского» повіту [73, арк. 10, 16]. У Братському чернечому осередку 1749 р. склали обіти двоє священників «польської нації» (стали послушниками 1746 р.) [116, с. 397]. Подібні приклади можна множити і далі.

Одним зі способів «зачепитися» у Гетьманщині для «закордонних» поповичів було слідувати батьківськими стопами, щоправда, в іншій Церкві. Такою нагодою «польські» ієрейські сини не гребували, тож у протопопіях Київської митрополії навіть в останній третині XVIII ст. траплялися на парафіях «захожі» з «Польщі» священно- і церковнослужителі першого покоління (себто, вони могли започатковувати на новому місці ієрейські династії; детальніше їхнє місце походження у відповідній документації

зазвичай не деталізовано). Так, у Роменській протопопії на 1771 р. служили наступні «поляки»: 62-річний вікарний священник у с. Чернеча Слобода (родом із «польського» с. Ляховець) та 39-літній дячок у соборному Роменському храмі. Освіченість обох обмежувалася «руською грамотою» [86, арк. 2 зв., 26].

У Пирятинській протопопії на 1772 р. в одному із храмів служив 63-річний о. Ілля Ольшанський, ієрейський син із «Польщі», який вивчав у Києві теологію [87, арк. 17]. У Келебердинській Миколаївській парафії Кобеляцької церковно-адміністративної одиниці на 1772 р. був псаломщиком навчений лише «руської грамоти» «зашедший» із «Польської області» попович. На 1773 р. у Решетилівській Святовведенській церкві служив священник із дяківської сім'ї «породи полской», київський «студіоз» (навчався до філософії), 42-літній Стефан Ільницький, а в Остап'ївському Свято-Троїцькому храмі Решетилівської протопопії дияконував вихованець могилянської школи піітики, 54-річний Лука Стобецький невказаного станового походження, однак «породи полской» [77, арк. 6 зв., 9, 29 зв.–30]. У Глухівській церковно-адміністративній одиниці на 1774 р. зафіксовано двох «закордонних» поповичів: вихованця могилянської «школи» риторики, записаного уродженцем містечка «Яричова» «Львівської протопопії» «Київської єпархії», 58-річного Симеона Подгаєвського – у церкві села Некрасова, та у селі Ясмані – навченого лише «руської грамоти» 62-літнього Іоана Левицького родом із Меджибожа. Приклад другого ієрея вельми показовий для ілюстрації міцного та успішного «закорінення» українців «польської нації» у Гетьманщині: його старший син був полковим осавулом, менший ще навчався у Києві, одна дочка вийшла заміж за військового товариша, а інша – за ґрунтового священника тієї самої протопопії (навіть по його смерті, маючи трьох дітей, вона не отримувала ніяких прибутків від церкви, живучи зі власних поля, сінокосу та лісу) [70, арк. 20, 32–32 зв.]. Відомі й інші приклади парафіяльної кар'єри «закордонних» ієрейських синів. Так, вочевидь, Петро Зражевський із села Великої Салтанівки (закордонна частина Переяславської єпархії), який навчався в Академії із 1773 р., став протоієреєм у Ніжинському полку [635, с. 231–232].

Принагідно зазначу, що «Польща» поставляла не лише кандидатів на майбутніх священиків Гетьманщини. Слід гадати, доволі звичним явищем був прихід на парохії у козацьку Україну вже висвячених ієреїв, адже їх «працевлаштування» доводилося спеціально регулювати синодальними указами. Зокрема, 1769 р. київському митрополиту нагадували, що такі прибульці (а також вихідці з Волощини) спочатку мають поставлятися лише помічниками настоятелів парафіяльних церков «до усмотрения их состояния» [119, с. 458].

«Закордонні» поповичі поповнювали також лави лаїків Гетьманщини, як-от могилянський вихованець, майбутній канцелярист Генерального суду та писар Лаврської друкарні Олексій Борецький із Перемишльщини [634, с. 81]. Не виключено, що київський студент та доктор медицини Антон Опанасович Черетович (†1826 р.), на чие київське міщанське походження вказують довідкові видання [615, с. 584], міг бути сином могилянського «ритора» 1755 р., поповича із Острожчини «Афанаса» Черетовича. Останній, у такому разі, мав провадити по студіях життя у світському статусі, приєднавшись до громадян міста.

Десятки прикладів, наведених вище (а задавшись відповідною ціллю, при ретельному визбируванні відповідної інформації з цілої низки архівних фондів їх можна обраховувати сотнями, тим паче, що у Російську імперію переходили представники практично всіх станів Речі Посполитої), показують, що родини унійного духовенства, себто те середовище, де конфесійна ідентичність мала, слід гадати, сформуватися у першу чергу, були відкритими до «православного світу» сусідньої держави, причому впродовж усього XVIII ст., незважаючи навіть на політизацію релігійного протистояння за Катерини II, що, як вважається, сприяло зросту розуміння своєї окремішності серед «з'єднаних» вірних. Чому ж «закордонні» поповичі залишали свої пенати та шукали щастя в іншій державі, зокрема, через навчання в Київській академії, що підвищувало шанси на краще «працевлаштування»? Як видається, супроти конфесійного дисциплінування діяли сильніші демографічний та економічний чинники.

Родини унійного духовенства не мали нестачі у дітях. Наприклад, у Брацлавському воєводстві станом на 1780-і рр. у тих деканатах, де таку інформацію наведено, 2/3 священницьких сімей налічували не більше двох синів, решта – понад два хлопці. Проте, на батьківський «духовний» спадок могли претендувати не тільки сини, а й зяті, на що вказують дані про тамтешніх ієрейських дружин-поповичів (окремо про незаміжніх дочок священників візитації переважно не згадують) [249, с. 256–257]. Наприкінці XVIII ст. у Холмській єпархії 2/3 ієрейських родин налічували до трьох дітей, проте зрідка (4 випадки) траплялися такі, що налічували понад шість спадкоємців. Тут також більшість священників походило із попівських родин. Відтак, ті, хто не успадковував батьківську «справу», міг посідати церковнослужительські обов'язки, тим паче, що в Унійній Церкві саме поповичі мали переваги перед іншими кандидатами на дяківство [542, с. 222–223]. Хлопці з родин духовенства (коли те не виводило коріння від шляхти), які не перейняли батькове «ремесло» чи не стали членами ремісничих цехів, згідно з конституцією «О поро́вѣчѣхъ» 1764 р. (діяла до 1792 р.) потрапляли у підданство. Дехто із «закордонного» духовенства прямо вказував на дискримінаційні юридичні норми, як стимул навчання у Києві, як-от син священника (православного?) Федір Юзефович «в-домства стѣя Лавры Дятловицкаго мнстыря стла Лулинца». У клопотанні 1765 р. печерському архимандриту з проханням забезпечити його харчами на час навчання у Могилянській академії, яке було задоволене, так описувався стимул до навчання: «[...]понтѣт обявлѣнно въ народ- полскомъ нин-шняго короля полскаго новоуложѣнными конституціями, нѣт изобучѣнныхъ латїнскаго языка сѣтѣнническихъ дѣтѣй выписовать изъ шляхѣтства нѣ волности сѣтѣнническихъ и оборочать въ посполитой народъ, или тѣжли бы таковыѣ производими были съ подданничества на услугу владѣлѣтску[...]» [152, с. 192–193].

Ще раніше сеймики Холмської землі неодноразово виступали за перевення поповичів на статус підданих [542, с. 224]. Слід також пам'ятати, що хоча в одних деканатах більшість парохів походило з родин духовенства, як-от

у Берестейській єпархії, де вони склали 96,07% у XVIII ст., а також сформовано цілі династії унійних пастирів при одному храмі [598, s. 108–110; 599, s. 209]. У Дрогобичі, приміром, до церкви Св. Юра той самий рід делегував парохів упродовж усього XVIII ст., починаючи не пізніше, ніж від 1711 р.; у Воздвиженському храмі – від початку століття до 1770-х рр.; упродовж майже всього століття династична тяглість у посіданні парохії фіксується у церквах П'ятниці Параскеви та Св. Трійці [465, с. 224–230]. В інших церковно-адміністративних одиницях приходські настоятелі духовного походження становили лише третину, себто священичі діти відчували поважну конкуренцію з боку світських осіб у спадкуванні батьківської «професії» [249, с. 256–257]. За підрахунками Б. Скіннер, станом на 1798 р. у білоруських та українських унійних парафіях, що входили до складу Російської імперії, 69% ієреїв походили з попівських родин, а ще 10% були церковнослужительськими дітьми [589, р. 69].

Одним із виходів для ієрейських синів, які опинялися «за бортом» рідного парафіяльного «судна», крім виконання церковнослужительських обов'язків (а церковнослужителі теж мали своїх дітей, які могли претендувати на «спадок»), ставало ремесло [599, s. 211], двірська, канцелярська чи військова служба [542, s. 226]. Очевидним залишається факт, що не всі сини священика тієї чи тієї парохії ставали ієреями, ризикуючи потрапити у підданство. Пресвітер дрогобицької Воздвиженської церкви Стефан Глібкевич, наприклад, мав двох синів та двох доньок, а по його смерті 1737 р. лише один із хлопців «успадкував» приход. Він, своєю чергою, був батьком чотирьох синів, проте жоден не залишився настоятелем на цій парафії по смерті батька [465, с. 225–227]. Майбутнє дітей духовенства, найперше тих, яким не випадало йти батьківськими стопами, ускладнювалося на загал бідністю ієрейських родин. Дослідники зазначають, що основна маса правобережного приходського духовенства була дрібним землевласником [306, с. 38]; приклади з Володимирсько-Берестейської єпархії вказують на випадки надзвичайної скромності тамтешніх парафіяльних прибутків [599, s. 213]. Відтак, «духовні

хліби» не могли прогодувати більше однієї сім'ї. Недаремно унійні священники приходили у київські монастирі, передавши на старості парафії сину (зятю), про що свідчать джерела. Загалом же, економічні гаразди парохів Унійної Церкви залежали від регіону та населеного пункту (місто/село), у якому локалізувалася парафія, густоти населення, розміру фондуша, способу утримання решти кліру тощо. Середній церковний бенефіцій становив усього-на-всього чверть км², а соціальний склад (переважно селянський) парафіян з'єднаних приходів не дозволяв отримувати великі надходження від треб. Тож, скажімо, вже у Російській імперії на 1798 р., коли матеріальне забезпечення унійних священників зберігало попередні традиції, на Західній Волині, на Мінщині та Полоччині щорічний дохід від треб коливався від 3 до 15 рублів, а найприбутковіші парафії Полоцької дієцезії мали дохід від фондуша у розмірі 25–50 рублів. Для порівняння, тоді ж цивільний чиновник найнижчого рангу отримував щорічно 100 рублів [589, р. 49–52]. До слова, саме на убогість, як одну з причин ігнорування священниками навчання синів, вказують дослідники [588, р. 410, 413]. Ще складніше з економічної точки зору складалася доля попівських сиріт, які, як зазначалося, були й серед могилянців, тож питання їх утримання по смерті батька не раз намагалися вирішити у XVIII ст. [див., наприклад, у Холмській єпархії: 541, s. 143–144].

Шукаючи місця у житті, унійні поповичі могли переходити у сусідню державу. Залишається лише пожалкувати, що досі залишаються недослідженими уявлення про кар'єрні можливості у Гетьманщині та Російській імперії, які поширені серед руського населення Речі Посполитої. Оглядаючи той час із перспективи істориків, які знають про чимало вдалих переходів, можна припустити, що згадані православні терени не були позбавлені ореолу своєрідного «клондайку», що вабив прикладами дуже вдалих кар'єр на кшталт Пилипа Орлика, низки єпископів «польської нації» та успішно «вкорінених» земляків дрібнішого масштабу. Родинні пов'язання «поляків» із «малоросами», – це, до речі, ще один чинник, що робив контакти обох частин розділеної державними кордонами України сталими впродовж усього XVIII ст.

Як приклад опіки на «найвищому рівні», можна навести клопотання колишнього київського митрополита Тимофія (Щербацького) про своїх кривних. Перебуваючи вже на Московській кафедрі, владика успішно просив наступника Арсенія (Могилянського) за «родственників» у 1760 р.: «Щтнникъ Иванъ Григорітвъ, по сов-ту мотму ради блгочтстія въ Рїссію изъ-за рубтжа выштдшій, да б-лець Петръ Михайловъ, за нтсисканітмъ стб- м-сть донн-скитавшііся б-дн-, теперь тпархіи Ваштгї пртїсценства в протопопїи Ворон-жской, первой въ стл- Новой Гут- настоятелскот, а другой въ Стртдиной Буд- при цтркв- Сто-Николатвской в-карійскот м-ста сискал- и ужт на то от кого надлтжитъ пртїтнта получили. Прил-жнї Ваштго преїсценство прошу о рукоположтнїи съ нихъ посл-дняго во свщтнничтскїи чинъ и о удостотнїи обохъ означтннхъ м-сть, явивъ Вашт ітпарштскот блговоленіт» [17, арк. 245–246].

У листі Тимофія звертає увагу покликання на причину переходу «ради блгочтстія»: опосередковано, хоча й не конче, це може вказувати, що згадана рідня владика раніше перебували не у «благочестї», себто належала до Унійної Церкви. Про родинні зв'язки, що підтримувалися, незважаючи на державні кордони, вказано у заповіті киево-кирилівського архимандрита Кирила Кучеровського 1783 р. Сам тестатор народився у Полтавському полку, проте мав племінника, о. Іоана Рудицького, «въ полскомъ город- Корсун-» [152, с. 243].

Інколи простежуються також кровні пов'язання з Гетьманщиною студентів «польської нації». Так, могилянський вихованець Григорій Маковецький (швидше за все із міщан [14, арк. 7 зв.]), який загинув 1739 р. від побоїв місцевих ремісників, мав бабусю-черницю у Київській Богословській обителі [116, с. 241–242]. Родинні стосунки можна запідозрити також для «закордонних» поповичів. Зокрема, 1737 р. у Києві вивчав богослов'я Олексій Малиновський із Сокаля, а у 1721–1723 рр. префектом та професором у навчальному закладі був вихованець Академії Платон Малиновський, який на

час імовірного початку студій однофамільця, наприкінці 1720-х рр., перебував у Лаврі, а життя після кар'єрних зльотів і падінь завершив 1754 р. московським архиєпископом. Щоправда, місце народження Платона невідоме [607, с. 351].

І у випадку Малиновського, і в інших прикладах обережні припущення про існування кривих зв'язків «закордонних» поповичів та мешканців Гетьманщини виникають через подібність прізвищевих назв. Звісно, такі співпадіння потребують переконливіших доказів родинних пов'язань. «Синтаксист» 1737 р. Стефан Валявський із Перемишля мав однофамільця серед могилянських професорів: 1689/1690 н. р. риторику в Академії викладав Йоаникій Валявський, чиє походження невідоме [392, с. 49]. Не виключено, що «піт» у 1737 р., син перемишльського ієрея Іван Вітошинський доводився родичем братському економу ієродиякону Феодоту Вітушинському, який 1743 р. самовільно відправився з Києва чи то на Афон, чи до Єрусалиму. Принаймні, опосередковано на походження на той час нібито 40-літнього Феодота з річпосполитських теренів може вказувати його характеристика: «мови лешкой проразной» [116, с. 315–316]. Попівський син Василь Конашевич зі Львова, студент філософії у 1738 р. (не виключено, що він та «ритор» 1737 р. Василь Кунашевич із Перемишля – одна і та сама особа), був тезкою іншого вихованця Академії Луки Конашевича, чиї місце та рік народження невідомі: останній від кінця 1720-х рр. розпочав духовну кар'єру у Росії, і після єпископської хіротонії 1737 р. почергово очолював Великоустюзьку, Казанську і Білгородську катедри [223, ч. I, с. 297]. Одночасно у Києві мешкав ще один Конашевич – ієромонах Герман: 1728 р. його викликали із Софійського монастиря викладачем у Москву, а між 1738 та 1743 рр. він згадується як настоятель Києво-Кирилівського монастиря [523, с. 228, 251]. «Прізвище» поповича Феодора Мочульського зі Львівського повіту, який прибув до Академії 1748 р., співпадало із найменуванням Івана Мочульського, який навчався у Києві на початку 1750-х рр., а згодом робив кар'єру як викладач у Петербурзькому шляхетському корпусі, настоятель кількох монастирів, зрештою – єпископ та архиєпископ. Дослідники не

вказують станове походження Івана, зазначаючи лише народження десь на Правобережній Україні [613, с. 380–381]. Іерейські сини із «Польської області» Андрій Драгомирецький (студіював у 1759 р.), Іван Левандовський та Захарій Вишницький (обоє прибули до Києва 1761 р.) мали такі самі прізвищеві назви, як і намісник Софійського кафедрального монастиря у 1747–1752 рр. Веніамин Драгомирецький, київський петро-павлівський ігумен у 1759–1760 рр. Інокентій Левандовський та пустинно-миколаївський намісник, а від 1765 р. софійський чернець Єфимій Вишницький. Так само серед київських «чиновних» ченців, чиє походження дослідникам невідомо, мали тезків студенти із прізвищами «Білецький», «Миткевич», «Пальмовський» [523, с. 236, 238, 244, 252–253; 611, с. 419; 620, с. 419]. Зустрічаються також співпадіння назвиськ білого православного та унійного духовенства. Так, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. настоятелем дрогобицької церкви був Григорій Стрільбицький, а ревізія Миргородського полку 1738 р. зафіксувала миргородським намісником Стефана Стрельбицького [пор.: 465, с. 231 та 41, арк. 289 зв.].

Для «академіків» із патронімійними прізвищевими назвами шукати лише за ними рідню у Гетьманщині – невдячна справа, якщо немає певніших прямих вказівок на кривні пов'язання. Так, скажімо, «синтаксист» 1737 р. та «піїт» 1738 р. Яків Тихонович зі Слущка мав однофамільців у першій половині XVIII ст. і в київському магістраті, і серед «чиновних» чорноризців, і серед спудеїв різних років навчання [152, с. 76, 169]. Схожа ситуація із «богословом» 1737 р. Стефаном Савицьким із «польської» Семенівки. Цікаво, до речі, що на той час у Лубенському полку зафіксований рід Савицьких, представники якого були священиками та середньої руки старшиною (полкового рівня). Родоначальник фамілії, невідомого походження Роман Савицький, став приблизно у 1680-х рр. пресвітером с. Жданів, одружившись на дочці тамтешнього настоятеля [628, с. 413–417]. Ще більше складнощів із однофамільцями тих «польських» студентів зі священицьких родин, які мали

таке поширене у цій соціальній групі назвисько, як «Левицький»: їм можна знайти тезку навіть серед могилянських ректорів.

Окрім підтримки чи прикладу навчання можливих кривних у Гетьманщині, перехід на студії полегшувала, слід гадати, присутність земляків серед академічної професури. Вище наводилися імена колишніх «закордонних» поповичів, які поповнили викладацьку корпорацію у XVIII ст. Окрім них навчителями також були представники «польської нації» з інших станів. Ще раз пригадаю наведені та додам кілька інших прикладів, які стосуються всього століття: у 1719–1721 рр. серед могилянських професорів значився священницький син із с. Копців Руського воєводства Ієронім Ковпецький; в Академії викладали на початку 1720-х рр. львів'янин Софроній Мигалевич, у 1720–1730-х рр. уродженець Перемишля Іларіон Негребецький, у 1740-х – першій половині 1750-х рр. вихрест із Меджибожа Василь Крижановський (у чернецтві – Володимир Каліграф) [117, с. 285, 306–307; 118, с. 406; 618, с. 261; 619, с. 387]. 1791 р. у вищому граматичному класі навчав «уроженец польский, сын шляхетский» Іван Ставицький, який закінчив повний курс наук в Києві, зати́м від 1786 р. викладав в Переяславській семінарії граматику, грецьку мову, географію та історію, а 1787 р. був переведений у Могилянську академію [121, с. 247].

Зрештою, не варто забувати, що у 1720–1740-і рр. київську катедру посідали вихідці з «Польщі»: архієпископ Варлаам (Ванатович, 1722–1730 рр.) народився під Ярославом, а Рафаїл (Заборовський, 1731–1747 рр.) у містечку Заборові. Обое духовну кар'єру зробили у Російській державі після студій у Києві. Опосередковане відношення до «польської» України мав також митрополит Тимофій (Щербацький, 1748–1757 рр.), батько якого «вишол в кафедрального Киево-Софийского монастыря вотчину м-стечко Триполле на житие из-под Б-лой Церкви из села Остр-йки до Шведской войны еще» [117, с. 275–282].

Є всі підстави ствердити також певну традицію, навіть у межах однієї родини, делегування дітей до Києва. Серед «синтаксистів» 1736 р. значився

виходець із Синяви, ієрейський син Гавриїл Ганджулевич, а через 23 роки, як уже згадувалося, попри зусилля із конфесійного дисциплінування, в Академії зафіксований попович із Синяви Федір Ганджулевич. Вочевидь, якщо не обмежуватися лише уродженцями священницьких унійних родин, а охопити подібні приклади для представників світських станів та сягнути у XVII ст., то можна достатньо обґрунтовано припустити існування багатодесятилітньої традиції «завоювання» Києва галичанами, волинянами чи подолянами. Втім, наразі важливо наголосити, що практики приходу до «другого Єрусалиму» продовжувався існувати саме в унійному духовному середовищі, а не православному річпосполитському соціумі (чи серед тих його представників, які народилися ортодоксами, а вже згодом стали уніатами) XVII – початку XVIII ст., для якого Київ ще був *de facto* центром єдиної великої православної митрополії.

Насамкінець зауважу, що підросійська Україна стала лише одним із можливих, і, слід гадати, достатньо привабливих місць пошуку власного місця під сонцем для синів унійного духовенства. Демографічний та економічний чинники, що виштовхували їх за межі парафії та нівелювали конфесійні бар'єри, які зводилися духовною владою, спрямовували юнаків і в інших напрямках. Зокрема, в уродженця Меджибожа Василя Борецького, сина унійного протопопа, під час студій у Барі помер батько. Його місце перейшло зятеві, тож після повернення зі «шкіл» юнак вдома не забарився більше року. А що ресурсів для продовження науки молодик не мав, то й подався у Волощину, де його рідний дядько був ієромонахом в одному з монастирів. Там Василь постригся 1768 р. як Венедикт, причому без приєднання до православ'я по церковному чиноположенню. Пробувши рік в обителі, чернець вернувся у Меджибіж, де проживши з пів року при зятеві-уніатові, подався до Києва та потрапив у Видубицький монастир [102, арк. 3–3 зв.].

Треба сказати, що діти закордонного духовенства обирали для постригу також православні, а не василіанські, монастирі у Речі Посполитій, як-от уродженець Немирова ієромонах Іраклій Поборецький. Його чернечий шлях

розпочався із обітів 1757 р. у «благочестивій» Віленській Свято-Духівській обителі, а за 10 років він опинився у київському видубицькому монашому братстві. Видубицькі «колеги» Іраклія, дяківський син із Проскурова ієромонах Сильвестр Ясинський та ієрейське чадо з Волині інок Іларіон Дидинський, брали габіт у Волощині [100, арк. 19–19 зв., 23, 44].

Важливо наголосити одну річ: ведучи мову про навчання «закордонних», найперше унійних, поповичів у Києві, не виправдано розглядати його виключно, як освітні мандрівки, які практикувала, залюбки міняючи конфесію, і православна молодь підросійської України. Як показано вище, йдеться про масштабніші переходи до Гетьманщини ієрейських синів, не конче через шкільні стіни. Серед наведених прикладів настоятельства на парафіях та постригу в монастирях не всі їх фігуранти закінчили могилянську науку. Навчання у Київських Атенах давало шанс на краще чи швидше «працевлаштування», хоча й не було обов'язковою умовою для «приїскання міста». Інколи й документи «обмовляються» та вказують, що Академія не конче мала стати містком до кар'єри. Так, в одній із виписок Київської губернської канцелярії 1771 р. про Михайла Терлецького із «состоящаго в Полскои области близь города Дрогобича стла Мтдвтжогї», сина давно покійного тамтешнього священика, сказано, що після студій філософії у Львові бажає продовжити навчання у Києві. Однак, незважаючи на те, що через нещодавню епідемію «нын- в здтшнти Акадтміи науки нт призводятся», юнак «нт намтптваттѣ ужт обратно в Полшу за имтющтюся тамо унитю возвращатся, а жтлаттѣ остатся в Россіи и быть в в-чномъ тѣ имптраторскаго втлчтства подданств- и жить, гд- можтѣтѣ приискать мтсто» [152, с. 219].

1780 р. у Києві клопотався про дозвіл навчатися у Могилянських Атенах ще один попович, колишній уніат, який вже по приході до міста став православним. У проханні він зазначав, що народився за кордоном у селі «Грябяхъ» Мозирського повіту «отъ тамошнѣго уніятскаго свящѣнника Ивана Пигулѣвскаго и матѣри Марьи и по дозвол-нію родитѣл-и своихъ отпушѣтнѣ в КіТѣвѣ для обучѣтнія латынскаго языка». Проте виданий хлопцеві білет власника

села, шляхтича Ленківича, зраджує ширше коло завдань, що ставив перед собою прибулець, і які розуміло його оточення: документ, як зазначалося у ньому, видано «do Kijowa dla tentowania służby u nauk» [16, арк. 11–12]. Як бачимо, у цих випадках студії у Києві не слугували самоціллю – за ними чи покликанням на них стояли прагматичніші речі.

У підсумку хочу звернутися до «старих як світ» проблем оптики погляду на об'єкт дослідження та підбору джерел. Вочевидь, аналізуючи конституції соборів, пастирські послання, ба навіть візитації парафій Унійної Церкви, можна робити висновки про «унійний тріумфалізм» від 1730-х рр., інакше від православних внутрішнє «оформлення» храмів тощо. Важко сперечатися з тим, що на рівні вивчення декларативних документів складається враження про існування у XVIII ст. більш-менш сформованої конфесійної унійної ідентичності. Втім, повсякденні практики конкретних людей, у моєму випадку – попівських синів, життя «парафіяльної цивілізації» в різних його виявах – тобто той рівень побожності, на який перспективніше дивитися «знизу», коригують згадані висновки та дозволяють ствердити, що «тріумфалізм» був не зовсім тріумфальним. Інакше сотні поповичів з унійних родин не прямували б до іншої держави, де домінувало православ'я, у пошуках місця під сонцем.

ВИСНОВКИ

Наукове зацікавлення історією Києво-Могилянської академії та загалом ранньомодерної української освіти розпочалося у ХІХ ст. Тогочасні тематичні напрямки, методологічні підходи та способи представлення результатів досліджень, як не парадоксально, міцно усталилися та дожили до сьогодні. Увага до відомих вихованців, намагання охопити відразу кілька інформаційних блоків у межах одного тексту (наприклад, одна розповідь про правовий статус, навчальні курси, матеріальне утримання, викладачів замість окремого аналізу кожної теми), брак ґрунтовних порівнянь та мікроісторичного підходу – це ті фактори, які неминуче вели до узагальнень та спрощення висновків про навчальний заклад та його студентів ХVІІІ ст. Загалом, достатньо часто презентація останніх вміщала у кілька абзаців. Зрозуміло, що такі висновки не давали можливості ставити ширші питання про освітні практики, соціальне замовлення на освіту та спонуки, що сприяли представникам тих чи тих соціальних груп, висловлюючись по-ранньомодерному, «заправлятися науками». Якщо загальний розвиток історіографічного поля дозволяє пояснити, чому бракувало схожих досліджень 1–1,5 століття тому, то сучасні методологічні підходи, покликані до життя змінами в історіографії від останньої третини ХХ ст., вимагають інакших студій соціальної історії освіти.

Інерційність присвяченої київським «латинським школам» історіографії засвідчує той факт, що донині належним чином не опрацьовано і навіть не введено до наукового обігу всіх збережених студентських списків – одного з головних джерел у дослідженні корпорації вихованців. Ці реєстри – а саме два повні переліки за 1737 та 1738 рр., а також неповні відомості (зокрема, присяжні списки) – складають джерельний кістяк роботи. Проте, оскільки йдеться про соціальну історію, було проаналізовано чимало інших найрізноманітніших актів та еґо-документів. Бюрократизація багатьох сторін життя у ХVІІІ ст. (значною мірою – внаслідок соціального дисциплінування) спричинила появу нових видів документації (серед них – масової), яка цілком

уможливило дослідження поставлених у дисертації завдань. Значна їх кількість – архівалії, введені до наукового обігу вперше.

Важливим для проведення дослідження було застосування кількох базових принципів. Зокрема, належить врахувати що ранньомодерна українська освіта, попри хибне уявлення, сформоване відповідними історіографічними роботами, не залишалася статичною і реагувала на різні виклики. Для фіксації динаміки слід пам'ятати про широкі контексти і порівняння, як хронологічні, так і географічні. Разом з тим, для уникнення загальників вельми перспективним видається мікроісторичний підхід, адже детальний аналіз невеликого часового проміжку чи конкретної ситуації дозволяє зауважити чимало із того, що зникає при панорамному огляді. Ці підходи застосовано у дисертації.

Проведене дослідження дає змогу сформулювати наступні висновки. Детальна презентація всього студентства Києво-Могилянської академії, базована на аналізі двох єдиних повних реєстрів вихованців, не лише підтверджує загальник про «всестановість» (себто навчання козаків, річпосполитської шляхти, міщан, посполитих, духовенства – делегатів від основних станів ранньомодерної України), а й дозволяє попередньо відзначити неухагу відомостей до точної фіксації соціальної градації. Наприклад, скупе окреслення «козак» не інформує про місце батьків студента у козацькій групі. Тож надалі є потреба якомога глибше вивчити соціальну диференціацію всередині станів, якими представлено київське спудейство.

Найменше в Академії навчалася простолюду, попри твердження окремих дослідників, які серед студентства бачили найбільше представників найнезаможніших груп, що посідали найнижчі сходинки соціальної драбини (вочевидь, така констатація викликана усвідомленою чи неусвідомленою прихильністю до постулатів народницької історіографії XIX ст.). Зате і наприкінці 1730-х рр., і в наступні десятиліття найчисельнішою в навчальному закладі була делегація «студіозів» від духовенства (наприкінці 1760-х рр. вона не тільки переважала представників кожного іншого окремо взятого стану, а й

всіх світських груп разом). Така статистика спонукала істориків вести мову про ігнорування Могілянських Атен світськими станами та фактичне перетворення на духовний навчальний заклад. Проте не відсоткова, а виражена у числах динаміка дає підстави сумніватися у цих висновках: як і в інших «латинських школах» підросійської України, кількість «лаїків» не зменшувалася упродовж десятиліть. Однак кількісне збільшення «кліриків» сприяло зміні відсоткових пропорцій.

Загальні вікові характеристики моголянських спудеїв вкотре засвідчують характерну для ранньомодерної освіти відсутність вікових маркерів на різних рівнях студій. Порівняльне дослідження студентських списків підтверджує сформульований на основі аналізу іншої документації XVIII ст. висновок про умовність зафіксованих вікових показників, вірогідно – візуальне сприйняття кількості літ. Це джерельне спостереження робить подальший аналіз згаданих даних достатньо загальним, однак, разом із тим, фіксує певні тенденції. Вирахування середнього віку вказує на відсутність плавного просування начальними сходинками від року до року. Ще один висновок – брак переваги наприкінці 1730-х рр. у класах носіїв однакових літ, навчання у нижчих «школах» старших, ніж у вищих класах, вихованців. Така констатація стане у нагоді при подальших студіях спудейської спільноти, коли йтиметься про взаємини всередині неї та дотримання пропагованої інструкціями обов'язкової субординації, базованої на принципі посідання того чи того рівня освіти. Попри брак вікових обмежень для початку навчання, аналіз різноманітних шкільних практик та декларацій дозволяє твердити, що дуже часто семиліття фігурувало як межа, що відокремлювала неписьменність та початок студій.

Шкала зафіксованої у відомостях успішності студентів хоча й не була до кінця усталеною (інколи зустрічається понад 30 різних характеристик), проте презентує київських «академіків» наприкінці 1730-х рр. як зібрання середніх і добрих вихованців (78%); за цією групою йшли ті, хто не подавав надій на опанування програми, а насамкінець – «відмінники» (8%). «Оцінка» не завжди впливала на швидкість просування рівнями освіти. Рубрику фіксації успішності

заповнювали власноруч професори, і немає підстав підозрювати їх в упередженості, тим паче, що у XVIII ст. «оцінка» не вельми впливала на кар'єру (успішність грала роль у достатньо обмежених сферах).

Добре відомо, що в Києво-Могилянському осередку навчалися уродженці всіх українських територій, а також білоруси, росіяни, вихідці з Балкан. Детальне вивчення спудейської корпорації все ж дозволяє вести мову про Академію як місце студій найперше представників українських теренів. Найбільше у Києві наприкінці 1730-х рр. навчалося хлопців із усіх 10-ти полків Гетьманщини (приблизно 72%), за ними йшли уродженці Речі Посполитої (біля 26% з українських та білоруських воєводств, причому найбільше із тих, де домінувала Унійна Церква); і тоді, і в наступні десятиліття помітним було представництво делегатів від Руського воєводства. Значно менше, але постійно упродовж XVIII ст. зафіксовано слобожанців, а от про численність іноземців говорити не доводиться. Зате вже з українських теренів до Академії потрапляли студенти-неслов'яни, як-от колишні юдеї-євреї чи калмики.

Відсоткові пропорції представників різних адміністративно-територіальних одиниць Гетьманщини, у якій перебував Київ та Академія, дозволяють зауважити раніше непомічений дослідниками, однак характерний, наприклад, для сусіднього річпосполитського шкільництва «фактор відстані»: чим ближчим до Академії був полк, тим більше його уродженців у ній студіювало. Виняток становили лише ті території, які мали свої навчальні заклади. Тож, приміром, на кінець 1730-х рр. в Могилянських Аненах найменше навчалося уродежнців Чернігівщини та Стародубщини, які мали ближче для науки Чернігівський колегіум.

Ще один чинником, який підштовхував до навчання, слід вважати міське середовище. Аналіз двох повних реєстрів могилянських студентів дає змогу зауважити одну деталь - помітне чисельне представництво вихованців саме з міських населених пунктів: міст, містечок, «городів». Так, у 1737 р. на козацьких, шляхетських, міщанських, посполитських та священицьких синів-городян, про яких маємо відповідну інформацію, припадало майже 89%, а

1738 р. – близько 83,5% спудеїв. На великі центри – Київ, Глухів, полкові, воєводські та повітові осередки доводилося понад 40% делегатів від усіх міст. Отож, у другій половині 1730-х рр. Могилянська академія функціонувала як школа, в якій переважно навчалися представники міських та містечкових соціумів, причому таке правило характеризувало делегатів від усіх станів. Дослідження принагідних неповних фіксацій студентів наступних десятиліть частково підтверджує важливість міського середовища як стимулу до науки.

На завершення загальної презентації київських спудеїв варто охарактеризувати їх чисельність, яка не була сталою, коливалася упродовж XVIII ст. та залежала від різних зовнішніх чинників (наприклад, розквартирування додаткових військ у Києві, що сприяло браку та дорожнечі житла). Немає підстав довіряти інформації про двотисячний контингент «академіків» за гетьманування Мазепи. Згідно з першою кількісною фіксацією 1727 р., у Могилянській академії студіювало 653 особи. Наприкінці 1730-х рр., натомість, було менше 500 хлопців, зате у другій половині 1740-х рр. та в 1760-і рр. – вже понад 1 тис., у 1750-і рр. та другій половині 1770-х рр. – переважно понад 800 юнаків. Київські Атени за чисельністю вихованців залишалися не лише найбільшим навчальним закладом у Гетьманщині, Російській імперії, а й одним із найбільших у Речі Посполитій та загалом Європі.

Деталізована за становою належністю презентація київського студентства дає можливість значно глибше характеризувати ранньомодерну українську освітню культуру. Аналіз козацької групи серед могилянських вихованців, зокрема за два сусідні роки, засвідчує достатньо високу мобільність юнаків та загалом типові навчальні пріоритети – як і шляхетські діти у «латинських школах» Речі Посполитої, вони переважно припиняли науку після риторики. Опанувати філософський та богословський курси залишалося половина чи й менше «риторів». У Києві навчалися не лише козаки із Гетьманщини та Слобожанщини. Упродовж XVIII ст. у стінах Академії зафіксовані козацькі сини із Правобережжя, що зайвий раз підтверджує відоме дослідникам побутування такої соціальної групи у Речі Посполитій після остаточної

ліквідації там козацького устрою. Що ж стосується Гетьманщини, то в академічній документації серед вихованців козаками значаться уродженці навіть тих населених пунктів, у яких ревізійні переписи вже не фіксують представників цього стану (вочевидь, ідеться про відому історикам самоідентифікацію населення, яке примусово переводили у статус підданих). Загалом підтверджуючи важливість «географічного детермінізму» при виборі місця навчання, група студентів-козаків різнилася тим, що в ній не переважали представники Києва та Київщини. Пояснення достатньо прозоре – на цих теренах з-поміж решти полків Гетьманщини було найменше лицарського люду, причому у Києві їм належало всього-на-всього кілька десятків дворів, до того ж переважно убогим представникам згаданого стану. Відмінні від усього загалу вихованців вікові характеристики чи успішність у спудеїв-козаків не простежуються.

Глибший аналіз козацького сегменту, пошук батьків цієї групи вихованців у ревізійній документації, дав можливість констатувати ще одну деталь – помітну присутність дітей старшини. Козацька верхівка у порівнянні із рядовим загалом складала незначну групу, але делегувала до Академії чималу кількість «студіозів»: 28% усіх представників стану у 1737 р. і ледь більше 47% – у 1738 р. Неповні дані пізніших років також дозволяють припустити привабливість навчання саме у старшинському середовищі. В окремі роки серед новоприбулих до Академії козаків делегати від «малоросійського» шляхетства складали навіть понад 60%. Помітний відсоток дітей козацької верхівки у порівнянні з усіма представниками стану характеризував загалом «латинське шкільництво» Гетьманщини. Така ситуація не була типовою лише для українського шкільництва і пояснюється чинниками, які підштовхували старшину до навчання.

Як і в середовищі вищих соціальних верств європейських країн та сусідньої Речі Посполитої, серед козацької старшини у XVIII ст. отримання освіти остаточно стало одним із необхідних маркерів статусу, відрізнення від непривілейованих груп. Відвідування навчальних закладів належало до набору

шляхетських достоїнств. Саме старшина була однією із соціальних груп, для якої діяв «універсальний» – статусний – стимул взятися за науку. Тож не дивно, що саме «малоросійському» шляхетству належать різноманітні проекти реформування освіти у Гетьманщині, зокрема перший, достатньо пізній та консервативний за змістом і формою, «просвітницький» проект широкого поширення елементарної письменності лише серед виборних та багатших підпомічників кінця 1750-х рр. Мотивація цього кроку – тотальна неграмотність рядових козаків – є автентичним і достатньо показовим свідченням ставлення до освіти цієї великої лицарської групи. Документи XVIII ст. дають достатньо принагідних свідчень переважання неписьменності в їхньому середовищі та відсутності загальних стимулів здобувати освіту.

Важливо, зауважити, що у XVIII ст. в Російській імперії держава намагалася змусити дворянство навчатися та поставити в залежність від освіти просування кар'єрними шаблями. Для шляхетства було створено спеціалізовані заклади (кадетські корпуси). Вочевидь, така політика додатково стимулювала старшинських дітей до науки, адже із середини століття «малоросійська» шляхта все більше пов'язувала свою кар'єру зі службою в російській армії та державних органах.

Загальноєвропейська тенденція «аристократизації» навчання, що увиразнилася від XVII ст., також покликала до життя різноманітні навчальні заклади для окремого спеціалізованого навчання сильних світу (*Collegium Nobilium*, рицарські академії тощо). Києво-Могилянська академія не перетворилася на елітну школу за зразком шляхетського колегіуму чи кадетського корпусу. Однак детальний аналіз козацького сегменту вихованців все ж дає змогу простежити вплив соціального статусу, як стимулу до навчання. Пошук у ревізіях батьків могилянських спудеїв-козаків дозволив детально вивчити ще одну характерну рису тогочасного шкільництва – зміну прізвищевих ідентифікацій тих вихованців, які не належали до соціальної верхівки. Причому, переінакшення назвиськ відбувалося із обов'язковим додаванням до форманта кінцівки -ський/-цький або ович. Вірогідно, таким

чином у соціумі, де переважали інакші ідентифікації, виділяли тих, хто скуштував студентського хліба.

Постійно навчатися до Києва у XVIII ст., як і раніше, приходила річпосполитська шляхта зі всіх українських, а також білоруських воєводства; її делегати належали до дрібноти, яка переважала у згаданому стані. Чисельно ця група не була помітною, проте її представники стабільно поповнювали могилянське спудейство та лави колегіантів інших закладів Гетьманщини. Зосередившись лишень на кінці 1730-х рр., можна констатувати, що не виділяючись від загалу вихованців успішністю у навчанні, шляхтичі мали трохи старший вік. Факти перманентного приходу «уродзоних» до київських «латинських шкіл» ставлять під сумнів тезу про повну полонізацію та окатоличення руської шляхти в Речі Посполитій після Хмельниччини.

Традиційним зафіксованим документальним поясненням перетину «уродзоними» кордону є втеча від «богомерзкої унії». Однак таке пояснення – шаблонна риторична формула, що застосовувалася при описі причин прибуття у Київ навіть уніатів та римо-католиків, зокрема «латинників» із воєводств, де домінувала Римо-Католицька Церква. Для того, аби зрозуміти, чому шляхта приходила на навчання в Академію, варто проаналізувати її стосунки із Гетьманщиною загалом і подальшу долю прибульців. Виявляється, студіювання у Києві було тільки однією із можливостей для «іноземців», які шукали у Російській імперії кращих кар'єрних можливостей. Приклади успішної долі земляків, які поповнювали у XVIII ст. лави старшини, вищої церковної ієрархії, професури, парафіяльного духовенства, офіцерства тощо, могло і вабити, і давати надію на підтримку у новому середовищі. Навчання в Академії у цьому випадку було не так самоціллю, як засобом і трампліном для подальшої кар'єри.

Вивчення міщанського сегменту в Академії ускладнюється як браком студій цього стану у Гетьманщині, так і неусталеністю самого терміну «міщанин» та його заміною окресленням «посполитий». Більшість міських громадян-«академіків» представляли Гетьманщину, причому, якщо брати

інформацію повних студентських реєстрів, понад 40% були киянами. Окрім факту відстані аналіз географічного походження міщан дозволяє виділити в якості стимулу до навчання економічний чинник, адже в Києві студіювало більше делегатів економічно (в першу чергу – торгівельно) розвинених центрів. Серед уродженців Речі Посполитої у цій групі, як і в інших станових представництвах, переважали уродженці Руського, а не Київського воєводства (решта українських адміністративно-територіальних одиниць «Польської області» теж представлені своїми делегатами), що дає змогу обережно вести мову про тривання відомої із XVII ст. традиції зв'язків зокрема львів'ян із київськими «школами». Міщанські діти підтверджували типові для всього студентства вікові характеристики, а от успішністю, принаймні на кінець 1730-х рр., перевершували посполитих. Аналіз соціальної градації міщанських синів-студентів дозволяє напевно твердити, що на той час 15–17% цієї групи складала діти верхівки стану, а також достатньо обґрунтовано запідозрити, що ці показники «елітності» були вищими. Проте патронімійні прізвищеві ідентифікації частини вихованців роблять складним встановлення їхніх батьків.

Спостереження над корпорацією могилянських «академіків» після 1730-х рр., базовані на уривчастих даних, наштовхують на обережне припущення, що чи не найуспішніша конфесійна дисципліна характеризувала навіть не парафіяльне духовенство, а міщанську групу із Речі Посполитої, адже її делегати в Академії фіксуються все менше. Вочевидь, справа тут не стільки у соціальній належності, скільки у міському середовищі проживання, в якому легше було налагодити контроль та втілювати принципи релігійної програми, чим у селах, тим паче, що йшлося про добре організовану групу, для якої, як показує, принаймні, приклад Львова, унійна конфесійна належність була важливою в самоідентифікації та конкурентному протистоянні іноконфесійним міщанським групам.

Звично міщанські діти були постійними вихованцями різних шкіл у Речі Посполитій та загалом Європі, а у їхньому середовищі письменність була більшою, ніж у простолюду. Той факт, що цей малочисельний у порівнянні з

іншими стан зумів делегувати до Академії одну із найчисельніших груп наштовхує на висновок про панування пріоритетів освіти у середовищі міських громадян. Проте, з іншого боку, аналіз різноманітних актів XVIII ст., засвідчених підписами урядників, зокрема під міщанськими наказами до Законодавчої комісії, складати які залучали найпомітніших представників, засвідчує поширеність неписьменності навіть серед верхівки міських громадян. Загалом, спільний стимул, який би штовхав міщан до навчання, навряд чи існував, проте, вочевидь, вони ставилися до освіти прихильніше, ніж посполиті.

Чисельність міщан в Академії могла бути більшою, ніж її фіксують документи. На таку підозру наштовхує той факт, що чимало «посполитих» Гетьманщини походили саме з міст. Позаяк козацька адміністрація часто відмовляла в окремому статусі міським громадянам та намагалася перевести їх у підданство, запис до «посполитих» може бути саме наслідком цієї політики.

Студентську групу посполитих, як і решти станів, складали вихідці з різних частин України, проте наприкінці 1730-х рр. першість серед них належала не делегатам із Гетьманату (традиційно тут переважали уродженці Києва та Київщини), а річпосполитським прибульцям (зі стабільно високим представництвом галичан), останніми йшли слобожанці. Як і в інших соціальних групах, найбільше простолюдини залишали науку чи після першого року навчання, чи опанувавши риторику. Посполиті «академіки» характеризувалися строкатими віковими характеристиками (як і решта вихованців), і більшість із них, за інформацією повних студентських реєстрів, не відзначалося значними успіхами в науці (переважали юнаки зі слабкими та середніми «балами»).

В українській історіографії стереотипним і аксіоматичним стало твердження про значне поширення письменності серед посполитих (часто ведуть мову про «селян», хоча на селі мешкали також козаки, а посполиті становили частину городян) та любов простолюду до знань. До цих висновків приходять, некритично залучаючи свідчення Павла Алепського та статистику парафіяльних шкіл, яку прирівнюють до кількості жителів. Такий виразно

спекулятивний спосіб доведення не враховує того, що дяківська наука потребувала оплати, і її вартість була доступною не всім. З іншого боку, дослідники не мають змоги оцінити поширення грамотності серед простолюду, залучивши статистику «школярів». По перше, у масових джерелах (найперше ревізіях) Гетьманщини, у яких згадано школи, переважно не зафіксовано контингент їх вихованців. По друге, приклади зі Слобожанщини та виявлених записів із території Гетьманату вказують на те, що до категорії «школярі» потрапляли не учні, а мешканці «шкіл» (зокрема й дяки і навіть їхні діти-немовлята). «Школьники» теж могли навчатися, а могли й не студіювати, адже вже мали той набір знань, яку давав дяк-навчитель. Вони радше належали до окремої маргінальної соціальної мікрогрупи зі своєю організацією і навіть спільною скарбницею. «Школярі» найперше були помічниками дяка при виконанні ним церковнослужительських обов'язків і з часом поповнювали лави паррафіяльних клірів. Скільки ж справді учнів, які не конче мали мешкати у школах, відвідували дяківську науку, встановити складно, а то й у переважній більшості випадків неможливо. Тож інакший спосіб оцінити прихильність простолюду до знань – проаналізувати його «освітні стратегії» (очевидно, ці стратегії були спільними у посполитих та низів козацтва і міщанства).

Нечисленні дослідження письменності посполитих показують, що серед них переважали неграмотні. Ні з боку Церкви, ні від держави не існувало зовнішнього примусу до навчання простолюду. Ба більше, в освітні проектах XVIII ст., складених іноземними та російськими достойниками, як, зрештою, і в заходах Кулябки, про які вже згадувалося, не йшлося про «алфавітизацію» посполитих. Немає підстав твердити, що серед традиційних селянських цінностей значилася освіта (масове поширення письменності у цьому середовищі відбулося аж у XX ст.). Зрештою, її здобуття не давало багато для вертикальної соціальної мобільності: навченість (зокрема й елементарна) потенційно відкривала двері до лав паррафіяльного духовенства, однак не сприяла кар'єрі навіть у чернечому середовищі. Перехід посполитого у козацтво чи міщанство міг мати місце, проте не завдяки письменності.

Бюрократія у XVIII ст ще не була сформованою, а служба у канцелярії не стала самодостатньою, виконуючи натомість роль містка для переходу в одну зі звичних соціальних ніш. Власне, лише у другій половині століття з'явилися нові стежини для зміни соціального статусу завдяки освіті (наприклад, кар'єра медика), проте вони були занадто вузькими. Відсутність загальних стимулів до будь-якого навчання не означає, що окремі представники простолоюду не мали партикулярних причин для здобуття освіти. Однак найчисленніше соціальне середовище (як у підросійській Україні, так і в Речі Посполитій) делегувало до Київської академії зовсім не найбільшу групу «студіозів».

Кількісно найпомітніша упродовж XVIII ст. група могилянських студентів з родин духовенства (переважно єрейських) – єдиний сегмент вихованців, який детально щорічно реєструвався з кінця 1730-х рр. до закриття Академії в 1817 р. Тож його дослідження можна підкріпити статистичними даними за різні десятиліття. Для більшості поповичів (а вони представляли Гетьманщину) так само діяв «географічний» чинник і фактор наявності ближчих навчальних закладів при обранні місця студій. Сталою впродовж століття була присутність у православних Могилянських Атенах уродженців річпосполитських теренів, причому переважно уніатів. На кінець 1730-х рр., наприклад, поповичі з різних українських та білоруських воєводств становили від 15 до майже 35% всіх «академіків», а лідерство за делегуванням представників залишалося за Руським воєводством – його уродженці в 5-6 разів кількісно переважали прибульців зі слобідських полків.

У наступні десятиліття відсоток «закордонних» священницьких синів у Могилянських Атенах зменшується, однак кількісно їх присутність міняється несуттєво: процентне співвідношення падає на фоні зростання загального числа дітей духовенства із підросійської України. Компаративістика за окремі роки вказує також, що з часом покращилися показники успішності поповичів (однозначно пояснити цей факт без детального вивчення того, чи удосконалилася шкала оцінювання, зросла роль освіти для подальшої кар'єри тощо складно). Однак і в останній третині XVIII ст. строкаті вікові

характеристики цього сегменту вихованців свідчать про збереження Академією типової іпостасі ранньомодерної школи. Далеко не всі поповичі здобували богословський вишкіл, як того вимагала церковна влада: чимало завершували науку ще на початкових та середніх курсах, не дійшовши навіть до філософії.

Парафіяльне духовенство було другою, чисельно дрібною у порівнянні з іншими станами, соціальною групою, яка не лише делегувала найбільше студентів, а й мала загальний стимул до навчання. Ще від часів Петра (Могили) поповичів до відвідування «латинських шкіл» намагалася примусити церковна влада, а у XVIII ст. до неї приєдналася й держава. Проте виявлені про приблизно п'яту частину всіх священнослужителів Київської митрополії дані за першу половину 1770-х рр., себто майже через півтора століття цілеспрямованої політики «освітнього дисциплінування», вказують на бодай відвідування «латинських шкіл» 37% чинних ієреїв та дияконів; тільки чверть із них «скуштувала» теологічного курсу, причому не всі завершили його цілком. Лише письменні траплялися навіть серед керівництва протопопій – намісників. Схожа ситуація з рівнем освіти спостерігалася й серед унійних парохів.

Для пояснення того, чому приходські пастирі задовольнялися елементарною грамотністю, варто звернутися до практик виборності духовенства парафіянами та врахування волі власників населених пунктів, у яких функціонували церкви, при схваленні їх кандидатур. Право обрання стосувалося всіх претендентів, зокрема й дітей вже чинного священника. Віряни не завше зважали на академічний вишкіл номінантів, а до ієрейських лав потрапляли представники світських станів, які влада змусити навчатися не могла. Відтак, при посвяченні вимоги до їхнього рівня підготовки були значно помірнішими. В окремих протопопіях навіть на 1770-і рр. понад 50% священнослужителів не успадкували приходи від батька, тестя чи іншого родича, а були на них цілком новими людьми.

Регулярне відвідування у XVIII ст. Київської академії «закордонними» поповичами (очевидно – переважно уніатами), які не лише здобували у православному закладі освіту, а й використовували її для будівництва кар'єри у

Російській імперії, ставить під сумнів тезу істориків про вповні успішне формування в Унійній Церкві ексклюзивної конфесійної ідентичності. Очевидно, добре прописані церковною владою у програмних документах і положення не завше втілювалися у життя на рівні «парафіяльної цивілізації», адже не лише представники світських станів, а й попівські діти долали державні кордони у пошуку кращої долі у сусідній православній державі. Варто зазначити, що є чимало прикладів того, що їм це вдавалося, причому не тільки у Гетьманщині, а й на російських теренах. Академічна освіта, приміром, давала добрий старт для викладання у російський єпархіальних навчальних закладах та церковної кар'єри, пов'язаної із прийняттям чернецтва. Якщо висловлюватися термінами XVIII ст., відомий вислів Харламповича про «малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь» належало б переінакшити на «малоросійсько-польський» вплив, а якщо дефініціями часів Костянтина Васильовича, то, мабуть, на «малоросійсько–австро-угорський», і, звісно ж, не лише у церковній сфері. Вагомими чинниками, які стояли на заваді до кінця успішної реалізації програми унійного конфесійного дисциплінування, були демографічні та економічні – парох не міг передати «духовні хліби» всім дітям, тож вони мусли самі шукати місця під сонцем, ризикуючи навіть потрапити у підданство. Одним із виходів ставав перехід у сусідню державу. Вочевидь свою роль відіграла поки що погано досліджена традиція зв'язків із центром колишньої великої митрополії. Переміщенням сприяли приклади успішної кар'єри земляків, які, до того ж, могли допомогти (і допомагали) у новій державі робити перші кроки.

Насамкінець зазначу, що презентація могилянської спудейської корпорації та освітніх стратегій тогочасного люду також дозволяє зауважити подібність вітчизняних шкільних практик до європейських, цього разу – через аналіз «технічних» аспектів студій: і статус та соціальне походження, і регіон та середовище проживання, і стимули до здобування знань, що впливали на формування корпорації вихованців, суголосні із такими самими тенденціями/характеристиками європейського шкільництва. Утім, навряд чи

слід вести мову про свідомо перенесені та засвоєні практики. Радше можна констатувати суголосність українських характеристик таким самим тенденціями/характеристиками європейського шкільництва через універсальність соціальних та культурних чинників, що їх зумовлювали.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДЖЕРЕЛА

Архівні:

Державний архів м. Києва

Ф. 1. Київський магістрат.

Оп. 1.

1. Спр. 23. Донесення громадян м. Києва – бурмистра, райців та ін. про те, що на писарську посаду в магістраті призначений без вибору Давидовський, який не знає магдебурзького права і польської та латинської мов. 1761 р., 2 арк.

Ф. 3. Києво-Софійський кафедральний собор.

Оп. 1.

2. Спр. 5. Про застосування філософії в Академії. 1755 р., 2 арк.

Ф. 313. Києво– Подільське духовне правління.

Оп. 1.

3. Спр. 117. Про крадіжку речей в учнів школи при Соборно-Успенській церкві. 1770 р., 5 арк.
4. Спр. 247. Список книг Пріорської церкви м. Києва. 1784 р., 2 арк.

Ф. 314. Києво– Печерське духовне правління.

Оп. 1

5. Спр. 88. Про поділ майна померлого священика церкви Кухмістерської слобідки Кордашевського В. між спадкоємцями. 1773 р., 9 арк.
6. Спр. 165. Показання дячка церкви м. Києва Лучнича С. про отримання плати від жителя Катана С. за навчання його дітей церковної грамоти. 1778 р., 1 арк.
7. Спр. 326. Відомості про священиків і церковнослужителів церков Києво-Печерської протопопії. [1774 р.], 10 арк.

Ф. 324. Риболовецький ремісничий цех.

Оп. 1.

8. Спр. 271. Книга для запису прибутків і витрат грошових сум за 1752–1787 рр., 6 арк.

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України.

Інститут рукопису

Ф. 1. Літературні матеріали.

9. Спр. 54333. Ревізька книга Лубенського полку 1740 р. Книги ревізійні, таблиці перечневі, реєстри вільних дворів, майстрових людей, посполитих, старшин та інших чиновників. (XVIII ст.), 762 арк.

Ф. 2. Історичні матеріали.

- 10 Спр. 2937. Частина спису учнів духовної школи [Київ. академії] клас філософії і риторики з відомостями про них (без началу і кінця) [першої половини XVIII ст.], 4 арк.
11. Спр. 13960–14039 (14008). Збірка Новицького № 1. Містить різні матеріали (листи, універсали різних феодалів) за: господарство світських і духовних феодалів, торгівлю, оренди, монастири, зв'язки світських і духовних феодалів, збір продуктів на військо, охочекомонні полки; освіта, багато документів стосуються до особи Іллі Новицького. 1680–1697 рр., 146 арк.
12. Спр. 20855–20856 (20855). Відомість і донесення до Київської ген.–губернаторської канцелярії про студентів в Київську академію. Реєстри їх про їх походження. 1748 р. Коп. другої половини XIX ст., 6 арк.

Ф. 10. Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) (1918–1934).

13. Спр. 10150. [Окиншевич Л. Міщанство на Лівобережній Україні середини XVIII століття. Стаття. Рукопис та машинопис], 52 арк.

Ф. 160, Київська духовна академія (1819–1920). Зібрання рукописних книг бібліотеки XVI – початку XX ст.

14. Спр. 172. Списки студентів і наставників Києво–Могилянської академії за 1736–1758 рр., 584 арк.

15. Спр. 185–228. Збірник документів і паперів XVII та XVIII ст., що стосуються історії Києва і Київської академії, укладений професором М. І. Петровим і зміст збірника. XVII–XVIII ст. Оригінали і копії, 129 арк.
16. Спр. 316. Акти, що стосуються Київської академії, списки студентів і про прибульців із Польщі. 1756–1780 рр., 120 арк.
17. Спр. 518. Збірник листів і документів, що поступили в канцелярію київського митрополита. 1757–1762 рр., 511 арк.
- Ф. 232. Київська духовна консисторія. Зібрання рукописних книг 1723–1920.
18. Спр. 249. Доношення і допитний лист прихожан с. Білики Сорочинської протопопії щодо розорення ними двору та огорожі, що належали сотнику Павлу Коту, і призначення до них священика. 1744 р., 3 арк.
19. Спр. 330. Справа щодо зобов'язання священиків Переяславської єпархії надавати своїх дітей для навчання у Переяславську духовну семінарію. 1746–1748 рр., 13 арк.
- Ф. 304. Колекція дисертацій студентів Київської духовної академії (1829–1917).
20. Спр. 2066. Русанов В. Быт студентов старой Киевской Академии. Рукопис. 1909 р., 206 с.
- Ф. 307. Київський Михайлівський Золотоверхий монастир. (XIV–XIX ст.). Зібрання рукописних книг бібліотеки XV–XIX ст.
21. Спр. 510/1722 П. Praesepta artis rhetoricae ad utilitatem Studiosae indolis variis praxibus illustrata, in 4°, 363 арк.
- Ф. 312. Києво-Софійський собор. Зібрання рукописних книг XV–XIX ст.
22. Спр. 438 (438/430с). Височайші грамоти і укази різних років. 1685–1764 рр., 183 арк.
23. Спр. 444/605 с. Листи різних осіб до київського митрополита Арсенія Могилянського і чернеткові відпуски листів цього останнього за 1767 та 1768 роки, 935 арк.
24. Спр. 445/179 с. Акти, що стосуються історії Київської академії. XVII–XVIII ст. Копії XIX ст, 147 арк.

Національний музей у Львові. Архів Відділу рідкісної та стародрукованої книги

25. Бордун М., Крип'якевич І. Показчик осіб із візитацій генеральних і метрик ординованих. Рукопис // Б/н. (без впорядкованої пагінації).

Російська національна бібліотека. Відділ рукописів (Российская национальная библиотека. Отдел рукописей)

- Ф. 36. Арсеній (Алексей Могілянський).
26. Д. 1. Арсеній (Алексей Могілянський). Переписка с Григорием Андреевичем Полетикой о высылке книг для него самого и для Киевской духовной академии. 1759–1765 г., 120 л.
27. Д. 2. Георгий (Конисский), архиепископ Белорусский. Официальное письмо митрополиту Киевскому [Арсению (Алексею Могілянському)], 1759 г., 2 л.
- Ф. 550. Основное собрание рукописных книг.
28. Д. 5796. Бесчастной Григорий. Описание градов российских. Список. 1763 г., 23 л.
29. Д. 8449. Список Шляхетнаго Кадетского корпуса ундер-офицерам, капралам и гефрейтерам по старшинству, а кадетам по алфавету с показанием в каких науках обучаются, когда в корпус вступили, каких нации, сколько кому ныне от роду лет, також и которых рот состоят. Генваря 1 дня 1760 года, 53 л.

Російський державний історичний архів (Российский государственный исторический архив)

- Ф. 796. Канцелярия Синода (1721–1918).
- Оп. 13.
30. Д. 254. По синодальному определению присланныя из епархий и ставропигиальных лавр и монастырей о наличных монашествующих ведомости. 1732 г., 495 л.
- Оп. 18.

31. Д. 32. По синодальному определению, о доставлении в Св. Синод обстоятельных ведомостей о всех школах, учрежденных по силе Духовного Регламента при архиерейских домах, 632 л.

Оп. 21.

32. Д. 567. По определению Святейшего Синода, о подаче всеподданейшего доклада относительно пострижени в монашество и сочинения новых монастырских штатов. 1746 г., 1194 л.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 51. Генеральна Військова Канцелярія.

Оп. 3.

33. Спр. 5105. Відомості і особисті табелі полкових канцелярій Лівобережної України про значкових товаришів і козаків, які знаходяться в військових походах, на форпостах та вдома. 1735 р., 92 арк.

34. Спр. 5107. Відомості і особовий табель Гадяцької полкової канцелярії про значкових товаришів і козаків, які знаходяться в військовому поході, на форпостах та вдома. 1735 р., 18 арк.

35. Спр. 6650. Підписки полкової і сотенної старшини Полтавського полку про готовність до виступу у військовий похід під час російсько– турецької війни 1735–1739 рр. 1738 р., 17 арк.

36. Спр. 7967. Справа про організацію ревізії та ревізькі відомості Новгородської сотні Стародубського полку, 1740–1741., 33 арк.

37. Спр. 8015. Ревізькі відомості Новгородської сотні Стародубського полку за 1740 р., 113 арк.

38. Спр. 8189. Справа про організацію школи у м. Глухові для солдатських дітей глухівського гарнізонного полку, 1741 р., 6 арк.

39. Спр. 8433. Реєстр генеральної та полкової старшини Лівобережної України, 1742 р., 38 арк.

40. Спр. 19317. Ревізія Полтавського полку. Початок. 1737 р., 399 арк.

41. Спр. 19320. Ревізія Миргородського полку. 1738 р., 540 арк.

42. Спр. 19333. Ревізія Лубенського полку. Таблиця Лубенського полку. 1740–1741 рр., 791 арк.
43. Спр. 19371. Ревізія Ніжинського полку. 1737 р., 796 арк.
44. Спр. 19372. Ревізія Чернігівського полку. 1737 р., 116 арк.
45. Спр. 19373. Ревізія Київського полку. 1737 р., 298 арк.
46. Спр. 19374. Ревізія Переяславського полку. 1737 р., 694 арк.
47. Спр. 19377. Ревізія Чернігівського полку. 1738 р., 525 арк.
48. Спр. 19379. Ревізія Прилуцького полку. 1737 р., 365 арк.
49. Спр. 19678. Ревізія Гадяцького полку. 1737 р., 393 арк.
50. Спр. 20052. Ревізії козаків та їх підсусідків у Стародубському та Ніжинському полках. 1743–1765 рр., 224 арк.
- Ф. 57. Румянцевський генеральний опис Малоросії 1765–1769 рр.
- Оп. 1.
51. Спр. 280. Полк Переяславський, м. Переяслав, 414 арк.
- Ф. 59. Київська губернська канцелярія.
- Оп. 1.
52. Спр. 860. Укази Єлизавети Петрівни, Сенату та ін. про прийняття присяги Петру Федоровичу і списки тих, хто присягнув. 1742 р., 230 арк.
53. Спр. 1591. Присяга населення України Єлизаветі Петрівні при сходженні на престол. 1748–1756 рр., 68 арк.
54. Спр. 2391. Справа про вислання у Польщу шляхтича Велинського Павла, якого не прийняли на службу в гусарські полки Київської губернії. 1753 р., 7 арк.
55. Спр. 2587. Справа про приведення до присяги студентів Київської духовної академії, 1755 р., 12 арк.
56. Спр. 3258. Справа про прийняття присяги Єлизаветі Петрівні студентами Київської академії та ін., які вийшли із Польщі. 1759 р., 8 арк.
57. Спр. 3545. Справа про прийняття російського підданства і перехід із католицького в православне віросповідання шляхтича м. Вільно Тендзегольського М. 1760 р., 6 арк.

58. Спр. 3546. Справа про прийняття російського підданства і перехід із католицького у православне віросповідання шляхтича м. Демброви Доманського Ф. 1760–1761 рр., 16 арк.
59. Спр. 3547. Справа про прийняття російського підданства і перехід із католицького у православне віросповідання шляхтича м. Перемишля Урбановського М. 1760 р., 5 арк.
60. Спр. 4021. Справа про прийняття російського підданства священиком м. Могилева Боровським М., ієромонахом Почаївського монастиря Іринеем та ін.; про складення присяги на вірність Петру Федоровичу студентами Київської академії і відомість про студентів Київської академії, які не присягали та ін. 1762 г., 29 арк.
61. Спр. 4736. Доклад генерал– губернатора Глібова Катерині II про Київську академію при Києво– Братському монастирі. 1765 р., 6 арк.
- Ф. 127. Київська духовна консисторія.
- Оп. 136.
62. Спр. 87. За доношенієм Павла Петра Фінесченка про дозвіл йому і всьому його дому входити до церкви и приймати Святі Тайни. 1740 р., 14 арк.
- Оп. 137.
63. Спр. 1. За донесенням Києво– Пустинно– Миколаївського монастиря архимандрита Назарія про постриг цього монастиря послушників у монахи. 1742 р., 53 арк.
- Оп. 138.
64. Спр. 26. По відношенню генерал– губернатора Леонтєва про постриг у монахи священика Садковського, який раніше був в унії. 1743 р., 51 арк.
- Оп. 141.
65. Спр. 41. За відношенням військового губернатора Леонтієва про прийняття вихідця з– за кордону священика– вдівця, від унії приєданого, Іоанна Мирецького в Києво– Михайлівський монастир. 1746 р., 21 арк.
- Оп. 151.

66. Спр. 54. Про постриг у монаший чин послушників Києво– Пустинно– Миколаївського монастиря. 1756 р., 7 арк.
Оп. 153.
67. Спр. 59. Про розлучення Григорія Волковича з його дружиною і про направлення його в Києво– Печерську лавру, а її в Києво– Йорданський жіночий монастир на послушання. 1758 р., 30 арк.
Оп. 159.
68. Спр. 16. Відомість про учнів Київської академії. 1764 р., 45 арк.
Оп. 180.
69. Спр. 12. По рапорту еклесіарха Петро-Павлівського монастиря ієромонаха Максима про смерть киевопетропавлівського ігумена Софронія. 1786 р., 78 арк.
Оп. 1009.
70. Спр. 3. Клірові відомості церков Глухівської протопопії. 1774 р., 50 арк.
71. Спр. 4. Клірові відомості церков Київської єпархії. 1779 р., 124 арк.
Оп. 1020.
72. Спр. 1108. Справа про дозвіл вступати у Київську духовну академію. 1746 р., 2 арк.
73. Спр. 1548. Справа про постриг у монахи. 1750 р., 16 арк.
74. Спр. 1915. Справа про постриг послушників Київського Пустинно– Миколаївського монастиря в монахи; список послушників. 1751 р., 9 арк.
75. Спр. 2629. Справа про постриг в монахи. 1755 р., 110 арк.
76. Спр. 4066. Відомості про кількісь церков і церковнослужителів Київської єпархії. 1770 р., 160 арк.
77. Спр. 4201. Відомості про кількісь церков в Київській єпархії. 1772 р., 32 арк.
78. Спр. 4950. Іменні відомості вчителів та учнів Київської духовної академії. 1780 р., 41 арк.
79. Спр. 5055. Відомості про кількісь пострижених в монахи та монахині в монастирях Київської єпархії. 1781 р., 26 арк.

80. Спр. 6358. Відомості про дітей священників і церковнослужителів інших єпархій, які навчаються у Київській духовній академії. 1800 р., 8 арк.
Оп. 1024.
81. Спр. 848. Справа про постриг у мантію і рясофор послушників Києво-Братського монастиря. 1754 р., 11 арк.
82. Спр. 1211. Відомості про студентів Київської духовної академії. 1760 р., 39 арк.
83. Спр. 1310. Відомості про учнів Київської духовної академії і Києво-Братського училищного монастиря за 1762–1763 рр., 47 арк.
84. Спр. 1680. Відомість про учнів духовної академії. 1766 р., 39 арк.
85. Спр. 1939. Відомість про учнів Київської духовної академії. 1769 р., 22 арк.
86. Спр. 2042. Відомість про кількість священників і церковнослужителів в церквах Роменської протопопії. 1771 р., 37 арк.
87. Спр. 2132. Відомість про священників, церковнослужителів Пирятинської протопопії. 1772 р., 23 арк.
88. Спр. 2133. Відомість про священників і церковнослужителів Сорочинської протопопії. 1772 р., 34 арк.
89. Спр. 2179. Відомості про священників і церковнослужителів церков Глухівської протопопії. 1773 р., 30 арк.
90. Спр. 2332. Справа про прийом у духовну академію вихідця із Правобережної України Кондаревського К. 1775 р., 8 арк.
Оп. 1043.
91. Спр. 15. Клірові відомості монастирів Київської єпархії. 1776–1777 рр., 170 арк.
92. Спр. 17. Клірові відомості монастирів Київської єпархії. 1775–1776 рр., 184 арк.
93. Спр. 18. Відомості про студентів Києво-Могилянської академії, що походили з духовенства і різночинців. 1777 р., 30 арк.
94. Спр. 77. Клірові відомості монастирів Київської єпархії. 1784–1785 рр., 210 арк.

Оп. 1076.

95. Спр. 123. Відомості про учнів Київської академії за 1767 р., 42 арк.

96. Спр. 149. Відомості про осіб, які прийняли чернецтво. 1773 р., 2 арк.

Ф. 130. Києво-Видубицький Михайлівський Чудівський чоловічий монастир.

Оп. 1.

97. Спр. 16. Копії указів царів, Синоду і київського архієпископа Рафаїла Заборовського за 1738–1743 рр., 669 арк.

98. Спр. 149. Відомості монастиря про церковні будівлі, число монахів, послушників та штатних служителів і про людей інших віросповідань, які перейшли у православ'я. 1765–1854 рр., 475 арк.

99. Спр. 200а. Справа про поділ спадку ігумена монастиря Сифа Гамалії. 1767–1775 рр., 108 арк.

100. Спр. 374а. Про висилку в Київську духовну консисторію біографічних даних по монахів Києво-Видубицького монастиря. 1771–1774 рр., 73 арк.

101. Спр. 514. Про звіт монастирського шафаря ієродиякона Іони за 1774–1777 рр., 9 арк.

Оп. 2.

102. Спр. 322. Біографічні дані про монахів і послушників. Чернетка. 1769–1770 рр., 4 арк.

103. Спр. 553. Реєстр і оцінка речей палатного монаха Митрофана. 1775 р., 1 арк.

Ф. 169. Києво-Михайлівський Золотоверхий чоловічий монастир.

Оп. 6.

104. Спр. 4. Відомість про монашествуючих Києво-Золотоверхо-Михайлівського монастиря. 1773 р., 32 арк.

Ф. 380. Сумська полкова канцелярія, м. Суми (1652–1765 рр.).

Оп. 2.

105. Спр. 7. Перепис жителів Сумського полку – складений Хрущовим. 1732 р., 1658 арк.

Ф. 990. Переяславсько–Бориспільська духовна консисторія.

Оп. 1.

106. Спр. 641. Екстракт і відомість про учнів, священників і церковнослужителів Переяславської єпархії. 1768 р., 10 арк.

107. Спр. 1324. Клірові екстракти церков Переяславсько-Бориспольської єпархії. 1778–1779 рр., 74 арк.

Ф. 1711. Київська Академія.

Оп. 1.

108. Спр. 120. – Відомість про викладачів, студентів та курси, що викладалися в Київській академії. 1805 р., 91 арк.

Ф. 1721. Охтирська полкова канцелярія, м. Охтирка (1654–1765 рр.).

Оп. 1.

109. Спр. 224. Перепис населення чоловічої статі Охтирського полку – майора Хрущова. 1732 р., 1637 арк.

Ф. 1722. Ізюмська полкова канцелярія, м. Ізюм (1685–1765 рр.).

Оп. 1.

110. Спр. 57. Подвірний перепис населення Ізюмського полку. 1732 р., 1496 арк.

Ф. 1725. Харківська полкова канцелярія, м. Харків (50– і рр. XVII ст. – 1765 р.).

Оп. 1.

111. Спр. 22. Перепис населення Харківського полку. 1732 р., 1552 арк.

Ф. 1973. Харківський колегіум.

Оп. 1.

112. Спр. 2104. Каталог учнів. 1759 р., 33 арк.

Ф. 2009. Белгородська духовна консисторія.

Оп. 1.

113. Спр. 71. Указ єпископа про те, якого віку дітей слід поміщати в школи. 1724 р., 4 арк.

Опубліковані:

114. Автобіографічний документ київського будівничого Степана Ковніра / Опубл. І. Гирич // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1994. – Т. ССХХVII: Праці Секції мистецтвознавства. – С. 379–381.
115. [Академічна інструкція 1734 р.] // Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею / Виктор Аскоченский. – К. : В университетской типографии, 1856. – Ч. II. – С. 102–108.
116. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н. И. Петрова. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1904. – Т. I (1721–1750 гг.). – Ч. 1. – XXXII+464 с.
117. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н. И. Петрова. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1904. – Т. I (1721–1750 гг.). – Ч. 2. Приложения. – XXII+508 с.;
118. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н. И. Петрова. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1905. – Т. II (1751–1762 гг.). – XXXVIII+534 с.
119. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н. И. Петрова. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1906. – Т. III: Царствование Екатерины II (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). – XXXIV+574 с.
120. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н. И. Петрова. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1907. – Т. IV: Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770–1783 гг.). – XXXVI+394 с.
121. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н. И. Петрова. – К. :

- Типография И. И. Чоколова, 1908. – Т. V: Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783–1795 гг.). – XLII+638 с.
122. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение III (1796–1869) / С предислов., введением и примеч. прот. Ф. И. Титова. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1910. – Т. I (1796–1803 гг.). – LVI+792 с.
123. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение III (1796–1869) / С предислов., введением и примеч. прот. Ф. И. Титова. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1913. – Т. IV (1813–1819 гг.). – XCVIII+915 с.
124. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб. : В типографии Эдуарда Праца, 1869. – Т. 6 (1665–1668). – IV+6+280 с.
125. Акты по управлению Малороссиею гр. П. А. Румянцева, за 1767 г. / Сообщил М. Ф. Владимирский–Буданов // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1891. – Кн. 5. – Отд. III. – С. 93–136.
126. Архив Юго–Западной России, издаваемый Временною Коммиссиею для разбора древних актов. – К. : В типографии Федорова, 1864. – Ч. 1. – Т. II: Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. Архимандрит Мелхиседек Значко–Яворский. 1759–1771 г. / Под ред. Ф. Г. Лебединцева. – ССХIII+683 с.
127. Архив Юго–Западной России, издаваемый Временною Коммиссиею для разбора древних актов. – К. : В университетской типографии (И. Завадзкаго), 1876. – Ч. 3: Акты о гайдамаках (1700–1768) / Под ред. В. Б. Антоновича. – Т. 3. – 128+897 с.
128. Архив Юго–Западной России, издаваемый Временною Коммиссиею для разбора древних актов. – К. : В университетской типографии, 1869. – Ч. 5: Акты о городах. (1432–1798) / Под ред. В. Б. Антоновича. – Т. I. – 94+638 с.

129. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775 / Упор. Л. З. Гісцова та ін. – К. : Білоцерківська книжкова фабрика, 1998. – Т. 1. – 696 с.
130. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775 / Упор. Л. З. Гісцова та ін. – К. : ЗАТ «Віпол», 2003. – Т. 3. – 952 с.
131. Берлинський М. Ф. Історія міста Києва / Максим Федорович Берлинський / Підгот. тексту до друку, вступ. ст., комент. М. Ю. Брайчевського. – К. : Наукова думка, 1991. – 320 с.
132. В. Н. Татищев. Разговоре о пользе наук и училищ / Василий Никитич Татищев // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. – 1887. – Кн. 1. – Отд. I. – С. 66–70.
133. Винский Г. Мое время / Григорий Винский / Ред. и вступ. ст. П. Е. Щеголева. – СПб. : Издательство «Огни», 1914. – С. XII+147 с.
134. Войсковая и городовая старшина в малороссийских полках в 1725 году / Опул. М. Астряб // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1916. – Вып. 14. – С. 71–83.
135. Выдержки из автобиографии Расмуса Эребо, касающиеся трех путешествий его в Россию // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. – 1899. – Кн. 3. – Ч. III. Материалы иностранные. – С. 443–481.
136. Генеалогія української шляхти: послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр., «Описаніє» ніжинської шляхти 1784 р. / Упор. та вступ. ст. І. Ситого. – К. : «Темпора», 2008. – 232 с.
137. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка–Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750–1751 г. / Опул. Д. И. Эварницкий – Екатеринослав : Типография К. А. Андрущенко, 1915. – VIII+105 с.
138. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / Упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець. – К. : Наукова думка, 1993. – 392 с.: іл.

139. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. – К. : Видавничий дім «Києво–Могилянська академія», 2007. – 1142 с.
140. Духовный Регламент, тщанием и повелением всепресветлейшаго державнейшаго государя Петра Первого, императора и самодержца всероссийского, по соизволению и приговору Всероссийского Духовного Чина и Правительствующаго Сената, в царствующем Санкт–Петербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. – М. : В Синодальной типографии, 1866. – Изд. третье. – 192 с.
141. Загоровський Василь. Духовное зав-щаніє // Українська література XIV–XVI ст. / Автор вступ. статті і ред. тому В. Л. Микитась, упор. та прим. В. П. Колосової та ін. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 167–184.
142. Записки архимандрита Владимира Терлецкого, бывшего греко–униатского миссионера. 1808–1858 / Сообщ. А. Лапатинский // Русская старина. – 1889. – Т. LXIII. – № 7. – С. 1–26.
143. Записки Ильи Федоровича Тимковского // Русский архив. – 1874. – Кн. 1. – Стб. 1377–1466.
144. Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом (1709–1711 гг.) / Перевод с датского действит. члена Ю. Н. Щербачева // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. – 1899. – Кн. 3. – Ч. III. Материалы иностранные. – С. 129–486.
145. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р. Збірник документів і матеріалів / Упор. В. П. Баран, М. І. Бутич та ін.. – К. : Наукова думка, 1982. – 496 с.
146. Иаіка ієрополітіка или Філософія нравоучителнау...накладом же мнстирскимъ, первое в Чудотворной Лавр- Печерской, типом издадеси року агві.
147. Исповедь Маргаса / Сообщ. свящ. И. Борковский // Киевская старина. – 1886. – № 3. – С. 625–634.

148. Ілля Турчиновський. Автобіографія // Українська література XVIII ст. / Вступ. ст., упор. та примітки О. В. Мишанича – К. : Наукова думка, 1983. – С. 572–582.
149. Інвентар Меджибізької волості 1717 року / Видання підгот. М. Крикун. – Львів : Дослідно-видавничий центр НТШ, 2009. – 192 с.
150. Інокентій Гізель. Вибрані твори у 3-х томах. – К.–Львів : Вид-во «Свічадо», 2009. – Т. I. – Кн. 2: Мир з Богом чоловіку (фотокопія оригіналу) / Упор. та наук. ред. Л. Довга. – 360 с.
151. Киевский собор 1691 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1865. – № 8. – Отд. II. – С. 313–329.
152. Києво–Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія. Збірник документів / Упор. О. Ф. Задорожна, Т. Л. Кузик, З. І. Хижняк, М. В. Яременко. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 530 с.
153. Києво–Могилянська академія очима німецького пастора (1739 р.) / Опубл. О. Дзюба // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 93–99.
154. Кирилов И. К. Цветущее состояние всероссийского государства / Иван Кирилов / Отв. ред. Б. А. Рыбаков. – М. : Издательство «Наука», 1977. – 443 с.: ил.
155. Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги, вступ. ст. В. П. Колосової та І. П. Чепіги, істор.-літерат. коментар В. П. Колосової. – К. : Наукова думка, 1971. – 392 с.
156. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Упор. та автор передмови Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Національний гірничий у-т, 2004. – 335 с.
157. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / Підготувала О. Б. Вовк // Архіви України. – 2010. – Вип. 3–4. – С. 145–166.
158. Копія ордера гетьмана К. Розумовського з 27 листопада 1753 р., в якому він роз'яснює, що Мих. Діаментовського, що походить із селян, не можна затвердити значковим товаришем // Окіншевич Л. Значне військове

- товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Лев Окіншевич – Мюнхен : Кооперативне Видавництво «Заграва», 1948. – С. 207–208. – №XVIII.
159. Крман Даніел. Подорожній щоденник (*Itinerarium 1708–1709*) / Перекл. із словацької О. й Г. Балабухи, впор. й прим. М. Неврлого. – К. : Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 160 с.
160. Кунащак Петро. Родинна хроніка XVII ст. / Пер. з пол. та публ. М. Хомишин // Жовтень. – 1987. – № 4. – С. 90–102.
161. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підготовка текстів пам'яток і вступ. статті В. В. Німчука. – К. : Вид-во «Наукова думка», 1964. – 204 с.
162. Листи Лебединського ігумена Філотея Контаровського. (1765–1767 pp.) / Оpubл. О. Левицький // Записки Українського Наукового Товариства. – 1912. – Кн. IX. – С. 1–28.
163. Літопис Самовидця / Вид. підгот. Я. І. Дзира. – К. : Видавництво «Наукова думка», 1971. – 208 с.
164. Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений / Михаил Васильевич Ломоносов. – М.–Л. : Издат-во АН СССР, 1952. – Т. 6: Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии / Ред. Б. Д. Греков, А. И. Андреев. 1747–1765. – 693 с.
165. Материалы для истории Полтавского полка / Оpubл. В. Л. Модзалевский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1905. – Вып. 1: Приложения. – С. 97–134.
166. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII–XVIII в. / Под ред. А. М. Лазаревского – К. : Типография К. Н. Милевского, 1890. – VI+223+XVIII с.
167. Наказ от жителей города Киева // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб. : Типография М. Меркушева, 1900. – Т. 107: Материалы Екатерининской Законодательной Комиссии (Т. IX). – С. 183–204.

168. Наказ переяславского шляхетства // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб. : Типография Н. А. Лебедева, 1889. – Т. 68. – С. 147–158.
169. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. – [К. : Изд. «Киевской старины», 1890]. – IV+292+II+XX с.
170. Наказы от городов Малороссийской губернии // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб. : Типография Главного управления уделов, 1914. – Т. 144: Материалы Екатерининской законодательной комиссии. – Ч. XIII. – С. 3–41, 63–133.
171. Население Малороссии по ревизиям 1729 и 1764 гг. / Опубл. М. Г. Астряб // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1912. – Вып. 9. – С. 61–64.
172. О бумагах Генерального хорунжаго Николая Даниловича Ханенки / Сообщил М. Ханенко // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 34. – Отд. II. – Часть неоф. – С. 349–352.
173. О должностяхъ пресвитеровъ приходскихъ, от слова Бжїя, соборныхъ правилъ и ечителей црковныхъ, сочиненная, во стой Кїевопечерской Лаврї въ ставропигїи тогожде Стїйшаго Синода при архїмандрїті Зосїмі: въ літо от сотворенїя міра зспз: от Ржсътва же во плоти Бга Слова агоа індікта ві мсьца септемврїа. – [8]+262 с.
174. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. – СПб. : В Синодальной типографии, 1885. – Т. VII (1727 г.). – VII с.+[1 с.]+380 стб.+[2 с.]+CLXXIV стб.+75 с.+[1 с.] +IV с.
175. Описи Київського намісництва 70–80–х років XVIII ст. / Упор. Г. В. Болотова та ін. – К. : Наукова думка, 1989. – 392 с.
176. Отрывки из путевых записок старца Леонтия. (1700 г.) / Опубл. Ал. Л[азаревск]ий // Черниговский листок. – 1862. – № 4. – 30–32.

177. Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1905. – Т. 1: Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. – Ч. 1 (С изследованием и картою Западной Руси XVII–XVIII вв.). – 528 с., 1 л. карт.
178. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К. : В Лито–типографическом заведении И. К. Вальнера, 1846. – Т. 2. – 2+X+372+234+162 с.: прилож. снимки.
179. Переписні книги 1666 року / Пригот. до друку і зредагував В. О. Романовський. – К. : ВУАН, Археограф. коміс., 1933. – XI+448 с.
180. Пешеходца Василя Григоровича–Барского–Плаки–Албова, уроженца киевского, монаха антиохийского, путешествие к святым местам в Европе, Азии и Африке находящимся, предпритое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное. Изданное третьим тиснением. – СПб., 1793. – Ч. I–II. – XII+796.
181. Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II Отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. VI (1720–1722). – 815 с.
182. Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II Отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. VIII (1728–1732). – 1018 с.
183. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – СПб. : Типография II Отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1833. – Т. VII (1832). – 1044+190+156+47+6 с.
184. Посещение Киева в. кн. Павлом Петровичем и в. кн. Мариєю Федоровною. (Современное описание) // Киевская старина. – 1883. – № 7. – С. 539–562.
185. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / Упор. та автор нарису К. А. Вислобоков. – К. : АТ «Книга», 1997. – L+550 с.
186. Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II

- в 1764 году / Сообщ. А. Ф. Кистяковский // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 317–345.
187. Пункты от Киевской епархии // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб. : Типография Н. А. Лебедева, 1885. – Т. 43. – С. 433–560.
188. [Пункты от] Переяславской епархии // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб. : Типография Н. А. Лебедева, 1885. – Т. 43. – С. 573–578.
189. Разныя сочинения князя М. М. Щербатова / Изд. О. Бодянский // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. – 1860. – Кн. 1. – С. 1–140.
190. Реяции киевского генерал–губернатора за 1768 и 1769 гг. / Сообщил А. А. Андриевский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1983. – Кн. 7. – Отдел III. Материалы. – С. 73–211.
191. Речь «О поправлении состояния» Малороссии / Сообщ. А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 119–125.
192. Руська (Волинька) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волиньке, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / Передм. К. Грімстед, упор. Г. Боряк та ін. – К. : Держ. ком. архівів України; Полігр. центр «Інтертехнологія», 2002. – 984 с.
193. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Под ред. В. Б. Антоновича и Ф. А. Терновского. – К. : Типография Е. Я. Федорова, 1874. – 48+179+176+X с.
194. Селянський рух на Україні (середина XVIII – перша чверть XIX ст.). Збірник документів і матеріалів / Упор. Г. В. Болотова та ін. – К. : Наукова думка, 1978. – 536 с.
195. Слово в день воспоминания преосвященнейшего митрополита Петра Могилы 1754 года, декабря 31 дня // Опубл. С. Т. Голубев // Труды Киевской духовной академии. – 1910. – № 12. – С. 674–684.

196. Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / Упор. та іст. нарис І. Сkochиляса. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2006. – cxliv+464 с.
197. Собрание разных поучительных слѣвъ и другихъ сочинѣній стагї Димитріа митрополита ростовскагї чудотворца на шесть частей разд-ленноє, съ приложеніємъ и житію егї первымъ тисненіємъ въ црсьтвующемъ великомъ град- Москв- въ л-то п сотвореніи міра зсчд: п Ржсѣтва же по плоти Бга Слова агпс індікта є мсѣца марта. – Часть питаи. – [2]+153 арк.
198. Список «студентов и учеников» Киевской академии, 1779 года / [Опубл. А. Лазаревский] // Киевская старина. – 1902. – № 1. – С. 8–13.
199. Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. / Пред. и ред. А. М. Лазаревского. – К. : Типография К. Н. Милевского, 1884. – XXII+316 с.
200. Теофан Прокопович. Філософські праці. Вибране / Упорядник Володимир Литвинов. – К. : «Дніпро», 2012. – 616 с.
201. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко – К.– Львів : НТШ, 2004. – 1087 с.
202. Феофан Прокопович. Разговор гражданина з селянином да пивцем или дячком церковным // Верховский П. В. Учреждение Духовной Коллегии и Духовный Регламент. К вопросу об отношении Церкви и государства в России. Исследование в области истории русского церковного права / П. В. Верховский. – Ростов на Дону, 1916. – Т. II. Материалы. – Отд. III. – С. 28–78.
203. Феофан Прокопович. Філософські твори в трьох томах / Укладачі М. Д. Рогович, В. М. Нічик. – К. : Наукова думка, 1981. – Т. 3: Математика. Історичні праці. Вірші. Листи. – 524 с.
204. Феценко–Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / Іван Феценко–Чопівський. – Житомир : КВО «Газета «Житомирський вісник», 1992. – 128 с.

205. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из части коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года / Издал М. Судиенко. – К. : В университетской типографии, 1851. – XXII+698 с.
206. «Школы должны быть обустроены по разному». Проект Я. Я. Штелина. 1761 г. / Публ. и перевод Смагиной Г. И. // Исторический архив. – 2007. – № 1. – С. 197–203.
207. Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священників Свято–Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород–Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.) / Упор. та вступна стаття І. Ситого. – Чернігів : Сіверянська думка, 2006. – 100 с.
208. Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781 / Opracował H. Gmiterek. – Warszawa : Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki PAN, 1994. – 604 s. [Archiwum dziejów oświaty. – T. XI. Pod redakcją Kaliny Bartnickiej].
209. Album uczniów Chełmińskiego gimnazjum akademickiego. 1692–1816 / Wydali Z. Nowak i P. Szafran. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975. – 516 s.
210. Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III / Oprac. R. Pollak. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Warszawa : De Agostini Polska, 2003. – T. I. – LXVIII+297+[1] s.
211. Kołłątaj H. Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764) / Opracował Jan Hulewicz. – Wrocław : Zakład narodowy imienia Ossolinskich, 1953. – CII+400 s.
212. Metryka uczniów Toruńskiego gimnazjum akademickiego 1600–1817 / Wydali Z. H. Nowak, J. Tandecki. – Toruń : Towarzystwo Naukowe w Toryniu, 1997. – Cz. I (1600–1717). – XXVIII+268 s.

213. Osiadłość miasta Ostroga Anno 1708 części jaśnie oświeconej księżny jejmości marszałkowej wielkiej koronnej / Wydał Józef Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – T. 7. – S. 179–228.
214. Ratio Atque Institutio Studiorum SJ czyli Ustawa Szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599) / Wstęp i opracowanie K. Bartnicka i T. Bieńkowski – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Ateneum, 2000. – VIII+129 s.
215. X. Hugona Kołłątaja Pamiętnik o stanie duchowieństwa katolickiego Polskiego i innych wyznań w połowie XVIII wieku / Wydał z rękopismu J. K. Żupański. – Poznań : W księgarni Wydawcy, 1840. – 44 s.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, статті, матеріали конференцій

216. Алферова Г. В. Киев во второй половине XVII века: историко–архитектурный очерк / Гали Алферова, Виктор Харламов. – К. : Наукова думка, 1982. – 159 с.: ил.
217. Андреев А. Ю. Идея университета в проектах образовательных реформ в России 1760–1780–х гг. / Андрей Андреев // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: К проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи / Отв. составитель А. В. Доронин. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 163–189.
218. Андреев А. Ю. Начало университетского образования в России в отечественной и зарубежной историографии / Андрей Андреев // Отечественная история. – 2008. – № 4. – С. 157–169.
219. Андресен Л. Эстонские народные школы в XVII–XIX веках / Лембит Андресен. – Таллин : «Валгус», 1980. – 279 с.: ил.
220. Андриевский А. Киевския смуты середины прошлого столетия / Алексей Андриевский // Киевская старина. – 1886. – № 12. – С. 664–708.
221. Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте / Владимир Антонович // Архив Юго–Западной России, издаваемый Временною

- Коммиссиею для разбора древних актов. – К. : В типографии Е. Федорова, 1867. – Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго–Западной России / Под ред. В. Б. Антоновича. – Т. I. – С. 1–62.
222. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Олена Апанович – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 226 с.: іл.
223. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею / Виктор Аскоченский. – К. : В университетской типографии, 1856. – Ч. I–II. – 370+568 с.
224. Багалий Д. Магдебургское право в Левобережной Малороссии / Дмитрий Багалий // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – Отд. 2. – С. 1–55.
225. Багалій Д. Магдебурське Право на Лівобічній Україні / Дмитро Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні–Руси в XV–XVIII в. – Львів, 1904. – Ч. II. – С. 385–442.
226. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Дмитро Багалій. – Харків : Дельта, 1993. – 256 с.: іл.
227. Багро С. О. Уявлення про козацьку вітчизну в сучасній історіографії / Сергій Багро // Наукові записки НаУКМА. – 2013. – Т. 143: Історичні науки. – С. 48–54.
228. Балусок В. «Непомічена» соціальна верства (доля української шляхти після Хмельниччини в працях сучасних дослідників / Василь Балусок // Український гуманітарний огляд. – 2006. – Вип. 12.– С. 180–189.
229. Балусок В. Обряди посвячення в Україні / Василь Балусок // Українська родина: родинний і громадський побут. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – С. 224–241.
230. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. / Олексій Баранович – К. : [б. в.], 1930. – 156 с.: карта.
231. Бевзенко С. П. Із спостережень над старокиївською антропонімією / Степан Бевзенко // Давньоруська ономастична спадщина в східно–

- слов'янських мовах. Збірник наукових праць. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 20–25.
232. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796–1799 гг.) / Анатолий Белгородский. – К. : Типография И. И. Горбунова, 1901. – II+II+224 с.
233. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. / Платон Белецкий. – Л. : «Искусство», Ленинградское отделение, 1981. – 258 с.
234. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / Пітер Берк / Пер. з англ. О. Гриценка, Т. Гарастович, Н. Гончаренко, А. Гриценко. – К. : УЦКД, 2001. – 376 с.
235. Берло А. Арсеній Берло, єпископ Переяславський і Бориспольський (†1744 г.) / А. Берло // Читання в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1904. – Кн. 18. – Вып. 2. – Отд. 2. – С. 15–59.
236. Білостоцький С. Посадові особи війтівсько–лавничого суду Львова та їх процесуальний статус у XVI–XVIII ст. / Степан Білостоцький // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Т. 3. Спеціальний випуск. Львів: місто–суспільство–культура. – С. 158–167.
237. Біляшівський Б. Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій / Богдан Біляшівський // Український археографічний щорічник. – 2002. – Вип. 7. – С. 243–258.
238. Біляшівський Б. Слобідські полки та українці навколишніх губерній за ревізією 1719–1727 рр. / Богдан Біляшівський // Просемінарій: медієвістика, історія Церкви, науки і культури. – 2008. – Вип. 7. – С. 411–443.
239. Болховитинов Евгений, митрополит. Описание Киево–Софийского собора и киевской иерархии / Евгений Болховитинов // Болховітинов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої. – К. : Либідь–ІСА, 1995. – С. 35–270.
240. Бондаревська І. Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII–XVIII ст. / Ірина Бондаревська. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2005. – 308 с.

241. Брайловский С. Из быта студентов московских и киевских / С. Брайловский // Библиограф. – 1891. – № 2. – С. 39–42.
242. Брянцева Т. П. Эволюция социальной структуры населения городов Правобережной Украины во второй половине XVIII века / Тамара Брянцева // Второй всесоюзный семинар по исторической демографии. Тезисы докладов / Ред. коллегия В. А. Штейнберг, А. К. Бирон, С. И. Брук и др. – Рига: Издательство «Зинатне», 1977. – С. 102–105.
243. Бужинський М. З історії полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767 рр.) / Михайло Бужинський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. XI. – С. 171–184.
244. Булгаков Макарий, иером. История Киевской академии / Макарий Булгаков. – СПб. : В типографии Константина Жернакова, 1843. – 226 с.
245. Василенко В. И. Посполитые Гадячского казачьего полка по описи 1785 года, хранящейся в архиве Полтавской Казенной Палаты / Виктор Василенко // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1910. – Вып. 6. – Ч. 2. – С. 147–313.
246. Винниченко О. Чиншова шляхта на Поділлі і Південній Волині у 1740–1770-х роках. II. Соціально-економічне становище і спосіб життя (На документальних матеріалах з маєтків Жевуських) / Олексій Винниченко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 2008. – Т. CCLVI: Праці Історично-філософської секції. – С. 647–684.
247. Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время) / Дмитрий Вишневский. – К. : Типография И. И. Горбунова, 1903. – 372+II с.
248. В[ладимирский]–Б[уданов] М. Население г. Киева в 1742 году / Микола Владимирский–Буданов // Киевская старина. – 1888. – № 4. – С. 1–10.
249. Водзяновська І. Сім'я уніатського священика на Брацлавщині у другій половині XVIII століття / Ірена Водзяновська // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – 2010. – Кн. 1. – С. 254–261.

250. Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Румянцевського опису) / Юрій Волошин // Київська Академія. – 2008. – Вип 5. – С. 143–154.
251. Гамрецький М. До 350-річчя вищої школи на Україні / М. Гамрецький // Ахів України. – 1970. – №4. – С. 27–31.
252. Герасименко М. П. Класи і соціальні групи в Галичині в кінці XVIII ст. / Михайло Герасименко // З історії західноукраїнських земель. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – Вип. II. – С. 78–107.
253. Гісцова Л. З. Від упорядників / Любов Гісцова // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775 / Упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева. – К. : ЗАТ «Віпол», 2008. – Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року. – С. 5–29.
254. Голубев С. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетий. Речь, произнесенная на торжественном акте Киевской Духовной Академии 26 сентября 1901 года / Степан Голубев. – К. : Типография И. И. Горбунова, 1901. – 106 с.
255. Горбенко Є. В. Києво–Могилянська академія: Архітектурний нарис / Євгенія Горбенко. – К. : КМ «Academia», 1995. – 55 с.: іл.
256. Г[орленко] В. Ученики переяславских славяно–латинских школ в 1744 г. / Василий Горленко // Киевская старина. – 1888. – № 10. – С. 23–26.
257. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / Віктор Горобець. – К. : Критика, 2007. – 464 с.
258. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / Віктор Горобець. – К. : Інститут історії України, 2009. – 271 с.
259. Граевский И. С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий / Иван Граевский. – К. : Тип. Акц. об-ва «Петр Барский в Киеве», 1912. – IV+241 с.

260. Грушевский М. Барская околичная шляхта до к. XVIII в. Этнографический очерк / Михаил Грушевский // Киевская старина. – 1892. – № 2. – С. 260–277.
261. Грушевський М. Три Академії / Михайло Грушевський // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1930. – Зб. перший. – С. 1–14.
262. Грушевський О. Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. / Олександр Грушевський // Україна. Науковий трьохмісячник українознавства. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 82–87.
263. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України / Олександр Гуржій // Історія українського селянства. – К. : «Наукова думка», 2006. – Т. 1. – С. 245–263.
264. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.) / Олександр Гуржій. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1994. – 108 с.
265. Гуржій О. І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку / Олександр Гуржій // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 3–21.
266. Гуржій О. І. Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики / Олександр Гуржій. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2009. – 296 с.
267. Гуржій О. І. Світоглядні засади селянства та міщанства / Олександр Гуржій // Українське суспільство на зламі Середньовіччя і Нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 213–231.
268. Гуржій О. І. Селяни / Олександр Гуржій // Історія української культури. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 412–421.

269. Гмітерек Г. Молодь з Поділля в Замойській Академії (1595–1784) / Генрик Гмітерек // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1998. – Вип. 33. – С. 56–65.
270. Гмітерек Г. Молодь з українських земель в Замойській Академії в XVI–XVII століттях / Генрик Гмітерек // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 11–21.
271. Даниш М. Українські студенти в Братиславському лицейі у XVIII ст. / М. Даниш // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 62–68.
272. Дарнтон Р. Історія читання / Роберт Дарнтон // Нові перспективи історіописання. – К. : Ніка–Центр, 2004. – С. 194–229.
273. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / Олена Дзюба. – К. : Інститут історії України, 2012. – 347 с.
274. Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в Екатерининскую комиссию для составления нового уложения) / Алексей Дианин. – К. : Типография И. И. Горбунова, 1904. – 92 с.
275. Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля) / Лариса Довга. – К.–Львів : Видавництво «Свічадо», 2012. – 344 с.
276. Дядиченко В. А. Нариси суспільно–політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Вадим Дядиченко – К. : Видавництво АН УРСР, 1959. – 531 с.
277. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. / Анатолій Єршов // Записки Ніжинського інституту народньої освіти. – 1926. – Кн. VI. – С. 81–124.
278. Задорожна О. Студенти Київського колегіуму 1630–1650–х років / Оксана Задорожна // 350–lecie Unii Nadziackiej (1658–2008) / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego. – Warszawa : Wydawnictwo «DiG», 2008. – S. 359–373.

279. Задорожна О. Ф. Джерельна база досліджень історії Києво–Могилянської Академії / Оксана Задорожна // Труды Київської духовної академії. – 2009. – № 11: Ювілейний збірник. – С. 122–132.
280. Задорожна О. Ф. Етапи будівництва «великої бурси» та побутові умови проживання в ній студентів / Оксана Задорожна // Наукові записки НаУКМА. – 2004. – Т. 35: Київська Академія. – С. 33–44.
281. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра / Петр Знаменский. – Казань : В университетской типографии, 1873. – [4]+851 с.
282. Иконников В. Один из образовательных проектов времени Петра Великого / Владимир Иконников // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1893. – Кн. 7. – Отд. II. – С. 155–181.
283. Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк / Владимир Иконников. – К. : Типография Императорского университета св. Владимира Акцион. о–ва печ. и изд. дела Н. Т. Корчак–Новицкого, 1904. – 355+III с.
284. Ігнатова О. Культурно–освітній рівень козацької старшини в епоху Просвітництва / О. Ігнатова // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 1999. – Т. 4. – С. 28–35.
285. Ісаєвич Я. До характеристики культури доби бароко: василіанські освітні осередки / Ярослав Ісаєвич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2004. – № 12: Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Ільницького. – С. 195–206.
286. Історія Києва / Ред. Ю. Ю. Кондуфор та ін. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму / Ред. тому В. Г. Сарбей. – 440 с.: іл.
287. Йосипенко С. Л. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті / Сергій Йосипенко. – К. : Український Центр духовної культури, 2008. – 392 с.

288. Кагамлик С. Р. Роль Київської Академії в зміцненні культурно–освітніх зв'язків українських земель у XVIII ст. / Світлана Кагамлик // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 55–62.
289. Каппелер А. Центр и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.) / Андреас Каппелер // *Ab Imperio*. – 2007. – № 2. – С. 17–58.
290. Капраль М. Антиєврейські заворушення та погроми у Львові XVII–XVIII ст. / Мирон Капраль // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 89–100.
291. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально–правові взаємини). – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін–ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. – 440 с.
292. Карачківський М. Матеріяли до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку / Михайло Карачківський // Історично–географічний збірник. – 1931. – Т. 4. – С. 161–187.
293. Карліна О. Роля міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми / Оксана Карліна // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50–ліття його наукової діяльності. – К.–Нью–Йорк–Торонто–Париж–Львів : «Місіонер», 2000. – С. 493–501.
294. Кісіль І. М. Правове становище міщан Гетьманщини середини XVIII століття / Іван Кісіль // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія – 2005. – Вип. 80–81. – С. 86–90.
295. Клименко П. Компути та ревізії XVIII століття / Пилип Клименко // Український археографічний збірник. – 1930. – Т. 3. – С. 57–241.
296. Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини. (1654–1767 рр.) / Пилип Клименко // Записки історично–філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 309–357.

297. Клименко П. Цехи на Україні / Пилип Клименко. – К. : З друкарні ВУАН, 1929. – Т. I. – Вип. 1: Суспільно–правові елементи цехової організації). – ХС+200+VIII с.
298. Когут З. Українська еліта у XVIII ст. та її інтеграція в російське дворянство / Зенон Когут // Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К. : Критика, 2004. – С. 46–79.
299. Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича / Зенон Когут // Український історичний журнал. – 2011. – № 3. – С. 50–73.
300. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.
301. Кожолянко Я. І. Розвиток освіти на Буковині в кінці XVIII – на початку XIX ст. / Я. І. Кожолянко // IV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 281–283.
302. Кононенко В. Вплив економіки Гетьманщини на політичну свідомість української ранньомодерної еліти (90–і рр. XVII – 60–і рр. XVIII ст. / Василь Кононенко // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 15–23.
303. Коропов М., свящ. Южно–русский дьяк и приходская школа в 17 и в первой половине 18 столетия / М. Коропов // Полтавские епархиальные ведомости. – 1902. – № 27. – Ч. неофиц. – С. 1184–1191.
304. Кравченко В. Університет для України / Володимир Кравченко // Схід–Захід: Історико–культурологічний збірник. – 2005. – Вип. 7: Спеціальне видання. Університети та нації в Російській імперії. – С. 120–166.
305. Кривошея І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині XVIII ст. (на прикладі м. Стародуба) / Ірина Кривошея // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 40–48.

306. Крижанівський О. П. Церква у соціально–економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / Олег Крижанівський. – К. : Вища шк., 1991. – 127 с.
307. Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) / Микола Крикун // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. – К. : Критика, 2006. – С. 393–444.
308. Крикун М. Інвентар Меджибізької волості 1717 року [передмова] / Микола Крикун // Інвентар Меджибізької волості 1717 року / Видання підгот. М. Крикун. – Львів : Дослідно–видавничий центр НТШ, 2009. – С. 3–26.
309. Крикун М. Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII ст. / Микола Крикун // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 2006. – Т. ССЛІІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 556–647.
310. Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст. / Микола Крикун // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 2002. – Т. ССXLІІІ: Праці Історично–філософської секції. – С. 374–521.
311. Крикун Н. Административно–территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII в. Границы воеводств в свете источников / Николай Крикун. – К., 1993. – Изд. 2. – 184 с.: карты.
312. Крыжановский Е. М. Как учили грамоте в деревне пятьдесят лет назад / Евфимий Крыжановский // Крыжановский Е. М. Собрание сочинений. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1890. – Т. 1. – С. 554–567.
313. Крыжановский Е. М. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке / Евфимий Крыжановский // Крыжановский Е. М. Собрание сочинений. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1890. – Т. 1. – С. 391–439.

314. Крыжановский Е. М. Феофан Прокопович и Варлаам Ванатович / Евфимий Крыжановский // Крыжановский Е. М. Собрание сочинений. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1890. – Т. 1. – С. 296–343.
315. Крыжановский Е. М. Школы при сельських церквах в Киевской епархии / Евфимий Крыжановский // Крыжановский Е. М. Собрание сочинений. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1890. – Т. 3. – С. 397–431.
316. Кудрявцев П. Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у XVIII ст. / Петро Кудрявцев // Дух і Літера. – 2003. – №. 11–12. – С. 114–124.
317. Кузик Т. «З письма та письменних людей нема добра?» Запорозька військова канцелярія, військова «простота» й «проста вольниця» / Тетяна Кузик // Київська Академія. – 2008. – № 5. – С. 125–143.
318. Кузик Т. Коли Лука Яценко–Зеленський бував у Запорозькій Січі / Тетяна Кузик // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 2005. – Т. 10. – С. 216–224.
319. Кулакова И. П. Европейская культура и становление российских университетских традиций в XVIII в. / Ирина Кулакова // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: К проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи / Отв. составитель А. В. Доронин. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 190–204.
320. Кулаковський В. М. Історіографія міст Лівобережної України XVIII ст. / В. М. Кулаковський // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К. : Наукова думка, 1972. – Вип. 5. – С. 114–126.
321. Кулаковський В. М. Стаціонарна торгівля в містах Лівобережної України у XVIII ст. / В. М. Кулаковський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник. – К., 1979. – Вип. 13. – С. 72–77.
322. Курмачева М. Д. Проблемы образования в Уложенной комиссии 1767 г. // Дворянство и крепостной строй России XVI–XVIII вв. Сборник статей, посвященный памяти Алексея Андреевича Новосельского/ Майя Курмачева

- / Редколлегия Н. И. Павленко (отв. редактор) и др. – М. : Издательство «Наука», 1975. – С. 240–264.
323. Лагодзьки Я. П. Цензура лаврських видань Св. Синодом у XVIII столітті / Я. Лагодзьки // Лаврський альманах: Києво–Печерська лавра в контексті української історії та культури. – 2008. – Вип. 20. – С. 26–32.
324. Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672–1805) / Александр Лазаревский // Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 101–133.
325. Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам / Александр Лазаревский. – К. : Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, 1908. – X+II+108 с.
326. Лазаревский А. Описание Старой Малоросии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / Александр Лазаревский. – К. : Типография К. Н. Милевского, 1888. – Т. I: Полк Стародубский. – XIV+470+XXX с.
327. Лазаревский А. Описание Старой Малоросии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / Александр Лазаревский. – К. : Типография К. Н. Милевского, 1893. – Т. II: Полк Нежинский. – 521+XXXIX с.
328. Лазаревский А. По поводу ста лет от смерти графа П. А. Румянцева / Александр Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С. 374–394.
329. Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке / Александр Лазаревский // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. – 1862. – № 5. – С. 82–89.
330. Л[азаревский] Гл. Список докторов медицины из малороссов, практиковавших в России в XVIII столетии / Глеб Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – № 3. – С. 98–103.
331. Лалаев М. Исторический очерк военно–учебных заведений, подведомственных Главному их управлению. От основания в России военных школ до исхода первого двадцатипятилетия благополучного

- царствования государя императора Александра Николаевича. 1700–1880 / Матвей Лалаев. – СПб. : Типография М. Стасюлевича, 1880. – Ч. I–II. – VI+144+308 с.
332. Л[ебединцев]. П. Население Киева в прошлом столетии / Петр Лебединцев // Киевская старина. – 1884. – № 2. – С. 352–354.
333. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. / Орест Левицкий // Киевская старина. – 1901. – № 12. – С. 424–471.
334. Левицкий П. Иоасаф Кроковский, Митрополит Киевский / Памфил Левицкий // Полтавские епархиальные ведомости. – 1890. – № 3. – Ч. неофиц. – С. 109–126.
335. Лелекач М. М. Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII–XVIII ст. / Микола Лелекач // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1954. – Т. IX. – С. 145–159.
336. Лилеев М. К вопросу об авторе «Путешествия во св. Землю» 1701–1703 гг., московском священнике Иоанне Лукьянове или старце Леонтии / Михаил Лилеев // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1895. – Кн. 9. – Отд. II. – С. 25–41.
337. Лисенко С. Правобережна шляхта: кінець XVIII – перша половина XIX ст. / Сергій Лисенко, Євген Чернецький – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2007. – 448 с.
338. Лисяк–Рудницький І. Іполіт Володимир Терлецький / Іван Лисяк–Рудницький // Лисяк–Рудницький І. Історичні есе. – К. : «Основи», Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті міністрів України, 1994. – С. 221–249.
339. Литвинова Т. Освітні традиції дворянства Лівобережної України в другій половині XVIII – на початку XIX століття / Тетяна Литвинова // Схід–Захід: Історико–культурологічний збірник. – 2005. – Вип. 7: Спеціальне видання. Університети та нації в Російській імперії. – С. 52–63.

340. Лоський І. Григорій Винський і його записки / Ігор Лоський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1993. – Т. ССХХV: Праці історично-філософської секції. – С. 355–364.
341. Лотоцкий А. Где обучалось подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии? (По поводу столетия устройства Подольской духовной семинарии) / Александр Лотоцкий // Подольския епархиальныя ведомости. – 1898. – № 37. – Ч. неофици. – С. 972–984; № 38. – Ч. неофици. – С. 999–1007; № 39. – Ч. неофици. – С. 1046–1056.
342. Л[учицк]ий И. К истории учреждения семинарии в Переяславле / Иван Лучицкий // Киевская старина. – 1888. – № 1–3. – С. 35–40.
343. Лучицкий И. Киев в 1766 году / Иван Лучицкий // Киевская старина. – 1888. – № 1–3. – С. 1–74.
344. Любченко В. До селянської генеалогії Поділля: можливості дослідження, джерела та їх інтерпретація / Володимир Любченко // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – К., 1996. – С. 150–153.
345. Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. / Георгий Максимович – Нежин : Типолит. «Печатник» бывш. Меленевского, 1917. – Ч. I: Выборы и составление наказов. – X+IX+336 с.
346. Максимович Г. А. Деятельность Румянцева–Задунайского по управлению Малороссией / Георгий Максимович. – Нежин, 1913. – VIII+IV+4+402+4 с.
347. Максимович Г. Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII века. (По делу архива Харьковского Ист.–Фил. Общ. Черниговский отдел № 2413) / Георгий Максимович // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1913. – Кн. 23. – Вып. II. – Отд. II. – С. 89–142.
348. Марасинова Е. Н. «Рабы» и «граждане» в Российской империи XVIII в. / Елена Марасинова // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: К проблеме адаптации западных идей и практик в Российской

- империи / Отв. составитель А. В. Доронин. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 99–118.
349. Маслійчук В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу / Володимир Маслійчук // Київська Академія. – 2009. – Вип. 7. – С. 73–86.
350. Маслійчук В. Дитина на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. (до постави питання) / Володимир Маслійчук // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – 2006. – Т. 12. – С. 11–32.
351. Маслійчук В. Дитина та голодні роки (стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80–х рр. XVIII ст.) / Володимир Маслійчук // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 94–99.
352. Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків XVII–XVIII ст.: «родинний клан» та досягнення соціального статусу / Володимир Маслійчук // Маслійчук В.. Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – С. 76–104.
353. Маслійчук В. «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 років / Володимир Маслійчук // Київська Академія. – 2013. – Вип. 11. – С. 137–153.
354. Маслійчук В. «Шляхеткість» слобідсько–українських козацьких старшин другої половини XVII–XVIII ст. (Ономастика, геральдика, «генеалогія») / Володимир Маслійчук // Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – С. 27–41.
355. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малоросии. Превращение козацкой старшины в дворянство / Дмитрий Миллер // Киевская старина. – 1897. – № 4. – С. 1–47.
356. Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) / Лев Миловидов // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1930. – Т. 1: Праці історично–краснавчої секції. – С. 65–89.

357. Миловидов Л. Проекти університету у Києві у другій половині XVIII в. / Лев Миловидов // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1930. – Зб. перший. – С. 295–306.
358. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Борис Миронов. – СПб. : Дм. Буланин, 2000. – Второе изд., исправл. – Т. 1. – 547+[1] с.: ил., портр.
359. Модзалевський В. З історії книги на Україні / Вадим Модзалевський // Книгарь. Літопис українського письменства. – 1918. – Число 5 (січень). – С. 235–238.
360. М[олчановский]. Н. Правныя книги и руководства киевского магистрата и борьба за должность писаря в 1763–1773 гг. / Никандр Молчановский // Киевская старина. – 1897. – № 3. – С. 68–74.
361. Моряков В. И. Проблема воспитания «истинного сына Отечества» в России XVIII в. / Владимир Моряков // Вестник Московского университета. – 2009. – Серия 8. История. – № 2. – С. 42–58.
362. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. / Венедикт Мякотин. – Прага : Ватага и пламя, 1926. – Т. 1. – Вып. 3. – 225 с.
363. Несколько сведений вообще о состоянии просвещения в Киевской епархии в XVIII ст. и в частности о существовавших здесь, в конце прошлого столетия, школах для первоначального образования священнических детей // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 14. – Отд. II. – С. 443–455; № 15. – Отд. II. – С. 463–478.
364. Оглоблин О. Андрій Рачинський / Олександр Оглоблин // Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог–Нью-Йорк : Редакційно-видавничий відділ Університету «Острозька Академія», 2000. – С. 194–202.
365. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк–К.–Львів–Париж–Торонто, 2001. – Вид. 2-е, доповнене. – 464 с.: іл.

366. Оглоблин О. Тимофій Калинський / Олександр Оглоблин // Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог–Нью–Йорк : Редакційно–видавничий відділ Університету «Острозька Академія», 2000. – С. 58–71.
367. Окіншевич Л. Значне військово товариство в Україні–Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Лев Окіншевич // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен, 1948. – Т. CLVII: Праці Історично–філософичної секції. – 232 с.
368. Орловский П., прот. К истории малороссийского духовенства / Петр Орловский // Киевская старина. – 1896. – № 9. – С. 49–64.
369. Орловский П., прот. Сказание о блаженном Рафаиле митрополите Киевском / Петр Орловский. – К. : Типография И. И. Горбунова, 1908. – 54 с.
370. Остап Р. І. До походження прізвищевих назв Реєстру (спроба етимологічного словника) / Роман Остап // Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О. В. Тодійчук (головн. упоряд.) та ін. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 517–567.
371. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / Сергій Паленко. – К. : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2005. – 300 с.
372. Павлова Н. А. Київські вйти другої половини XVII – початку XVIII ст. / Наталя Павлова // Наукові записки НаУКМА. – 2007. – Т. 65: Історичні науки. – С. 8–16.
373. Павловский И. Фр. Приходския школы в старой Малороссии и причины их уничтожения / Иван Павловский // Киевская старина. – 1904. – № 1. – С. 1–40.
374. Панашенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині / Віра Панашенко // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка / Відпов. ред. В. Смолій. – К. : ЗАТ «Віпол», 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 291–347.
375. Панашенко В. Бунчукові товариші / Віра Панашенко // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 24–40.

376. Панащенко В. Військові товариші / Віра Панащенко // Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 166–174.
377. Панащенко В. Значкові товариші / Віра Панащенко // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 126–141.
378. Панащенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. / Віра Панащенко // Український історичний журнал. – 1972. – № 2. – С. 103–108.
379. Панащенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.) / Віра Панащенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 1997. – 74 с.
380. Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.) / Віра Панащенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 212 с.
381. П[архомен]ко Вл. Из истории образования на Украине / Владимир Пархоменко // Киевская старина. – 1905. – № 9. – С. 235–247.
382. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско–Бориспольской епархии (1733–1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Опыт церковно–исторического исследования / Владимир Пархоменко. – Полтава : Полтавский церк. ист.–археол. ком., 1908. – [2]+IV+98+XXXII с.
383. Передмова // Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Покажчик населених пунктів / Ред. І. Л. Бутич, укл. Л. А. Попова, К. Г. Ревнивцева. – К., 1959. – С. 3–12.
384. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. / Арнольд Перковський // Історичні джерела та їх використання. – К. : Наукова думка, 1969. – Вип. 4. – С. 196–209.
385. Перковський А. Л. Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. Джерела до історичної демографії України / Арнольд Перковський // Український археографічний щорічник. – 1992. – Вип. 1. – С. 144–156.

386. Перковський А. Л. Українське населення в 60–70–х роках XVIII ст. / Арнольд Перковський // Український історичний журнал. – 1968. – № 1. – С. 107–111.
387. Петренко О. Документи традиційних християнських церков у фондах Державного архіву Вінницької області дорадянського періоду / Олександр Петренко // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т. 7. – С. 52–56.
388. Петров Н. И. Введение / Николай Петров // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н. И. Петрова. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1904. – Т. I (1721–1750 гг.). – Ч. 2. Приложения. – С. V–XXI.
389. Петров Н. И. Введение / Николай Петров // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н. И. Петрова. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1905. – Т. II (1751–1762 гг.). – С. III–XXXVII.
390. Петров Н. И. Введение / Николай Петров // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н. И. Петрова. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1906. – Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). – С. V–XXXIV.
391. Петров Н. И. Введение / Николай Петров // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н. И. Петрова. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1907. – Т. IV: Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770–1783 гг.). – С. V–XXXV.
392. Петров Н. И. Киевская Академия во второй половине XVII века / Николай Петров. – К. : Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1895. – [2]+171 с.
393. Петров Н. И. Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины II (1762–1796 гг.) / Николай Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1906. – Кн. 7. – С. 453–494.

394. П[етров]. Н. Опыт обязательного обучения козацких детей грамоте в Лубенском полку, в 1762 году/ Николай Петров // Киевская старина. – 1906. – № 1. – С. 1–5.
395. Петров Н. И. Очерк истории Базилианского ордена в бывшей Польше / Николай Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – №7. – С. 118–189.
396. Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII–XVIII вв., преимущественно драматическая / Николай Петров. – К. : Типография акц. о-ва «Петр Барский в Киеве», 1911. – IV+536 с.
397. Петров Н. И. Списки студентов и профессоров Киевской Академии с 1736–1737 по 1757–1758 год / Николай Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1914. – № 5. – С. 104–121.
398. Пичета В. Наказы украинских городов в 1767 году. Города Малороссийской губернии / Владимир Пичета // Украинская жизнь. Ежемесячный научно–литературный и общественно–политический журнал. – 1915. – № 11–12. – С. 77–100.
399. Пірко В. О. Ревізії Перемишльської землі кінця XVII – початку XVIII ст. як джерело соціально–економічної історії міст Руського воєводства (Галичини) / Василь Пірко // Архіви України. – 1977. – № 2. – С. 71–75.
400. П–ко Вл. Статистические сведения о церквах и православном населении русской части Малороссии в 1780 г. / Вл. П–ко // Киевская старина. – 1905. – № 10. – С. 7–8.
401. Плохій С. В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи / Сергій Плохій // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2006. – Вип. 6. – С. 267–281.
402. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Сергій Плохій. – К. : Критика, 1996. – Вид. друге, виправл. – 496 с.
403. Покровский И. М. Русския епархии и XVI–XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно–исторического, статистического и

- географического исследования / Иван Покровский. – Казань : Центральная типография, 1913. – Т. 2 (XVIII–й век). – [3]+892+XVIII+48 с.
404. Попельницька О. Історична топографія Київського Подолу XVII – початку XIX століття / Олена Попельницька. – К. : ВД «Стилос», 2003. – 304 с.
405. Попов Хр. Протопопская школа в Сорочинцах в 1740–1741 гг. / Хр. Попов // Полтавские епархиальные ведомости. – 1892. – № 19–20. – Ч. неофици. – С. 749–772 с.
406. Посохова Л. Ю. «Сыскал для женитьбы место...». Брачные стратегии священников в контексте социокультурного конфликта в Украине в XVIII в. / Людмила Посохова // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – 2007. – № 13. – С. 39–54.
407. Посохова Л. Ю. «Утеча від науки» (сторінки повсякденного життя учнів колегіумів України XVIII століття) / Людмила Посохова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2006. – Вип. 38: Історія. – С. 41–50.
408. Посохова Л. Ю. Вчителювання студентів православних колегіумів України XVIII ст. у родинах козацької старшини / Людмила Посохова // Київська старовина. – 2008. – № 5. – С. 3–18.
409. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Людмила Посохова – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.
410. Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.) / Людмила Посохова. – Харків : Бізнес Інформ, 1999. – 168 с.
411. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Лаврентий Похилевич. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – XXII+642 с.: 8 іл.

412. Пришляк В. До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях першої половини XVIII ст. / Володимир Пришляк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1997. – Т. ССXXXIII: Праці Історично–філософської секції. – С. 47–68.
413. Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII ст. / Володимир Пришляк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 2000. – Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 376–395.
414. Пришляк В. Тогровці Гетьманщини у першій половині XVIII ст. / Володимир Пришляк // Київська старовина. – 2001. – № 6. – С. 66–72.
415. Прицак О. Доба військових канцеляристів / Омелян Прицак // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66.
416. Прокопьев А. Ю. Введение. Реформация, Контрреформация, Конфессионализация / Андрей Прокопьев // Конфессионализация в Западной и Восточной Европе в раннее Новое время: Доклады русско–немецкой научной конференции 14–16 ноября 2000 г. / Под ред. А. Ю. Прокопьева. – СПб. : Алетейя, 2004. – С. 5–32.
417. Прокоп'юк О. Б. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783). Науково–довідкове видання / Оксана Прокоп'юк. – К. : ДП «НВЦ “Приоритети”», 2012. – 208 с.: карта.
418. Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1726 рр.) / Оксана Прокоп'юк. – К. : Фенікс, 2008. – 296 с.
419. Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років / Олег Репан. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 195 с.
420. Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках / Сергей Рождественский – СПб. : Типография М. А. Александрова, 1912. – Т. 1. – X+680+48 с.

421. Романова О. О. Контроль за дитячою сповіддю та визначення віку парафіян (за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії XVIII ст.) / Оксана Романова // Болховітіновський щорічник 2008. – К. : НКПІКЗ, «Фенікс», 2009. – С. 22–26.
422. Романова О. «Боже неблагословіння» чи вигідне одруження? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст. / Оксана Романова // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 373–391.
423. Романова О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / Оксана Романова // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122–148.
424. Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века / Виктор Романовский // Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954. Сборник статей. – М. : Издательство АН СССР, 1954. – С. 395–420.
425. Рубан В. Предисловие от издателя / Василий Рубан // Пешеходца Василя Григоровича–Барского–Плаки–Албова, уроженца киевского, монаха антиохийского, путешествие к святым местам в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное. Изданное третьим тиснением. – СПб., 1793. – Ч. I–II. – С. I–XII.
426. Рыболовский А. П. Варлаам Ванатович, архиепископ Киевский, Галицкий и Малыя России / А. П. Рыболовский. – К. : Типография И. И. Горбунова, 1908. – 202 с.
427. Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII в. / Аляксандр Савич. – К. : З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – 336 с.
428. Салминь А. Я. О грамотности крестьян Лифляндской и Курляндской губерний в XVIII в. / А. Я. Салминь // История СССР.– 1969. – № 6.– С. 136–140.

429. Самарин А. Ю. Читатель в России во второй половине XVIII века (по спискам подписчиков) / Александр Самарин. – М. : Изд-во МГУП, 2000. – 288 с.
430. Самойленко Г. В. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII–XVIII ст. / Григорій Самойленко, Сергій Самойленко. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 241 с.
431. Свенціцкий І. З життя старої школи / Іларіон Свенціцкий // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1907. – Т. LXXVIII. – Кн. IV. – С. 172–174.
432. Сердюк І. Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень) / Ігор Сердюк // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2009. – № 3–4. – С. 214–220.
433. Сердюк І. О. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії / Ігор Сердюк // Вісник Черкаського університету. – 2008. – Вип. 133: Серія «Історичні науки». – С. 55–62.
434. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / Ігор Сердюк – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.
435. Сердюк І. О. Рум'янцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини / Ігор Сердюк // Історична пам'ять. – 2008. – № 2. – С. 144–152.
436. Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ея в 1819 году / Василий Серебренников. – К. : Типография Императорского университета св. Владимира. Н. Т. Корчак–Новицкого, 1897. – [2]+224 с.
437. Серяков С. О. Характерні риси єзуїтського шкільництва в освітній діяльності Києво–Могилянської академії в XVII столітті / Сергій Серяков // Наукові записки НаУКМА. – 2000. – Т. 18: Ювілейний випуск, присвячений 385-річчю КМА. – С. 24–28.

438. Симчич М. Зауваги до впливів на викладання філософії в Києво–Могилянській академії кінця XVII–XVIII ст. / Микола Симчич // Київська Академія. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 74–85.
439. Симчич М. *Philosophia rationalis* у Києво–Могилянській академії. Компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII – першої половини XVIII ст. / Микола Симчич. – Вінниця : О. Власюк, 2009. – 239 с.
440. Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття / Френк Сисин // Україна модерна. – 2006. – Число 10. – С. 7–18.
441. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 911 с.
442. Скочиляс І. «Володимирські Атени» XVII – початку XVIII ст.: від катедральної школи до єпархіальної семінарії / Ігор Скочиляс // Київська Академія. – 2009. – Вип. 7. – С. 54–73.
443. Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус / Ігор Скочиляс. – Львів : Вид–во УКУ, 2010. – XXIV+832 с.: 16 с. кольор. іл.
444. Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько–Галицько–Кам’янецька єпархія / Ігор Скочиляс. – Львів : Вид–во УКУ, 2004. – Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. – ССVІІІ+512 с.
445. Скочиляс І. Заходи з модернізації унійного духовенства на Поділлі та Кам’янецька духовна семінарія 1790–х років / Ігор Скочиляс // Київська Академія. – 2011. – Вип. 9. – С. 86–94.
446. Скочиляс І. Історичний нарис / Ігор Скочиляс // Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / Упор. та іст. нарис І. Скочиляса. – Львів : Вид–во Українського Католицького Університету, 2006. – С. xxxiii–cxliv.
447. Скочиляс І. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. / Ігор Скочиляс. – Львів : ТЗОВ «Компанія “Манускрипт”», 2008. – 80 с.

448. Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении. (Историко–юридический очерк) / Михаил Слабченко. – Одесса : Типография «Техник», 1909. – 436 с.
449. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. – Ч. I: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях / Михаил Слабченко. – Одесса : Государственное издательство Украины, 1922. – Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. – VII+[1]+208 с.
450. Смагина Г. И. Академия наук и российская школа (вторая половина XVIII в.) / Галина Смагина. – СПб. : «Наука», 2002. – 168 с.
451. Смагина Г. И. Немецкие образовательные идеи и российская школа XVIII в. / Галина Смагина // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: К проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи / Отв. составитель А. В. Доронин. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 205–220.
452. Смирнов С. История Московской славяно–греко–латинской академии / Сергей Смирнов. – М. : В типографии В. Готье, 1855. – 428+IV с.
453. Смолич И. К. История Русской Церкви. 1700–1917 / Игорь Смолич. – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – Ч. I. – 800 с.
454. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / Валерій Смолій. – К. : «Наукова думка», 1978. – 192 с.
455. Соболевский А. И. Образованность Московской Руси XV–XVII веков. Речь, читанная на годичном акте императорского С.–Петербургского университета 8 февраля 1892 года / Алексей Соболевский. – СПб. : Типо–лит. А. М. Вольфа, 1892. – 24 с.
456. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. / Олексій Сокирко – К. : Темпора, 2006. – 280 с.: іл.
457. Сокирко О. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 20–60–х рр. XVIII ст. / Олексій Сокирко //

- Історія українського козацтва. Нариси у 2 т. / Ред. В. А. Смолій – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 514–528.
458. Сокирко О. Г. Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. / Олексій Сокирко // Історія українського козацтва. Нариси у 2 т. / Ред. В. А. Смолій– К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 508–513.
459. Стороженко Н. В. Отрывки из фамильных преданий и архивов / Николай Стороженко // Киевская старина. – 1891. – № 2. – С. 320–334.
460. Сумцов Н. Ф. Малорусския фамильныя прозвания / Николай Сумцов // Киевская старина. – 1885. – № 2. – С. 215–228.
461. Таирова-Яковлева Т. Мазепа / Татьяна Таирова–Яковлева. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 271+[1] с.: ил.
462. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства» / Татьяна Таирова–Яковлева. – М. : Изд-во Центрполиграф, 2011. – 525+[3] с.
463. Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии / Иван Теличенко // Киевская старина. – 1890. – № 11. – С. 251–272; 1891. – № 1. – С. 73–97; № 2. – С. 232–254.
464. Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно–просветительская деятельность (XVII–XX вв.) / Наталья Терентьева. – К. : «Аквилон–Пресс», 1999. – 352 с.
465. Тимошенко Л. Духовенство дрогобицьких церков XV–XVIII ст.: особовий склад, династії, душпастирська та мистецька діяльність / Леонід Тимошенко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2006. – Вип. X. – С. 221–240.
466. Титов Ф. И. Русская Православная Церковь в Польско–Литовском государстве XVII–XVIII вв. / Федор Титов. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1905. – Т. I: Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. – Первая половина тома. (1654–1725 г.). Опыт церковно–исторического исследования. – X+396 с;

467. Титов Ф. И. Русская Православная Церковь в Польско–Литовском государстве XVII–XVIII вв. / Федор Титов. – К. : Типография Императорского университета св. Владимира, 1905. – Т. II: Киевская митрополия–епархия в XVII–XVIII вв. (1696–1797 гг.). – Первая половина тома. Опыт церковно–исторического исследования. – IV+483 с.
468. Титов Ф., прот. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Историческая записка / Федор Титов / Предисл., прим. и прил., иллюстрирование В. Ульяновский. – К. : Гопак, 2003. – Изд. второе. – СХХVIII+560 с.
469. Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. / Микола Тищенко // Історично–географічний збірник. – 1928. – Т. 2. – С. 87–133.
470. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. / Микола Ткаченко – К. : ВУАН, 1931. – Т. 1. – Вип. 1. – 149 с.
471. Травкіна О. І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму / Ольга Травкіна // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 32–36.
472. Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786) / Ольга Травкіна. – Чернігів : ДКП РВВ, 2000. – 119 с.: іл.
473. Феофанов А. М. Студенчество Московского университета XVIII – первой четверти XIX века / Александр Феофанов. – М. : Изд-во ПСТГУ, 2011. – 253 с.: с илл.
474. Франко І. Йосиф Шумлянський, последний православный епископ Львовский и его «Метрика» / Иван Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 46. – Кн. 2: Історичні праці (1891–1897) / Ред. Я. Д. Ісаєвич, В. Г. Сарбей, упор. В. О. Гавриленка та ін. – С. 43–84.
475. Хаванова О. В. Заслуги отцов и таланты сыновей: венгерские дворяне в учебных заведениях монархии Габсбургов. 1746–1784 / Ольга Хаванова. – СПб. : Алетей, 2006. – 439 с.: ил.

476. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / Константин Харлампович. – Казань : Издание Книжного магазина М. А. Голубева, 1914. – Т. I. – XXIV+878+LXVI с.
477. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII–XVIII ст.) / Костянтин Харлампович // Записки історично–філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. 24. – С. 109–205.
478. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / Зоя Хижняк. – К. : Вид-во при КДУ видавн. об'єднання «Вища школа», 1981. – Вид. друге, перероб. і доповн. – 236 с.
479. Хижняк З. І. Церква Благовіщення Пресвятої Богородиці при Києво–Могилянській академії / Зоя Хижняк. – К. : БППБ «Гулевичівна», 2004. – 76 с.: іл.
480. Хижняк З. І. Історія Києво–Могилянської академії / Зоя Хижняк, Валерій Маньківський. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 181 с.: іл.
481. Хоруженко О. И. Дворянские дипломы XVIII века в России / Олег Хоруженко. – М. : Наука, 1999. – 419 с.
482. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / Михайло Худаш. – К. : «Наукова думка», 1977. – 236 с.
483. Худаш М. Л. К вопросу о возникновении украинских фамилий / Михаил Худаш // Антропонимика. – М. : Из-во «Наука», 1970. – С. 121–125.
484. Цимбаева Е. Н. Иезуиты XVIII века и их влияние на формирование русского католицизма / Екатерина Цимбаева // Россия и езуиты. 1772–1820 / [Отв. ред. М. Инглот, S.J., Е. С. Токарева]; Ин-т всеобщей истории РАН; Исторический ин-т Общества Иисуса. – М. : Наука, 2006. – С. 307–324.
485. Цимбал Т. Н. Від упорядника / Тамара Цимбал // Адміністративно–територіальний устрій Лівобережної України 50–х років XVIII ст.: каталог населених пунктів (за архівними матеріалами податкових реєстрів) / Упор. Т. Н. Цимбал. – К., 1990. – С. 9–12.
486. Чернецький Є. Церковнородові змагання на теренах Білоцерківського староства (епізод 1768 р.) / Євген Чернецький // Яковлівські Читання.

- Матеріали наукової конференції пам'яті Андрія Яковліва (1872–1955). – Черкаси, 2000. – С. 29–34.
487. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско–Бодони (1799–1803 гг.) / Владимир Чеховский. – К. : Типография И. И. Горбунова, 1905. – II+307 с.
488. Чистович И. История С.Петербургской духовной академии / Илларион Чистович. – СПб. : В типографии Якова Трея, 1857. – [8]+458+IV с.
489. Чистович И. Очерк истории Западно–русской Церкви / Илларион Чистович. – СПб. : Тип. Деп. уделов, 1884. – Ч. II. – IV+420 с.
490. Чухліб Т. Хто вони гайдамаки – козаки, «бомжі» чи вурдалаки / Тарас Чухліб // Сучасність. – 2010. – № 3. – С. 163–185.
491. Шамрай Г. До історії лівобережних міст у половині XVIII в. / Ганна Шамрай // Історично–географічний збірник. – 1928. – Т. 2. – С. 159–168.
492. Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку / Сергій Шамрай // Історично–географічний збірник. – 1928. – Т. 2. – С. 134–146.
493. Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв. (Історично–географічна та економічна характеристика) / Сергій Шамрай // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1930. – Зб. перший. – С. 159–283.
494. Шамрай С. М. Кобижча в XVIII в. / Сергій Шамрай // Записки історично–філологічного відділу ВУАН. – 1931. – Кн. XXVI. – С. 229–313.
495. Шамрай С. Місто Васильків (IX–XVIII вв.) / Сергій Шамрай // Історично–географічний збірник. – 1929. – Т. 3. – С. 33–127.
496. Швидько А. К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века / Анна Швидько. – Днепропетровск : ДГУ, 1984. – 92 с.
497. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. / Тетяна Шевченко – Львів : Свічадо, 2005. – 340 с.

498. Шевченко Ф. П. Закарпатці – студенти Київської академії XVIII ст. / Федір Шевченко // Український історичний журнал. – 1965. – № 6. – С. 95–98.
499. Шевченко Ф. П. Подоляни в Київській колегії та академії в XVII–XVIII ст. / Федір Шевченко // Тези доповідей Подільської історико–краєзнавчої конференції (жовтень, 1965). – Хмельницький, 1965. – С. 50–52.
500. Шлафли Д. Л., младший. Педагогическое наследие иезуитов в России Екатерины II / Дениел Шлафли, младший // Россия и езуиты. 1772–1820 / [Отв. ред. М. Инглот, S.J., Е. С. Токарева]; Ин–т всеобщей истории РАН; Исторический ин–т Общества Иисуса. – М. : Наука, 2006. – С. 140–149.
501. Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770) / Николай Шпачинский. – К. : Типография т-ва Н. А. Гирич, 1907. – XVII+683 с.
502. Шульгин Я. Несколько данных о школах в правобережной Украине в половине XVIII в. / Яков Шульгин // Киевская старина. – 1891. – № 7. – С. 97–118.
503. Щербак В. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Віталій Щербак // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка / Відпов. ред. В. Смолій. – К. : ЗАТ «Віпол», 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 183–193.
504. Щербак В. О. Трансформація суспільного статусу козацької страшини в період Національно–визвольної війни 1648–1657 рр. / Віталій Щербак // Наукові записки НаУКМА. – 2007. – Т. 65: Історичні науки. – С. 4–8.
505. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / Віталій Щербак – К. : Вид. дім «KM Academia», 2000. – 295 с.: іл.
506. Щербина В. Два київські генерал–губернатори першої половини XVIII віку. (Кн. Д. М. Голіцин та М. І. Леонтєв) / Володимир Щербина // Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер історичної секції ВУАН. Науковий збірник за рік 1924. – 1924. – Т. XIX. – С. 79–87.

507. Щербина В. Судьба одной знатной козацкой фамилии / Владимир Щербина // Киевская старина. – 1891. – № 10. – С. 122–126.
508. Щербина В. И. Последние следы казачества в Правобережной Украине / Владимир Щербина // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899. – М., 1902. – Т. II. – С. 90–94.
509. Эрдниев У. Э. Калмыки / Урюбджур Эрдниев. – Элиста : Калмыцкое книжное издательство, 1980. – Изд. второе, доп. и перераб. – 284 с. : с иллюстр.
510. Яковенко Н. М. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди: до історії спроби перетворення Могилянської колегії на університет) / Наталя Яковенко // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – К. : Laurus, 2012. – С. 342–367.
511. Яковенко Н. М. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. / Наталя Яковенко // Київська старовина. – 1997. – № 1–2. – С. 11–27.
512. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2008. – Вид. друге, перегл. і виправл. – 472 с.: іл.
513. Яковенко Н. М. Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів у першій половині XVII століття (спроба «колективного портрета») / Наталя Яковенко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 2008. – Т. ССLVI: Праці Історично–філософської секції. – С. 163–190.
514. Яковенко Н. Н., Боряк Г. В. Родовая антропонимия Правобережной Украины как отражение социальной структуры общества (по актам конца XIV–XVI в.) / Наталья Яковенко, Геннадий Боряк // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1987. – Т. XIX. – С. 22–38.
515. Яременко М. В. Антропонімія вихованців Києво–Могилянської академії XVIII ст. (про інформативні можливості студентських реєстрів) / Максим

- Яременко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 19. – Кн. 1. – К., 2009. – С. 308–322.
516. Яременко М. В. Біографічні реєстри чернецтва київських чоловічих неставропігійних монастирів 70–80-х рр. XVIII ст.: характеристика джерела та інформаційні можливості / Максим Яременко // Архіви України. – 2002. – № 1–3. – С. 153–173.
517. Яременко М. В. Вікові характеристики та смертність київських ченців у XVIII столітті / Максим Яременко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 2002. – Т. 9: Тематичний випуск «Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень». – С. 593–608.
518. Яременко М. В. Горе з розуму, або Про могилянську навченість як підставу для гонору / Максим Яременко // Київська Академія. – 2007. – Вип. 4. – С. 86–94.
519. Яременко М. В. Джерельний потенціал «відомостей» про студентів Києво–Могилянської академії / Максим Яременко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 2010. – Т. ССLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Кн. 1. – С. 57–73.
520. Яременко М. В. Для «честі дому», заради користі «отчизни» та «в прислугу государственную» (стимули до навчання дітей козацької старшини у XVIII ст.) / Максим Яременко // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą* / Red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowata–Walczak. – Białystok : IBNDKE, 2012. – S. 369–388.
521. Яременко М. В. «До мене–де нікто не им-Тть Власти, кромь ясневТлможногј»: самоідентифікація могилянського студента крізь призму конфлікту 1752 р. / Максим Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 231–239.
522. Яременко М. В. «Киевская Академия, по назначению своему для духовенства...»? (Контингент могилянських спудеїв у XVIII ст.) / Максим

- Яременко // Наукові записки НаУКМА. – 2013. – Вип. 143: Секція історична. – С. 10–15.
523. Яременко М. В. Київське чернецтво XVIII ст. / Максим Яременко. – К. : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2007. – 304 с.
524. Яременко М. В. Київські студенти 1738 року: спроба колективної фотографії / Максим Яременко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 2008. – Т. ССLVI: Праці історично–філософської секції. – С. 191–215.
525. Яременко М. В. Маловідомий «Епітафій» Варлаамові (Ясинському) 1707 р. (про самоусвідомлення київської церковної еліти початку XVIII століття) / Максим Яременко // Київська Академія. – 2013. – Вип. 11. – С. 79–98.
526. Яременко М. В. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) / Максим Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 3. – С. 121–136.
527. Яременко М. В. Навчатися чи не навчатися? До питання про «освітні стратегії» посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність / Максим Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2008. – Вип. 8. – С. 218–236.
528. Яременко М. В. Настоятелі київських чоловічих монастирів у XVIII столітті / Максим Яременко // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – 2001. – Число 3. – С. 260–295.
529. Яременко М. В. Освіта парафіяльного духовенства Решетилівської протопопії 1770–х рр.: між пастирськими і синодальними настановами та повсякденними практиками / Максим Яременко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982: Серія Історія. – Спеціальний випуск. Історія повсякдення. – С. 71–80.
530. Яременко М. В. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770–х рр. (на прикладі Глухівської протопопії) / Максим

- Яременко // Просемінарій: медієвістика, історія Церкви, науки і культури. – 2008. – Вип. 7. – С. 269–298.
531. Яременко М. В. Пам'ять про Галшку Гулевичівну в Києво–Могилянській академії у XVIII столітті: пригадування чи вигадування? / Максим Яременко // Київська Академія. – 2009. – Вип. 7. – С. 18–43.
532. Яременко М. В. «Посполиті» в Києво–Могилянській академії у XVIII ст.: селяни чи міщани? / Максим Яременко // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 104: Історичні науки. – С. 14–18.
533. Яременко М. В. Річпосполитська шляхта у Києво–Могилянській академії XVIII ст. / Максим Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 37–55.
534. Яременко М. В. Успіхи на невдачі «освітнього дисциплінування» парафіяльного духовенства Києво–Печерської протопопії 1770–х рр. / Максим Яременко // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2010. – № 4. – С. 128–136.
535. Яременко М. В. Характерні риси латинського шкільництва Гетьманщини (на прикладі Переяславського колегіуму) / Максим Яременко // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 13–33.
536. Яременко М. В. Ціна «міщанської любові» або скільки коштувала прихильність обивателів Києво–Подолу до могилянських студентів / Максим Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 95–104.
537. Яременко М. В. Чи був 1701 рік рубіжним для Могилянської академії у сприйнятті київських професорів XVIIIст.? / Максим Яременко // 350–lecie Unii Nadziackiej (1658–2008) / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego. – Warszawa : Wydawnictwo «DiG», 2008. – S. 623–637.
538. Яременко М. В. Яких козаків діти навчалися в Києво–Могилянській академії? / Максим Яременко // Київська старовина. – 2010. – № 3. – С. 3–19.

539. Bednarski S., T.J. Upadek i Odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa Polskiego / Bednarski Stanisław. – Kraków : Wydawnictwo WAM, 2003. – 538 s.+9 tabl.+1 mapa.
540. Black J. L. Citizens for the Fatherland. Education, Educators, and Pedagogical Ideals in Eighteenth Century Russia / J. L. Black. – Boulder, New York : East European Quarterly, distributed by Columbia University Press 1979. – xiv+273 p.
541. Bobryk W. Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku / Witold Bobryk. – Lublin : IEŚW, 2005. – 218 s.
542. Bobryk W. Rodzina kapłańska w unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku / Witold Bobryk // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze / Pod redakcją C. Kukli. – Warszawa : Wydawnictwo «DiG», 2008. – S. 219–229.
543. Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej / Maria Bogucka, Henryk Samsonowicz. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, 1986. – 676 s.
544. Brogi Bercoff G. The Hetman and the Metropolitan. Cooperation between State and Church in the Time of Varlaam Jasyns'kyj / Giovanna Brogi Bercoff // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società – Mazepa and his time. History, culture, society / A cura di G. Siedina. – Alessandria : Edizioni dell'Orso, 2004. – P. 417–444.
545. Brüning A. Confessionalization in the Slavia Orthodoxa (Belorussia, Ukraine, Russia)? – Potential and Limits of a Western Historiographical Concept / Alfons Brüning // Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe: encounters of faiths / Ed. Th. Bremer. – London : Palgrave Macmillan, 2008. – P. 65–96.
546. Brüning A. Peter Mohyla's Orthodox and Byzantine Heritage. Religion and Politics in the Kievan Church Reconsidered / Alfons Brüning // Von Moskau nach St. Petersburg. Das russische Reich im 17. Jahrhundert / Herausg. H.–J. Torke (†). – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2000. – P. 63–90.

547. Chachaj J. Łacińskie szkolnictwo parafialne na Rusi Koronnej od XVI do XVIII wieku / Jacek Chachaj. – Lublin : Towarzystwo Naukowe KUL, 2003. – 296 s.
548. Deventer J. 'Confessionalisation' – a useful theoretical concept for the study of religion, politics, and society in early modern East-Central Europe? / Jörg Deventer // *European Review of History – Revue europeenne d'histoire*. – 2004. – Vol. 11. – No. 3. – P. 403–425.
549. Di Simone M. R. Admission / Maria Rosa di Simone // *A History of the University in Europe / General ed. W. Rüegg*. – Cambridge : University press, 1996. – Vol. II. Universities in Early Modern Europe (1500–1800) / Ed.H. de Ridder-Symoens. – P. 285–325.
550. Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764 / Praca zbiorowa pod red. K. Lepszego. – Kraków : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1964. – T. I. – 502 s.
551. Flisiński J. Szkoły Bialskie w XVII–XX wieku / Jerzy Flisiński. – Biała Podlaska : Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Białej Podlaskiej, 1998. – 304 s.
552. Freeze G. The Russian Levites: Parish Clergy in the Eighteenth Century / Gregory Freeze. – Cambridge, Mass., London : Harvard University Press, 1977. – xvi+328 p.
553. Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate / George Gajecy. – Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute, 1978. – Vol. I. – XIV+394 p.
554. Gmiterek H. Młodzież Kijowszczyzny w Akademii Zamojskiej (1595–1784) / Henryk Gmiterek // *Український археографічний щорічник*. – 1999. – Вип. 3/4. – С. 230–241.
555. Graff H. J. The Labyrinths of Literacy. Reflections on Literacy Past and Present / Harvey Graff. – London, New York and Philadelphia : The Falmer Press, 1987. – xii+264 p.

556. Graff H. J. *The Literacy Myth. Cultural Integration and Social Structure in the Nineteenth Century* / Harvey Graff. – New Brunswick, London : Transaction Publishers, 1991. – xliv+[2]+352 p.
557. Houston R. A. *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800* / Robert Allan Houston. – London and New York : Longman, 1988. – 270 p.
558. Isaievych Ia. *Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine* / Iaroslav Isaievych. – Edmonton-Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2006. – XXXII+324 p.
559. Kaestle C. F. *The History of Literacy and the History of Readers* / Carl Kaestle // *Review of Research in Education*. – 1985. – Vol. 12. – P. 11–53.
560. Kamler A. *Edukacja w rodzinie szlacheckiej w XVI wieku* / Anna Kamler // *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze* / Pod redakcją C. Kukli. – Warszawa : Wydawnictwo «DiG», 2008. – S. 49–57.
561. Kołbuk W. *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne* / Witold Kołbuk. – Lublin : IEŚW, 1998. – 459 s.
562. Kuklo C. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej* / Cezary Kuklo. – Warszawa : Wydawnictwo «DiG», 2009. – 532 s.
563. Kusber J. *Individual, Subject, and Empire. Toward a Discourse on Upbringing, Education, and Schooling in the Time of Catherine II* / Jan Kusber // *Ab Imperio*. – 2008. – № 2. – P. 125–155.
564. Litwin H. *Katalog alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582–1798* / Henryk Litwin // *Przegląd Wschodni*. – 2003. – T. VIII. – Z. 4 (32). – S. 925–976.
565. Lukowski J. *Liberty's Folly. The Polish–Lithuanian Commonwealth in the eighteenth century, 1697–1795* / Jerzy Lukowski. – London and New York : Routledge, 1991. – xix+316 p.
566. Marker G. *Faith and Secularity in Eighteenth–Century Russian Literacy, 1770–1775* / Gary Marker // *Christianity and the Slavs*. – Berkeley, Los Angeles,

- London : University of California Press, 1994. – Vol. II: Russian Culture in Modern Times / Ed. by R. P. Hughes and I. Paperno. – P. 3–24.
567. Marker G. Literacy and Literacy Texts in Muscovy: A Reconsideration / Gary Marker // *Slavic Review*. – 1990. – No. 1. – P. 74–89.
568. Marker G. Novikov's readers / Gary Marker // *The Modern Language Review*. – 1982. – Vol. 77 (October). – Part 4. – P. 894–905.
569. Marker G. Russian Journals and their Readers in the Late Eighteenth Century / Gary Marker // *Oxford Slavonic Papers*. – 1986. – Vol. XIX. – P. 88–101.
570. Motylewicz J. Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku / Jerzy Motylewicz. – Przemysł : Południowo-Wschodni Instytut Naukowy; Rzeszów : Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1993. – 317 s.
571. Nabywaniec S., ks. Kształcenie i formacja alumnów–unitów archidiecezji Kijowskiej i diecezji Przemyskiej w XVIII w. / Stanisław Nabywaniec // *Nasza Przyszłość*. – 2000. – T. 93. – S. 83–106.
572. Nowak Z., Szafran P. Wstęp / Z. Nowak, P. Szafran // *Album uczniów Chełmińskiego gimnazjum akademickiego. 1692–1816* / Wydali Z. Nowak i P. Szafran. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975. – S. 5–21.
573. Pelczar R. Działalność oświatowo-kulturalna jezuitów w diecezji Przemyskiej w XVI–XVIII wieku / Roman Pelczar. – Przemysł : Mercator, 1999. – 176 s.
574. Pelczar R. Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa Ruskiego (XVI–XVIII w.) / Roman Pelczar. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej szkoły pedagogicznej, 1998. – 306 s.
575. Pidłypczak–Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu / Maria Pidłypczak–Majerowicz. – Warszawa-Wrocław : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1986. – 276 s.
576. Piechnik L., SJ. Jezuickie Collegium Nobilium w Warszawie (1752–1777) / Ludwik Piechnik // *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów* / Wstęp, wybór i opracowanie, mapki, wykaz szkół, bibliografia, indeks Jerzy Paszenda SJ. – Kraków : Wydawnictwo WAM, Księża Jezuici, 1994. – S. 151–182.

577. Piechnik L., SJ. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku / Ludwik Piechnik // *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów / Wstęp, wybór i opracowanie, mapki, wykaz szkół, bibliografia, indeks Jerzy Paszenda SJ.* – Kraków : Wydawnictwo WAM, Księża Jezuitów, 1994. – S. 183–209.
578. Piechnik L., SJ. Studium matematyczne i projekt Akademii wojskowej Bartłomieja Wąsowskiego / Ludwik Piechnik // *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów / Wstęp, wybór i opracowanie, mapki, wykaz szkół, bibliografia, indeks Jerzy Paszenda SJ.* – Kraków : Wydawnictwo WAM, Księża Jezuitów, 1994. – S. 131–141.
579. Poplatek J., T. J. Zarys dziejów Seminarjum Papieskiego w Wilnie 1585–1773 / J. Poplatek // *Ateneum Wileńskie.* – 1930. – Rocznik VII. – Zeszyt 1–2. – S. 170–228.
580. Pritsak O., Procyk O. A select bibliography of Soviet Publications related to the Kiev Mohyla Academy and its Founder, 1970–1983 / Omelian Pritsak, O. Procyk // *Harvard Ukrainian Studies. The Kiev Mohyla Academy.* – 1984. – Vol. VIII. – Num. 1/2. – P. 229–250.
581. Puchowski K. Model kształcenia szlachty w kolegiach jezuickich / Kazimierz Puchowski // *Między barokiem a oświeceniem: nowe spojrzenie na czasy saskie: praca zbiorowa / Pod red. K. Stasiewicz, S. Achremczyka.* – Olsztyn : OBN im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1996. – S. 97–104.
582. Raeff M. Home, School, and Service in the Life of the 18th-Century Russian Nobleman / Marc Raeff // *The Slavonic and East European Review.* – 1962. – No 95 (June). – P. 295–307.
583. Roche D. France in the Enlightenment / Daniel Roche. – Cambridge, Mass., London : Harvard University Press, 1998. – 723 p.
584. Sakowicz E. Kościół Prawosławny w Polsce w epoce sejmu wielkiego 1788–1792 / Eugenjusz Sakowicz. – Warszawa, 1935. – XVI+272 s.
585. Schofield R. S. The Measurement of Literacy in Pre-Industrial England / Roger Schofield // *Literacy in Traditional Societies / Ed. by J. Goody.* –

- Cambridge, London, New York, Melbourne : Cambridge University Press, 2005.
– P. 311–325.
586. Senyk S. *Becoming a Priest. The Appointment and Ordination of Priests in the Orthodox Church in Ukraine in the Eighteenth Century* / Sophia Senyk // *Orientalia Christiana Periodica*. – 2003. – Vol. 69. – P. 125–151.
587. Senyk S. *Schools for Priests: Orthodox Education in Eighteenth–Century Ukraine* / Sophia Senyk // *Orientalia Christiana Periodica*. – 2007. – Vol. 70. – P. 289–312.
588. Senyk S. *The Education of the secular Clergy in the Ruthenian Church before the Nineteenth Century* / Sophia Senyk // *Orientalia Christiana Periodica*. – 1987. – T. 53. – P. 387–416.
589. Skinner B. *The Western Front of the Eastern Church. Uniate and Orthodox Conflict in 18th–century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia* / Barbara Skinner. – DeKalb : Northern Illinois University Press, 2009. – xvi+296 p.
590. Skoczylas I. *Sobory eparchii Chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej* / Ihor Skoczylas. – Lublin : IEŚW, Petit Skład–Druk–Oprawa, 2008. – 176 s.
591. Sydorenko A. *The Kievan Academy in the Seventeenth Century* / Alexander. – Ottawa : University of Ottawa Press, 1977. – xv+194+[17] p. : ill.
592. Sydorenko A. *Ukraine and the Enlightenment* / Alexander Sydorenko // *На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50–ліття його наукової діяльності. К.–Нью–Йорк–Торонто–Париж–Львів : «Місіонер», 2000. – С. 156–169.*
593. Ternes J. *Ekscesy studenckie w siedemnastowiecznym Zamościu* / Jerzy Ternes // *Res Historica*. – 2005. – T. 20. – S. 133–140.
594. Urban W. *Sztuka pisania w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku* / Waclaw Urban // *Przegląd historyczny*. – 1984. – T. LXXV. – Zesz. 1. – S. 39–82.

595. Urban W. Umiejętność pisania w Małopolsce w drugiej połowie XVI wieku // Wacław Urban // Przegląd historyczny. – 1977. – T. LXVIII. – Zesz. 2. – S. 231–257.
596. Walczak W. O wykształceniu duchowieństwa unickiego w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku / Wojciech Walczak // Nad społeczeństwem staropolskim. – Białystok : Ośrodek Badań Europy Środkowo–Wschodniej, Zakład Historii Nowożytnej, Instytut Historii Uniwersytet w Białymstoku, 2007. – T. 1: Kultura–Instytucje–Gospodarka w XVI–XVIII stuleciu. – S. 483–491.
597. Wawrzeniuk P. Confessional Civilising in Ukraine. The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668–1708 / Piotr Wawrzeniuk. – Huddinge : Södertörns högskola, 2005. – xvi+17–162 p.
598. Wereda D. Pochodzenie i wykształcenie duchowieństwa unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku / Dorota Wereda // Studia Podlaskie. – 2003. – T. XIII. – S. 107–127.
599. Wereda D. Środowisko rodzinne duchownych unickich w XVIII wieku (na przykładzie diecezji włodzimiersko–brzeskiej) / Dorota Wereda // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze / Pod redakcją C. Kukli. – Warszawa : Wydawnictwo «DiG», 2008. – S. 207–218.
600. Wstęp // Metryka uczniów Toruńskiego gimnazjum akademickiego 1600–1817 / Wydali Z. H. Nowak, J. Tandecki. – Toruń : Towarzystwo Naukowe w Toryniu, 1997. – Cz. I (1600–1717). – S. VII–XVI.
601. Wyczański A. Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia. Próba oceny umiejętności pisania szlachty województwa Krakowskiego w drugiej połowie XVI w. / Andrzej Wyczański // Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice / Pod red. A. Wyczańskiego. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1976. – T. 1. – S. 27–55.

602. Галь Б. О. Інтеграція української еліти до політико–адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст. Дисерт. ... канд. істор. наук / Богдан Галь. – Дніпропетровськ, 2000. – 198 арк.
603. Дмитренко В. А. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько–Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття. Автореф. дисерт. ... канд. істор. наук / Віталій Дмитренко. – К., 2011. – 20 с.
604. Кісіль І. М. Соціально–економічне становище міщан Гетьманщини (друга половина XVII – друга половина XVIII ст.). Дисерт. ...канд. істор. наук / Іван Кісіль. – К., 2006. – 255 арк.
605. Перковський А. Л. Народонаселення України в XVIII столітті. Дисерт. ... канд. істор. наук / Арнольд Перковський. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1968. – 244 арк.

Довідкова література

606. Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50–х років XVIII ст.: каталог населених пунктів (за архівними матеріалами податкових реєстрів) / Упор. Т. Н. Цимбал. – К., 1990. – 217 с.
607. Андрушко В. О. Малиновський Павло, чернече ім'я Платон / Віктор Андрушко, Сергій Сєряков // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 351.
608. Андрущенко М. В. Блонський, чернече ім'я Ієронім / Мирослава Андрущенко // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 75–76.
609. Беларусь. Энцыклапедычны даведнік / Рэд. калегія: Б. І. Сачанка і інш. – Мінск: БелЭн, 1995. – 800 с.
610. Бетлій О. В. Іваницький Василь, чернече ім'я Варлаам / Олена Бетлій // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне

- видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 236.
611. Висоцька Т. А. Пальмовський (Тихоневич) Сава, чернече ім'я Євстахій / Тетяна Висоцька, Зоя Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 419.
612. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів / Ред. І. Л. Бутич, укл. Л. А. Попова, К. Г. Ревнивцева. – К., 1959. – 186 с.
613. Дороніна Т. О. Мочульський Іван, чернече ім'я Теоктист (Феоктист) / Тетяна Дороніна, Зоя Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 380–381.
614. Жук В. Н. Могилянський Євстафій (Остап) Васильович, чернече ім'я Єпіфаній / Віра Жук // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 374.
615. Задорожна О. Ф. Черетович Антон Опанасович (Адольфович) / Оксана Задорожна // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 584.
616. Кагамлик С. Р. Грабовецький Іван, чернече ім'я Іларіон / Світлана Кагамлик // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 151.
617. Кагамлик С. Р. Залескевич (Залезкевич, Зелескевич) Іван, чернече ім'я Ісайя / Світлана Кагамлик // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 218.

618. Кагамлик С. Р. Ковпецький (Колпецький, Копецький) Ієронім, чернече ім'я Теодосій / Світлана Кагамлик // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 261.
619. Кагамлик С. Р. Негребецький, чернече ім'я Іларіон / Світлана Кагамлик // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 387–388.
620. Кагамлик С. Р. Пальмовський, чернече ім'я Варсонофій / Світлана Кагамлик // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 419.
621. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2004. – 418 с.
622. Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Укладачі С. Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – Т. II: Список легітимованої шляхти Київської губернії. – 224 с.
623. Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Укладачі С. Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – Т. IV: Список легітимованої шляхти Волинської губернії. – 224 с.
624. Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Укладачі С. Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – Т. V: Список легітимованої шляхти Волинської губернії. – 240 с.
625. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / Вадим Модзалевский. – К. : Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К^о, 1908. – Т. 1 (А–Д). – 6+[2]+519 с.

626. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / Вадим Модзалевский. – К. : Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К°, 1910. – Т. 2 (Е–К). – IV+720+20 с.
627. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / Вадим Модзалевский. – К. : Типо-Литография «С. В. Кульженко», 1912. – Т. 3 (Л–О). – VIII+824+24 с.
628. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / Вадим Модзалевский. – К. : Типо-Литография «С. В. Кульженко», 1914. – Т. 4 (П–С). – IV+832+26 с.
629. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / Вадим Модзалевский. – К.-СПб. : Изд-во ВИРД, 2004. – Т. 5. – Вып. 4. – 75+5 с.
630. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М. : Университетская типография, 1897. – Вып. II. – [2]+294 с.
631. Сандалюк О. М. Савицький Стефан Васильович / Олег Сандалюк // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 470.
632. Хижняк З. І. Богуславський (Богославський) Михайло / Зоя Хижняк, Віктор Котусенко // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 79–80.
633. Хижняк З. І. Лящевський (Лашчевський) Василь, чернече ім'я Варлаам / Зоя Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 338.
634. Шиденко В. А. Борецький Олексій Васильович / Василь Шиденко // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 81.

635. Шиденко В. А. Зражевський (Закржевський–Донець) Андрій Петрович / Василь Шиденко // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 231–232.
636. Kolegium szlacheckie (Collegium Nobilium) // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995 / Opracował Ludwik Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów. – Kraków : Wydawnictwo WAM, 1996. – S. 291–292.
637. Uzędnicy Podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali Eugeniusz Janas, Witold Kłaczewski, Janusz Kurtyka, Anna Sochacka pod redakcją Antoniego Gąsiorowskiego. – Kórnik : Biblioteka Kórnicka, 1998. – 244 s.
638. Uzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali Eugeniusz Janas i Witold Kłaczewski – Kórnik : Biblioteka Kórnicka, 2002. – 344 s.
639. Uzędnicy województwa Ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie Halicka, Lwowska, Przemyska, Sanocka). Spisy / Opracował Kazimierz Przyboś. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987. – 416 s.
640. Uzędnicy Wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opracował Marian Wolski. – Kórnik : Biblioteka Kórnicka, 2007. – 190 s.

ДОДАТКИ*

Додаток А. Дані про студентів різного станового походження

Додаток А.1

Таблиця. Станове походження київських студентів 1737 р.

Стан Школа	Із козаків	Із духовенства	Із міщан	Із посполитих	Інше (купці, шляхта, вихрести, урядницькі діти, із точно вказаною ремісничою належністю)	Разом
Б	2	6	1	1	1	11
Ф	4	8	7	1	1	21
Р	13	13	22	17	1	66
П	9	15	3	15	–	42
С	5	15	18	24	9	71
Г	13	17	14	2	2	48
І	11	14	16	8	1	50
А	5	19	23	6	5	58
Всього	62 16,9%	107 29,2%	104 28,3%	74 20,2%	20 5,4%	367 100%

* У додатках інформацію з двох реєстрів за 1737 та 1738 рр. взято з: 10, арк. 1–4 зв.; 14, арк. 1–19 зв.; 117, с. 38–59, 61–88. У додатках для зручності відсотки округлені, що й призвело до того, що їх сума може не складати рівно 100%. У таблицях при цитуванні відсутні в сучасній українській абетці літери не відтворюються. Тут і далі вжиті скорочення означають: «Б» – богослов'я, «Ф» – філософія, «Р» – риторика, «П» – поетика, «С» – синтаксима, «Г» – граматика, «І» – інфіма, «А» – аналогія.

Додаток А.2

Таблиця. Станове походження київських студентів 1738 р.

Стан Школа	Із козаків	Із духовенства	Із міщан	Із посполитих	Інше (купці, шляхта, бояри, офіцерські, урядницькі, точно вказані ремісничі діти, вихрести)	Разом
Б	2	5	3	—	2	12
Ф	12	24	14	5	9	64
Р	14	14	17	19	3	67
П	18	16	18	12	3	67
С	13	24	10	5	3	55
Г	18	22	15	18	2	75
І	13	24	17	6	4	64
А	16	35	15	15	9	90
Всього	106 21,5%	164 33,2%	109 22,1%	80 16,2%	35 7%	494 100%

Додаток А.3

Таблиця. Статистичні дані про походження києво-могилянських студентів

Рік	Світ-ські	Духовного «відомства»					Разом
		Іерей-ські	Диякон-ські	Дяків-ські	Пала-марські	Інші	
1738/3 9	352 (79%)	92 (21%)					444
1739/4 0	390 (73%)	146	–	–	–	–	536
		146 (27%)					
1740/4 1	415 (73%)	152 (27%)					567
1741/4 2	474 (69%)	213 (31%)					687
1742/4 3	556 (68%)	265	–	–	1	–	822
		266 (32%)					
1743/4 4	639 (71%)	255	–	6	2	–	902
		263 (29%)					
1744/4 5	772 (70%)	323	3	12	–	–	1110
		338 (30%)					
1745/4 6	793 (67%)	362	6	16	–	–	1177
		384 (33%)					
1746/4 7	756 (67%)	351	7	15	2	4	1135
		379 (33%)					
1747/4 8	808 (68%)	348	8	13	5	1	1183
		375 (32%)					
1748/4 9	736 (67%)	346	8	14	–	–	1104
		368 (33%)					
1749/5 0	653 (67%)	280	9	11	–	–	953
		300 (31%)					
1750/5 1	602 (67%)	284	12	7	–	–	905
		303 (33%)					
1751/5 2	615 (66%)	299	15	8	–	–	937
		322 (34%)					
1752/5 3	629 (65%)	313	11	8	–	–	961
		332 (35%)					
1753/5 4	718 (66%)	355	10	9	–	–	1092
		374 (34%)					
1754/5 5	673 (64%)	360	13	9	–	–	1055
		382 (36%)					
1755/5 6	646 (68%)	287	10	10	2	–	955
		309 (32%)					

Продовження табл. (додаток А.3)

Рік	Сини Світ- ські	Духовного «відомства»					Разом
		Іерей- ські	Диякон- ські	Дяків- ські	Пала- марські	Інші	
1756/5 7	566 (62%)	320	13	6	3	–	908
		342 (38%)					
1757/5 8	559 (64%)	289	10	7	3	–	868
		309 (36%)					
1760/6 1	575 (58%)	385	13	16	6	–	995
		420 (42%)					
1762/6 3	588 (54%)	475	10	17	2	–	1092
		504 (46%)					
1763/6 4	657 (56%)	476	14	22	2	–	1171
		514 (44%)					
1764/6 5	674 (58%)	451	17	13	4	–	1159
		485 (42%)					
1765/6 6	634 (55%)	469	26	19	2	–	1150
		516 (45%)					
1766/6 7	511 (49%)	473	22	24	4	–	1034
		523 (51%)					
1768/6 9	573 (53%)	464	24	16	1	–	1078
		505 (47%)					
1776/7 7	345 (44%)	396	18	24	6	3	792
		447 (56%)					
1779/8 0	435 (51%)	418 (49%)					853

Примітка:

Джерела для укладення додатку А.3: 14, арк. 29 зв., 55 зв., 97 зв., 170 зв., 210 зв., 243 зв., 278, 306 зв., 340 зв., 369, 396, 430 зв., 460, 488 зв., 514, 536 зв., 559 зв., 562 зв., 566, 571, 573 зв., 576, 579, 581, 584–584 зв.; 68, арк. 45; 82, арк. 4 зв., 8 зв., 18 зв., 24, 28 зв., 30 зв., 34, 39 зв.; 83, арк. 47; 84, арк. 39; 85, арк. 5 зв., 11 зв.; 93, арк. 3–28; 95, арк. 41; 117, с. 122, 226; 119; с. 315, 436, 440, 444, 448, 451, 456. У відомості за 1739/1740 н. р. вказано, що у число поіменно зареєстрованих дітей духовенства не внесені «заграничні» попівські сини.

Додаток А.4

Таблиця. Вікові характеристики київських студентів 1737 р.

Вік, роки Школа	Се- редній	Наймо- лодший/ Число носіїв	Найстар- ший/ Число носіїв	Найчас- тіше зустріча- ється/ Число носіїв	Вік, що зустрі- чається	Число спудеїв
Б	27,55	21/1	33/1	31/2	21, 23–25, 27–28, 31– 33	11
Ф	23,71	17/1	32/1	20 і 25/по 5	17–18, 20– 21, 23–26, 28, 30–32	21
Р	21,76	14/1	30/2	20/9, 19 і 21/ по 7	14, 16–28, 30	66
П	19,05	14/3	27/1	19/8, 20/7	14–20, 23, 25–27	42
С	16,93	12/2	24/1	16/13, 18/12	12–21, 23– 24	71
Г	15,63	11/1	24/1	13/10, 15/18	11–20, 24	48
І	15,6	11/3	22/1	16 і 18/ по 9, 15/7	11–20, 22	50
А	13,79	9/2	21/1	12/6, 13/10	9–21	58

Додаток А.5

Таблиця. Вікові характеристики київських студентів 1738 р.

Вік, роки Школа	Се- редній	Наймо- лодший/ Число носіїв	Найстар- ший/ Число носіїв	Найчас- тіше зустріча- ється/ Число носіїв	Вік, що зустріча- ється	Число спудеїв
Б	26,33	22/1	32/1	26/4, 24 і 29/по 2	22, 24–27, 29, 32	12
Ф	22,47	15/2	31/1	20 і 25/по 11, 21/8	15–16, 18–29, 31	64
Р	20,12	15/4	29/1	20/15, 19/13	15–25, 27–29	67
П	17,46	13/2	25/2	18/16, 15 і 19/по 9	13–21, 23–25	67
С	16,98	13/4	25/1	15/12, 16/11	13–20, 24–25	55
Г	15,93	11/2	23/1	15/13, \, 16 і 18/по 12	11–20, 22–23	75
І	14,34	10/6	21/1	13/16, 14/8	10–21	64
А	14,73	8/1	23/1	12/12, 13 і 16/по 11	8–23	90

Додаток А.6

Таблиця. Вікові характеристики вихованців Переяславського колегіуму 1744 р.

Вік, роки Школа	Се- редній	Наймо- лодший/ Число носіїв	Найстар- ший/ Число носіїв	Найчастіше зустріча- ється/Число носіїв	Вік, що зустрі- чається	Число спудеїв
Р	19,54	15/1	24/2	16/4, 17, 18, 19, 21 і 23/ по 3	15–24	28
П	16,94	13/1	21/1	17 і 18/ по 4, 14 і 15/ по 2	13–15, 17–21	16
С	16,49	11/1	25/1	14/10, 20/7	11, 13–18, 20–21, 25	39
Г	15,82	11/1	20/1	13 і 16, 17 та 18/ по 2	11, 13, 15–18, 20	11
І	13,78	11/3	18/1	12/4, 11 і 16/ по 3	11–18	18
А	13,82	12/4	17/2	13/5, 12/4	12–17	17

Примітка:

Джерело для укладення додатку А.6: 256, с. 23–26.

Додаток А.7

Таблиця. Успішність київських студентів 1737 р.

«Школа» «Какого ученія»	Б	Ф	Р	П	С	Г	І	А	Разом	
«Преизряднаго» («преизряден»)	–	–	–	–	2	1	–	2	5	39 (11%)
«Изряднейший»	–	–	–	2	–	–	–	–	2	
«Изряднаго» («изряден»)	2	1	3	4	12	–	–	9	31	
«Похвалнаго»	–	–	1	–	–	–	–	–	1	102 (28%)
«Добр и благонадежден»	1	–	–	–	–	–	–	–	1	
«Добраго» («добр»)	1	13	2	4	12	2	22	1	57	
«Доброучителен»	–	–	–	1	–	–	–	–	1	
«Остроумен»	–	–	–	2	–	–	–	–	2	
«Хорошого»	–	–	–	–	–	–	–	1	1	
«Всенадежден»	–	–	–	1	–	–	–	–	1	
«Добронадежднаго»	–	–	7	–	–	–	–	–	7	
«Благонадежднаго» («благонадежден»)	–	–	–	1	–	1	–	–	2	
«Надежднаго» («надежден»)	2	–	8	2	–	4	–	–	16	
«Весело охочий и тщаливий»	–	–	–	1	–	–	–	–	1	
«Охочо прилежного» («охочо прилежен»)	–	–	–	2	–	–	–	–	2	
«Прилежный»	–	–	–	1	–	–	–	–	1	
«Скоропостижен»	–	–	–	2	–	–	–	–	2	
«Тщателнаго» («тщалив»)	–	–	–	2	–	1	–	–	3	
«Чеснаго»	–	–	–	–	–	–	–	1	1	
«Працовитого»	–	–	–	–	–	1	–	–	1	
«Вразумительнаго»	–	–	–	–	–	1	–	–	1	
«Непоследнего»	–	–	–	–	–	–	–	2	2	
«Средняго»	–	–	1	–	–	14	–	12	27	
«Помишаннаго»	–	–	–	–	–	2	–	–	2	
«Мірнаго» («мірен»)	1	4	29	9	30	2	24	2	101	
«Умерительнаго»	1	–	–	–	–	–	–	–	1	
«Средственнаго» («посредственнаго»)	–	–	–	–	–	–	–	3	3	
«Неслабого»	–	–	–	–	–	4	–	–	4	
«Нехудаго» («не худ»)	2	–	2	1	13	–	–	3	21	
«Не весма худаго»	1	–	–	–	–	–	–	–	1	
«Линив, аще бы и добр был»	–	1	–	–	–	–	–	–	1	

Продовження табл. (додаток А.7)

«Школа» «Какого ученія»	Б	Ф	Р	П	С	Г	І	А	Разом
«Линив» («линивого»)	–	2	–	4	2	2	–	–	10
«Малонадежного» («малонадежден»)	–	–	2	2	–	–	–	–	4
«Трудного»	–	–	–	–	–	–	–	5	5
«Слабаго»	–	–	6	–	–	8	–	–	14
«Худого»	–	–	2	–	–	–	4	6	12
«Худенкого»	–	–	–	–	–	–	–	9	9
«Подлаго»	–	–	–	–	–	1	–	–	1
«Прехудого»	–	–	–	–	–	–	–	2	2
«Безнадежного» («безнадежден»)	–	–	2	1	–	4	–	–	7
Всього	11	21	66	42	71	48	50	58	366
Вжито ступенів для оцінки	8	5	12	18	6	15	3	14	
Не зазначено	–	–	1	–	–	–	–	–	1

Додаток А.8

Таблиця. Успішність київських студентів 1738 р.

«Школа» «Какого учения»	Б	Ф	Р	П	С	Г	І	А	Разом	
«Совершеного»	–	–	–	–	–	1	–	–	1	39 (8%)
«Преизрядного»	–	–	–	–	–	2	–	–	2	
«Изрядного» («изрядній», «изряден»)	3	6	2	13	–	4	2	6	36	
«Доброго и весьма надежного»	–	–	–	1	–	–	–	–	1	157 (32%)
«Доброго» («добр», «добрий»)	3	17	11	15	16	19	16	11	108	
«Весьма надежного»	–	–	–	1	–	–	–	–	1	
«Добронадежднейшего»	1	–	–	–	–	–	–	–	1	
«Добронадежного»	1	–	2	–	–	–	–	3	6	
«Благонадежного»	–	–	–	–	1	–	–	–	1	
«Надежного»	–	12	10	4	–	–	–	4	30	
«Лучшего»	–	–	–	–	–	2	–	–	2	
«Тщательного и тем самым надежного»	–	–	1	–	–	–	–	–	1	
«Умного»	–	–	–	–	–	2	–	–	2	
«Разумного»	–	–	–	–	–	1	–	–	1	
«Разсудного»	–	–	–	–	–	1	–	–	1	
«Выразительного»	–	–	–	–	1	–	–	–	1	
«Добронепонятного»	–	–	–	–	–	1	–	–	1	
«Среднего» («среден», «средній»)	1	10	–	–	34	7	24	10	86	
«Мирного» («мирен»)	2	13	25	11	1	13	13	34	112	225 (46%)
«Памятного»	–	–	–	–	–	1	–	–	1	
«Посредственного»	–	–	–	–	–	1	–	–	1	
«Нехудаго»	1	–	–	14	–	9	–	–	24	
«Не очень худаго»	–	–	–	–	–	1	–	–	1	
«Неразсудного»	–	–	–	–	–	1	–	–	1	73 (15%)
«Невесьма надежного»	–	–	–	2	–	–	–	–	2	
«Ненадежного»	–	–	1	4	–	–	–	–	5	
«Бездельного»	–	–	–	–	–	1	–	–	1	
«Слабого» («слабій»)	–	6	12	–	–	3	9	16	46	
«Худого»	–	–	–	1	–	4	–	–	5	
«Подлаго»	–	–	2	–	2	–	–	6	10	
«Очень худаго»	–	–	–	–	–	1	–	–	1	
«Безнадежного»	–	–	1	–	–	–	–	–	1	
«Тупаго»	–	–	–	1	–	–	–	–	1	

Продовження табл. (додаток А.8)

«Школа» «Какого ученія»	Б	Ф	Р	П	С	Г	І	А	Разом
Всього	12	64	67	67	55	75	64	90	494
Вжито ступенів для оцінки	7	6	10	11	6	20	5	8	

Додаток А.9

Таблиця. Географія походження київських студентів

Полк, регіон	Рік/осіб	
	1737 р.	1738 р.
Гадяцький	14 (3,8%)	26 (5,3%)
Київ	65 (17,7%)	72 (14,6%)
Київський	19 (5,2%)	25 (5,1%)
Лубенський	14 (3,8%)	47 (9,5%)
Миргородський	13 (3,5%)	19 (3,8%)
Ніжинський	23 (6,3%)	43 (8,7%)
Переяславський	36 (9,8%)	55 (11,1%)
Полтавський	13 (3,5%)	22 (4,5%)
Прилуцький	10 (2,7%)	23 (4,7%)
Стародубський	9 (2,5%)	8 (1,6%)
Чернігівський	1 (0,3%)	11 (2,2%)
Не встановлено	–	3 (0,6%)
Разом з Гетьманщини	217 (59,1%)	354 (71,7%)
Ізюмський	2	3
Охтирський	2	5
Сумський	5	3
Харківський	1	–
Разом зі Слобожанщини	10 (2,7%)	11 (2,2%)
Белзьке воєводство	7 (1,9%)	5 (1%)
Брацлавське воєводство	-	1 (0,2%)
Берестейське воєводство	–	1 (0,2%)
Віленське воєводство	-	1 (0,2%)
Вітебське воєводство	1 (0,3%)	1 (0,2%)
Волинське воєводство	21 (5,7%)	22 (4,5%)
Київське воєводство	12 (3,3%)	15 (3%)
Мінське воєводство	1 (0,3%)	1 (0,2%)
Новогрудське воєводство	4 (1,1%)	2 (0,4%)
Підляське воєводство	1 (0,3%)	2 (0,4%)
Подільське воєводство	21 (5,7%)	21 (4,3%)
Руське воєводство	35 (9,5%)	31 (6,3%)
Не встановлено	35 (9,5%)	25 (5,1%)
Разом із Речі Посполитої	138 (37,6%)	128 (25,9)
Інше	2 (0,6%)	1 (0,2%)
Всього	367 (100%)	494 (100%)

Примітка:

Для локалізації по воєводствах у додатку А.9 були використані переліки населених пунктів та карт із: 192, с. 896–937; 194, с. 482–513; 230; 309, с. 573–647; 310, с. 404–521; 311, приложения карт; 411, с. 414; 609, карта між с. 188 та 189; 631, с. 470.

Додаток А.10

Таблиця. Закінчення прізвищевих назв моголянських студентів

Стан, рік		Прізвищева назва на (осіб, відсотків)			
		-ський/-цький	-ич	інше	Разом
Козаки	1737	41 (66%)	14 (23%)	7 (11%)	62 (100%)
	1738	63 (59%)	21 (20%)	22 (21%)	106 (100%)
Духовенство	1737	73 (68%)	32 (30%)	2 (2%)	107 (100%)
	1738	106 (65%)	50 (30%)	8 (5%)	164 (100%)
Міщани	1737	69 (61%)	38 (34%)	6 (5%)	113 (100%)
	1738	80 (61%)	44 (34%)	6 (5%)	130 (100%)
Посполиті	1737	58 (78%)	14 (19%)	2 (3%)	74 (100%)
	1738	57 (71%)	19 (24%)	4 (5%)	80 (100%)
Інше	1737	1 (50%)	1 (50%)	-	2 (100%)
	1738	2 (67%)	1 (33%)	-	3 (100%)

Додаток Б. Вікові характеристики київських студентів

Додаток Б.1

Таблиця. Вікові характеристики студентів із козацького стану 1737 р.

Вік, роки Школа	Се- редній	Наймо- лодший/ Число носіїв	Найстар- ший/ Число носіїв	Найчастіше зустрічається /Число носіїв	Вік, що зустрі- чається	Число спудеїв
Б	29	27/1	31/1	-	27, 31	2
Ф	24	20/1	31/1	-	20, 21, 24, 31	4
Р	21,5	19/2	27/1	21/4, 20/3	19-22, 24, 27	13
П	18,7	15/2	23/2	15, 19, 23/по 2	15-16, 18-20, 23	9
С	16,2	16/4	17/1	16/4	16-17	5
Г	16,4	13/2	24/1	16/3, 15 і 17/по 2	13-19, 24	13
І	15,1	11/2	20/1	11, 12, 19/по 2,	11-12, 14-17, 19-20	11
А	13,2	12/4	18/1	12/4	12, 18	5

Додаток Б.2

Таблиця. Вікові характеристики студентів із козацького стану 1738 р.

Вік, роки Школа	Се- редній	Наймо- лодший/ Число носіїв	Найстар- ший/ Число носіїв	Найчастіше зустріча- ється/Число носіїв	Вік, що зустріча- ється	Число спудеїв
Б	28,5	25/1	32/1	-	25, 32	2
Ф	20,9	19/3	28/1	19, 20, 21/по 3	18-21, 25, 28	12
Р	19,1	15/1	23/1	16, 19, 22/3	15-16, 18-20, 22-23	14
П	16,4	13/1	19/1	18/6, 17/4	13-15, 17-19	18
С	16,5	15/3	20/1	16/6	15-17, 19-20	13
Г	15,7	11/1	23/1	13, 15, 16/3	11-16, 18-20, 23	18
І	13,3	10/1	16/2	12/4, 14/3	10, 12-16	13
А	14,4	8/1	21/1	14/3	8-9, 11-15, 17-19, 21	16

Додаток Б.3

Таблиця. Вікові характеристики студентів із міщанського стану 1737 р.

Вік, роки Школа	Се- редній	Наймо- лодший/ Число носіїв	Найстар- ший/ Число носіїв	Найчастіше зустрічаєть- ся/Число носіїв	Вік, що зустріча- ється	Число спудеїв
Б	24			24	24	1
Ф	24,3	18/1	32/1	20/2	18, 20, 23, 25-26, 30, 32	8
Р	21,8	16/1	30/1	20/4	16-25, 28, 30	23
П	15,3	14/2	18/1	14/2	14, 18	3
С	15,9	8/1	24/1	14/5	8, 12, 14-20, 24	22
Г	14,6	11/1	20/2	13/4	11-15, 18, 20	14
І	15,7	11/1	20/1	18/6	11-16, 18, 20	16
А	13,5	9/2	20/1	12/6	9-10, 12-18, 20	26

Додаток Б.4

Таблиця. Вікові характеристики студентів із міщанського стану 1738 р.

Вік, роки Школа	Се- редній	Наймо- лодший/ Число носіїв	Найстар- ший/ Число носіїв	Найчастіше зустріча- ється/Число носіїв	Вік, що зустріча- ється	Число спудеїв
Б	26,8	22/1	29/2	29/2	22, 27, 29	4
Ф	23,8	19/1	31/1	21 і 25/ по 4	19-22, 24-26, 28-29, 31	20
Р	18,9	15/1	22/1	20/7	15, 17-22	17
П	17,4	13/1	25/1	15, 16, 19, 21/ по 3	13-19, 21, 25	19
С	17,1	13/1	25/1	15/4	13, 15-16, 18-20, 25	12
Г	15,5	12/3	22/1	12 і 15/ по 3	12-16, 18, 20, 22	15
І	14,7	10/1	20/1	13/7	10-11, 13-15, 17, 19-20	19
А	14,6	10/2	23/1	12/5	10-13, 16-19, 22-23	23

Додаток Б.5

Таблиця. Вікові характеристики студентів-посполитих 1737 р.

Вік, роки Школа	Се- редній	Наймо- лодший/ Число носіїв	Найстар- ший/ Число носіїв	Найчастіше зустріча- ється/Число носіїв	Вік, що зустріча- ється	Число спудеїв
Б	-	-	-	-	28	1
Ф	-	-	-	-	20	1
Р	22,7	17/1	30/1	25/4	17-20, 22-25, 27, 30	17
П	19,3	15/1	25/1	19/4	15-20, 23, 25	15
С	17,5	14/1	20/3	18/6, 17/5	14-20	24
Г	16,5	15	18	-	15, 18	2
І	17,5	15/1	22/1	16 і 17/ по 2	15-19, 22	8
А	14,8	13/2	19/1	13/2	13-15, 19	6

Додаток Б.6

Таблиця. Вікові характеристики студентів-посполитих 1738 р.

Вік, роки Школа	Се- редній	Наймо- лодший/ Число носіїв	Найстар- ший/ Число носіїв	Найчастіше зустріча- ється/Число носіїв	Вік, що зустріча- ється	Число спудеїв
Б	-	-	-	-	-	-
Ф	23,6	22/1	27/1	-	20, 22, 24, 25, 27	5
Р	21,1	16/1	29/1	20/4	16-25, 29	19
П	18,3	15/1	20/2	18 і 19/4	15, 17-20	12
С	17,8	15/1	19/2	18 і 19/2	15, 18-19	5
Г	16,8	13/2	20/1	18 і 19/4	13-20	18
І	15,2	13/3	20/1	13/3	13, 15, 17, 20	6
А	14,5	10/1	18/2	14/4	10, 12-18	15

Додаток Б.7

Таблиця. Вікові характеристики студентів з родин духовенства 1737 р.

Вік, роки Школа	Се- редній	Наймо- лодший/ Число носіїв	Найстар- ший/ Число носіїв	Найчастіше зустріча- ється/Число носіїв	Вік, що зустріча- ється	Число спудеїв
Б	28	21/1	33/1	-	21, 23, 28, 31–33	6
Ф	23,5	17	28/1	25/4	17, 20, 23,25, 28	8
Р	20,7	14/1	28/1	18/2, 19/2, 22/2, 26/2	14, 16, 18–22, 26, 28	13
П	19,7	14/1	27/1	20/3	14–20, 25–27	15
С	16,2	13/1	20/1	16/4	13–16, 18–20	15
Г	15,5	12/1	19/3	13/4	12–15, 17–19	17
І	14,9	12/2	18/2	13/3, 15/3, 16/3	12–13, 15–16, 18	14
А	13,5	10/2	21/1	12/6	10–15, 18, 21	19

Додаток Б.8

Таблиця. Вікові характеристики студентів з родин духовенства 1738 р.

Вік, роки Школа	Се- редній	Наймо- лодший/ Число носіїв	Найстар- ший/ Число носіїв	Найчастіше зустріча- ється/Число носіїв	Вік, що зустріча- ється	Число спудеїв
Б	25,2	24/2	26/3	26/3	24, 26	5
Ф	21,7	15/2	28/1	25/5	15–16, 18–20, 22–28	24
Р	20,6	15/1	28/1	19/4	15–16, 18–23, 27–28	14
П	17,9	14/2	25/1	18/4	14–20, 23, 25	16
С	16,9	13/3	24/1	19/6	13–20, 24	24
Г	15,5	11/1	18/4	16/6	11–18	22
І	14,7	10/3	21/1	13/4	10–11, 13–19, 21	24
А	15	9/1	21/1	16/9	9, 11–21	35

Додаток Б.9

Таблиця. Вікові характеристики студентів із родин духовенства 1777 р.

Вік, роки Клас	Се- редній	Наймо- лодший/ Число носіїв	Найстар- ший/ Число носіїв	Найчастіше зустріча- ється/Число носіїв	Вік, що зустріча- ється	Число спудеїв
Б	27,9	20/1	33/1	29/5	20, 24-29, 31, 33	17
Ф	24,7	18/1	30/5	24/8	18-28, 30	36
Р	20,9	13/1	30/2	19/21	13-14,16- 26, 29-30	131
П	18	14/3	22/2	19/16	14-22	75
Вищий граматики	17,4	13/2	24/1	17/12, 18/11	13-21, 23- 24	59
Середній граматики	15,9	9/1	23/1	16/15	9, 11-21, 23	74
Нижчий граматики	15,2	9/1	21/1	15/12, 16/11	9-21	55

Примітка:

Джерело для укладення додатку Б.9: 93, арк. 3–27 зв.

Додаток В

Таблиця. Письменність «малоросійських» міщан 1760-х рр. (за здатністю власноруч засвідчити накази до Законодавчої комісії)

		Ніжин	Новгород-Сіверський	Погар	Стародуб	Остер	Козелець	Чернігів	Київ	Полтава	Глухів	Лубни	Переяслав
Підписалися	війт	1	1	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-
	бурмістри	4	6	1	4	1	2	2	4	3	-	-	3
	райці	4	3	2	4	1	1	16	4	3	-	-	3
	лавники	-	3	3	7	-	-	-	7	2	-	-	-
	писарі	-	-	1	1	-	1	1	1	-	-	-	1
	шафарі	-	-	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-
	інстигатори	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-
	городничий	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	урядники	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-
	магістратські канцеляристи	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
	поштар	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
	купець	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
	міщани	19	27	116	71	-	3	15	33	30	3	-	7
	цехмістри	-	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	-
	сотники	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
	«начальники»	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-
	цехові писарі	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	«цехові»	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-
Не підписалися	війт	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
	бурмістри	1	-	-	-	4	3	-	-	-	-	-	-
	райці	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2
	шафарі	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-
	міщани	20	52	-	-	12	16	21	13	4	4	38	68
	цехмістри	-	-	-	-	3	3	1	38	-	4	-	-
	сотники	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-
	староста	-	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	-
цехові урядники	-	-	-	-	-	-	-	14	-	-	-	-	

Продовження табл. (додаток В)

		Ніжин	Новгород-Сіверський	Погар	Стародуб	Остер	Козелець	Чернігів	Київ	Полтава	Глухів	Лубни	Переяслав
	цеховий ключник	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
	поштар	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–
	«цехові»	–	–	–	–	–	–	–	7	32	–	–	–

Примітка:

Джерела для укладення додатку В: 167, с. 201–203; 169, с. 77, 112-113, 135-137; 170, с. 4–5, 20–21, 40–41, 67–68, 75, 96–97, 109, 117–120.

Додаток Д. Середовище походження студентів

Додаток Д.1

Таблиця. Типи населених пунктів, з яких походили кийвські студенти 1737–1738 рр.

Населений пункт	Стан, рік	Козаки		Шляхта		Духовенство		Міщани		Посполиті	
		1737	38	1737	38	1737	38	1737	38	1737	38
Гетьманщина та Слобожанщина	Київ	2	2	–	–	8	5	50	53	5	11
	Глухів	1	4	–	–	3	9	2	1	1	1
	Полковий центр	14	20	–	–	13	21	9	9	7	7
	Сотенний центр (містечко, «місто», «город»)	31	58	–	–	27	68	9	13	9	9
	Інші містечка	2	8	–	–	3	5		1	2	1
	Село, «деревня»	7	12	–	–	14	27	-	-	6	12
	Не вказано назву «города» чи загалом населений пункт	-	1	–	–	1	3	1	1	-	-
Річ Посполита	воєводські та повітові центри	-	-	2	1	8	3	8	13	8	5
	Містечко, «місто», «город»	5	1	6	8	20	14	34	38	24	18
	Село	-	-	1	2	9	8	-	-	12	16
Інше	«З Далмации Венецького панства»	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
	«З города Бордова»	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
	Разом	62	106	9	11	107	164	113	129	74	80

Додаток Д.2

Таблиця. Типи населених пунктів, з яких походили київські «академіки» з родин духовенства 1777 р.

Населений пункт Державна приналежність	Київ	Глухів	Полковий центр	Сотенний центр	Повітовий центр	Інше містечко («місто», «город»)	Разом	Село, «деревня»	Разом	Всього
Російська імперія (Гетьманщина Слобожанщина, російські губернії)	29	3	24	104	–	16	185	250	262	426
Річ Посполита	–	–	–	–	2	7		11		20
Інше	–	–	–	–	–	–		1		1

Примітка:

Джерело для укладення додатку Д.2: 93, арк. 3–27 зв.

Додаток Д.3

Таблиця. Типи населених пунктів, з яких походили переяславські колеґіанти 1766 р.

Стан Населений пункт		Козаки	Шляхта	Гереї	Диякони	Дяки	Посполиті	Міщани	Не вказано	Разом
Гетьманщина	Переяслав	5	-	3	-	2	4	-	-	14
	Київ	-	-	-	-	-	1	-	-	1
	Інший полковий центр	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	Сотенний центр	6	-	14	-	1	2	-	-	23
	Інші містечка	-	-	3	-	-	-	-	-	3
	Село	16	-	49	2	4	3	-	-	74
Річ Посполита	повітові центри	-	-	-	-	-	-	-	1	1
	Інші «містечка», «міста», «города»	-	3	2	-	-	-	1	1	7
	Село	1	-	1	-	-	1	-	1	4
Разом		29	3	72	2	7	11	1	3	128

Примітка

Джерело для укладення додатку Д.3: 51, арк. 52–54 зв.

Додаток Е. Дані про київських студентів козацького походження

Додаток Е.1

Таблиця. *Зміна студентського козацького контингенту у 1737-1738 рр.*

1736/1737 н. р.	1737/1738 н. р.
Було студентів із козацтва, осіб	Продовжило навчання, осіб
«богослови» – 2	1
«філософи» – 4	1
«ритори» – 13	4 напевно+1 ймовірно
«пііти» – 9	4
«синтаксисти» – 5	4
«граматики» – 13	4 напевно+5 ймовірно
«інфімісти» – 11	9 напевно+ 2 ймовірно
«аналогісти» – 5	3

Додаток Е.2

Таблиця. *Успішність студентів-козаків*

Рік	Навчання/осіб					Разом
	Слабке	Середнє	Добре	Значні успіхи	Не зазначено	
1737	14 (22,6%)	21 (33,9%)	23 (37,1%)	3 (4,8%)	1 (1,6%)	62 (100%)
1738	16 (15%)	37 (35%)	45 (42,5%)	8 (7,5%)	-	106 (100%)

Додаток Е.3

Таблиця. Географія походження студентів із козацького стану

Полк, регіон	Всього	
	1737 р.	1738 р.
Гадяцький	7 (11%)	9 (8,5%)
Київ	2 (3%)	2 (1,9%)
Київський	5 (8%)	4 (3,8%)
Лубенський	6 (10%)	21 (19,8%)
Миргородський	3 (5%)	7 (6,6%)
Ніжинський	5 (8%)	15 (14,2%)
Переяславський	18 (29%)	16 (15,1%)
Полтавський	4 (7%)	7 (6,6%)
Прилуцький	3 (5%)	7 (6,6%)
Стародубський	1	3%
Чернігівський	1	
Разом з Гетьманщини	55 (89%)	98 (92,5%)
Ізюмський	1	2 (1,9%)
Охтирський	1	4 (3,8%)
Сумський	-	1 (0,9%)
Разом зі Слобожанщини	2 (3%)	7 (6,6%)
Волинське воєводство	1	-
Київське воєводство	4	1
Разом із Речі Посполитої	5 (8%)	1 (0,9%)
Всього	62 (100%)	106 (100%)

Додаток Е.4

Таблиця. Статус батьків вихованців-козаків із Гетьманщини

Статус		Рік	
		1737	1738
козацька верхівка	син генерального судді	-	1
	син полковника	1	-
	син полкового судді	2	2
	син полкового писаря	-	2
	син бунчукового товариша	3	8
	син військового товариша	-	1
	син сотника	1	14
	син колишнього сотника	-	1
	син значкового товариша	2	7
	син сотника, бунчукового чи значкового товаришів	-	1
	син сотника чи бунчукового товариша	-	1
	син сотника чи значкового товариша	1	1
	син значкового чи знатного військового товаришів	-	1
	городовий отаман	-	2
значкові чи верхівка рядового козацтва	син значкового чи ґрунтового виборного	2	3
	син значкового чи середнього рядового козака	2	-
	син значкового чи виборного малоґрунтового	1	-
значкові чи козацька чернь	син значкового чи убогого підпомічника	-	1
	син колишнього сотника чи убогого козака	-	1
малоймовірна належність до помітного козацтва	син курінного отамана	1	2
	син військового канцеляриста	1	-
рядові	син сотника чи «посполитого козака»	1	1
	син убогого рядового козака	-	1
не виявлено		37	46
не вказано місце походження		-	1
Разом		55	98

Примітка:

Джерела для укладення додатку Е.4: 9, арк. 11, 72-73 зв., 155-156, 183-186 зв., 249-255, 269-271, 319-323, 328-329, 334 зв.-336 зв., 420 зв., 471, 565, 582-583 зв., 584 зв.-585 зв., 658, 684-687, 688 зв., 689 зв.; 33, арк. 30; 34, арк. 7 зв.; 40, арк. 4-9, 11-13, 62-66 зв., 68-69 зв., 75, 79, 137, 148, 150-153 зв., 155; 41, арк. 20-21 зв., 34, 41-45 зв., 76-83, 118-124 зв., 180-187 зв., 209-212, 289-290 зв., 358-358 зв., 371, 477, 509; 42, арк. 739 зв.; 43, арк. 1а-6 зв., 30-33, 46-48, 52-56, 195-203 зв., 269-271 зв., 296-296 зв., 321-323 зв., 335-337, 348, 370-372, 566; 44, арк. 1 зв.; 45, арк. 2-3 зв., 150-161 зв., 173-175, 182-182 зв., 211-215, 222-223, 288-294; 46, арк. 37 зв., 39-40 зв., 81-82 зв., 96-100, 143-144, 157-157 зв., 177, 208-212, 237 зв., 248-249 зв., 262-263, 400, 467-473, 513-513 зв., 516-574 зв., 577-619 зв., 654 зв.-655; 47, арк. 6-7, 89 зв.-90, 162, 239, 244; 48, арк. 4-11 зв., 45-45 зв., 210, 215 зв.-216, 220-224 зв., 252 зв.-254, 288, 316, 320-325; 49, арк. 5-8 зв., 119 зв.-120, 138 зв., 173-178 зв., 191-197; 50, арк. 14-15 зв.; 68-69 зв.; 326, с. 164-166, 176; 374, с. 321-322, 325, 327; 507, с. 124; 553, р. 165, 301, 303; 621, с. 292-293; 626, с. 330-331, 418; 627, с. 375-376; 628, с. 116-118, 322-346, 630; 629, с. 61-62.

Додаток Е.5

Таблиця. Статус батьків вихованців-козаків зі Слобожанщини

Статус	Рік	
	1737	1738
син полкового писаря	-	2
син сотника	1	2
не виявлено	1	3
Разом	2	7

Примітка:

Джерела для укладення додатку Е.5: 105, арк. 1-134; 109, арк. 810-833, арк. 885-910; 110, арк. 7-23 зв.

Додаток Ж. Дані про київських студентів із річпосполитської шляхти

Додаток Ж.1

Таблиця. Чисельність річпосполитської шляхти по школах

Рік \ Школа	Б	Ф	Р	П	С	Г	І	А	Всього
1736/1737	1	–	–	–	5	1	–	2	9
1737/1738	1	2	2	1	1	2	2	–	11

Додаток Ж.2

Таблиця. Географія походження студентів-шляхтичів

Воєводство	Рік, осіб	
	1736/1737	1737/1738
Вітебське	1	–
Волинське воєводство	3	4
Київське воєводство	1	–
Подільське воєводство	1	2
Руське воєводство	2	3
Не встановлено		1
Руське чи Київське	1	
Волинське, Київське чи Подільське		1

Додаток 3. Дані про київських студентів міщанського походження

Додаток 3.1

Таблиця. *Зміна міщанського студейського контингенту*

1736/1737 н. р.	1737/1738 н. р.
Було студентів із міщан, осіб 113	Продовжило навчання, осіб 62+16 ймовірно=78 (55%+14%=69%)
«богослови» – 1	1
«філософи» – 8	4
«ритори» – 23	10+2 ймовірно
«пііти» – 3	1 ймовірно
«синтаксисти» – 22	14 +4 ймовірно
«граматики» – 14	9 +3 ймовірно
«інфімісти» – 16	6+ 3 ймовірно
«аналогісти» – 26	18 +3 ймовірно

Додаток 3.2

Таблиця. Географія походження студентів із міщан

Полк, регіон	Рік, осіб	
	1737 р.	1738 р.
Гадяцький	-	5 (3,9%)
Київ	50 (44,2%)	53 (41%)
Київський	4 (3,5%)	3 (2,3%)
Лубенський	-	1 (0,8%)
Ніжинський	8 (7,1%)	6 (4,7%)
Переяславський	-	4 (3,1%)
Полтавський	2 (1,8%)	2 (1,55%)
Прилуцький	3 (2,7%)	2 (1,55%)
Стародубський	1 (0,9%)	1 (0,8%)
Разом з Гетьманщини	68 (60,2%)	77 (59,7%)
Сумський	2 (1,8%)	1 (0,8%)
Харківський	1 (0,9%)	-
Разом зі Слобожанщини	3 (2,7%)	1 (0,8%)
Белзьке воєводство	3 (2,7%)	4 (3,1%)
Брацлавське воєводство	-	1 (0,8%)
Вітебське воєводство	-	1 (0,8%)
Волинське воєводство	10 (8,8%)	7 (5,4%)
Київське воєводство	2 (1,8%)	4 (3,1%)
Новогрудське воєводство	1 (0,9%)	-
Підляське воєводство	-	1 (0,8%)
Подільське воєводство	5 (4,4%)	14 (10,8%)
Руське воєводство	13 (11,5%)	13 (10%)
Не встановлено	8 (7,1%)	6 (4,7%)
Разом із Речі Посполитої	42 (37,2%)	51 (39,5%)
Всього	113	129

Додаток 3.3

Таблиця. Успішність спудеїв-міщан

Рік, осіб	Навчання					
	Слабке	Середнє	Добре	Значні успіхи	Не зазначено	Разом
1737	17 (15%)	50 (44%)	29 (26%)	17 (15%)	-	113
1738	17 (13,2%)	56 (43,4%)	43 (33,3%)	13 (10,1%)	-	129

Додаток И. Дані про київських студентів-посполитих

Додаток И.1

Таблиця. *Зміна контингенту студентів-посполитих*

Було студентів із посполитих у 1736/1737 н. р., осіб	Продовжило навчання у 1737/1738 н. р., осіб					
	посполитих	ймовірно значаться серед дітей				
		козаків	міщан	духовенства	бояр	не вказано
74	18 напевно+11 ймовірно	1	15	4	1	1

Додаток И.2

Таблиця. *Зміна складу студентів-посполитих*

1736/1737 н. р.	1737/1738 н. р.
Було студентів із посполитих, осіб	Продовжило навчання, осіб
«богослови» – 1	1 ймовірно
«філософи» – 1	-
«ритори» – 17	5 напевно+5 ймовірно
«піїти» – 15	3 напевно+9 ймовірно
«синтаксисти» – 24	5 напевно+13 ймовірно
«граматики» – 2	1 напевно
«інфімісти» – 8	4 напевно+ 3 ймовірно
«аналогісти» – 6	2 ймовірно

Додаток И.3

Таблиця. Географія походження студентів із посполитих

Полк, регіон	Всього	
	1737 р.	1738 р.
Гадяцький	2 (2,7%)	1 (1,3%)
Київ	5 (6,8%)	11 (13,8%)
Київський	3 (4%)	6 (7,5%)
Лубенський	-	3 (3,8%)
Миргородський	1 (1,4%)	-
Ніжинський	2 (2,7%)	4 (5%)
Переяславський	6 (8,1%)	6 (7,5%)
Полтавський	2 (2,7%)	1 (1,3%)
Прилуцький	1 (1,4%)	3 (3,8%)
Стародубський	5 (6,8%)	2 (2,5%)
Чернігівський	-	2(2,5%)
Разом з Гетьманщини	27 (36,5%)	39 (48,8%)
Ізюмський	1 (1,4%)	1 (1,3%)
Охтирський	1 (1,4%)	1 (1,3%)
Сумський	1 (1,4%)	-
Разом зі Слобожанщини	3 (4%)	2 (2,5%)
Белзьке воєводство	2 (2,7%)	-
Берестейське воєводство	-	1 (1,3%)
Віленське воєводство	-	1 (1,3%)
Волинське воєводство	4 (5,4%)	7 (8,8%)
Київське воєводство	3 (4%)	7 (8,8%)
Мінське воєводство	1 (1,4%)	-
Новогрудське воєводство	1 (1,4%)	-
Підляське воєводство	1 (1,4%)	1 (1,3%)
Подільське воєводство	10 (13,5%)	2 (2,5%)
Руське воєводство	7 (9,5%)	8 (10%)
Не встановлено	15 (20,3)	12 (15%)
Разом із Речі Посполитої	44 (59,5%)	39 (48,8%)
Всього	74 (100%)	80 (100%)

Додаток И.4

Таблиця. Успішність синів посполитих

Рік	Навчання				Разом
	Слабке	Середнє	Добре	Значні успіхи	
1737	11 (15%)	39 (53%)	18 (24%)	6 (8%)	74 (100%)
1738	14 (18%)	37 (46%)	24 (30%)	5 (6%)	80 (100%)

Додаток К. Дані про київських студентів із родин духовенства

Додаток К.1

Таблиця. Географія походження студентів із духовенства

Полк, воєводство, регіон	Рік	Всього	
		1737 р.	1738 р.
Гадяцький		5 (4,7%)	11 (6,7%)
Київ		8 (7,5%)	5 (3,05%)
Київський		7 (6,5%)	12 (7,3%)
Лубенський		8 (7,5%)	21 (12,8%)
Миргородський		9 (8,4%)	12 (7,3%)
Ніжинський		8 (7,5%)	18 (11%)
Переяславський		12 (11,2%)	29 (17,7%)
Полтавський		5 (4,7%)	12 (7,3%)
Прилуцький		3 (2,8%)	10 (6,1%)
Стародубський		2 (1,9%)	2 (1,2%)
Чернігівський		-	2 (1,2%)
Не встановлено		-	3 (1,8%)
Разом з Гетьманщини		67 (62,6%)	137 (83,5%)
Сумський		2	1
Разом зі Слобожанщини		2 (1,9%)	1 (0,6%)
Белзьке		2 (1,9%)	1 (0,6%)
Волинське		3 (2,8%)	4 (2,4%)
Київське		2 (1,9%)	3 (1,8%)
Мінське		-	1 (0,6%)
Новгородське		2 (1,9%)	2 (1,2%)
Подільське		4 (3,7%)	2 (1,2%)
Руське		13 (12,1%)	7 (4,3%)
Не встановлено		11 (10,3%)	5 (3%)
Разом із Речі Посполитої		37 (34,6%)	25 (15,2%)
«З Далмации Венецького панства»		1 (0,9%)	-
«З Венгер з города Бордова»		-	1 (0,6%)
Всього		107	164

Примітка:

Джерела до додатку К.1 для уточнення походження: 9, арк. 285-285 зв., 420-425 зв., 437-437 зв., 585, 693; 40; 46, арк. 259 зв.–260, 279–279 зв., 283 зв.; 47, арк. 42 зв.–43, 267; 48, арк. 1–365; 606, с. 23, 31, 37, 39, 44, 48, 52, 92, 100; 612, с. 21, 33.

Додаток К.2

Таблиця. Успішність студентів із родин духовенства

Рік	Навчання					Разом
	Слабке	Середнє	Добре	Значні успіхи	Не зазначено	
1737	19 (17,8%)	47 (43,9%)	30 (28%)	11 (10,3%)	-	107
1738	20 (12,2%)	88 (53,7%)	44 (26,8%)	11 (6,7%)	1 (0,6%)	164

Додаток К.3

Таблиця. Географія походження студентів із духовенства 1777 р.

	Полк, воєводство, губернія, єпархія	Осіб
Російська імперія	Гадяцький полк	23
	Київ	29
	Київський полк	74
	Лубенський полк	70
	Миргородський полк	21
	Ніжинський полк	95
	Переяславський полк	10
	Полтавський полк	17
	Прилуцький полк	51
	Стародубський полк	10
	Чернігівський полк	11
	Новоросійська губернія	1
	Острогозький полк	1
	Сумський полк	6
	Білгородська губернія	5
	Могилівська губернія	1
	Володимирська єпархія	1
	Разом	426
	Річ Посполита	Берестейське
Київське		13
Мінське		2
Не встановлено (закордонна частина Переяславської єпархії)		4
Разом		20
Інше	«Полку Мараморського єпархії Малочоцной села Вольхоць»	1
	Всього	447

Примітка:

Джерело для укладення додатку К.3: 93, арк. 3–27 зв.

Додаток К.4

Таблиця. Успішність студентів із родин духовенства 1777 р.

Слабкі успіхи	Середні успіхи	Добрі успіхи	Значні успіхи	Не зазначено	Разом
10	130	219	86	2	447

Примітка:

Джерело для укладення додатку К.4: 93, арк. 3–27 зв.

Додаток К.5

Таблиця. Змінність контингенту студентів із родин духовенства

1736/1737 н. р.	1737/1738 н. р.
Було студентів із священно- та церковнослужителів, осіб	Продовжило навчання, осіб
«богослови» – 6	1
«філософи» – 8	4 напевно+1 ймовірно
«ритори» – 13	7
«пііти» – 15	6
«синтаксисти» - 15	9 напевно+1 ймовірно
«граматики» - 17	12 напевно+3 ймовірно
«інфімісти» - 14	7 напевно+2 ймовірно
«аналогісти» - 19	13 напевно+1 ймовірно

**Додаток Л. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської
митрополії**
Додаток Л.1

Таблиця. Освіта парафіяльного духовенства Київської митрополії

Освіта Протопопія, рік	Богослов'я	Філософія	Риторика	Піітика	Синтаксима	Граматики	«Латинська наука»	«Мало и лагыни»	«Руська грамота»	«Руской грамоти почасті умієть»	Не вказано	Разом, осіб	Церков
Роменська, 1771	6	10	12	4	–	1	–	–	57	–	–	90	61
	33 (37%)									63%			
Кобеляцька, 1772	6	5	8	2	–	–	–	–	22	–	2	45	33
	21 (47%)									49%			
Пирятинська, 1772	8	16	12	2	3	–	–	–	53	–	1	95	64
	41 (43%)									56%			
Сорочинська, 1772	5	6	12	1	–	–	–	1	56	1	–	82	58
	25 (30%)									68%			
Решетилівська, 1773	1	4	4	1	–	–	1	–	9	–	–	20	14
	11 (55%)									45%			
Глухівська, 1774 р.	7	4	5	–	1	–	–	1	45	–	4	67	43
	18 (27%)									67%			
Києво-Печерська, 1774	5	5	5	–	1	–	–	–	24	–	2	42	31
	16 (38%)									57%			
Всього	38	50	58	10	5	1	1	2	266	1	9	441	304
	165 37%									60%			

Примітка:

Джерела для укладення додатку Л.1: 7, арк. 1–10 зв. (по Києво-Печерській протопопії); 70, арк. 1–50 (по Глухівській протопопії); 77, арк. 5–12 (по Решетилівській протопопії), арк. 19–32 (по Кобеляцькій протопопії); 86, арк. 1–

37 зв. (по Роменській протопопії); 87, арк. 1–23 (по Пирятинській протопопії); 88, арк. 1–34 зв. (по Сорочинській протопопії).

Додаток Л.2

Таблиця. Освіта парафіяльного духовенства протопопських центрів Київської митрополії 1770-х рр.

Освіта Центр протопо- пії	Богослов'я	Філософія	Риторика	Пігіка	Синтаксима	«Латинська наука»	«Мало и латыни»	«Руська грамота»	Не вказано	Разом, осіб	Церков
Глухів	5	1	–	–	–	–	1	12	–	19	7
	7(37%)										
Києво- Печерськ	1	3	1	–	–	–	–	4	1	10	5
	5(50%)										
Кобеляки	1	1	3	1	–	–	–	8	–	14	9
	6(43%)										
Пирятин	–	1	2	–	1	–	–	4	–	8	4
	4(50%)										
Решети- лівка	1	3	1	–	–	1	–	1	–	7	6
	6(86%)										
Ромни	3	2	3	–	–	–	–	5	–	13	4
	8(62%)										
Сорочинці	–	1	–	1	–	–	1	3	–	6	3
	3(50%)										
Всього	11	12	10	2	1	1	2	37	1	77	38
	39(51%)										

Примітка:

Джерела для укладення додатку Л.2: 7, арк. 1–10 зв.; 70, арк. 1–50; 77, арк. 5–12, арк. 19–32; 86, арк. 1–37 зв.; 87, арк. 1–23; 88, арк. 1–34 зв.

Додаток Л.3

Таблиця. Освіта міського і сільського духовенства Київської митрополії
1770-х рр.

	Місто/Містечко		Село/Слобода/ «Подварок»	
Богослов'я	26(14%)	88(47%)	12(5%)	77(30%)
Філософія	24(13%)		26(10%)	
Риторика	29(15%)		29(11%)	
Піітика	4(2%)		6(2,4%)	
Синтаксима	1		4(1,6%)	
Граматика	1		–	
«Латинська наука»	1		–	
«Мало и латыни»	2		–	
«Руська грамота»	97(52%)		169	170 (67%)
«Руской грамоти почасти умГть»	–		1	
Не зазначено	3		6	
Разом, осіб	188(100%)		253(100%)	
Церков	102		202	

Примітка:

Джерела для укладення додатку Л.3: 7, арк. 1–10 зв.; 70, арк. 1–50; 77, арк. 5–12,
арк. 19–32; 86, арк. 1–37 зв.; 87, арк. 1–23; 88, арк. 1–34 зв.

Додаток Л.4

Таблиця. *Співвідношення між рівнем освіти та складом парафій у протопопіях Київської митрополії 1770-х рр.*

Протопопія	«Латинська наука»	Міські парафії
Решетилівська	55%	57%
Кобеляцька	47%	85%
Пирятинська	43%	16%
Києво-Печерська	38%	32%
Роменська	37%	21%
Сорочинська	30%	41%
Глухівська	27%	21%

Примітка:

Джерела для укладення додатку Л.4: 7, арк. 1–10 зв.; 70, арк. 1–50; 77, арк. 5–12, арк. 19–32; 86, арк. 1–37 зв.; 87, арк. 1–23; 88, арк. 1–34 зв.